

ԱՎԻԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

**ՍՈՒՅՆ ՀԱՏՈՐԸ ՆՎԻՐՈՒՄ ԵՄ
ՄԵԾ ՄՈՐՄ՝ ՍՈՖՅԱ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ
ԵՎ ՄՈՐՄ ԻԶԱԲԵԼԼԱ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ**

**ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄԷ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԿԻ,
«ԱՆԵԼԻՔ ԲԱՆԿԻ», «ՀԱՅԿԱՊԲԱՆԿԻ» ԵՎ
«ՀԱՅԱԳՐՈՒԲԱՆԿԻ» ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ՝**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ.ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՎԻԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գ Ի Ր Ք   Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

1875-1900

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

2000

ՂՏՂ 891.981.0

ԳՄԴ 83.3 Յ7

Ի 755ի

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագիր՝ Ս.Ս.ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ Ա.

Ի 755ի ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱ-
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. – Գիրք առաջին: – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»
հրատ., 2000, 601 էջ:

Ավետիք Իսահակյանի կյանքի պատմությունը ինքնին մի ստեղծագործություն է՝ կերտված դասական վեպի բոլոր կանոններով: Գիտական կենսագրությունը զուտ փաստագրական նյութերի հիման վրա՝ օրագրեր, նամակներ, ծոցատետրեր, հուշեր, ընտանեկան արխիվ, ստացված նամակներ և ժամանակակիցների հուշեր, վեր է հանում բանաստեղծի մեծ ու բարդ կյանքի պատումը՝ բոլոր էական անց ու դարձերով, լուսաբանում է նրա հիմնական երկերի ստեղծագործական պատմությունը, տալիս է նրա շրջապատի և ժամանակի հավաստի պատկերը: 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի առաջին կեսի հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի վճռորոշ փուլերն ու իրադարձությունները, որոնց հետ անմիջականորեն կապված է Իսահակյանի կյանքը և որոնցով պայմանավորված է նրա ստեղծագործությունը: Մենագրությունը հնարավորին չափով փորձում է բացահայտել Իսահակյանի վիթխարի անհատականության մարդկային էությունը, նրա խոհերի ու մտորումների իմաստը, նրա գործողությունների ու արարքների ներքին օրինաչափությունը:

Ավետիք Իսահակյանի գիտական կենսագրության առաջին գիրքը ներկայացնում է բանաստեղծի կյանքի առաջին քառորդ դարը՝ 1875-1900թթ.:

4603010000
Ի $\frac{703(02)2000}{2000\text{թ.}}$

ԳՄԴ 83.3Յ7

ISBN 5 – 8080 – 0438 – 10

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2000

© Ավիկ Իսահակյան

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

Բանաստեղծներ կան, որոնց կյանքը ինքնին մի ստեղծագործություն է: Այդպիսին է և Ավետիք Իսահակյանի կյանքի պատմությունը: Այն հայ գրողների կյանքի պատմմների շարքում հիրավի ամենահետաքրքրականներից մեկն է: Նրա կյանքն ինքնին, որպես մեծ անհատականության, մեծ բանաստեղծի և մտածողի նակատագիր՝ բացառիկ իմաստ ունի: Միաժամանակ, բացառիկ հարուստ և հետաքրքրական է և նրա ապրած ժամանակաշրջանը: Այն ընդգրկեց հայ ժողովրդի քաղաքական նակատագրի ամենաբարդ և դրամատիկ շրջաններից մեկը՝ 19-րդ դարի վերջը և 20-րդ դարի առաջին կեսը: Իր մարդկային խառնվածքի և աստվածատուր տաղանդի շնորհիվ Իսահակյանը դարձավ իր դարաշրջանի հայ իրականության կենտրոնական դեմքերից մեկը: Նրա կյանքի ճամփին խաչաձև վեցին հեղափոխություններ և պատերազմներ, կուսակցություններ և ազգի դեմքը կերտող բազում անհատներ... Գրել Իսահակյանի կյանքի մասին նշանակում է գրել հայ ժողովրդի 19-րդ և 20-րդ դարերի քաղաքական նակատագրի, հայ գրականության մի նոր, վիթխարի փուլի ձևավորման, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, ֆիդայական շարժման և նրան քաղաքական ուղղություն տվող նորաստեղծ հայ կուսակցությունների մասին: Գրել այն ամենի մասին, ինչը կազմեց մեր ժողովրդի քաղաքական կյանքի համայնապատկերը՝ ջարդեր և հալածանքներ, տեղահանություններ և կոտորածներ, ֆիդայական խմբեր և կամավորական շարժումներ, հեղափոխություններ և ընդվզումներ, հաղթանակներ և կորուստներ, մաքառում

և երազանք, այն ամենը, ինչը պատմութիւն մտավ «Հայոց հարց» անվան տակ, և ինչին անմնացորդ իր կյանքը նվիրաբերեց մեծ բանաստեղծը:

Նրա ստեղծագործութիւնը յուրահատուկ կամուրջ է հայ գրականութեան դասական (19-րդ դար) և նորագոյն (20-րդ դար) շրջանների միջև: Իսահակյանը հայ միջնադարյան պոեզիայի ավանդույթների շարունակողն է և միաժամանակ իր դարաշրջանի առաջադեմ, հումանիստական գաղափարների արտահայտիչը: Իսահակյանը հավատարիմ է Նարեկացու, Ֆրիկի, Քուչակի, Սայաթ-Նովայի ավանդներին և միևնույն ժամանակ մեծ նորարար է: 20-րդ դարի հայ պոեզիայի զարգացման ակունքներում նրա անունն է: Նա անգնահատելի դեր խաղաց հայ գրական լեզվի զարգացման գործում: Եվ սակայն, Իսահակյանը ոչ միայն գրող է, մեծ քնարերգու, այլև մեծ իմաստուն, փիլիսոփայական մտքի իր անհատական կառույցն ունեցող ստեղծագործող: Եվ եթե բանաստեղծ Իսահակյանը մեծ նանաչում ունի, ապա փիլիսոփա Իսահակյանն ավելի քիչ է հայտնի: Մինչդեռ նրա փիլիսոփայական աշխարհը մեր ազգային մտքի նվաճումներից մեկն է՝ կարոտ համակողմանի ուսումնասիրման:

Իսահակյանի կերպարում համաձուլված են՝ բանաստեղծը, որը համաժողովրդական նանաչում ձեռք բերեց իր առաջին իսկ գրքով, փիլիսոփան, որն ուրույն տեղ ունի հայ խոհա-փիլիսոփայական մտքի համակարգում, և ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչը, որը տասնամյակներ շարունակ եղել է հայ ազատամարտի առաջամարտիկներից մեկը:

Ճակատագրի բերումով Իսահակյանն ապրեց մեծ ու վառ կյանք: Լինելով ժամանակակիցը Սասունի և

Ջեյթունի ապստամբությունների՝ նա պիտի դառնար 20-րդ դարի առաջին կեսի հայոց պատմության բոլոր խոշոր իրադարձությունների ականատեսը:

Իսահակյանի կյանքը, իրապես, հսկայական փաստագրական նյութ է տալիս կենսագրին, և տակավին այդ նյութը քիչ է ուսումնասիրված:

Եվ թեև Իսահակյանի մասին գրվել են հարյուրից ավելի մենագրություններ, հազարավոր հոդվածներ, սակայն մինչև օրս չի գրվել նրա գիտական կենսագրությունը, չի կազմվել նրա կյանքի տարեգրությունը: Հիրավի դժվար է գրել մի հեղինակի մասին, որի կյանքը մարմնավորում է իր ժողովրդի տվյալ դարաշրջանի նակատագիրը, որի ստեղծագործությունը խորհրդանշում է ազգային պոեզիայի գերագույն բարձունքները:

Ներկա գիրքը առաջին փորձն է ստեղծելու Իսահակյանի գիտական կենսագրությունը: Տողերիս հեղինակը ձեռնամուխ եղավ այս խնդրին՝ Իսահակյանի կյանքն ու ստեղծագործությունը 30 տարի ուսումնասիրելուց, պրպտելուց հետո, երբ իր կողմից գրված էին մի քանի մենագրություններ, հարյուրից ավելի հոդվածներ, կազմված էին տասնյակ գրքեր Իսահակյանի ժառանգությունից: Երբ տասնամյակներ շարունակ հավաքվել են փաստագրական նյութեր, վավերագրեր, նամակներ, վկայություններ, հուշեր:

Մենք մանրամասն զննել և ուսումնասիրել ենք իսահակյանագիտական բոլոր հայտնի և անհայտ աշխատությունները: Շատ ու շատ խնդիրներում մենք հիմնվել ենք մեր նախորդների հետազոտությունների վրա: Բայց երբ խորանում ես մեծ բանաստեղծի կյանքի պատմության հսկայածավալ օվկիանոսում, ըմբռնում

ես, թե ինչքան բան բացահայտված, հետազոտված, մեկնաբանված չէ: Իրականում անափ են, անեզր ու անհատում թե՛ ինքը՝ Խսահակյանը, թե՛ նրա ստեղծածը... Եվ մենք հավատացած ենք, որ նոր՝ XXI դարը կլինի Խսահակյանի դարը:

Մենք փորձեցինք սկսել այս գործը՝ առաջին հերթին հենվելով նրա հսկայական գրական ժառանգության, արխիվի, գրքերի վրա: Այս գործընթացում մեր ուղեցույցներն են եղել Խսահակյանի օրագրերը, հիշատակարանները, ստեղծագործական ծոցատետրերը, նամակները, ինչպես և նրա ժամանակակիցների նամակները և հուշերը, հայ պարբերական մամուլը, նրա դարաշրջանի գրականությունը, քննադատական միտքը... Եվ սակայն առավել առաջնահերթ համարելով հազարավոր ու հազարավոր իսահակյանական ինքնագրերը: Հանճարեղ ձեռքով կերտած այդ ինքնագրերը թուղթ ու մելան չեն սովորական իմաստով, դրանք ոգիացած առարկաներ են, հյուլեներ, որոնք ոգևորել ու խանդավառել, լիցքավորել ու հուշել, խրատել ու երջանիկ պահեր են պարգևել ինձ ներկա աշխատությունը գրելիս: Մշտապես իմ փարոս-ուղեցույցն են եղել հիշողություններս՝ կապված մեծ հորս ու մեծ մորս կենդանի կերպարների հետ, ինչպես և հորս ու մորս պատմածները:

Խսահակյանն ունեցել է իր ուղեցույց աստղը և ողջ կյանքում հավատացել է նրան: Այդ աստղի առկայծումները, եթե մեկ հազարերորդական չափով երևան, ցոլան այս գրքի էջերում, ես ինձ երջանիկ կզգամ և հասած իմ նպատակին:

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

1875-1893

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ՏՈՀՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

Սիրելագույն Շիրակն ինձ համար տիեզերքի կենտրոնն է եղել, որովհետև այստեղ է, որ սկսել է բաբախել իմ սիրտը:

Ավ. Իսահակյան

Իսահակյանի կյանքի պատումը թեև դարերի խորքը չի գնում, սակայն նրա գերդաստանի, տոհմի անցյալի մասին մենք շատ քիչ գիտենք: Բանաստեղծի թափառական կյանքը մի կողմից, մարդկային համեստ խառնվածքը մյուս, Իսահակյանի առաջ խնդիր չեն դրել պրպտել, երևան հանել իր գերդաստանի պատմությունը նախնիներից սկսած, որոնց մասին ինքը՝ բանաստեղծը, անշուշտ շատ բան գիտեր, սակայն չհանձնեց թղթին: Ձի ունեցել նա և կենդանության օրոք իր կյանքի ու գործի տարեգիրը, չի եղել և այն հետազոտողը, որ օգտվելով բանաստեղծի ներկայությունից՝ նրա պատմածի, նրա վկայությունների հիման վրա կերտեր տոհմածառը և Իսահակյան տոհմի համառոտ պատմությունը: Միայն բանաստեղծի մահից հետո նրա գրական ժառանգության հետազոտողներ Արամ Ինճիկյանը, Աբաս Իսահակյանը և Մուշեղ Նարյանը փորձեցին անցյալի մշուշից վեր հանել տոհմագրական որոշ փաստեր, որոշ անհայտ տեղեկություններ, բայց այդ նյութերն էլ ցավոք չեն տալիս Իսահակյանի տոհմի անցյալի պատմությունը, հստակ չեն մեկնում մեզ նրա ծագման արմատները: Արդ կփորձենք

ներկայացնել այն, ինչ այդ ասպարեզում մեզ հաջողվել է գտնել և պարզել: Իսահակյանի արխիվում պահվող ձեռագրերում, նամակներում և իհարկե վերոհիշյալ գրականագետների հետազոտություններում, հուշերում, ինչպես և գրականագետ Ալբերտ Մուշեղյանի «Ավետիք Իսահակյան. Վաղ տարիներ» (1875-1898) գրքում մենք հանդիպում ենք մի շարք արժեքավոր նյութեր, փաստեր:

Սույն գրքի համար իմ խնդրանքով Իսահակյանի Փեփրոնյա քրոջ որդի Գեղամ Աֆրիկյանն ինձ թելադրել է իր արժեքավոր անտիպ հուշերը մեր տոհմի անցյալի մասին, շատ փաստեր և տեղեկություններ ես քաղել եմ նաև հորս՝ Վիգեն Իսահակյանի հուշերից և մորս՝ Բելլա Իսահակյանի պատմածներից՝ լսած Ավետիք Իսահակյանից:

Հայոց հինավուրց Այրարատ նահանգի Կոզովիտ գավառի Բայազետ (Դարոյնք) քաղաքից է սկիզբ առել Ավետիք Իսահակյանի տոհմածառը: Տոհմահայրն է Իսահակ Իսահակյանը: Նրա որդի Աբրահամից է սերել Նիկողայոսը, որը բանիմաց, ուսյալ և ազդեցիկ մարդու համբավ էր վայելում:

1828 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Բայազետ քաղաքի հայության զանգվածային գաղթի հիմնական կազմակերպիչներից էր Նիկողայոս աղան: Նիկողայոս աղայի կինն էր Փարին: Այդ զույգի երկրորդ զավակն էր Սահակը՝ բանաստեղծի հայրը, որը ծնվել էր 1828 թվին Ղփչաղում և մահացել 1890 թվին Ալեքսանդրապոլում: Իսահակյանի մայրն էր Ալմաստը (Ապլան), որը ծնվել է 1833 թվին Ալեքսանդրապոլում և մահացել 1918 թվին Ալեքսանդրապոլում: Ալմաստը դուստրն էր Ղլտնյան Գաբրիել հաջի աղայի (մահացել է 1894 թվ. 90 տարեկան հասակում) և Նազերի հաջի Անայի:

Ստորև ներկայացնում ենք բանաստեղծի ձեռքով կազմած Իսահակյանների տոհմասանդուղքը վերից վար. բանաստեղծը բերում է միայն մահվան տարեթվերը.

«Իսահակ – 1700
Աբրահամ – 1790 (1800)
Նիկողայոս (– 1876),
Սահակ (հայրս) – 1890
Ավետիք»¹

Հարկ է ասել, որ որոշակի բանաստեղծական տաղանդով օժտված են եղել և Իսահակյանի նախնիները, այսպես՝ Քե՛ Աբրահամը, թե՛ Նիկողայոսը ունեցել են գրելու ձիրք, լավ տիրապետել են աշուղական արվեստին, նվագել են թառ և երգել իրենց հնարած երգերը: Որպես եզակի վկայությու՛ն Նիկողոս աղայի բանաստեղծական ձիրքի՝ կներկայացնենք նրա անդրանիկ վաղամեռիկ որդու՝ Աբրահամի շիրմաքարի տապանագիրը՝ գրված 1866 թվին, գրաբար.

«Աբրահամ Իսահակյանի տապանագիրը.

ՏՈՇՄԻՍ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱՆՈՒԻՄԱՆ՝ ԱՐՐԱՀԱՄ,
ՄԻՆՉ ՇԱՊԻԿ ԿԵԱՆԵՐՆ ԻՎ ՂԵՈ ՉԷՐ Ի ԹՈՐՈՐՈՒՄ,
Ո՛՛, ԱՃԱՊԱՐԵԱՂ ՄԱՀՆ ՏԱՐԱԺԱՄ
ԵՎ ՉԻՍ ԱՄՓՈՓԵԱՅ ՏՆՈՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆ:

(Մյուս երեսին)

ՏԵՍ ՉԻՍ Ա ՈՐԲԱ, ԱՇԽԱՐՀԱ Է ՈՒՆԱՅՆ
ՔԱՆԶԻ ԱՆՅԱՆԵՆ ԻՆՉ ՊԵՍ ԱՄԵՆԱՅՆ.
ՄԻ ՂԱՐԻ յՈՒՅ ՔՈ ԱՅՍ ԿԵՆԱՅ ՍԱՀՈՒՄ,
ԱՅՆ-ՈՐ ԱՆԱՆՅՈՆ Է, յԱԷՏ ՄԵՂՈՒՄ»:

(1866)

Նիկողոս աղա Իսահակյանից»²:

---

¹ Այս ցուցակն առաջին անգամ տպագրվել է Արամ Ինճիկյանի «Ավետիք Իսահակյան» գրքում, Ե., 1977, էջ 91, այնուհետև Ալբերտ Մուշեղյանի «Ավետիք Իսահակյան. Վաղ տարիներ», Ե., 1983, էջ 5:
² Ճեռագիրը պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, հետազայում՝ ԳԱԹ ԱԻՖ N1-727: Մահվան ճիշտ թիվը 1876 թ., հեղ. Ա.Ի.:

Հայտնի է նաև, որ գաղթի նամփաներին կորել է Նիկողայոսի բանաստեղծությունների ստվար տետրը, գրված գրաբար: Շատ տարիներ անց Իսահակյանը իր օրագրերից մեկում հետևյալ վկայությունն է բերում իր պապի մասին (որն ի դեպ մեկն է մեզ հասածներից)։

«Ձգիտեմ, – տեսել եմ պապիս (Նիկողոս աղային), թե լսել եմ նրա մասին, որովհետև – երևակայությունս խառնվել, հյուսվել է իրականության հետ, որ միշտ պատահում է, պապս կարճահասակ էր, սուր փափախով, խելացի աչքերով. քայլում էր դանդաղ, բայց առույգ էր ... այսպես:

Ուղղակի ինձ թվում է, թե հիմա տեսնում եմ նրան»³:

Բնական է Իսահակյանի պատրանք-հիշողությունը, քանզի Նիկողայոսի մահացած տարին՝ 1876-ին, բանաստեղծն ընդամենը մեկ տարեկան էր:

Հայտնի է, որ Նիկողայոսն ունեցել է չորս որդի՝ Աբրահամ (մահացել է վաղ հասակում), Սահակ, Հակոբ, Սիմոն և երկու աղջիկ: Ինչպես սասցինք, Իսահակյանների տոհմապետը՝ Նիկողայոս աղան, ծնվել է 1790 (1800) թվին, պատմական Հայաստանի Բայազետ քաղաքում, եղել է անվանի վանառական, մեծ հեղինակություն է վայելել հայրենի քաղաքում: Լինելով համարձակ ու նախածեռնող մարդ, ռուս-պարսկական պատերազմից հետո, նա՝ առաջիններից մեկը, օգտվելով Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի վերապահած իրավունքից, 1828 թվին կազմակերպում է ներգաղթը հայրենիք: Բայազետցիների ներգաղթող խումբն ունեցավ երկու ղեկավար՝ Մկրտիչ Արծրունին իր խմբով հաստատվում է Սևանա լճի ափի շրջակայքի գավառիկում և ի հավերժացումն իրենց հայրենի քաղաքի՝ նոր բնակավայրն անվա-

---

³ Ձեռագիրը պահվում է Ավետիք Իսահակյանի ընտանեկան արխիվում, այսուհետև՝ ԱԻԸԱ:

նում են Նոր Բայագետ, իսկ մյուսը՝ Նիկողայոս Իսահակյանի առաջնորդությամբ բնակության է հաստատվում Շիրակի գավառում՝ Կումայրի քաղաքում (հետագայում՝ Ալեքսանդրապոլ)։ Ի դեպ, վերոհիշյալ Մկրտիչ Արծրունին և Նիկողայոս Իսահակյանը նաև հեռավոր բարեկամական կապ են ունեցել։

Մենք անշուշտ հիշում ենք Ղազարոս Աղայանի մասին Իսահակյանի հուշերի այն հատվածը, ուր Աղայանը կիսակատակ խոսում է Պերն Պոռշյանի և Հովհ. Թումանյանի գերդաստանների ծագումնաբանության մասին. «1903 թվին ես շրջում էի Վայոց ձորում, — գրում է Իսահակյանը, — եղա Օրթագեղում (թե Բաշագեղում), բնակիչները ցույց տվին ինձ գյուղի բարձրում բերդի ավերակները, որոնք ավանդաբար Պոռշ իշխանին են վերագրում։ Պատմեցին, որ տարիներ առաջ Պ. Պոռշյանը այցելել է ավերակները, հայտնելով, որ իր Պոռշյան տոհմի սեփականությունն է եղել։ Թիֆլիս վերադարձիս՝ Պոռշյանից ստուգեցի գյուղացիների պատմածը. նա հաստատեց։ Մի օր խոսքի մեջ Աղայանին պատմեցի այդ։

— Գիտեմ, — ծիծաղելով ասաց Աղայանը, — մենակ ինքը չէ իշխան մեր գլխին, մեր Օհաննեսն էլ իրան Մամիկոնյանների տոհմիցն է հաշվում։ Դրանք ուզում են մեզ իրանց նորտը շինել, քանի որ բանն եղպես է, ես էլ Բյուրօղլու սերնդից եմ։ Բա դու ո՞նց պիտի անես, գլխիդ չարը տես» (IV, 37)⁴։

Ցավոք, Իսահակյանի պատասխանը չկա։ Բայց ժաֆանակակիցների՝ բանաստեղծի մասին պահպանված լուրագրության մեջ կան անգնահատելի վկայություններ

---

⁴ Մեջբերումներն Իսահակյանի ստեղծագործություններից իմնականում բերվում են՝ *Ավետիք Իսահակյան*, Երկերի ժողովածու հատորով, Երևան, 1973-1979թթ. հրատարակությունից, նշելով փա՜ագծում հոռմեական թվանշաններով հատորը, արաբականով՝ էջը։

Իսահակյանի տոհմի ծագման մասին: Իսահակյանի կյանքի վերջին տարիներին բանաստեղծի հետ հաճախ հանդիպած, ստալինյան նամբարների գողգոթան անցած լրագրող և թարգմանիչ Կ. Ղորղանյանի հուշերում բերվում են բանաստեղծի խոսքերն իր նախնիների մասին. «Արծրունի տոհմից են, Հին-Բայազետից... Իսահակյանները՝ հոր կողմից և Արծրունիք հոր մոր կողմից»⁵:

Այնպես որ բացառված չէ, որ մեր բանաստեղծներն իսկապես ազնվական ծագում են ունեցել: Հաստատվելով Շիրակի դաշտավայրում, Նիկողայոսը բավական եռանդուն գործունեությամբ է ծավալում, Ղազարապատ գյուղում՝ Արփաչայի շրջակայքում, ագարակներ է առնում, ջրաղաց հիմնում, ապա Գյումրիի Յոթ վերք նշանավոր եկեղեցուց ոչ հեռու՝ Գեներալսկայա փողոցի վրա, սրբատաշ սև տուֆ քարից երկու առանձնատուն է կառուցում, մեկը՝ իրեն, մյուսը՝ ավագ որդի Սահակին: Հարևանությամբ տներ են հիմնում նույնպես Բայազետից գաղթած հայտնի ընտանիքները՝ Աֆրիկյանները, Մոնոլյանները և այլք:

Այժմ դիմենք Իսահակյանի հիրավի ամենամոտ և հնագույն ընկերներից մեկի՝ աշուղ Ջիվանու որդի Գարեգին Լևոնյանի հուշերին. «Ավետիքենց ընտանիքը Ալեքսանդրապոլում հայտնի էր որպես «Նիկողոս աղոնց տուն»: Ավետիքի չորս եղբայրները, որ ապրում էին միասին, իրենց հայրական տանը, քաղաքում նանաչված

---

⁵ Տե՛ս Կ. Ղորղանյան, Ավետիք Իսահակյանի գրույցները, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1974, N1, էջ 25-26:

Կենսագրի շեղում. Երևանում երկար տարիներ ապրում էր Արծրունիների տոհմի անմիջական շառավիղ մի հին բժիշկ, որին և Իսահակյանը և հայրս ու մայրս անվանում էին «Քեռի»: Վերջինս բժշկագիտություն սովորել էր Փարիզում, հմուտ գիտեր ֆրանսերեն և հաճախակի լինում էր Իսահակյանի տանը:

էին որպէս ժիր, աչքաբաց մարդիկ: Ղազարապատ գյուղում ունեին իրենց միջակ տնտեսությունը և ապրում էին համերաշխ և գոհ վիճակում»⁶: Նիկողայոս աղան սկսել է ընտանեկան գործը՝ ալյուրի առևտուրը Գյումրիում, ստեղծել ժամանակի լավագույն ջրաղաց-ալրաղացներից մեկը Ղազարապատում: Գյուղում կառուցել էր ընդարձակ տուն զավակների համար և ջրաղացին կից նաև մի քարվանսարա՝ շրջակա վայրերից եկող գյուղացիների համար: Նիկողայոս աղան զբաղվել է և բարեգործությամբ, մեծ սեր է տածել գրի և ժողովրդական երգի հանդես, հիմնել է իր գրադարանը: Մահկանացուն կնքել է 86 տարեկան հասակում, շրջապատված զավակներով և թոռներով, որոնցից ամենակրտսերը մեկ տարեկան Ավետիքն էր՝ իր ամենասիրելի ավագ որդու՝ Սահակի վերջին զավակը:

---

⁶ *Գարեգին Լևոնյան*, Հուշեր, Երևան, 1959, էջ 103-104:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Այս նոր տարվա առավոտ,
երբ որ քնից զարթնեցի,
Ավա՛ղ, մերոնք միտս ընկան,
Եվ սուրբ պահեր հիշեցի:
Ավ. Իսահակյան

Ա. ՀԱՅՐԸ ԵՎ ՄԱՅՐԸ

Հոր մահից հետո գերդաստանի ավագը դարձավ Սահակը, նա Նիկողայոս աղայի արժանի ժառանգն էր՝ լրջմիտ, ծանրակշիռ, աշխատասեր և ազնվասիրտ, որը հայրական գործը տարավ ամենայն հաջողությամբ և դեռևս հոր կենդանության օրոք ստացավ իր անվան աղա տիտղոսը: Ծնվել է 1828 թվին, Ղփչաղում, գաղթից անմիջապես հետո: Ամուսնացել է բավական վաղ՝ 22 տարեկան հասակում՝ Կարսից Ալեքսանդրապոլ գաղթած Ղևոնդյան Գաբրիել աղայի աղջկա՝ Ալմաստի հետ, Գյումրիում 1850 թվին: Ապրել են շատ սիրով, ունեցել են 7 զավակ: Հին գյումրեցիների, ականատեսների պատմածների հիման վրա, Իսահակյանի գերդաստանի համառոտ պատմության անդրանիկ հեղինակ, բնիկ գյումրեցի գրականագետ Մուշեղ Նարյանը հետևյալն է գրել Սահակ աղայի մասին. «Նիկողայոսի զավակներից խոսքաշեն, երգասեր, գրապաշտ մարդու անուն է հանել նրա անդրանիկ որդին՝ Սահակ աղան՝ Ավետիք Իսահակյանի հայրը: Սահակը կարդացել է նաև գրաբար գրքեր՝ Աստվածաշունչ, Գրիգոր Նարեկացի, սիրել է ժողովրդական երգ ու նվագը: Եղել է ազգանվեր, հայրենասեր մարդ: Ինքը և կինը՝ Ալմաստ խանումը, դրամական նվիրատվությամբ մասնակցել են Արթիկի շրջանի Հռոին (Ղփչաղ) գյուղի՝ 12-րդ դարում կառուցված սքանչելի վանքի վերա-

նորոգմանը և դպրոցի կառուցմանն ու պահպանմանը: Դպրոցը ժամանակին՝ ավելի քան մեկ դար առաջ Շիրակ աշխարհի միակ գյուղական դպրոցն էր: Եվ, բնորոշ փաստ, հետագայում Ավետիք Իսահակյանը ուսանում է հայրենի քաղաքից մի քանի կիլոմետրի վրա գտնվող այդ դպրոցում... Իսահակյանը մի երկու պատմվածքով անմահացրել է հորը՝ Սահակին: Ի դեպ, նկատենք, որ Ավետիքի հորեղբայրներից Աբրահամը նույնպես մասնակցել է Հռոմի հիշյալ դպրոցի կառուցմանը և վանքի վերանորոգմանը նվիրել է հիսուն ռուբլի ոսկով, որն այն օրերին նկատելի գումար էր»¹: (Ինչպես չհիշել այստեղ, որ շատ տարիներ հետո նույն Աբրահամ Իսահակյանի Գաբրիել որդու զավակը՝ Ջոն Գաբրիելը, հեռավոր Մոնթեբելլոյում (Լոս Անջելեսի մերձակայքում) իր անճանկան գումարներով մեծ օգնություն է բերում տեղի հայկական դպրոցի և եկեղեցու կառուցմանը՝ կատարելով իր հայրենասիրական պարտքը ազգի առաջ):

Մուշեղ Նարյանի գրի առած հարցազրույցում Իսահակյանի Ռուբեն եղբոր որդին՝ Նիկողայոս (Նիք, Կոլյա) Իսահակյանը (1898-1991) հետևյալ կերպ է բնորոշել իր մեծ պապին՝ Սահակ աղային.

«Ասեմ, ուրիշ մարդ էր. խաղաղ, համեստ, բարի: Գրասեր էր նկատելի կերպով: Սիրած գիրքը «Նարեկ» հատորն էր՝ հացի պես հեշ չէր կշտանում նրանից... Խորունկ հոգի ուներ: Զարմանալի կերպով սիրում էր աշուղների երգ ու նվագը: Բերում էր տուն, երգել-նվագել տալիս: Ուրախանում էր և ուրախացնում: Շատ զգացմունքով մարդ էր, աշխարհատես, մարդաճանաչ, գթոտ: Աչքը՝ կուշտ»²:

---

¹ *Մ.Նարյան*, Իսահակյանների գերդաստանը, «Ավանգարդ», 1978, օգոստոս 9-10, N94 և N95:

² *Մ.Նարյան*, Սրտանվեր մասունքներ (հարցազրույց Նիկ.Իսահակյանի հետ), «Բանվոր», 1975, սեպտեմբերի 25:

Ալմաստ Իսահակյանի կերպարը անմահացված է հայ գրականության մեջ, ավելին՝ Իսահակյանի՝ մորն ուղղված բանաստեղծությունները վաղուց ի վեր մտել են մայրական սիրո համաշխարհային պոեզիայի ոսկե ֆոնդը։ Մինչդեռ պոետի հոր՝ Սահակ աղայի կերպարը շատ հազվադեպ է մարմնավորվել Իսահակյանի տողերում։ Հիրավի պաշտամունքի հասնող մայրական սիրո մոտ քիչ տեղ էր մնացել հորը։ Ճիշտ հակառակն էր Հովհաննես Թումանյանի մոտ, հիշենք Իսահակյանի հուշերից Հովհ. Թումանյանի խոստովանությունը իր հոր՝ Տեր-Թադևոսի մասին. «Ինչ որ կա իմ մեջ լավ բան՝ հորիցս է» (V, 60)։ Այնինչ Իսահակյանը գրել է. «Միայն մայր ունենալու համար արժեք աշխարհ գալ»։ Թերևս այս տարաբնույթ մոտեցումների մեջ էլ կարելի է որոշակի տեսնել քնարական (ոտմանտիկ) և էպիկական (ռեալիստ) բնույթի բանաստեղծների մարդկային խառնվածքների տարբերությունները։ Ինչևէ։ Իհարկե, այստեղ քիչ դեր չի խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ Սահակ աղան վաղ է մահացել, երբ Իսահակյանը ընդամենը 15 տարեկան էր և դեռ իր պատանեկան հոգում չէր կերտել հոր բարդ ու խիստ անհատականության ամբողջական պատկերը։ Բայց իր մեկ-երկու պատմվածքներում ու բանաստեղծություններում, այնուամենայնիվ, տվել է հոր կերպարի արտացոլումը։

«Հայրենի հուշեր» հուշ-պատմվածքում՝ գրված 1932 թվին Փարիզում, նա մի առանձին անթաքույց կարոտով հիշում է իր ծնողներին. «Հոգուս մեջ տեսնում եմ ապրած իմ քաղցր օրերը այս նվիրական հողերի վրա, նվիրական Ախուրյանի ափին։

Ահա՛ հայրս և մայրս։ Հայրս լուրջ դեմքով, բարի և պատկառելի. մայրս սրբուհու պատկերով, անուշ, վշտոտ և գթառատ։

Հայրս քաղաքի առևտրական իր գործերը հանձնել էր եղբայրներիս և մորս հետ տեղափոխվել էր գյուղի

կալվածը՝ վերջին տարիները անվրդով ապրելու համար։
Ես էլ, որպես ծնողներիս կրտսեր որդին, նրանց հետ էի։
Հարևան մոտիկ գյուղի դպրոցն էի հաճախում մինչև
մեծանալս, հետո քաղաք փոխադրվեցի։

Առավոտ է։ Հայրս հագել է քիրմանշալի խալաթը
(զգեստ), նստել է մտամփոփ, վերացած, սաղմոս կամ
Նարեկ է կարդում, կիսաձայն։

Դռան ճեղքից երկյուղածորեն նայում եմ հորս,
կարծես, խեղճ մարդը մի ծանր ոճի՞ր է գործել, որ հիմա,
աչքերը արցունքով լի, կարդում է սուրբ գիրքը՝ քավելու
համար իր մեղքը։

... Հայրս ավարտել է ընթերցումը, այցելում է ջրա-
ղացը, մեկ-մեկ նայում բոլոր աղորիքներին, խոսում է
ջրաղացպանի հետ, գնում է պարտեզը, բանջարանոցը, իր
ձեռքով կանաչեղեն է քաղում ճաշի համար» (IV, 116-117)։

«Հայրենի ծուխը» բանաստեղծության մեջ՝ գրված
երևանում, 1926 թվին, Եվրոպայից անմիջապես վերա-
դարձից հետո, հիսնամյա բանաստեղծը առանձին սիրով
հիշում է հայրենի օջախը, հորն ու մորը։

Կապույտ երեկոն ա՛յնքան է խաղաղ,
Երգում է ծառից մի հավք սրտագոհ,
Տեսնում եմ՝ հայրս բարի, մտախոհ,
Ծանոթ շավիղով քայլում է դանդաղ։

Եվ հետո, արդեն պատկանելի հասակում 1940 թվին
գրած մի սրտաբուխ բանաստեղծության մեջ՝ թաթախված
մանկության անմար հուշերով, նորից երևում է Սահակ
աղայի լուսավոր կերպարը։

Այս նոր տարվա առավոտ,
Երբ որ քնից զարթնեցի,
Ավա՛ղ, մերոնք միտս ընկան,
Եվ սուրբ պահեր հիշեցի։

Տեսա գյուղի տունը մեր...
 Զրադացի ձայնն անու՛շ.
 Մեր մեծ թոնիրը վառ էր...
 Նորահացի հոտն անու՛շ:
 Հայրս եկել քաղաքից՝
 Քույրիկիս և ինձ համար
 Բերել էր թանկ նվերներ –
 Նոր զգեստներ ծաղկավառ:
 Բռնած հորըս ձեռներից՝
 Քույրիկս ու ես թովոան
 Շրջում էինք բերկրալից
 Արփաչալի փերում:

Եվ թեև 1890 թվին բանաստեղծը կորցրել էր հորը, սակայն ինչպես ցույց են տալիս Իսահակյանի ձեռագրերը, հոր կերպարը միշտ արթուն է եղել նրա հոգում, բերենք թերևս ամենավերջին գրառումը բանաստեղծի «Հիշատակարանից»՝ կապված հոր հետ. «... 1948, հոկտեմբեր, Սոչի. ես լսեցի «Ալանայի գլխին աղբյուր է բխում ...» երգը, որը տարավ ինձ անցյալին: Հիշեցի մեր գյուղը... Հայրս, մե-
 րոնք... Տեսա այն արևը, ջրաղացը, լսեցի հարագատ ձայ-
 ներ... հոտեր... դեմքեր...»³: Բարի բառը դառնում է Սահակ աղայի անվան յուրահատուկ ուղեկիցը: Ծոցատետրային գրառումներում հանդիպում ենք Իսահակյանի հազվա-
 գյուտ խոստովանություններից մեկին՝ հոր մասին. «Հերս

---

³ *Ավետիք Իսահակյան, Հիշատակարան* (կազմող՝ Արամ Ինճիկյան), Երևան, 1977, էջ 445: Հետագայում մեջբերումները «Հիշատակարան» գրքից կնշվեն փակագծերի մեջ՝ Հ տառով և համապատասխան էջը՝ արաբական թվանշանով:

կտակ է արել ինձի, աշխարհը սիրեմ. «Սերն է դորթը, հաստատը, մնացածը դարտակ է, սուտ ու փուտ»⁴:

Այս լրջմիտ, ամբողջությամբ գործերի մեջ թաղված, մեծ գերդաստանի ղեկավարը սակայն ունեցել է բանաստեղծական ոգի, բարի, մարդկային սիրտ և աստծու չափ սիրել է Նարեկն ու իր կյանքի անբաժան ընկերուհուն՝ Ալմաստ խանումին: Նրանց սերը պայմանավորված էր կարծես մի վերին նախախնամությամբ և ի սկզբանե. թեև, ըստ հին սովորության, հարսը մինչև պսակը մի կարգին չէր էլ կարող տեսնել իր ապագա ամուսնուն: Ահա մի գվարնալի պատմություն Իսահակյանի ծնողների մինչ-ամուսնական կյանքից, որը հիշում է Իսահակյանի Ռուբեն եղբոր որդին՝ Նիկողայոսը.

«Սահակ աղի հետ շատ քաղցր հիշողություններ ու գրույցներ են կապված: Մի անգամ իրենց ուղտերի քարավանով գնում են Պարսկաստան՝ ապրանք առնելու: Վերադառնում են մի ամսից: Հարսները գալիս, համբուրում են տղամարդկանց ձեռքերը: Ալմաստը մի ամսվա նշանած է՝ չիքիլեն երեսին, Սահակին էլ լավ տեսած չի լինում քողի տակից: Ձեռքերը համբուրելով մոտենում է վերջինին: Նրա ձեռքն էլ է համբուրում խոնարհաբար: Ու երբ մի գվարթ քրքիչ է ծայր առնում, շփոթված, կարմրած հարսին բացատրում են, որ այդ վերջին երիտասարդը Սահակն է՝ իր նշանածը... Ինչ իմանար խեղճ հարսը, ե՞րբ էր երես առ երես տեսել...»⁵:

Եվ մինչև վերջին օրը, ինչպես գրել է Վարպետը իր ուշ շրջանի ծոցատետրերից մեկում. «Սիրող գույգերը իմ

---

⁴ Գրականության և արվեստի թանգարան, Ավետիք Իսահակյանի ֆոնդ, N376-II, այնուհետև՝ ԳԱԹ, ԱԻՖ:

⁵ *Մ. Նարյան*, Սրտանվեր մասունքներ (հարցազրույց Նիկ. Իսահակյանի հետ), «Բանվոր», 1975, սեպտեմբերի 25:

ծնողներին պես կլինեն, որ երբ հայրս մեռնում էր 43 տար-
վա համակեցությունից հետո ասաց մորս՝

«Ալմաստ ջան, ես քեզից կարոտս չառա»⁶:

Բանաստեղծի արխիվում մենք հայտնաբերեցինք մի
փոքր, սև կաշվե կազմով ծոցատետր՝ վենետիկյան (1920-
24) տարիների, և այնտեղ՝ հետևյալ եզակի գրառումը՝
վերնագրված «փոքրիկ հուշեր կամ անջինջ հուշեր»։
այդ հուշերից առաջինը վերաբերում էր Սահակ աղային:
«Հայրս, որ մահամերձ, ինձ նայում էր երկար, կարոտի
հայացքով⁶։ Մայրս լալիս էր մյուս սենյակում»:

Սահակ աղան մահացել է 1890 թվականին Գյումրի-
ում, ըստ երևույթին սրտի տագնապից, թողնելով յոթ գա-
վակ: Ամենակրտսերը՝ Ավետիքը, 15 տարեկան, էջմիած-
նի Գևորգյան ճեմարանի սան էր:

Իսահակյանների ընտանիքի ղեկն անցավ Ալմաստ
խանումի ձեռքը, որին բոլորը սիրով կոչում էին Ապլա:

Գրել բանաստեղծի մոր մասին՝ կնշանակե առաջին
հերթին գրել հենց իր՝ Ավետիք Իսահակյանի մասին,
քանզի այնքան շատ են որդուն մոր հետ կապող հոգեկան
ու մարդկային եզրերը, ստեղծագործական ազդակները:
Բայց, այնուամենայնիվ, սկզբում գուտ կենսագրական
տեղեկություններ:

Ալմաստ Գաբրիելի Ղլտնյանը ծնվել է 1833 թվին
Ալեքսանդրապոլում, ծագումով կարսեցիներ Ղլտնյան
Գաբրիել հաջի աղայի և Նազերի հաջի Անայի դուստրն
էր նա: Գաբրիել հաջի աղան՝ Իսահակյանի մորական պա-
պը, ծնվել է 1804 թվին Կարսում և մահացել 1894 թվին
Ալեքսանդրապոլում: Նա եղել է ժամանակի ազդեցիկ,
առևտրական շրջաններում մեծ հեղինակություն վայելող

---

⁶ ԱԻԸԱ, տպագրվում է առաջին անգամ: Իսահակյանի բոլոր
անտիպ մեջբերումներում պահպանված է բնագրի ուղղագրությունը:

մարդկանցից մեկը: Բարեբախտաբար պահպանվել է մեկ լուսանկար՝ յոթնամյա Ավետիքն իր պապի հետ: Լուսանկարից մեզ է նայում Գյումրվա ավանդական հագուկապով, սրածայր մորթե արխալուղը գլխին, լայն արծաթե քամարը մեջքին պատկառելի մի այր, սուր ու խիստ հայացքով, ծանր աջը դրած թոռնիկի ուսին, զարմանալի է և Իսահակյանի հայացքը՝ խելոք-խոռափանց, արարչի ձեռքն արդեն դիպել էր պատանյակին...

Ալմաստն ամուսնացել է Սահակի հետ հագիվ տասնյոթ տարին բոլորած, շատ շուտով դարձել Իսահակյանների օջախի յուրահատուկ բարի պահապանը, մեծ տան սիրտն ու հոգին: Մոտիկից այդ տունը լավ նանաչող Գարեգին Լևոնյանն իր հուշերում գրում է. «Տան մեջ թե՛ իր տղաների, թե՛ հարսների և աղջիկների վրա մեծ ազդեցություն ունեն ամենից սիրված մայրիկը՝ Ալմաստ խանումը: Նա միշտ էլ առանց ծածկելու մյուսներից ասում էր, որ ինքը ամենից ավելի սիրում է Ավետիքին»⁷:

Ավետիքը վերջին զավակն էր, եղբայրներն արդեն հասուն մարդիկ էին, ամենքը գործի տեր: Ըստ հին Գյումրվա սովորության՝ մեծ ընտանիքի անդամները միասին էին նաշի նստում և հափառքը Ավետիքին հանախ մոռանում էին կանչել: Իսահակյանը հիշում էր մի առանձին զվարճությամբ. «Տանը մի որևէ սենյակում, նստած խաղում էի կամ գրքեր թերթում, մեկ էլ Ապլաս, արցունքն աչքին գալիս էր «Վա՛յ քոռանամ ես, էլի Ավոյիս մոռացել եմ նաշի կանչել»: Ու նախատելով ինքն իրեն տանում էր ինձ նաշասենյակ»:

Ժամանակակիցների վկայություններից մեզ հասել

---

⁷ Գարեգին Լևոնյան, Հուշեր, Երևան, 1959, էջ 103-114:

են Իսահակյանի Փեփրոնյա քրոջ որդու՝ Գեղամ Աֆրիկյանի հուշերը մեծ մոր մասին:

«Իմաստուն, իմաստասեր կին էր: Իր առօրյա խոսքի մեջ միշտ օրինակներ էր բերում գրույցներից, հեքիաթներից: Մեծ համարում ուներ քաղաքում՝ որպես իմաստուն կին: Ճիշտ է, նա ուսում չէր առել, բայց բնական խելք ուներ: Որդու՝ Ավետիքի՝ բանտերում լինելը և պանդխտությունը նրա վրա ծանր էր նստել: Համահավասար սիրում էր թոռներին, տղաներին: 1918 թվին, երբ թուրքերը մտան Ալեքպոլ, երեկոյան դեմ խուճապից, սպանությունից ազատվելու համար, նա իր թոռների հետ միասին մտնում է Աստվածամոր եկեղեցու ուխտավորների սենյակը և ծնկաչոք աղոթում, որ քաղաքը սրի չմատնվի:

Ապլան անհունորեն բարի էր: Անընդհատ հիշում էր Ավետիքին, որդիներից ամենաշատ սիրում էր Ավետիքին, նրան փոքր հասակում միշտ քնեցրել էր իր կողքին, չկար մի գիշեր, որ չարտասավեր Ավետիքին հիշելիս: Մահացավ ծերությունից և որդու կարոտից»⁸:

Իսահակյանի ստեղծագործության հիմնական մոտիվներից մեկը մայրական սիրո մոտիվն է: Բանաստեղծի առաջին իսկ գրքում՝ «Երգեր ու վերքերում», այս մոտիվը տիրական է դառնում, և Իսահակյանի հետագա ստեղծագործությունը թաթախված է մայրական սիրո, մայրական կարոտի ու բարության, մայրական անձնագոհ սիրո վեհ գաղափարով: Եվ Իսահակյանի նակատագիրը ինքնին կարծես որոշել էր մոր և որդու հարաբերությունների դրամատիկ բովանդակությունը: Նախ որդին, հագիվ 17-ը բոլորած, մեկնում է օտար երկիր ուսման, ապա որդու ետդարձին կարոտը դեռ լրիվ չառած՝ բանտ ու աքսոր, և

---

⁸ Գեղամ Աֆրիկյանի անտիպ հուշերից, պահվում է Ավետիք Իսահակյանի ընտանեկան արխիվում:

հետո էլի ոստիկանական հետապնդումներ ամենուրեք՝ Թիֆլիսում թե Ալեքսանդրապոլում, ապա համարյա ամեն տարի արտասահմանյան ուղևորություններ և էլի բանտ՝ և, որ ամենաձանրն էր, քաղաքական վտարանդիությունն ու հավերժ բաժանումը պաշտելի գավակից: Մեկընդմիջտ: Այս բաժանումները երկուստեք ծանր են ապրվել՝ և՛ Ապլայի, և՛ որդու կողմից (այդ է վկայում Իսահակյանի ողջ պոեզիան), որն Աստծու չափ սիրել է մորը:

«Երգեր ու վերքեր» գրքի առաջին հրատարակությունից (1898) մինչև «Հիշատակարանի» վերջին գրառումները Իսահակյանի ստեղծագործությունը թաթախված է Ապլայի լուսավոր կերպարով: Վերոհիշյալ «Հայրենի հուշեր» պատմվածքում բնորոշ առանձնահատկությամբ վեր է հանված Ապլայի նվիրական կերպարը. «Առավոտ է... Մայրս դուրս ու ներս է անում, քաղցր և բարի ձայնով կարգադրություններ է անում աղախնուն, հացթուխին, ծառային, պարտիզպանին: Արդեն մեծ ու փոքր թոնիրները վառել են, հաց են թխում, կերակուր են եփում թե մեզ համար, թե ջրաղացի բանվորների համար: Մայրս իր ձեռքով շրջիկ աղքատներին և ճամփորդներին կերակրում է և ճամփա դնում» (IV, 117):

Իսահակյանի ստեղծագործական կյանքի մշտական ուղեկից «Հիշատակարանում» (որը կազմված է բանաստեղծի ողջ կյանքի ընթացքում պահած օրագրերից) հանդիպում ենք ամբողջական հատվածների՝ նվիրված մորը, այսպես օրինակ՝ 1895 թվի լայացիգյան օրագրում գրի են առնված ավելի շատ ոչ թե օրագրային, այլ գեղարվեստական բնույթի 14 արձակ բանաստեղծություններ (Հ.193-199): Այս օրագրում պատանի բանաստեղծը հայրենիքի կարոտի և առաջին սիրո դրժված զգացմունքները որոշում է կիսել մոր հետ, չուղարկված խոստովանանք-նամակների ձևով: Ահա ինչպես է սկսվում քնարական հղումների շարքը. «Տեսեք իմ սիրելի մայրիկիս և ցույց տվեցեք իմ սիրտը, որ նամակիս հետ ծրարում ուղարկում

եմ – թո՛ղ նա տեսնի, որ իմ սրտի խորքում նա սրբության պես ապրում է, որ ես վաղուց գահավիժել եմ երկնքի աստվածները – վաղուց նա է իմ միակ աստվածը... Ա՛խ, մայրիկ ջան – ես քեզ շատ սիրում եմ: Ասացե՛ք նրան, որ նա է միակ պաշտելի աստվածը ... » (Հ.193):

Իր բնույթով եզակի այդ շարքն ավարտվում է հետևյալ բանաստեղծությամբ.

Մայրի՛կ, դու իմ փոքր հասակում,
երբ ես քո կրծքում վառ աստղիկի պես
ժպտում էի ու ձեռքս մեկնում
Դեպի երկինքը՝ աստղերը բռնելու,
Դու միշտ ասում էիր. – քու աստղը բռնիր,
Որ հեռվում, հեռվում պայծառ շողում է...
Ես այն օրվանից, նազելի՛ մայրիկ,
Իմ աստղն եմ որոնում անհուն երկնքում,
Ես որոնում եմ ու չեմ գտնում:

(Հ. 198-199)

Տեղին կլիներ, որ այս քնարական խոստովանաշարքը, որին մենք կարող ենք պայմանականորեն խորագիր դնել՝ «Ասացե՛ք մայրիկիս...», որպես գեղարվեստական, ինքնուրույն արժեք ունեցող երգաշար, իր տեղը գտներ Իսահակյանի պոեզիայի հատորներում:

Հայ ընթերցողին հայտնի են մայրական սիրո թեմայով գրված Իսահակյանի բանաստեղծությունները՝ «Մայրիկիս» («Հայրենիքես հեռացել եմ...»), «Մայրի՛կ, հիվանդ եմ, սիրտըս քրքրված...», «Մայրիկ, նայի՛ր, արևն ինչպե՛ս...», «Մայրս տեսավ ինձ շա՛տ տխուր», «Երագիս տեսա, որ մայրս՝ թշվառ...», «Իմ այրվող վշտից սիրտըս է մաշվել...», «Կըտեսնեմ ահա, – լուռ երեկոյին...» և այլն:

Ապլաշի լուսավոր կերպարը, կարելի է ասել, մտել է համաշխարհային պոեզիա՝ մայրական սիրո երգերի «ոսկե ֆոնդը»:

Իսահակյանը շատ բան է վերցրել մորից, բայց առաջին հերթին՝ անսահման բարությունն ու անմիջականությունը, գթասրտությունն ու կարեկցանքը կարիքի ու թշվառության մեջ գտնվող յուրաքանչյուր մարդու հանդեպ: Ապլան, ինչպես հիշում են ժամանակակիցները, բացառիկ երջանիկ էր զգում իրեն, երբ ինչ-որ չափով հնարավորություն էր ունենում օգնելու խեղճ ու անօթևան մարդկանց: Նրանց տունը՝ Գյումրիում, թե Ղազարապատում, միշտ բաց էր թշվառների առջև, ոչ մի մուրացիկ, առանց մի պատառ հացն Ապլաշի ձեռքից ստանալու, չէր անցնի նրանց տան մոտով: Այդ անսահման բարությունն ու կարեկցանքը և նաև նշմարիտ ժողովրդայնությունը լիովին անցել էին կրտսեր որդուն: Ուրեմն՝ մորից անցել էր ամենակարևորը՝ մարդկայնությունը: Թե՛ Իսահակյանի բանաստեղծական գլուխգործոցներում, թե՛ ամենօրյա կյանքում, Ապլաշի պատգամները մշտապես կենդանի էին: Մոր քրիստոնեական խառնվածքին այնքան բնորոշ համատարած գթասրտությունը հանճարեղ է արտահայտված Իսահակյանի հետևյալ բանաստեղծության մեջ.

Կըտեսնեմ ահա, – լուռ երեկոյին
Բարակ ծուխ կելնի իմ հոր օջախեն.
Եվ ուռիներս մարմանդ կօրորվին,
Ծղրիդը կերգե անտես խորշերեն...

Մեղմ՝ նրագի տակ նստել է տխուր
Ծերունի մայրս՝ մանկիկս գրկին.—
Մուշ-մուշ քնել է մանկիկս՝ անդորր.
Ու աղոթք կանե մայրիկս լուին.—

«Ամենեն առաջ թո՛ղ ինքը հասնի
Ամեն հիվանդի, հեռու՛ ճամփորդի,
Ամենեն հետո թո՛ղ ինքը հասնի
Քե՛զ, իմ խեղճ որդի՛, իմ պանդուխտ որդի»:

Անու՛շ ծուխ կելնի իմ հոր օջախեն,
Մայրս կաղոթե՛ մանկիկս գրկին.
Ծղրիղը կերգե անտես խորշերեն
եվ ուռիներս մարմանդ կօրորվին...⁹

Իսահակյանը մորից ժառանգել է մի կարևոր ու եական հատկանիշ՝ սերը հայրենի եզերքի, հայրենի ժողովրդի ու հայրենի մշակույթի հանդեպ:

---

⁹Բանասերի շեղում. Ռուս մեծագույն բանաստեղծը՝ Ալեքսանդր Բլոկը, հոգեկան խանդավառությամբ թարգմանել է 4 երկ մայրական սիրո քնարական շարքից, նրանցից երկուսը, «Մայրիկիս» և «Կըտեսնեմ ահա, – լուռ երեկոյին...», իրավամբ համարվում են Բլոկի թարգմանական արվեստի գլուխգործոցները: Իսկ XX դարի ռուս խոշոր բանաստեղծ և սիմվոլիստ Վյաչեսլավ Իվանովը թարգմանել է «Պանդուխտ որդին»: Պաբլո Ներուդան հիացել է Իսահակյանի «Մոր սիրտը» լեզենդով, որի իսպաներեն թարգմանությունը հեռավոր Չիլիում վերածվել է ժողովրդական երգի: Տարբեր ազգերի մեծագույն բանաստեղծները՝ Մաքսիմ Բիլսկին և Պավլո Տիչինան, Տիցիան Տաբիժեն և Իրակլի Աբաշիժեն, Լահուտին, Լյուդմիլա Մոտալովան և Բելա Ախմադուլինան, Միխայիլ Դուդինը և Աննա Ախմատովան, մեծ ոգևորությամբ թարգմանել են Իսահակյանի մայրական սիրո երգերի գլուխգործոցները: «Կըտեսնեմ ահա, – լուռ երեկոյին...» բանաստեղծության մասին ժամանակակից քննադատական միտքն այն կարծիքն է հայտնել, որ այս գործում Իսահակյանը մոր կերպարը վերածել է Մայր-Հայրենիքի կերպարի, և որ Ապլայի մայրական աղոթքներում արտահայտված է հայ ժողովրդի ազգային մտածելակերպի հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ քրիստոնեական գթասրտությունն ու կարեկցանքը:

Իր բանաստեղծական գլուխգործոցում՝ «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմում, Իսահակյանը, մերժելով աշխարհը, հայրենիքը, սերը, հասարակական բոլոր կառույցները, չի խնայում ոչ ինչ և ոչ ոքի: Թերևս միայն մորը: Եվ մեկ էլ՝ արևը, որը պոեմի հերոսի երազանքի գագաթնակետն էր, տենչերի վերջին հանգրվանը: Այս երկու վսեմ խորհրդանիշները մեկ գծի վրա են.

«Սալա՛մ քեզ, արև՛, շյուքը բյուրաբյուր,
Դու աստծուց հզոր, դու կյանքի աղբյուր,
Դու, իմ անմահ մայր, մայրական դու գիրկ,
Դու միակ բարի, դու միակ սուրբ, սուրբ»:

Այո, միակ սուրստանցը, որ խնայում է Իսահակյանը համատարած աշխարհամերժման մեջ, մայրն է, հիշենք, այս պոեմում ի՛նչ է ասում նա հայր հասկացության վերաբերյալ.

«Սրիկա է նա, ով հայր է լինում,
ով երանավետ ծոցից ոչնչի՝
Գոյության կոչում թշվառ հյուլեին
և գլխին վառում գեհենն այս կյանքի:
– Իմ հայրը իմ դեմ մեղանչեց,
սակայն չմեղանչեցի ես ոչ ոքի դեմ... »:

Կարելի է անվարան ասել, որ այս պաշտամունքի մշտաբուխ ակունքը Ապլայի լուսավոր կերպարն էր: Բանաստեղծի կենսագրի համար շատ բան է բացահայտում Ապլայի կերպարը: Նրա միջոցով կարելի է կռահել Իսահակյանի անհատականության շատ գծեր: Համատարած բարության, մեղմության, գթասրտության ու կարեկցանքի կողքին ժամանակակիցները վկայում են մոր

և որդու արտաքին նմանությունը՝ աչքերի խորությունն ու իմաստությունը, հայացքի ու ողջ կեցվածքի վեհությունը: Կյանքի տարբեր ժամանակահատվածներում, տարբեր իրավիճակներում մորն ուղղված Իսահակյանի բանաստեղծությունների տողերից հնարավոր է ըմբռնել բանաստեղծի հոգեկան վիճակն ու ապրումները: Մայրը պատանեկության օրերից մինչև խոր ծերություն (հուշերի աշխարհում) բանաստեղծի ամենամոտ ընկերն է եղել և լավագույն խորհրդատուն: Եվ ինչպես մենք արդեն ասացինք, կյանքը մորն ու որդուն անընդհատ նորանոր բախումների առջև է կանգնեցրել, նակատագրի հեգնանքով բանաստեղծը ստիպված է եղել ապրել մորից հեռու, և երկուսն էլ շատ ծանր են տարել այդ բաժանումը: Ահա՛ գրում է Իսահակյանը «Հիշատակարանում», երբ առաջին անգամ մեկնել էր արտասահման ուսման. «1897, մայիսի 1. Որքա՛ն սիրում էի մորս — մանավանդ Գերմանիայում և բանտում. մի կողմ թողած պատանի հասակս... «Եթե մերս մեռնի, ես էլ մեռած եմ...» — այսպես էի գգում առաջ»: Եվ երբ ինքը առաջին անգամ բանտ էր ընկել. «1897, մայիսի 29. Իմ բանտարկության պատճառով մայրս մի ամբողջ տարի — դա՛ր — հսկայական դժոխսյին տանջանքներ է անցրել: Խե՛ղճ կին — նիհարել, կուզը դուրս եկել, բոլորովին ծերացել... Է՛հ, մոր սիրտ, ամենաբարձր սրբությունն էս... » (Հ. 235):

Իսահակյանի պանդուխտ վիճակը 19-րդ դարի վերջում և մանավանդ 20-րդ դարի սկզբում հատկանշական էր ընդհանրապես հայ մարդուն: Դարավերջի ջարդերն Արևմտահայաստանում, անընդհատ հետապնդումները, 1915 թվի եղեռնը, Հայաստանի խորհրդայնացումը, Հայաստանի տնտեսության մշտապես աղքատ ու խեղճ վիճակը պանդուխտ ու վտարանդի էին դարձրել հարյուր-հազարավոր հայորդիների: Պանդխտության ցուպը, պատկերավոր ասած, հայ մարդու անբաժան ուղեկիցն էր դարձել: Այդ պրոցեսը, երբ մի հինավուրց ժողովուրդ, բռնի կեր-

պով գրկվեց իր պատմական հայրենիքի երեք քառորդից և բռնագաղթվեց, կորցնելով տունդարձի ճամփաները, բնականաբար իր արտացոլումը գտավ ժողովրդի բանաստեղծի ստեղծագործություններում, առավել ևս սա այն դեպքն է, երբ բանաստեղծի նակատագիրը նույնացավ ժողովրդի նակատագրի հետ: Այստեղից և այն օրինաչափությունը, որ Իսահակյանի պանդխտական շարքի գործերն առավել ժողովրդականություն ու սեր են վայելում: Այդպիսի երկերից են՝ «Մայրիկիս» («Հայրենիքես հեռացել եմ...») և «Պանդուխտ որդին»:

Այդ երկերում այն, ինչ կարողացավ արտահայտել Իսահակյանը, միայն իրենը չէր, նմանատիպ գագցումներ հատկանշական էին մեր ժողովրդի հագարավոր գավակներին¹⁰: Այն, ինչ որ գրել է 18 տարեկանում Գերմանիա ուսման մեկնած պատանին, արդեն դարից ավել է, ինչ դարձել է սեփականությունը մի ողջ ժողովրդի: Նույնպիսի բացառիկ ճանաչում ունի Իսահակյանի «Պանդուխտ որդին» բալլադը. հեռավոր ճամփաներից պանդուխտ որդին

---

¹⁰ Կենսագրի շեղում. Տողերիս հեղինակը հնարավորություն է ունեցել թե՛ հեռավոր Հոլանդիայում, թե՛ Խաղաղականի ավերին, թե՛ պատմական Կիլիկիայում ծվարած հայկական դպրոցներում տեսնել, թե ինչպիսի հուզականությամբ, կարոտով ու կսկիծով հայ երեխաներն արտասանում էին հետևյալ տողերը.

Հայրենիքես հեռացել եմ,
Խեղճ պանդուխտ եմ, տուն չունիմ,
Ազիզ մորես բաժանվել եմ,
Տղխուր-տըրտում, քուն չունիմ:
Սարեն կուգաք, նշխուն հավքեր,
Ա՛խ, իմ մորս տեսել չե՞ք,
Ծովն կուգաք, մարմանդ հովե՛ր,
Ախր բարև բերել չե՞ք:

Դրսում արև է, արևի տակ ցուցլացող հրաշալի մեքենաներ, դպրոցները ժամանակակից, բնությունը՝ աշխարհի հրաշալիքներից մեկը, իսկ հայ երեխաների աչքերում արցունք է, ճայներում՝ անմար կարոտ: Սա է հայի կերպարի առեղծվածը:

վերադառնում է հայրենի գյուղը, սակայն նրան չեն նա-
նաչում ո՛չ մանկության ընկերը, ո՛չ սիրած աղջիկը՝ «աղ-
քատ էի ու փոշոտ», և միայն մայրը, մայրն է նանաչում:

Դարդը սրտիս հասա մեր տուն, տեսա ծերուկ,

խեղճ մորս,

Ասի, – Նանի՛, ճամփորդ մարդ եմ, գիշերս ինձ

հյուր կընդունե՞ս:

Ա՛խ, մերի՛կ ջան... վզովս ընկավ, սըրտին գրկեց ու լացեց, –

Ա՛խ, բալա՛ ջան, դարիբ բալա՛, եդ դու՞ն ես... ¹¹:

Դեռևս երիտասարդ հասակում նա «Հիշատակարա-
նում» թողել է տողեր, որ լավագույնս բնութագրում են
մոր կերպարը. «1897. Մայիսի 29, «մայրս ինձ համար նա-
հատակված կին է. շա՛տ սուրբ սեր ունի դեպի ինձ –
այդպիսի սիրող սիրտ դեպի ինձ՝ ողջ տիեզերքի մեջ,
գիտեմ, որ նա է մենակ... (Հ., 236):

Իսահակյանի պոեզիայում մոր կերպարի խաղացած

---

¹¹ Բանասերի շեղում: Ռուս հայտնի գրականագետ Պավել
Բերկովը, համեմատելով սույն բալլադը գերմանացի բանաստեղծ
Ի.Ն.Ֆոգլի համանման թեմայով գրված "Das Erkennen" («Ճանաչում»
– "Узнавание") բանաստեղծության հետ (ի դեպ երկուսի հիմքում էլ
ընկած է գերմանական «ասպետական պոեզիայի») թափառող սյուժե-
ներից մեկը), Իսահակյանի բանաստեղծությունը կապում է հայ պոե-
զիայի այնպիսի դարավոր ու ավանդական թեմաների հետ, ինչպիսիք
են՝ «պանդուխտի» «մոր» թեմաները: Ի.Ն.Ֆոգլի «Առաջինը ո՞վ
կճանաչեր *ֆիլիստերական* հանելուկը վերածվում է խորիմաստ ու
ձևով կատարյալ մի վպեմ երկի: Ավելին, Իսահակյանի երկում մոր
կերպարը վերաճում է մայր հայրենիքի կերպարի, որն ընդունում է
իր պանդուխտ զավակին... Մոր այսպիսի կերպար կարող է ստեղծել
միայն հանճարեղ բանաստեղծը» (Մ.Н. Берков. Проблемы
изучения Межнациональных литературных отношений. В
сборнике. "Проблемы исторического развития литературы" Л.,
1981, էջ 389-410:

դերի և նշանակության մասին կարելի է մի առանձին ծավալուն աշխատություն գրել: Եվ ինչքան այդ կերպարը կարևոր է եղել բանաստեղծի ստեղծագործության համար, այնքան և կարևոր է նրա ճակատագրի համար: Մեր աշխատության տարբեր հատվածներում մենք դեռևս շատ կանդրադառնանք բանաստեղծի մոր՝ Ալմաստ Իսահակյանի առաքինի կերպարին:

Իսկ այժմ հակիրճ միայն ընդհանուր բնութագրական-ներով, Իսահակյանի եղբայրների և քույրերի մասին:

Բ) ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ ԵՎ ՔՈՒՅՐԵՐԸ

Ալեքսան (Ալեքսանդր) Իսահակյանը – ծնվել է 1852 թվին Ալեքսանդրապոլում: Սահակ և Ալմաստ Իսահակյանների անդրանիկ զավակն է: Կրթությունը ստացել է Ալեքսանդրապոլի հայոց ծխական դպրոցում, համարվել է զարգացած, գրասեր մարդ, եղել է մշտական բաժանորդը «Մշակ» և «Հորիզոն» թերթերի: Հաղթանդամ, առողջ, պատկառելի կեցվածքի տեր: Իսահակյանների տան ամենաազդեցիկ մարդն էր Սահակ աղայից հետո: Ուներ բարեկարգ խանութ՝ Ղազարապատի անտառիկ (Ռոշչա) հատվածում, որի տարածքը հասնում էր մինչև Արփաչայի ափերը (այժմ՝ Ջաստավան), ուր սովորաբար ցանում էին տարբեր հատապտուղներ: Ալեքսանն անձամբ ծանոթ էր Խրիմյան Հայրիկի հետ, մտերմություն ուներ հայ ազատագրական շարժման մի քանի անվանի գործիչների հետ: Հպարտանում էր, որ ժամանակին Խրիմյան Հայրիկի կոնդակով զնացել էր Հյուսիսային Կովկասի հայաբնակ վայրերը՝ Գյումրիի նոր կառուցվող եկեղեցու համար դրամական միջոցներ հավաքելու նպատակով: Թերևս, նրա այս առաքելությունն ինչ-որ տեղ հիշեցնում է Րաֆֆու Քավոր Պետրոսի ուղևորությունը: Ալեքսանի հիմնական գործը ալյուրի առևտուրն էր: Ղազարապատի մանրավաճառի խանութը ծախելուց հետո, նա Գյումրի-

ում նոր խանութ է գնում Աստվածածին եկեղեցուն կպած Գեներալսկայա փողոցի վրա, հայրական տնից ոչ հեռու: Խանութի ճակատը փողոցի վրա էր, իսկ հետևի մասում նրա բնակարանն էր: Ալեքսանը բավական ունևոր մարդ էր, եղբայրներից ամենաապահովը, սակայն ձեռքից շատ պինդ էր և եղբայրներին ու քույրերին չէր օգնում, հավանական է, կնոջ դրդմամբ: Սակայն հովանավորում էր հարազատների նիշտ ձեռնարկները, ամեն կերպ ընդառաջ գնալով: Այսպես, օրինակ, Սահակ աղայի որոշմամբ ու խորհրդով Ալեքսանն էր միջնորդել Ավետիքին (բացառիկ ունակությունների տեր պատանյակին) ընդունվել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը: Հոր մահից հետո Ալեքսանին անցավ ընտանիքի գործերի ղեկավարումը: Վայելում էր շրջապատի հարգանքը, Գյումրիի երևելիներից մեկն էր, բոլորը նրան անվանում էին Ալեքսան աղա:

Ավետիքին շատ է սիրել, եղել է նրա համար իսկական մեծ եղբայր, ոգևորվել է նրա բանաստեղծական քայլերով և հաճախ քաջալերել ծանր պահերին: Զավակ չունենալով փոքր եղբորը սիրել է հարազատ գավակի պես:

Իսահակյանի արխիվում պահպանված՝ Ալեքսան աղայի մի նամակից կուգեինք բերել հետևյալ հատվածը՝ որպես եղբոր նկատմամբ անաչառ սիրո առհավատչյա: Նամակը գրված է Ռոստովից՝ Էջմիածնի ճեմարան 1891թ. (միառժամանակ Ալեքսանը Ռոստովում խանութ է ունեցել և բավական հաջողությամբ զբաղվել առևտրով)։ «1891 ամի, 21 օրն Ապրիլի Ռոստով – Սիրելիագույն Ավետիքս... Գառնուկս, որքան քեզ հայտնի է, իմ դեպի քեզ ունեցած սերս այդ մասին գրելս ավելորդ է, միայն այսքանս քեզանից կուգեմ, որ նամակս ստանալուդ պես շուտով գրես ինձ քո առողջության և առաջադիմությանդ մասին, որից թանկագին բան չունեմ և որը ինձ համար առաջին տեղն է բռնում... տեսությանդ միայն կարոտ եղբայր քո՝ Ալեքսանդր Իսահակյանց» (ԱԽԸԱ):

Մշտապես, ազատ պահերին սիրում էր կարդալ մանավանդ պարբերական մամուլի քաղաքական լուրերը, սովորություն ուներ թերթերում հավանած նյութերն ընդգծել և հետագայում նորից կարդալ: Հայոց հարցի վերաբերյալ՝ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի, Բեռլինի վեհաժողովի բոլոր նյութերը հավաքել էր, պահել և անընդհատ խոսում էր դրանց մասին: Անհրաժեշտ էր համարում, որ օսմանյան լծի տակ տառապող բոլոր ննշված ժողովուրդները, հայերն էլ այդ թվում, ապստամբություն բարձրացնեն Թուրքիայի դեմ: Մեծ հայրենասեր էր: Արևմտահայաստանը Ռուսաստանի հետ միավորվելու խնդիրը համարում էր միակ նշմարիտ ուղին՝ հայ ժողովրդի հարատևության, մտորելով, որ ռուսները քրիստոնյա և առաջադեմ ժողովուրդ են: Սակայն դարավերջին շատ էր վրդովված այն իրադարձությունների առթիվ, երբ ռուսական իշխանությունները փակեցին հայոց դպրոցները և բռնագրավեցին եկեղեցական կալվածքները:

Դժբախտաբար Ալեքսանը սեփական ժառանգ չուներ, կինը՝ Սաթենիկը (որին անվանում էին Տոտա), չբեր էր: Սաթենիկը Գյումրիում անվանի հարուստ Զակոյենց աղջիկն էր, որն իր հետ մեծ օժիտ էր բերել, ի դեպ, ինչպես իր պատմած հուշերում վկայում է Գեղամ Աֆրիկյանը, Խահակյան եղբայրներից Ռուբենն էլ ամուսնանալիս ամենևին ոչ երկրորդական նշանակություն էր տվել իր ընտրյալի նյութական վիճակին: Սաթենիկին իր հարուստ ու պատվելի կեցվածքի համար տնեցիք անվանել են «նիտի-պիտի», ոսկիները միշտ գլխին կապած, լավ հագնված: Ամուսինները որդեգրել էին երկու որբ երեխաների՝ Ազատ և Արամ, որոնք ապրեցին Գյումրիում մինչև խոր ծերություն, սակայն Ավետիքը նրանց հետ կապված չէր: Ավետիքն Ալեքսանին անվանում էր Ալեքսան աղբեր, իսկ Սաթենիկին՝ հարսխանում:

Գյումրի՝ թուրքերի զավթողական արշավանքների ժամանակ Սաթենիկը հոգեկան խանգարում էր ստացել և

վախից տնից փախչում էր Աստվածածին եկեղեցին և ժամերով աղոթում: Խորհրդայնացումից հետո Ալեքսան աղայի խանութը բռնագրավվեց: Ալեքսան աղան ապրեց մինչև 1926 թվականի ապրիլը, մահացավ միզակապու-թյունից, ընդամենը հինգ ամիս առաջ Իսահակյանի՝ Հայաստան ժամանումից (1926 թվի հոկտեմբերը): Հայաստան մեկնելու ճամփին 1926 թվի օգոստոսի 2-ին Իսահակյանը Վենետիկից գրում է Պողոս Մակինցյանին. «Մեր տանից գեշ լուր ունեմ. Ալեքսան եղբայրս հիվանդ է. արդյոք հիվա՞նդ թե... Ա՛խ, գոնե նրան տեսնեի...»: Այնինչ արդեն երեք ամիս էր, որ եղբայրը չկար: Գյումրիում Ալեքսան աղայի հեղինակությունը մեծ էր, հին գյումրեցիները երկար ժամանակ նրան հիշում էին. «Ալեքսան աղայի խանութը», «Ալեքսան աղան էսպես կասեր, էսպես կաներ» և այլն: Իսահակյանը խորը կսկիծով տարավ եղբոր կորուստը:

Գևորգ Իսահակյան. Ծնվել է 1855 թվին Ալեքսանդրապոլում: Գևորգը ի ծնե մարտիկ էր: Լորիս-Մելիքովի գլխավորած բանակի շարքերում մասնակցել է 1877-1878թթ. Կովկասյան պատերազմին: Անձնական հերոսություն է ցուցաբերել Ղարսի գրոհի ժամանակ և արժանացել Գեորգիևյան խաչ ("Георгиевский крест") շքանշանին:

Գևորգն աչքի էր ընկնում քաջությամբ, սառնասրտությամբ, անձնական արիությամբ: Մարտերի ընթացքում բազմաթիվ թուրք զինվորներ է ոչնչացրել: Հերոս երիտասարդը Կադգվանի գրավումից հետո գրավում է նաև տեղի մեծահարուստ Բելարյան ընտանիքի դուստր, բարձրահասակ և բարակիրան երիտասարդ Ռալուքայի սիրտը: Մեկ խոսքով, փախցնում է սիրած աղջկան և հետը բերում Ալեքսանդրապոլ, ծունկի գալիս հոր ու մոր առաջ և խնդրում նրանց օրհնությունը: Գևորգը և Ռալուքան (Աքա) իրենց կյանքի մեծ մասն անց են կաց-

նում Ղազարապատում, վարելով ջրաղացի հետ կապված գործերը:

Մուղնու սուրբ Գևորգ վանքը ուխտ գնալիս Օշականի ոլորանների վրա Իսահակյանների ֆայտոնը շուռ է գալիս, Գևորգի ոտքը ջարդվում է, Ավետիքն էլ ջարդում է քիթը, այստեղից էլ քթի սպին: Գևորգն ուներ մի անբուժելի հիվանդություն. նա սիրում էր խմել: Ընդսմին խմում էր գիտակցաբար՝ յուրովի փիլիսոփայելով. «Քանի մահը կա, կյանքը իմաստ չունի», և խմիչքի մեջ էր որոնում կյանքի իմաստը: Ի տարբերություն եղբայրների՝ նա չէր կարդում, գերադասում էր օդին, խմում էր, ընկնում անուրջների տարերքը, փիլիսոփայում կյանքի և մահվան առեղծվածի շուրջ: Շատ սիրում էր զրուցել, նստում էր երկար զրույցների ջրաղաց եկող տարբեր մարդկանց հետ: Մեկ անգամ էլ, երբ վերջացել էր աղունի շրջանը, եկամուտը տնեցիների մեջ կիսելիս, հարբած վիճակում վեճի է բռնվում և դանակով հարվածում մոր ազդրին՝ խորը վերք բացելով, որը երկար ժամանակ չէր անցնում: Այս որդու ձեռքից Ապլան շատ է տանջվել: Այս արարքից հետո տնեցիները մեկուսացրին Գևորգին, ինչի հետևանքով նա ինքնամոռաց տրվեց գինուն և այլևս Ղազարապատից դուրս չեկավ: Մահացել է վաղ՝ 1911թ. Ղազարապատում:

Եվ սակայն բախտը նրան ժպտացել էր հանձին կնոջ՝ Ռալուքայի (Սևգյուլ Աքայի), որին Ավետիքը իր հարսների մեջ սիրում էր ամենից առավել, նրա անչափ բարության և հոգեկան մաքրության համար: Այդ մասին են վկայում Ռալուքայի վերաբերյալ բազում բարի խոսքերը՝ «Հիշատակարանում»: Ռալուքան չորս զավակ էր բերել՝ Հովհաննես (Օլիկ), Վերգինե, Իսահակ (Միսակ), Աբաս: Տարբեր եղան նրանց զավակների նակատագրերը: Վերգինեն շուտ ամուսնացավ և շուտ մահացավ, Խաթունարխում, ամուսինն էր կարճահասակ Խաչոն: Հովհաննեսը (Օլիկը) ցավոք նույնպես գնաց հոր ուղիով, խմում էր, փիլիսոփայում, ըստ պտտվող լեգենդի՝ նա

երիտասարդ տարիներին Թիֆլիսում ծանոթացել էր Մաքսիմ Գորկու հետ: Սակայն հաստատ էր, որ նա շատ էր շրջել և շփվել Ռուսաստանի հարավում Գորկու նկարագրած բոսյակների հետ: Մահացել է Աստրախանում 1942 թվին: Իսահակը (Միսակը) Ավետիքի սիրելին էր ընտանիքում, տաղանդավոր երիտասարդ բանաստեղծ, ռուսական բանակի սպա, հեղինակ «Հեքիաթ արևի տակ» (1912) գրքի: 1916-ի հունվարի 31-ի լուսադեմին իր գումարտակը Կարինի ամրոցի վրա գրոհի տանելիս զենքը ձեռքին զոհվում է: Ցուցաբերած հերոսության համար հետմահու պարգևատրվում է առաջին աստիճանի «Գեորգիևյան խաչ» շքանշանով: Միսակն առանձին կապվածություն ուներ Ավետիքի հետ, նրա հետևորդն էր ու պաշտողը: Իսահակյանը մինչև կյանքի վերջը չկարողացավ հաշտվել Միսակի կորստի հետ: Իսահակի հերոսական մահից հետո իր հարազատներին ժնկից զրած նամակում Իսահակյանը խնդրում է. «Իմ հոգուս հատոր Միսակի համար հոգեհանգիստ կատարեցեք իմ կողմից. լավ պահեցեք նրա ձեռագիրները, մխիթարեցեք Աքայիս, լավ նայեցեք Աբասիս և խրատեցեք Օլիկին, որ ուղղվի, չխմե, բժշկվի: Հոգեհանգիստ կատարեցեք և՛ Գևորգ աղբորս գերեզմանի վրա, որ այդպիսի ընտիր, սուրբ որդի ունեցավ» (VI, 159):

Իսահակ Իսահակյանին մենք այս աշխատությունում դեռևս շատ կանդրադառնանք:

Գևորգի գավակներից կրտսերը Աբասն էր՝ փայլուն զրասեր երիտասարդ, երդվյալ հայրենասեր: Պետհամալսարանի բանասիրական բաժանմունքի խոստումնալից սան, սակայն հորեղբոր ու մեծ եղբոր պատգամներով կյանքը դեռատի հասակից նվիրեց հայրենիքի ազատագրման գործին: Դեռևս Գյումրիում վաղ հասակից կապված էր ՀՅԴ-ի տեղի կազմակերպության հետ և կատարում էր մի շարք հանձնարարություններ, ապա Երևանի համալսարանում հիմնում է Դաշամուլի ընդհատակյա

տեղային մասնաճյուղը, ձերբակալվում տակավին 1925 թվին և 30 տարի անցնում ստալինյան բանտերի ու ճամբարների գողգոթան, երբեք չընկնվելով և չվհատվելով, մշտապես հավատարիմ մնալով իր ուխտին: Աքսորից վերադարձից հետո իրեն նվիրում է Ավետիք հորեղբոր և Իսահակ եղբոր գրական ժառանգության ուսումնասիրմանն ու հրատարակմանը: Մահացավ 1976 թվին՝ թողնելով Իսահակ անունով մի արժանավոր որդի, որը տարիներ անց դարձավ Հայաստանի Հանրապետության Պետքանկի նախագահը, որի ստորագրությունն է դրված հայկական առաջին դրամանիշների վրա:

Ռուբեն Իսահակյան – Ծնվել է 1857 թվին Ալեքսանդրապոլում: Ռուբենն իր կյանքի մեծ մասն անց է կացրել Ղազարապատում, ջրաղացի հետ կապված գործերով: Ձմեռները ապրում էր Ալեքսպոլի հայրական տանը, նրա հետ ապրում էին Ապլան և վաղ այրիացած քույրը՝ Գինովաբեն: Ամուսնացած էր հայտնի մեծահարուստ Ղոյեցյանների աղջկա՝ Փեփրոնի հետ, որը հետը մեծ օժիտ էր բերել, ինչը զգալի օգնեց Ռուբենին կազմակերպելու ալյուրի առևտրի իր սեփական գործը: Քչախոս էր, բնավ չէր խմում: Ձմեռվա երեկոները Ալեքսպոլում ըստ սովորության գնում էր կլուբը՝ "Алекпольское общество" անվամբ և խաղում էր ոչ մեծ գումարով «Բաքարա» թղթախաղը: Սակայն խաղում էր շատ չափավոր: Ձեռքից շատ պինդ էր: Իսահակյանի բացակայության ժամանակ ըստ համաձայնության նրան հասանելիք գումարները (ջրաղացից եկած եկամուտը) Ռուբենն իր մոտ էր պահում կամ ուղարկում էր արտասահման (պետք է ասել, հաճախ խախտելով ճշմարիտ հաշիվները, իհարկե, ի վնաս կրտսեր եղբոր): Հավաքել էր բավական պատկառելի դրամագլուխ: Հայացքները չեզոք էին, ավելի կողմնակից էր ցարական իշխանություններին, կայուն պետությանը, բնավ չէր հավատում հեղափոխությանը, և որ ռուսական պետական դրամը

կարող էր ոչնչանալ: Նրա մահից հետո անկողնու տակ գտան մի արկղ ռուսական թղթադրամ. ոսկին փոխել էր թղթե փողերի հետ:

Ի դեպ, Ռուբենը Իսահակյանների ընտանիքից միակն էր, որ չէր հավատում Ավետիքի կոչումին, նշանակություն չէր տալիս նրա գրական գործունեությանը. «Թող գա մեզ հետ ճգնի, աշխատի ջաղացում, ալյուր վաճառի, հավ ու կենդանի պահի, ինչ է ընտրել գրական ճանապարհը»: Դեռևս 1894 թվականին, երբ Իսահակյանն առաջին անգամ մեկնել էր Գերմանիա ուսման, «Հիշատակարանում» բանաստեղծը վրդովված գրել էր, որ եղբոր՝ Ռուբենի մեղքով իրեն հասանելիք դրամը չի հասնում Լալպցիգ, և ինքը ի վիճակի չի եղել վճարել տան վարձը. «1894, նոյեմբերի 4. Այսօր լրացավ տանս երեք ամիսը. և տանտիկինս փող է ուզում՝ 46 մարկ չունեմ... էլի սկսվեց դրաման - սաստիկ հուզված եմ ու բարկացած՝ ուզում եմ ջարդել, փշրել Ռուբենին, Կարապետին (Ջարիֆյանը Իսահակյանի քրոջ՝ Գինովաբեի ամուսինն է: Ա.Ի.), ոտքիս տակ կոխկրտել» (Հ. 78), իսկ 1896 թվի մայիսին, ըստ Գեղամ Աֆրիկյանի վկայության, նույնպես Ռուբենի մեղքով, Իսահակյանը չի կարողանում ժամանակին հեռանալ քաղաքից, որովհետև եղբայրը նրան գնացքի տոմսակ գնելու փող չէր տվել: Իսկ հաջորդ օրը Իսահակյանին Ալեքսանդրապոլի կայարանում ոստիկանները ձերբակալում են, ևս Գեղամ Աֆրիկյանի պատմածով՝ ժանդարմական լրտես Պետրոս Մոնոռյանի մատնությանմբ, որը համաձայն նախօրոք պայմանավորվածության՝ մոտենում է Իսահակյանին և նրան ծխախոտ է հյուրասիրում: Այնինչ եթե մեկ օր առաջ Իսահակյանը մեկնած լիներ, խուսափած կլիներ ձերբակալությունից: Հետագա տարիներին, երբ երկար բացակայությունից հետո Ավետիքը գալիս էր Գյումրի, նրա և Ռուբենի միջև միշտ վեճ էր ծագում: Ըստ իր սովորության, Ռուբենը յուրացրած էր լինում ջրաղացի՝ Ավետիքի եկամտի մասը, ասելով, իբր

թե կով է առել նրա համար, կամ տվել է Ապլալին՝ հար ու նման պատրվակներ:

Ռուբենը լռակյաց էր, սովորաբար մոռալ: Ընկեր չուներ: Տենցիները նրա անունը դրել էին «ամպ», «ամպը եկավ, ամպը գնաց» և այլն: Խորհրդայնացումից հետո, երբ նա սնանկացավ, շատ ծանր տարավ դրամագլխի կորուստը և երկար ժամանակ ջղային հիվանդ էր: 1926 թվի աշնանը Իսահակյանն արտասահմանից գալով հասցնում է տեսնել հիվանդ եղբորը, նա գրում է կնոջը՝ Փարիզ (1926, 7 դեկտեմբերի). «Ռուբենի վիճակը ծանր է: Մի բժիշկ ասում է, որ ոակ է, մյուսները, թե՛ վերք է ստամոքսի, բայց խեղճը հալումաշ է եղել: Աքայի և Սաթենիկի տնտեսական վիճակը գեշ է, ես եմ օգնում»:

Մահից առաջ վերջին խոսքերը Ռուբենն ուղղել է եղբորը. «Ների՛ր ինձ, Ավետիք»:

Ռուբենը վերջինն էր եղբայրներից ու քույրերից, որին Իսահակյանը հասցրեց տեսնել: 1927 թվի հունվարի 23-ին Երևանից բանաստեղծը գրում է կնոջը՝ «Ռուբենն աղբոր մահից հետո, և իմ բոլոր եղբայրների մահից հետո ես մնացել եմ մեր տան մեծը, նահապետը, ծանր պարտականություններ ունիմ» (VI, 241):

Ռուբենի կինը՝ Փեփրոնը, աշխատասեր, առողջ անձնավորություն էր, սակայն բնավորությամբ մեծամիտ և գոռոզ: Ռուբենն ունեցավ երեք զավակ՝ Նիկողայոսը, Գեղամը և Գայանեն: Հարկ է ասել, որ Ռուբենն ու Փեփրոնը իրենց զավակներին դաստիարակել էին հայրենասիրական ոգով, և զավակները տարված էին դաշնակցական հովերով: Գտնում էին, որ իրենք, որպես Ավ. Իսահակյանի եղբոր զավակներ, պետք է պաշտպանեին հայրենիքը դաշնակցության շարքերում: Նիկողայոսը կամավորական բանակի զինվոր էր, հետագայում նրան հաջողվում է խուսափել ձերբակալությունից, անցնել Բաթումի վրայով Թուրքիա, այնուհետև մի կարճ ժամանակ Իտալիա՝ հորեղբոր մոտ և ապա Ամերիկա, ուր

և ապրեց ողջ կյանքը, և միայն կյանքի վերջին շրջանում վերադարձավ հայրենիք, մահացավ 93 տարեկան հասակում երևանում 1991 թվին: Ավելի ողբերգական եղավ Գեղամի (հայ կամավորական բանակի գինվոր) և Գայանեի կյանքը, խորհրդայնացումից հետո նրանք թողել էին հայրենիքը և մեկնել բնակության Կիև, իսկ 1937 թվականին ընդհանուր ահաբեկչության մթնոլորտում նրանց ևս ձերբակալում են, ապա անասելի տանջանքներ՝ ճամբարներ և քսոր մինչև 1954 թիվը, այնուհետև նրանք բնակություն հաստատեցին Կիսլովոդսկ քաղաքում, ուր և մահացել են 1970-ական թվերի վերջերին:

Փեփրոնե (Փեփրոնյա) Իսահակյան – Ծնվել է 1860 թվին Ալեքսանդրապոլում: Իսահակյանի ավագ քույրն է: Սովորել է Գյումրիի «Արղության» դպրոցում, եղել է Ղազարոս Աղայանի լավագույն աշակերտուհին: Աղայանը իր գրքերից մեկը և լուսանկարը նվիրել է Փեփրոնեին, որպես ուշիմ աշակերտուհու: Այդ մասին շատ տարիներ անց Իսահակյանը Աղայանի մասին իր հուշերում կգրի. «Մեծ քրոջս սենյակում կախված էր Աղայանի լուսանկարը, սեղանի վրա դրված էր նրա փառակազմ «Երկու քույր» վիպակը: Քրոջս ուսուցիչն էր եղել նա 1870-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլի Արղության դպրոցում: Քույրս պարծենում էր, որ նրա լավագույն աշակերտուհիներից է եղել ինքը և «Երկու քույր» վեպը նվեր է ստացել սիրելի ուսուցչից: Քույրս պաշտամունք ուներ նրա հանդեպ, և երբ ամուսնացավ, նկարն ու գիրքը, բնականաբար, հետը տարավ... Հիշում եմ, որ քույրս մեզ կարդում էր «Երկու քույրը» (V, 32):

Փեփրոնը գեղեցիկ էր, բարի, ընդունակ, իր խնամքի տակ էր վերցրել Ապլայի քրոջ որդուն՝ վաղ որբացած Հովհաննես Ջարիֆյանին (հետագայում նշանավոր դերասան): Ղազարապատում նրա մտերիմ ընկերուհին էր Ավետիքի առաջին սերը՝ Ջարոն: Փեփրոնը դպրոցն ավարտելուց հետո ամուսնանում է Նահապետ աղա

Աֆրիկյանի որդի Հարությունի հետ, որին հետագայում հայոց վեհափառ Խրիմյան Հայրիկը կոնդակել է արծաթյա խաչ և ծաղկավոր փիլոն կրելու արտոնություն և ձեռնադրել քահանա՝ Տեր-Մկրտիչ անվամբ: Եղել են շատ սիրող ամուսիններ, ունեցել են յոթ երեխա՝ Հեղինե, Դշխունի, Գևորգ, Անահիտ, Նահապետ, Գեղամ և Լիպարիտ (մահացել է տարին դեռ չբոլորած): Փեփրոնը գավակներով շրջապատված տնային տնտեսուհի էր: Պաշտում էր փոքր եղբորը՝ Ավետիքին: Շատ ծանր էր տանում և հաճախ լալիս էր, երբ Ավետիքը բանտում էր կամ աքսորում, իսկ հետագայում, երբ եղբայրը տարագրության մեջ էր, միշտ նրա կարոտն էր քաշում: Ավետիքի առաջին գիրքը՝ «Երգեր ու վերքերը», Փեփրոնի սեղանի ավետարանն էր: Տարիներ անց Փեփրոնի կրտսեր որդուն՝ դերասան Գեղամ Աֆրիկյանին, Ավետիքն ասել էր. «Քո պապը Նահապետ աղան, եղել է իմ առաջին բանավոր քննադատը, «Երգեր ու վերքեր»-ից հետո, մեկ անգամ, երբ պատահեց ինձ ասաց. «Ա՛յ տղա, Ավետիք, կարդացի գրածդ, շատ լավ էս գրել, հենց այդպես շարունակիր, քեզանից մեծ մարդ դուրս կգա», երբեք չեմ մոռանա իմ առաջին քննադատին»: Սակայն Փեփրոնեն ծանր կյանք ունեցավ, առաջին հերթին դժբախտ ավարտ ունեցան նրա աղջիկների ամուսնությունները, ամուսինները վաղ մահացան՝ թողնելով բազմաթիվ գավակներ, որոնց բոլորին խնամում էին Փեփրոնն ու Տեր-Մկրտիչը: Ծանրաբեռնված բազմաթիվ գավակների և կարկուտի պես գլխին տեղացող որբ թոռնիկների հոգսերով՝ Փեփրոնը բնավ ուշադրություն չէր դարձնում իր առողջական վիճակին: Եվ ահա, անսպասելի՛ն կույր աղիքի սուր տագնապ, ուշացած բժշկական օգնություն, և Փեփրոնը 1916 թվին մահանում է Ալեքսանդրապոլում: Նրա որդին՝ Գեղամը, վկայում է. «Փեփրոնը երբ մահանում էր, նրա կրծքին դրված էր Ավետիքի նկարը. ասում էր՝ «Եղբորս կարոտն եմ առնում... »:

Ոչ պակաս դրամատիկ ընթացք ունեցան Փեփրոնների արու գավակների նակատագրերը: Ավագը Գևորգը (1887 թվ. ծնված), շնորհալի բանաստեղծ, 1918թ. հայ գաղթականների փրկության նպատակով Թիֆլիսից մեկնում է Ծալկա, մեծ նվիրումով աշխատում որպես բուժակ, սակայն վարակվում է բժավոր տիֆով և վաղաժամ մահանում, թաղված է Թիֆլիսի Խոջիվանքում: Գևորգի բանաստեղծությունները կորան սահմանամերձ Կուշկայի (հայկական գյուղ) ամրոցում:

1918 թվին ուսներեն լեզվով լույս է տեսել Սերգեյ Փիրվերդիևի կազմած "Аветик Исаакян, Дереник Демирчян, Геворк Африкян. Стихотворения" (Тифлис, 1918) գիրքը, ուր մի հավաքածու կար Գևորգի բանաստեղծություններից: Նա հրատարակվել է նույնպես Թիֆլիսի «Գեղարվեստ» և «Հորիզոն» հայկական ամսագրերում: Տարիներ անց՝ 1960-ական թվականներին, Աբաս Խահակյանը նրա գործերը Խահակի գործերի հետ հրապարակում է «Երեք քնար» գրքում:

Նահապետը (ծնված 1898թ.) Ալեքսանդրապոլում հրատարակում է "Zoobdivo" բացիկների և փոքրիկ բանաստեղծությունների գիրքը, ինչպես նաև «Արևի սիրահարը» արձակ բանաստեղծությունները, իսկ 1919 թվին՝ «Երկնքից ընկած թերթիկներ»-ը մանիֆեստ Առաջին համաշխարհային պատերազմի դեմ: Թիֆլիսում աշխատում էր Կարա Դարվիշի հետ, աշխատակցել է նաև «Մշակին», ուներ ֆուտուրիստական հակումներ: Նրա մահվան վերաբերյալ երկու վարկած կա. մեկը՝ 1921 թվի ձմեռը թուրքական զորքի առկայության պատճառով չի կարողանում Ղարաքիլիսայից անցնել Թիֆլիս (11-րդ բանակի ճանապարհին) և ճամփին բքախեղդ է լինում, մյուսը՝ Նահապետին գնդակահարում են Թիֆլիսում բոլշևիկները՝ Մկրտիչ հորեղբոր հետ «Կարմիր տեղորի» առաջին օրերին, երբ Թիֆլիսում սովետներն անցել էին իշխանության գլուխ:

Եվ վերջապես Փեփրոնի կրտսեր որդին՝ Գեղամ Աֆրիկյանը (ծնվ. 1901թ.), սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ապա Մոսկվայում Ռուբեն Սիմոնովի գլխավորած հայկական թատերական ստուդիայում:

1924 թվին հաստատվում է Բուրջալյանի ղեկավարած հայ պետական թատրոնում, որպես դերասան: 1934 թվից Երևանի Սունդուկյանի անվան պետթատրոնի հայտնի դերասաններից է, խաղացել է 100-ից ավելի դերեր, միաժամանակ զբաղվել է գրականությամբ, գրել հուշեր իր քեռու՝ Ավ. Իսահակյանի և հայ թատրոնի մի շարք անվանի վարպետների մասին: Ի դեպ, տոդերիս հեղինակին արժեքավոր հուշեր է թելադրել Իսահակյանի տոհմի մասին: Հիրավի, Գեղամի բախտն էլ բերել էր այն առումով, որ ի տարբերություն Իսահակյանի մյուս զարմիկների (որոնց մի մասը աքսորում էր)՝ ավելի շատ էր շփվել բանաստեղծի հետ և վայելել նրա սերն ու մտերմությունը: Գեղամը եղել է խաղընկերը Փափագյանի, Ներսիսյանի, Աբելյանի: Հայաստանի վաստակավոր դերասան էր, մահացել է 1984 թվականին Երևանում: Մոտ էր և սիրելի Իսահակյանին նաև Փեփրոնի ամուսինը՝ Մկրտիչ քահանան, զարգացած ու ազնվասիրտ մարդ, որին Ավետիքը գիտեր մանկությունից: Հետագայում հենց Տեր-Մկրտիչն է լինում Իսահակյանի հարսանյաց հանդիսության քահանան Անիում, ինչպես և Իսահակյանի որդու՝ Վիգենի մկրտության քահանան՝ Խորվիրապում, իսկ կնքամայրն էր Հովհաննես Թումանյանի դուստրը՝ Թամարը: 1926 թվին Իսահակյանը հասցնում է Գյումրիի հիվանդանոցում տեսնել ծանր հիվանդ իր փեսային, այդ հանդիպումից քիչ անց Տեր-Մկրտիչը մահանում է:

Մկրտիչ Իսահակյան— Ծնվել է 1861 թվին Ալեքսանդրապոլում: Սովորել է Ալեքսպոլի Ս. Փրկչի դպրոցում: Կարճատես էր, ակնոցներ էր կրում: Ուներ բարի սիրտ, մաքուր և միամիտ անձնավորություն էր: Օժտված էր գրելու ձիրքով, Ալեքսանդրապոլի և Թիֆլիսի պարբերա-

կաններում հրատարակվել են հայ ժողովրդական լեգենդների և հեքիաթների նրա մի շարք մշակումները: Աշխատում էր հիմնականում Ղազարապատի հայրական ջրաղացում, ապրում էր գյուղական անվրդով կյանքով: Եղբայրներից առավել կապված էր Իսահակյանի հետ, հիրավի և ամենից մոտն էր նրան տարիքով: Մշտական սիրով և աչալրջությամբ հետևել է եղբոր ստեղծագործական աճին, եղել նրա բարի խորհրդատուն: Երբ Իսահակյանը լինում էր հայրենիքից հեռու, Մկրտիչն էր նրա հետ վարում նամակագրական կապը ընտանիքի կողմից: Գրասեր էր և բանաստեղծությամբ ապրող անձնավորություն, գոց գիտեր հազարավոր տողեր հայ բանաստեղծներից և դասական պոեզիայից: Շատ միամետ էր, մանավանդ սիրո հարցերում: Անհույս սիրահարվել էր Ալեքսանդրին շանավոր հարուստներից մեկի՝ Կարանովների (գորանոցների, Ջարխըջի ձորի տեր) աղջկան՝ Մարիամին: Ձոռնել էր նրան մի շարք ոտանավորներ, որոնցից մեկը մեջ ենք բերում ըստ Գեղամ Աֆրիկյանի գրառումների.

Ձեր պարտեզի կարմիր վարդը
Ես եմ սրտիդ ուզած մարդը,
Ա՛խ, Մաքրում ջան, ջա՛ն Մաքրում ջա՛ն,
Մաքրում ինձի մե պաշլմ տուր
Աշոտն ինչքա՛ն կուզե հաչա, կուզե հաչա...
Ախ, Մաքրում ջան, ջա՛ն Մաքրում ջա՛ն...

Մաքրունին գեղեցկունի էր, սերը բնականաբար դատապարտված էր անպատասխան մնալու: Եվ Մկրտիչը, չհաշտվելով այս վշտի հետ, թողնում է Ալեքսանդրին, տեղափոխվում Թիֆլիս ու զբաղվում ավյուրի առևտրով: Մինչույն ժամանակ չի կտրվում գրական և քաղաքական

կյանքից՝ պահպանելով հին կապերը Լեռնի հիմնած հայ ազգագրական ընկերության հետ: Երիտասարդ տարիքում հարել էր դաշնակցությանը, հետգհետե կապերը խզել և մտերմացել էր մշակականների հետ: Նրա գրասեղանին մշտապես դրված էր «Մշակ» թերթի մոխրամանը: Մշտական բաժանորդ էր «Մշակի», ասում էր. «Դրոշակական» էի, դառա «Մշակական»: Անձամբ գիտեր Հովհ. Թումանյանին, Դ.Դեմիրճյանին: Անհունորեն սիրում էր եղբորը, ապրում էր նրա վշտերով ու ուրախություններով: Գրասեղանին մշտապես ուներ երկու գիրք՝ եղբոր «Երգեր ու վերքերը» և Կնուտ Համսունի «Պան» վեպը, Իսահակյանի թարգմանությամբ, հրատարակված Թիֆլիսում 1913թ.: Ճակատագիրը բաժանել էր եղբայրներին, Իսահակյանի նամակներից հստակ երևում էր, որ բանաստեղծն էլ միշտ մտահոգ էր եղբոր կյանքով, եղբոր գործերով, ահա հատված Կոլլոնժից տնեցիներին գրած մի նամակից. (1913, օգոստոսի 12) «... անցած օրը Մկրտիչից նամակ ստացա, քեֆը տեղը չէր. իբր դատի մասին էր գրում, վերջապես չհասկացա՝ այդ ի՞նչ դատ էր, գրում է, որ Շորագյալում բերքը լավ չէր, սաստիկ ցավալի է. իմ խեղճ, իմ աղքատ հայրենիք, ե՛րբ պիտի մի կուշտ փորով հաց ուտես, միայն ցամաք հաց... » (VI, 136-137): Իսահակյանը շատ դառնացած էր, որ Մկրտիչին ժամանակին ամուսնացրել էին խաբեությամբ, ինչում մեղավոր էր համարում Ռուբենի կնոջը՝ Փեփրոնեին: Հարսնատեսին ներկայացրել էին գեղեցիկ քրոջը, իսկ պսակի տակ կանգնեցրել տգեղին: Այդ կինը էջմիածնից էր՝ Թամար Մալխասյան, բավական հասակն առած: Ունեցան մեկ աղջիկ՝ Սեդա (1917թ.), Ավետիքը, սակայն, նրան չէր ընդունում:

Մկրտիչը մշտապես ապրում էր Թիֆլիսում, ալյուրի խանութ ուներ Սաաղը թաղում: 1921 թվականին, հեղափոխության առաջին օրերին, մի կեղծ մեղադրանքով՝ կապված Ղազարապատի գաղթականների ահաբեկման

փորձի հետ, Մկրտիչին իր քրոջ՝ Փեփրոնեի որդու՝ Նահապետի հետ առանց դատ ու դատաստանի «Նոյակի» որոշմամբ վրացական «կարմիր միլիցիայի» ձեռքով գնդակահարել են: Թիֆլիսում հրապարակվող «Կարմիր ասող» թերթում 1921 թվի (մարտ-ապրիլ) այդ մասին գրված է: Գնդակահարել էին ուղղակի փողոցներից մեկում, մի շենքի տակ, մարդկանց աչքի առաջ, ժողովրդին ահաբեկելու համար: Այսպես էր սկսում նոր իշխանությունն իր գործունեությունը:

Ավետիքը ծանր տարավ այդ կորուստը, 1926 թվին գալով Թիֆլիս, հանդիպելով Գեղամ Աֆրիկյանին՝ ասել էր. «Ես էլ մի ախպեր եմ կորցրել, դու էլ, եկ ոխ չպահենք աշխարհքի վրա»:

Բանաստեղծը, որ եղբոր սպանության լուրն առավ հեռավոր Շվեյցարիայում, չէր կարողանում ըմբռնել, թե իր խաղաղասեր, ազնիվ եղբորը ինչ մեղքի համար էին գնդակահարել, օրը ցերեկով, առանց դատ ու դատաստանի: Այսպես հասնում էին նրան նոր իշխանությունների գործողությունների առաջին արձագանքները: Իսկ տարիներ անց նույն «Կարմիր տեղորի» խրախճանքի շրջանում՝ 1938 թվի սեպտեմբերին, նա «Հիշատակարանում» կգրի. «Սարսափելի էր... և՛ Իսակը, և՛ Մկրտիչը, և՛ Նահապետը... և՛ հայությունը, և՛ պատերազմները...

Ջարհուրանք է բնությունը, գազանություն, ոճրագործություն, ապրելը ոճիր է, բնությունը ոճրագործ է, նա մայր չէ, այլ դահիճ...

Աշխարհ եկանք, որ տեսնենք այս ամեն զարհուրանքները և մեռնենք զգալով բոլոր հավերժական զարհուրանքը... » (Հ., 421-422):

Գինովաբե Իսահակյան – Իսահակյանի քույրերից կրտսերը ծնվել է 1866 թվին Ալեքսանդրապոլում: Գինովաբեն շատ միրված էր եղբայրների և քույրերի կողմից, ինքը ևս ամենքի հանդեպ ուներ սրտամոտ և

կարեկից մոտեցում: Սովորել է, ինչպես և մեծ քույրը, Ալեքսանդրապոլի օրիորդաց Արղության դպրոցում, որը գտնվում էր Գյումրվա հրապարակում, սրբ. Աստվածածին եկեղեցու դիմաց: Ուշիմ և շնորհալի աշակերտուհի է եղել, առաջադիմել է հայոց պատմության և գրականության առարկաներում: Գինովաբեն ամուսնացել էր ալեքսանդրապոլցի առևտրական Կարապետ Ջարիֆյանի հետ, սակայն ամուսնությունը բախտավոր չեղավ: Ջարիֆյանը տառապում էր հոգեկան հիվանդությամբ և որոշ ժամանակ անց մահանում է: Գինովաբեն, որը զավակ չունեի, ամուսնու մահից հետո վերադառնում է հայրական տուն և ապրում Ապլայի և Ռուբեն եղբոր հետ: Գինովաբեն ստանում էր իր հասանելի բաժինը հայրական ջրաղացի եկամուտից և մի կերպ ծայրը ծայրին հասցնում:

Մի առանձին ջերմ սիրով կապված էր եղբոր՝ Ավետիքի հետ, որին սիրում էր պաշտելու աստիճան: «Գինոյիս համար աշխարքը մի կողմ, Ավոն մյուս կողմ», – ասում էր Ապլան: Իր հերթին Ավետիքն էլ բոլորից շատ սիրում էր Գինովաբեին: Նրանք և՛ մարդկային խառնվածքով, և՛ արտաքինապես շատ նման էին իրար: Սա այն աղջիկն էր, որի ձեռքից էր ուզում ջուրն առնել հիվանդ հայրը, մենակ մնացած մոր միակ ապավենն էր ու մխիթարանքը: Իսահակյանը տարագրության մեջ Ապլայից հետո առավել կարոտում էր Գինովաբեին՝ իր հեզ, բարի ու ազնվասիրտ քրոջը:

Դեռևս 22 տարեկան՝ նա գրում էր իր «Հիշատակարանում»․ «1897, մայիսի 1, է՛խ, մայրս, Գինովաբեն մի-մի դարդեր են սրտիս... Թո՛ղ բոլորովին քար դառնամ ու հեչ չզգամ...» (Հ., 235):

Երբ Իսահակյանը զավակ ունեցավ, Գինովաբեն էր նայում նրան, խնամում: Ապրում էր կրտսեր եղբոր ուրախությամբ ու վշտերով: Երբ եղբայրը ստիպված էր լքել Կովկասն ու հայրական տունը, ամենից շատ վշտացած էր Գինովաբեն: Բոլորից շատ նա էր նամակներ գրում

եղբորը, պատմում ընտանիքի հոգսերից, հայրենի քաղաքի նիստ ու կացից, ընկերների կյանքից: Հիշենք, որ հենց Գինովաբեն էր Իսահակյանին 1893 թվին Լայպցիգ նամակ գրել և տեղեկացրել Շուշանիկ Մատակյանի ամուսնության և հարսանիքի մասին, որին ինքը մասնակցել էր:

1914 թվին Գինովաբեն մոտ մեկ տարի ապրել է Գեղամ Աֆրիկյանի մոտ Թիֆլիսում և մշտապես այցելել Թումանյանների և Ահարոնյանների տուն: Իսահակյանը դեռևս 1913 թվականից, երբ ինքը Գերմանիայում էր ընտանիքի հետ, փորձեր է արել քրոջը բերել մոտը, և թվում էր, թե հարցն արդեն լուծված էր: Նա գրում էր Գինովաբեին. «1913, հուլիսի 29 ...ե՞րբ ես գալու, – նորից կրկնում եմ, որ շատ բան չբերես՝ իզուր բեռ չանես, 10ֆ. պանիր, մի քիչ փշատ (երեխայի համար), մի քիչ չայ, թյուրուն... անհամբեր սպասում ենք քո գալուդ, որ ձմեռը իրար հետ անցնենք»: Հարազատներին. «1914, ապրիլի 26, Բեռլին. Գրել եմ, որ Գինովաբեն գա մեզ մոտ. Բեռլինը Ռուսաստանից հեռու չէ, և ճամփու ծախսը մեծ բան չէ, մնացածը ոչինչ – բնակարան ունենք, գլխավորը դա է, մի կտոր հաց էլ ունենք, որ մեզ հետ կարող է ուտել, թող գա Եվրոպան տեսնի», Գինովաբեին՝ (1914, հուլիսի 15 Բեռլինից). «...անցագիրը կես տարով կվերցնես. սահմանն անցնելիս կհեռագրես դուրս գալը, որ կայարան գանք: Սպասում ենք, որ շուտ գաս»:

Բանաստեղծի այս նամակը դեռ նամփին էր, երբ ծայր առավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914, 19 հուլիսի): Եվ քրոջը Եվրոպա բերելու բանաստեղծի բոլոր ծրագրերը դարձան անհնար: Այդ էր երևի Գինովաբեի բախտը, այդպես էլ նա չհասավ իր մուրազին, ապրել իր սիրեցյալ եղբոր կողքին: Եվ սկսվեցին ծանր ու դժվարին օրերը, բայց հագեցված ազգի նվիրյալը լինելու առաքինի գիտակցությամբ: Մենք կտեսնենք Գինովաբեին 1918թ. մայիսին Սարդարապատի ճակատամարտի կրակագծում

աշխարհագորայինների շարքում՝ վիրավոր գինվորներին օգնություն բերելիս, բազմիցս կյանքը վտանգի ենթարկելով: Մենք կտեսնենք Գինովաբեին 1918 թվի աշնանը Ալեքսանդրապոլի որբանոցներից մեկում գաղթական երեխաներին անձնուրաց խնամելիս, ու մինչ թուրքերը կներխուժեն քաղաք, նա հասցնում է իրեն վստահած որբ երեխաներին Գյումրիից հասցնել Ջալալօղլի և փրկել նրանց կոտորածից:

Իսահակյանի բոլոր ձեռագրերը և գրքերը Գինովաբեն պահում էր սրբությանմբ: Սակայն մոր մահից հետո, երբ Գինովաբեն մնաց Ռուբենի խնամքին, դառն օրեր ապրեց: Հայտնի է, որ Ռուբենը որոշակի դրամագլուխ էր խլել Գինովաբեի ձեռքից և եղբոր գրքերն էլ վաճառքի հանել: Լինում է և այդպես, ապրել, պիտանի ու անհրաժեշտ լինել սիրած եղբորը, սակայն մահկանացուն կնքել, ձեռքին նայելով ընտանիքի թերևս ամենաանարժան զավակի: Քրոջ մահվան բոթը Իսահակյանը ստանում է Ռուբենի գրած նամակից, ուր նա պատմում է Գինովաբեի ծանր հիվանդության մասին (ըստ Գեղամ Աֆրիկյանի՝ դա կույր աղիքի ուշացած վիրահատություն էր), նրան վիրահատել էին Թիֆլիսի հայկական Շահպարոնյան հիվանդանոցում, սակայն ապարդյուն, և մահացավ Գինովաբեն եղբոր՝ Ավետիքի նկարը կրծքին սեղմած ու հոգեվարքի մեջ միայն Ավոյի անունը տալով: Տարիներ անց՝ 1926 թվին, Իսահակյանը իր մորաքրոջ աղջկա՝ Արմենուհի Լալայանի պատմածի հիման վրա գրի է առել հետևյալը Գինովաբեի կյանքի վերջին ակնթարթների վերաբերյալ. «Մեր Գինովաբեն, Արմենուհու ասելով, ժամն է դրված եղել Լուսավորչու շաբաթ օրը: Օպերացիայից հետո ապրել է միայն երեք ժամ: Արմենուհին երբ հասել է, հոգեվարքի մեջ է եղել, աչքերը գոց, ասել է «Ավետիքից նամակ կա, շուտով գալու է», աչքերը բաց է անում, մի վայրկյան, պատկերս տալիս են, դնում են սրտի վրա, սեղմում է սրտի վրա, երկու ձեռքերով, և այդպես հոգին ավանդում:

Ապլաշիս էլ նույնն է լինում, գրեթե: Յաղութ մորքուրը գալիս է մոտը, Ապլաշիս աչքի մեկը բոլորովին գոցված է լինում, մորքուրս ասում է, – «Քույր ջան, Ավետիքից նամակ կա, շուտով պտի գա»:

Ապլաս գոհունակությամբ լսում է, և գոհունակ աչքերը փակում... » (ԱԽԸԱ), հրապարակվում է առաջին անգամ:

Այսպիսին եղավ ճակատագիրը Իսահակյանի ամենասիրելի քրոջ, Ապլաշի հիրավի ամենաարժանավոր դստեր: Գինովաբեին թաղում են Թիֆլիսի հայոց Խոջիվանք եկեղեցու բակում ամուսնու և Փեփրոնեի որդու՝ Գևորգի կողքին:

Մոր մահից հետո Գինովաբեի կորուստը Իսահակյանի համար ամենածանր վիշտը եղավ: Նա զգում էր, որ իր շուրջը ամայանում էր: 1920 թիվն էր, յոթ եղբայրներից ու քույրերից մնացել էին չորսը: Երբեմնի մեծ գերդաստանը ցավալի կորուստներ էր կրում, սեղմվում ու սակավաթիվ դառնում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՈՒՍՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Լինեի նորից այն խենթ պատանին,
երգը շրթունքիս, և սիրտըս ուրախ,
Սանձեի նորից հորըս կապույտ ձին...

Ավ. Իսահակյան

Ա. ՀԱՅՐԵՆԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ

Բանաստեղծի ինքնակենսագրական գրառումներում ուսման առաջին շրջանի մասին կարդում ենք. «Սկզբնական կրթությունս ստացել եմ իմ հայրենի քաղաքի հայոց դպրոցում, այնուհետև, 1895թ. հայոց դպրոցների փակվելուց հետո մտել եմ քաղաքային ուսումնարանը, ուր դասերն ավանդվում էին ուսաց լեզվով: Այստեղ ես սովորեցի միայն մի տարի, ապա մտա հայկական երեքամյա դպրոցը, որ կար Ղփչաղ գյուղի վանքում, որը էջմիածնի սեմինարիայի նախապատրաստական աստիճաններն էին: Դպրոցն ավարտելով ես ընդունվեցի Սեմինարիայում, ուր սովորեցի երեք տարի» (ԱԻԸԱ): Մի այլ ինքնակենսագրականում. «Սկզբնական կրթությունս առել եմ հայրենի քաղաքի ծխական հայոց երկդասյան դպրոցում»:

Նախ և առաջ հիշենք, որ Իսահակյանը, ինչպես ինքը խոստում կերպով նկարագրել է «Շողո-բաջու ուսումնարանը» պատմվածքում, մինչև ծխական դպրոց գնալը առաջին «աշակերտական» քայլերն արել է տերթոդիկյան բնույթի մի տնայնագործ դպրոցում: Իսահակյանի հիշյալ պատմվածքը հիրավի այն եզակի գործերից է, որը մեզ որոշակի տեղեկություններ է տալիս բանաստեղծի մանկության մասին: Իսկ այդպիսիք նրա ստեղծագոր-

ծության մեջ շատ չեն. «Մի օր, արևային պայծառ օր էր, – հիշում է Իսահակյանը, – մայրս և հորեղբորս կինը ինձ և հորեղբորորդիներին առաջները ձգած՝ տարան Շողո-բաջու մոտ...

– Շողո ջան, – ասաց մայրս, – էս մեր անառակներին բերել ենք քովդ, հա՛մ գիր կսովորցնես, հա՛մ էլ... գիտես էլի՝ ականջները լավ կքաշես, հոգիներս առան...

– Իմ ուսումնարանը մտնող չար էծերը Աստծու գառ դառած դուրս կուգան, միամիտ եղեք, խանում Ապլա, – պատասխանեց Շողո-բաջին»:

Ինչպես խոստովանում է Իսահակյանը. «Շողո-բաջու մոտ գնացի բացարձակ անգրագետ և հեռացա նույնչափ անգրագետ, որովհետև միայն հոգևոր դպրոցում իսկապես առաջին անգամ ճանաչեցի հայոց լեզվի տառերը»:

Այս «ուսումնարանում» Իսահակյանը երկար չի մնում՝ ընդամենը 4-5 ամիս, ապա ինչպես վկայում է գրականագետ Արամ Ինճիկյանը «Ավետիք Իսահակյան» մենագրության մեջ. «Իսահակյանը, ինչպես պատմում էր ինքը, Աննա Էնֆիանյանի ուսումնարանում մնացել է մի քանի ամիս, ապա և նույնքան՝ Վարոս Գենջյանի, Մուշեղ Մամիկոնյանի և Արիստակես Նալբանդյանի մասնավոր դպրոցում»¹: Նույն վկայությունը բերում է «Ավետիք Իսահակյան. Վաղ տարիներ 1875-1898» մենագրության մեջ գրականագետ Ալբերտ Մուշեղյանը (էջ 13): Ա. Ինճիկյանն իր դրույթը առաջ է քաշում՝ հիմնվելով Իսահակյանի հորեղբորորդի Հայկ Իսահակյանի անտիպ հուշերի վրա, ուր մանրամասն գրված է Աննա Էնֆիանյանի ուսումնարանի մասին: Սակայն Իսահակյանի ձեռագրերում Շողո-բաջու ուսումնարանի հիշատակումից բացի մենք ոչ մի տեղեկություն չենք գտնում նման բնույթի այլ

---

¹ Արամ Ինճիկյան, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1977, էջ 96-97:

վարժարանների մասին: Ըստ ամենայնի, անհավանական են թվում այդ պնդումները, քանզի, հագիվ թե, այդքան ուսումնարանների բովով անցած Իսահակյանը սովորած չլիներ մայրենի լեզվի տառերը:

Անդրադառնալով կրկին բանաստեղծի ինքնակենսագրականներին: 1883թ. աշնանը Իսահակյանն ընդունվում է Ալեքսանդրապոլի Աստվածածին եկեղեցուն կից վիճակային հայոց հոգևոր (ծխական) դպրոցի առաջին պատրաստական դասարանը: «Շողո-բաջու ուսումնարանը» պատմվածքի մեջ այդ մասին նա գրում է. «... արդեն 8 տարեկան հասակում Ալեքսպոլի Աստվածածնա հոգևոր դպրոցի առաջին պատրաստականի աշակերտ էի»: Հիշյալ դպրոցի ավագ տեսուչն է եղել ժամանակի լավագույն մանկավարժներից մեկը՝ Գաբրիել Հովհաննիսյանցը, վերջինս «Արձագանք» ամսագրում 1884 թիվ №29 և 30, հրատարակել է «Միամյա հաշիվ Ալեքսանդրապոլի վիճակային հայոց հոգևոր դպրոցի 1883/84 ուսումնական տարվա համար» տարեկան հաշվետվությունը, ուր բերվում են մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ Իսահակյանի հաճախած անդրանիկ ուսումնական ձեռնարկության մասին: Այդ հաշվետվության տվյալներից իրենց մեծագրությունները գրելիս օգտվել են թե՛ Ա. Իննիկյանը և թե՛ Ա. Մուշեղյանը: Այսպես մենք իմանում ենք, որ հիշյալ 1883/84 թվականներին դպրոցի աշակերտների ընդհանուր քանակը եղել է 816 հոգի: Դպրոցի բարերարներն են եղել Մեսրոպ քահանա Գենջյանցը և Գյումրիում անունով գործարար և բանաստեղծ Մուշեղ Մամիկոնյանը (որը հետագա տարիներին դառնում է Իսահակյանի մտերիմ ընկերներից և որի վախճանը նա նկարագրել է «Հիշատակարանի» 1896 թվի գրառումներում): Աստվածածնա դպրոցում կրթությունը եղել է յոթնամյա, պատրաստական դասարանը՝ 1-3-րդը և հիմնականը՝ 1-4-րդը: Եվ թեև դպրոցը եկեղեցուն կից էր, և նրա հոգաբարձական խորհուրդը եկեղեցական էր, սակայն

դասավանդման ծրագիրը հիմնված էր առավելապես աշխարհիկ առարկաների վրա՝ այսպես օրինակ՝ առաջին պատրաստականում ուսուցանում էին հայոց լեզու, մաթեմատիկա, վայելչագրություն, գծագրություն, երգեցողություն: Հայոց լեզվի դասավանդումը տարվում էր հայտնի գրող և մանկավարժ Ղազարոս Աղայանի կազմած «Մայրենի լեզու» այբբենարանով: Դպրոցն ուներ ուսումնական բնույթի մի շարք հավաքածուներ և փորձարարական սարքեր: Աշակերտների ջանքերով հիմնվել էր նաև «Ընթերցասիրաց ընկերությունը» իր գրադարանով: Ինչ խոսք, որ այս դպրոցը ժամանակի լավագույն կրթական հաստատությունն էր Ալեքսանդրապոլում:

Հայ նշանավոր բանաստեղծ, երգահան և երգիչ Զիվանու որդին՝ Գարեգին Լևոնյանը, բնիկ գյումրեցի, Իսահակյանի մանկության օրերից մտերմագույն ընկերը, իր համառոտ հուշերի մեջ բերում է հիրավի միակ վկայությունը բանաստեղծի ուսման ակեքպոլյան շրջանի վերաբերյալ: Գարեգին Լևոնյանը, որը նույնպես սովորում էր ինչպես ինքն է անվանում «Սուրբ Փրկչի վիճակային տղացոց դպրոցում», մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպես Ներսիսյան ազգանունով մի «ինտելիգենտ երիտասարդ 1885թ. ձմռանը, Գյումրի առաջին անգամ բերում է «ֆոնոգրաֆ և տելեֆոն» և այդ «հրաշք» գործիքները ներկայացնում դպրոցում:

Այդ ինքնատիպ երեկոն կուզեինք ներկայացնել Լևոնյանի պատմածի գույներով. «Ներսիսյանը իր սեանսն սկսեց ֆոնոգրաֆից. խոսեց ամերիկացի մեծ գյուտարար Էդիսոնի մասին, բացատրեց, որ նրա այդ մեքենան ընդունակություն ունի ամեն մի հնչյուն, խոսք, երգ թե նվագ առնելու իր գլանների վրա: Նա կանչեց աշակերտներից մեկին, երգել տվեց և ապա մի քանի րոպեից, նույն այդ երգը մի ապարատի միջոցով լսելի դարձրեց մեզ բոլորիս: Մեր զարմանքն անչափ էր:

Հերթը հասավ հեռախոսին: Ներսիսյանը վերցրեց իր

տելեֆոնի մի փողը և ասաց, որ ինքը գնում է ամենահեռավոր դասարանը. դահլիճում թողեց երկրորդ փողը, որի միջոցով մեր տեսուչը՝ պարոն Գեղամը, սկսեց հարցեր տալ նրան և պատասխաններ ստանալ: Սեանսը վերջացավ: Ուշ երեկո էր, աշակերտները խումբ-խումբ դուրս գալով, սկսեցին ցրվել: Երբ դուրս եկանք, հանդիպեցինք Ավետիքի մեծ եղբորը, որ եկել էր նրան տուն տանելու»²:

Ավետիքի ուսումը հիշյալ դպրոցում երկար չի տևում, 1885 թվի մարտ ամսին ցարական կառավարութունը, իրականացնելով հայահալած քաղաքականություն ողջ Ռուսաստանով մեկ, այդ թվում և բուն Հայաստանում, փակում է հայկական դպրոցները: Գարեգին Լևոնյանի «Հուշերում» նկարագրված է Ավետիքի հաճախած «Սուրբ Փրկչի» դպրոցի փակումը. «Մի խումբ մեծ ու փոքր աստիճանավորներ, ուսիկանների հետ միասին, եկան մի օր, լցվեցին ներս, դասերն ընդհատեցին և բոլոր աշակերտներին և ուսուցիչներին դուրս շարտելով, կնքեցին դպրոցի դռները. Տխուր և սրտանմլիկ տեսարան. մենք լաց ու կոծով գնացինք մեր տները»³:

Իսահակյանը ստիպված է լինում ուսումը շարունակել պետական քաղաքային դպրոցում, ուր ինչպես նա գրում է ինքնակենսագրականում. «Դասերը կատարվում էին ռուսերեն լեզվով, միայն կրոնի դասն էր հայերեն»: Այս «ռուսական» դպրոցում Իսահակյանը երկար չի մնում, միայն մեկ ուսումնական տարի՝ 1885/86թթ.: Սրանով ավարտվում է հայրենի քաղաքում նրա ուսման շրջանը: Առջևում Հառիճի վանքի համալսարանն էր և Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը:

---

² Գարեգին Լևոնյան, Ավետիք Իսահակյան, «Հուշեր», Երևան, 1959, էջ 103-114:

³ Նույն տեղում:

*Ք. ՈՒՍՈՒՄԸ ՂՓՉԱՂ ԳՅՈՒՂԻ
ՀԱՌԻՃԻ ՎԱՆՔԻ ԴՊՐՈՅՈՒՄ*

Արտակարգ ընդունակությունների տեր, հետաքրքրասեր, գրի և գրականության սիրահար Ավետիքի հոգևոր պահանջներին իհարկե լիովին չէին բավարարում քաղաքային դպրոցները: Որդու ունակությունները միշտ քաջալերող Սահակ աղան և Ապլան որոշում են, որ նա ուսումը շարունակի Ղփչաղ գյուղի Հառիճի վանքի դպրոցում: Սակայն ինչու Հառիճի դպրոցը: Այս հարցն ունի իր պատասխանը:

Դարասկզբին Ալեքսանդրապոլում լույս է տեսել անվանի բանասեր և հայագետ Կարապետ Կոստանյանի⁴ «Հառիճայի վանական ընկերության հիշատակարանն ու հաշիվը՝ պաշտոնական գրություններով և պատկերներով» ժողովածուն (1910): Այս գիրքը մի շարք արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Իսահակյանի ծնողների և բարեկամների բարեգործական գործունեության վերաբերյալ: 1850-ական թվականներին Գյումրիում հիմնված «Հառիճայի վանական ընկերությունը» ունեցել է երկու առաջնահերթ նպատակ՝ հինավուրց վանքի վերանորոգումը և նրան կից վանական-կրթական դպրոցի ստեղծումը: Գիրքն ուսումնասիրում է ավելի քան կես դար գործող ընկերության ազգանվեր գործունեությունը, տեղեկություններ է տալիս ընկերության անդամների, նվիրատվությունների մասին:

Մենք իմանում ենք, որ ստեղծվել է Հիմնադրամ՝ դպրոցում որդեգիրներ պահելու նպատակով, և 400 հոգի պարտավորվել են մուծել 25-ական ռուբլի: Գրքում

---

⁴ Կարապետ Կոստանյան (1853-1920), Իսահակյանի մորաքրոջ որդին: Մանրամասն տես՝ Իսահակյանի «Հիշատակարանում» և «Նամակներում»:

բերվում են այն անձանց անունները, որոնք մուծել են այդ գումարը՝ 338 հոգի: Այդ ցուցակում (էջ 165) հանդիպում ենք հետևյալ ազգանուններին.

«Սահակ Նիկողոսեան Իսահակեանց

Ալմաստ Գաբրիելեան Իսահակեանց»:

Նվիրատուների շարքում գտնում ենք նաև բանաստեղծի հորեղբոր՝ Աբրահամ Նիկողոսեան Իսահակեանցի և քեռու՝ Հարություն Գաբրիելեան Ղլտեյանցի անունները:

Այնպես որ, մինչ բանաստեղծի ծնունդը Իսահակյանների տոհմը արդեն կապված է եղել Հառիճի վանքի և դպրոցի հետ:

Ինչպես գրում է Իսահակյանի տոհմի պատմությունը հետազոտող բանասեր Մուշեղ Նարյանը «Ոսկե թելեր» հոդվածում, «Հառիճայի դպրոցը այդպիսի ու առավել նվիրված գործիչների ջանքերով 1850-ական թվականներին դառնում է ոչ միայն Շիրակի գյուղաշխարհի առաջին ու միակ դպրոցը, այլև մի լուրջ ուսումնարան, որտեղ ուսանելու են եկել բովանդակ Հայաստանի քաղաքներից ու գյուղերից, այսինքն ստացել է համազգային նանաչում:

Կաթողիկոսի հաստատած կանոնադրության համաձայն, դպրոցի ուսումնարանի երկու դասարանի ընթացավարները կարող էին, եթե կամենային, մտնել էջմիածնի նշանավոր Գևորգյան ճեմարանը: Ահա թե ինչու հեռատես ծնողները Ավետիք Իսահակյանին տալիս են այդ դպրոցը, որտեղ նա, որպես գիշերօթիկ, ուսանում է հորեղբոր որդու՝ իր տարեկից Հայկ Իսահակյանի հետ»:

Այսպիսով, 1886 թվին Իսահակյանն ընդունվում է Հառիճի վանքի վանական դպրոցը, և ինչպես ինքն է գրում «Համառոտ ինքնակենսագրությունում» (1937թ.). «... ապա մտա հայկական երեքամյա դպրոցը, որ կար Ղփչաղ գյուղի վանքում, որը էջմիածնի սեմինարիայի նախապատրաստական աստիճաններն էին. դպրոցը ավարտելով

ես ընդունվեցի սեմինարիայում, ուր սովորեցի երեք տարի»⁵ (ԱԻԸԱ):

Ցավոք մենք շատ քիչ տեղեկություններ ունենք Հառիճի վանքի դպրոցում Իսահակյանի ուսման շրջանի մասին: Գիտենք, որ գրել է բանաստեղծություններ, կարդացել է շատ և առաջադիմել ուսման մեջ: Քանի որ դպրոցը գիշերօթիկ էր, ուրեմն այնտեղ է ապրել և արձակուրդներին գնացել է Գյումրի, իսկ ամռան ամիսներին՝ Ղազարապատ: Ելնելով մի շարք վավերագրական փաստերից, մենք կարող ենք ասել, որ Հառիճի դպրոցում թույլատրվել է և հեռակա բնույթի ուսումնառումը: Այսինքն՝ Իսահակյանը կարող էր բացակայել դպրոցից ավելի երկար ժամանակով, շաբաթներով լինել հայրական տանը և համաձայն տրված ծրագրի հանձնել քննությունները: Այնպես չէր, ասենք ինչպես էջմիածնի նեմարանում, ուր բացակայելը բացարձակապես արգելված էր: Լինելով ազատ ուսման պայմաններում, Իսահակյանն ամբողջապես կլանված էր ընթերցանությամբ և իհարկե առաջին հերթին մայրենի գրականության ուսումնասիրությամբ:

Գ. ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐԸ

Ալեքսանդրապոլում հայրական տանը կար բավական հարուստ գրադարան, մի շարք գրքեր դեռևս պապի՝ Նիկողայոս աղայի անձնական հավաքածուներից էին,

---

⁵ Կենսագրի ծանուցում. Նույն 1937 թվ. Իսահակյանի ձեռքով գրած ռուսերեն «Հակիրճ ինքնակենսագրականում» կարդում ենք "... а затем поступил в трехгодичную школу при монастыре в деревне Кипчах, которая была подготовительной ступенью для поступления в Семинарию Эчмиадзина. Окончив школу я был принят в семинарию, где учился три года" (ԱԻԸԱ):

որոնք բերվել էին Հին Բայազետից: Այդ գրքերի թվում էին Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» հնագույն հրատարակությունը, Խորենացու «Հայոց պատմությունը», «Հիսուս որդի Քրիստոսի», «Կիլիկիա», Հովհան Ոսկեբերանի «Յ՝ Ավետարանագիրն Մատթեոս», «Գիրք Պիտոյից»: Գրադարանի հպարտությունն էին 18-րդ դարի գրքերը, ինչպես և գրքերը՝ հրատարակված հնդկահայ համայնքի կողմից Մադրասում և Կալկաթայում: Գիրքը միշտ գնահատված է եղել Իսահակյանների գերդաստանում, սակայն բոլոր զավակներից առավել գրքասիրությամբ աչքի էր ընկնում Սահակ աղայի կրտսեր որդին: Բառիս բուն իմաստով գիրքը անբաժան էր Ավետիքից: Սահակ աղան բաժանորդ էր Խորեն վարդապետ Ստեփանեի խմբագրած «Հայկական աշխարհ» ամսագրի, որի պատկերազարդ համարները սիրով էր դիտում պատանի Ավետիքը: Լինելով տարիքով ամենափոքրը, մեծ եղբայրները և քույրերը նրան հաճախ մոռանում էին և չէին դարձնում իրենց խաղերի և ժամանցի մասնակիցը: Եվ իր մեռությունը պատանի Ավետիքը բաժանում էր գրքի հետ:

Կյանքի պատկառելի հասակում հայ նշանավոր գրողների մասին գրված Իսահակյանի հուշերից, ինչպես և մի շարք նամակներից, մենք որոշակի տեղեկություններ ենք ստանում բանաստեղծի պատանեկության շրջանի առավել սիրելի և հոգեհարազատ գրքերի մասին:

Այսպես, «Պերն Պոռշյան» (1937) հուշագրությունից. «12-13 տարեկան էի, երբ ձեռս անցավ «Սոս և Վարդիթեր» վեպը: ... Թառել էի Արփաչայի ափին ջրերի վրա օրորվող ուռենու հաստ ճյուղքին և կլանում էի վեպի էջերը: Շրջապատիս իրական աշխարհն այլափոխվել էր, մի ուրիշ երկնքի արև էր շողում գլխիս վերև, Քասախն էր հոսում ոտներիս տակ, և Սոսի ու Վարդիթերի հետ բռնկված՝ թափառում էի Աշտարակի կախարդական այգիներում: Սիրտս թրթռում էր նրանց զգացումների հետ, արցունքներս

թրջում էին սքանչելի վեպի էջերը՝ դժբախտ սիրահարների վշտով համակված: Դրանից հետո կարդացի «Կոլածաղիկ» վեպը նույն հափշտակությամբ: Ի՛նչ խորհրդավոր, դյուբական աշխարհ էր պարզում նա իմ մանուկ մտքի առջև» (V, 24):

«Ղազարոս Աղայան» (1941). «... գրեթե կարդացել էի ամբողջ Աղայանին: Սիրում էի հեքիաթներից մի երկուսը՝ «Տորք Անգեղը», անգիր գիտեի «Ճախարակը» և «Հիշողությունը»: «Ծիծեռնակը բուն էր շինում, և շինում էր, և երգում» ... իմ մշտական սիրած բանաստեղծությունն էր և է, անգուգական, շատ հուզիչ, խորունկ, հայ աշխատավոր ժողովրդի դարավոր կյանքի ու պայքարի գեղարվեստական պատկերը, սիմվոլը» (V, 33):

«Մուրացան» (1955). «Իմ ժամանակվա պատանիների համար ... մեծահռչակ Րաֆֆիից հետո ամենասիրելի արձակագիր հեղինակը Մուրացանն էր: Անշուշտ, շատ էինք սիրում նաև Շիրվանզադեին և Նար-Դոսին» (V, 39):

«Նար-Դոս» (1933). «Դպրոցական պատանի էի, երբ առաջին անգամ կարդացի «Աննա Սարոյան» սրտագին վիպակը, որն անբացատրելի ազդեցություն թողեց հոգուս վրա, և երիտասարդ հեղինակը դարձավ իմ ամենասիրելի հեղինակներից մեկը» (V, 87):

Սակայն առավել մեծ ազդեցություն պատանի Ավետիքի վրա թողել է Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը: 1940 թվին վեպի մասին գրված հոդվածում Իսահակյանը զարմանալի անմիջական ու կենդանի գույներով պատմում է Աբովյանի անմահ երկի հետ իր առաջին հանդիպման մասին:

... Ամառային ամիսները պատանի Ավետիքը սովորաբար անց էր կացնում հայրենի Ղազարապատում: Գյուղի զարգացած մարդկանցից Տերտերը ուներ մի փոքր գրադարան, ուր, ինչպես պատմում է Իսահակյանը, հիմնականում գրքեր էին՝ հրատարակված էջմիածնում, կարևոր «Արարատ» ամսագրի հավաքածուն: Եվ ահա մի օր Իսահ-

հակյանը Տերտերի գրքերի դարակում տեսնում է իր այնքան երազած «Վերք Հայաստանի» վեպը, շատ է խնդրում, որ Տերտերն այդ գիրքը իրեն տա, վերջինս պայման է դնում. «Ձեր տանը աշխարհաբար լեզվով ավետարան եմ տեսել, եղ տուր Աղասու պատմության դիմացը, և էլ – մի սալա ձուկ կուտաք, մենակ խոշոր տեսակից»:

Ավետիքն իր ընկերների հետ շուտով Տերտերի պատվերը կատարում է և գիրքը ստանում. «Թանկագին գիրքը մերն էր: Խմբով գնում էինք գյուղից դուրս, մեր հանդում որոշ տեղից պարզ երևում էին Անին, նրա պարիսպները, նստում էինք այնտեղ, երեսներս դեպի Անին, կարդում էինք գիրքը, նայում Անիին և կարդում, կարդում... Ի՛նչ սրբազան պահեր, ի՛նչ աննկարագրելի ոգևորություն: Մենք չէինք ապրում այլևս ներկայի մեջ, իրական աշխարհում. երևակայության մեջ էինք սավառնում, հայ ժողովրդի փառապանծ անցյալի մեջ և խորհրդավոր, լուսավոր գալիքի հանդեպ» (V, 174):

Իսկ բանաստեղծի հոր՝ Սահակ աղայի սեղանի գրքերն են եղել «Աստվածաշունչը» և «Նարեկը», ինքը՝ բանաստեղծը, հիշում է, որ հայրը «գոց գիտեր» ամբողջական հատվածներ հիշատակած կոթողներից, բնականաբար, այս գրքերն էլ Իսահակյանի առաջին ընթերցումների թվում էին:

Բանաստեղծի առաջին ընթերցումների մասին մենք կարող ենք ստույգ տեղեկություններ քաղել Իսահակյանի՝ 1938 թվին գրված մի նամակից: Գրականագետ Արամ Ինճիկյանը տակավին երիտասարդ հասակից ձեռնամուխ է եղել Իսահակյանի ստեղծագործության ուսումնասիրմանը: Նամակում նա խնդրում է, որ Վարպետը մեկնաբանի իր կապը անցյալի հայ գրողների հետ: Իսահակյանը պատասխանում է (1938թ. օգոստոսի 25 Ծաղկաձորից).

«Իմ մանկության ժամանակ, 80-ական թվականներին, երբ հայերենից բացի գրեթե ուրիշ լեզու չգիտեի – խորին

տպավորություն է թողել իմ վրա մեր ժողովրդի երգը, գեղջկական երգը, այն, որ Շիրակի ցորեն արտերի հետ ծփում է, ծաղիկների հետ բուրում, ամեն տարի նոր ու նոր, և Ախուրյանի ալիքների հետ կարկաչում:

Առաջին ընտիր գիրքը, որ ընկել է ձեռքս, երախտավոր Միանսարյանի սքանչելի «Քնար Հայկականն» է, որի նման ժողովածու, նրանից հետո, տակավին մեր գրականությունը չունեցավ: Այնտեղ սիրեցի, հափշտակվեցի Սայաթ-Նովայով, մեր ռամկական երգով, Գամառ-Քաթիպայի «Մայր Արաքսի»-ով և նրա այլ գործերով, հայր Ղ.Ալիշանի քերթվածներով, արևմտյան հայերի պոեզիայի մի քանի ընտիր նմուշներով և վերջապես Ս.Շահ-Ազիզի «Ես լսեցի մի անուշ ձայն» չքնաղ բանաստեղծությունով... Երբ 1889 թվին ծանոթացա Հ.Հովհաննիսյանի բանաստեղծություններին – զգացի, հասկացա՝ թե ինչ է իսկական լիրիկան, – և գծվեց իմ ուղին» (VI, 333): 1880-1890-ական թվականներին պատանի ալեքսանդրապոլցու համար, որը դեռևս դուրս չէր եկել հայրենի երկրի սահմաններից, բայց հոգու ինչ-որ թաքստոցներում գգում էր մեծ աշխարհի գոյությունը, նրա անծանոթ շունչը, գիրքը, մեծ-միայն գիրքն էր այն պատուհանը, որն ուղղված էր դեպի դրսի աշխարհները, միայն նրա միջոցով և իր երևակայության ուժով պատանին կարող էր թևածել, շրջագայել ու պատկերացում կազմել այդ մեծ ու հեռավոր աշխարհի պատկերի մասին:

Իսահակյանի արդեն իսկ առաջին բանաստեղծական տետրերում կամ «Հիշատակարանի» էջերում հանդիպում ենք շատ և շատ գրական կոթողների անվանումներ, հեղինակների ազգանուններ, կարդալու ծրագրված գրքերի փոքր ու մեծ ցանկեր: Արդեն նշմարվում էր ապագա Մեծ ընթերցողի կերպարը: Իսահակյան – Գիրք առնչությանը մենք դեռևս շատ կանդրադառնանք, քանզի Գիրքը նրա կյանքի մշտական ուղեկիցը պիտի լիներ, հավատարիմ ընկերն ու խորհրդատուն:

*Դ. ՂԱԶԱՐԱՊՍՏԻ ՋՐԱՂԱՅԸ՝
ՅՈՒՐԱՀԱՏՈՒԿ ՔԱՐՎԱՆՍԱՐԱ.
ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՏԵՍԻԼՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԸ*

Բացի հայրական տնից, յուրաքանչյուր մեծ արվեստագետի կենսագրության տարբեր շրջաններում ծագում և իրենց որոշիչ դերն են խաղում տարբեր բնակավայրեր (իսկ երբեմն և աշխարհագրական այլ օբյեկտներ), ուր ստեղծագործողը գտնում է իր հոգուն, տվյալ շրջանի իր որոնումներին համապատասխան անկյուն՝ «հոգու թաքստոց», ուր նա զգում է հոգեկան ներդաշնակություն բնության հետ և ազատ կամքով արարելու հնարավորություն:

Այդպիսի վայր էր Իսահակյանի համար Ղազարապատը, դեռևս պատանեկության տարիներից: Ղազարապատի Իսահակյանների ջրաղացը ամենամեծն էր շրջանում: Ջրաղացի եկամուտը հոր մահից հետո հավասար կիսում էին եղբայրներն ու քույրերը: Ամեն տարի հերթականությամբ ջրաղացի ղեկավարությունն Ապլայի համաձայնությամբ ստանձնում էր Սահակ աղայի տղաներից մեկը (բացառությամբ Ավետիքի, որը սկզբնական շրջանում տարիքով չէր համապատասխանում, իսկ հետագայում դա արդեն կլիներ անհեթեթության նման մի բան): Ջրաղացը ղեկավարող եղբայրը ընտանիքի կողմից ստանում էր նաև մի առանձին շոշափելի գումար տարվա ընթացքում իր արած աշխատանքների դիմաց:

Մենք՝ ժամանակակիցներս, այդ ջրաղացը տեսնելու հնարավորություն չենք ունեցել, 1926 թվին Գյումրիի երկրաշարժի ժամանակ ջրաղացը հիմնովին ավերվել է: 1960-ական թվականների սկզբներին երբ եղա Ղազարապատում, տեսա Արփաչայի ափերին՝ խորհրդա-թուրքական սահմանագլխին, քանդված ջրաղացից մնացած երկու խոշոր ալրաղաց քարեր և նախկին շինության հետքեր: Իսկ

1980 թվականին, երբ կառուցվեց Արփաչայի ջրամբարը Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանի միջև, շրջակա 4 գյուղերը, Ղազարապատը ներառյալ, մնացին ջրերի տակ: Հին Ղազարապատից մոտ 5 կմ հեռավորության վրա՝ մի բարձրանիստ վայրում, կառուցվեց նոր Իսահակյան ավանը, ուր բնակության փոխադրվեց Ղազարապատի ողջ ժողովուրդը: Հարմարավետ, վարդագույն տուֆից կառուցված բարեկեցիկ գյուղ է դա, որի ամենաբարձր կետում խոյանում է Իսահակյանի արձանը՝ հայացքը հառած դեպի գերության մեջ մնացած պատմական Հայաստանի հողերը...

Գեղամ Աֆրիկյանի անտիպ հուշերում տրված է Ղազարապատի՝ Իսահակյանենց տան և ջրաղացի նկարագիրը.

«Ջրաղացը մեծ էր, ուներ ութ քարաղաց, որոնք մի շարքի վրա էին, ներսը երկար ու նեղ էր, հատակը՝ հող: Տարիներ ալյուրի փոշին սպիտակեցրել էր պատերն ու առաստաղի գերանները և մի ճակատի վրա ընկած փոքրիկ լուսամուտների ապակիները: Ութ քարեր անընդհատ պտտվում էին, աշխատում: Նրանց միալար պտույտը կարծես ինչ-որ երգ էր ասում: Յուրաքանչյուր քարի վրա փայտե երկար դուլլերից թափվող ջրի և գետնի տակից դուրս բխող աղմուկը հաճելի էր, սիմֆոնիկ: Քարաղացների վերև վառվող փոքրիկ նրագները գիշերվա խավարում խորհրդավոր էին:

Դրսում հերթի էին կանգնած շրջանից եկած աղքատ թե հարուստ գյուղացիները, որոնք սալլերով կամ էշերով բերել էին պարկերի ու ջվալների մեջ լի հացահատիկների տեսակներ, աղալու համար: Նրանք քնում էին դրսում, բաց երկնքի տակ, սպասելով հերթի» (Գ.Աֆրիկյան, Հուշեր, անտիպ, ձեռագիր, էջ 20):

Սովորաբար, երեկոները ալրաղաց եկած գյուղացիները խարույկ էին վառում, հավաքվում նրա շուրջը, գիշերը կարճացնում տարբեր պատմություններով,

հեքիաթներով ու երգերով: Ղազարապատով էր անցնում հին արևելյան քարավանային ճանապարհներից մեկը, որով Շիրակի գավառներից դեպի հարավ-արևելք Պարսկաստան, Թուրքիա տանում էին աղ, բուբուն, կաշի, շինանյութեր: Հանախ և այդ քարավանապետերը իրենց անձնակազմով կանգ էին առնում խարույկների մոտ, հանգիստ առնում, տաքանում, նոր թխած հաց նաշակում:

Եվ, իհարկե, կրկին երգեր, հին ու նոր պատմություններ, արևելյան հեքիաթներ ու լեգենդներ, որոնց ուշի-ուշով և մեծագույն հետաքրքրությամբ ունկնդրում էր ապագա բանաստեղծը: Ամեն պատմություն, երգ արձագանքում էր նրա հոգուն, դրոշմվում նրա հիշողության մեջ, որ տարիներ անց նրա գրչի տակ գտներ իր արտահայտությունը:

Ահա մի հատված մանկության օրերի այդ անմոռաց երեկոներից, որ բերում է Իսահակյանը «Հայրենի հուշեր» պատմվածքում.

«Միտում են, թեյ են խմում և գրույց անում: Խոսում են հնից ու նորից, անցած դեպքերից, վաղեմի օրերից, նշանավոր անձերից:

Ես թեյ եմ մատուցում այս հարգելի ծերակույտին և ուշադիր կլանում եմ նրանց խոսքերը: Տերտերը պատմում է Գրիգոր Նարեկացու հրաշքներից, Սիմոն Սյունակյացի վարքից: Օհան տացուն ասում է, որ վերջերս անիծված թափառական հրեան հանկարծ երևացել է Հոռոմ գյուղի հովիվներին, մի քիչ դադար է առել նրանց մոտ, մի թաս կաթ է խմել և նորից նամփա ընկել, աներևութացել. հայտնել է, որ շուտով աշխարհանցում պիտի լինի, և իր տանջանքները աշխարհի հետ պիտի վերջանան: ...Տեր Միքայելը հակաճառում է՝ ասելով, որ աշխարհը կկործանվի միայն այն ժամանակ, երբ Նեոը կերևա: Հայտնության գրքի վկայությամբ դեռ հազար տարի կա Նեոի երևալուն» (IV, 118):

Իսահակյանը նույն պատմվածքում մեջ է բերում

Դիվանա Պահլուլի մի իմաստալից առակը. «Նրա եղբայրը թագավոր է՝ հզոր՝ և պատերազմասեր. գնացել է մի աշխարհ ե տիրել և ցնծությամբ վերադառնում է: Տեսնում է, մայրաքաղաքի ավագ դռան առաջը եղբայրը չափչփում է գետինը, անուշադիր ընդհանուր ցնծությանը:

– Ի՞նչ ես անում, – հարցնում է թագավորը:

– Ուզում եմ չափել, իմանալ, թե՝ եղբան անծայր հողերից, որ տիրել ես, ինչքա՞ն է լինելու վերջնական քո բաժինը – չափեցի տեսա՞յոթը կանգուն հող, եղբայր սիրելի, – պատասխանում է Դիվանա Պահլուլը» (IV, 118):

Ճշմարիտ է ասված, որ մարդկային բնավորությունը, խառնվածքը մի կարևորագույն չափով ձևավորվում է հենց մանկության շրջանում: Այն, ինչ տալիս է մանկությունը, հավիտյան մարդու հետ է մնում:

Մենք գիտենք, թե ինչքա՞ն է կապված Իսահակյանի ստեղծագործությունը հայ բանարվեստի, աշուղական և գուսանական պոեզիայի հետ: Եվ ահա բանաստեղծը բերում է մանկության օրերի անմեկին մի հուշ՝ կապված հենց աշուղական բնույթի մի երկի հետ. «Հայրս ուներ մի աշուղ բարեկամ, մեր դրացի գյուղից, աշուղ Գալուստ անունով: Լավ սագ էր նվագում, անուշ, թավ ձայն ուներ՝ սրտից խոսող, շա՛տ հեքիաթներ գիտեր: Պարսկական, բրքական, հայկական անթիվ հեքիաթներ: Իր սիրո վեպն ուներ՝ արևելքի հեքիաթների տարրերով և գույներով հյուսած: Ամեն շաբաթ, կեսօրից հետո, սագը պատյանի մեջ վզից կախ, գալիս էր նա մեր տունը, մնում էր ամբողջ կիրակի օրը մինչև երկուշաբթի: Եվ երկուշաբթի առավոտ մեկնում էր սագը վզից կախ, առատ վարձատրված: Ինչքա՞ն, ինչքա՞ն էի սիրում աշուղ-ամուն: Երբ գալիս էր, տոն էր սկսվում ինձ համար... Նրա սագն ու հեքիաթը այլափոխում էին իմ աչքում իրական շրջապատը: Հանկարծ մեր գավառի լեռները, ձորերը, դաշտերը վերածվում էին ուրիշ տեսակ մի աշխարհի, աննկարագրելի գեղեցիկ, առասպելական: Հրաշքի աշխարհ, որի լեռների բաշերով

թոշում էին հրեղեն ձիերը, կտրիճները գնում են անմահական խնձոր բերելու, չքնաղագեղ աղջիկները մարմարյա ապարանքների մեջ կարոտով սպասում են անվեհեր կտրիճներին, որոնց մեջ տեսնում էի և ինձ... » (IV, 119):

Հետագա տարիներին Իսահակյանի ստեղծած շատ լեգենդների և բալլադների, հեքիաթների և առակների նախահիմքերը նույնպես հարագատ Շիրակում, դազարապատյան գիշերներին մանկության օրերին լսած բանավեստական պատումներն ու գրույցներն էին: Նման գործերի թվին կարելի է դասել «Իրիցկնկա աղբյուրը» (Շիրակի ավանդավեպը)՝ գրված 1891 թվին, Ղազարապատում այս ստեղծագործությունը առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Տարագ» (1897, նոյեմբերի 16, №44, էջ 689-691) «Հայկական լեգենդա» ենթախորագրով և հեղինակային հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Այս աղբյուրը խափանված ջերմուկ է Շիրակում, Երազգավորսի մոտերքը», երկի հիմք է հանդիսացել «Հացթուխ իրիցկինը» հայրենի գավառում պատանեկության շրջանում լսած ժողովրդական ավանդավեպը: Նույն բնույթի ստեղծագործություններ են «Իգիթ Սարդարը» (1894) – հայ բանավոր գրույցների գանձարանից, «Արաքսի ծնունդը» (1896), որին Իսահակյանը հետևյալ ենթախորագիրն է դրել՝ «Աշուղ Վշտալիի գրույցը», այս շարքում է և Իսահակյանի «Մայրը» լեգենդը, որն առաջին անգամ լույս է տեսել «Խարիսխ» օրաթերթում (1907, №39), «Խեղճ մայրը» անվամբ և «Հայկական ավանդավեպ» ենթախորագրով: Ակադեմիկոս Ա. Ղանալանյանի վկայությամբ այս երկի հիմքը մի բանահյուսական գրույց է, որը լսել է Իսահակյանը Ղազարապատից Ալեքսանդրապոլ գնալու ճամփին: (Տե՛ս Ա. Ղանալանյան, Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործության ժողովրդական ակունքները, Ե., 1955, էջ 29-30), ինչպես և առակներից՝ «Առակ» («Ժողովեցան մի օր ծառ ու ծիլ բոլոր...»), «Հանույքն ու մահը» և մի շարք այլ գործեր:

Տեղին է այստեղ հիշատակել նաև Իսահակյանի ծա-

նոթագրութիւնը Հաֆիզից իր թարգմանած մի երկի ստեղծագործական պատմութեան վերաբերյալ: 1917թ. ժնկից գրված նամակներից մեկում՝ Իսահակյանը գրում է. «Այս ոտանավորը («Գինին՝ ձեռքիս, վարդը՝ կրծքիս...» -Ա.Ի.) իմ դպրոցական հասակի գրածներից է, և այն ժամանակ ես ո՛չ Ֆ. Կորշին էի նանաչում, և ո՛չ իրան՝ Հաֆիզին էի կարդացել... 1892 թվին ես մեր հարևան պարսիկ գյուղի մի բեյից պարսկերեն դասեր էի առնում և հաճախ թարգմանում էի նրա տված դասերը, որոնցից տպվել են իր ժամանակին «Տարագ»-ում» (տե՛ս «Մշակ», 1917, 2 ապրիլի): Այս նամակում Իսահակյանի հիշատակած գյուղը այսպես է պատկերել Գեղամ Աֆրիկյանը. «... և մի գորշ սարալանջ, վրան մի տանկական գյուղ, մերկ ու դառն, որ կարծես տների տեղ շիրմաքարեր էին բուսել» (Գ. Աֆրիկյան, Հուշեր, էջ 25): Ուրեմն ղազարապատյան ամռան ամիսներին Իսահակյանը պարսկերեն լեզվի դասեր է առել և որոշ չափով ծանոթացել պարսկական բանաստեղծության գանձարանին: Հարկ է ասել, որ Իսահակյանի ծոցատետրերը, օրագրերը լի են արևելյան իմաստուն բանահյուսությունից և պոեզիայից բերված նմուշներով՝ առակներ, գրույցներ, թևավոր խոսքեր և այլն: Արևելքի պոեզիայի կախարդական աշխարհը՝ սկսած ղազարապատյան «գիշերային խառույկների» շրջանից մինչև խոր ծերությունը, մշտապես գրավել է Իսահակյանի ստեղծագործական միտքն ու գերել նրա հոգին: Շիրակի բարձրավանդակի մի անկյունում էր ընկած Ղազարապատ փոքրիկ գյուղը, սակայն Իսահակյանի համար այն մեծ աշխարհի մի բնական մասն էր: Եթե կար աշխարհաճանաչման կարոտն ու տենչը, հետաքրքրասիրությունը, ընթերցման անհագ ծարավը և այս ամենին գումարած ռոմանտիկ պատանու անսահման երևակայությունը, ապա և աշխարհի մի անկյունում ընկած Ղազարապատում կարելի էր իրեն զգալ մեծ աշխարհի լիիրավ քաղաքացի:

*Ե. ԳՅՈՒՄՐԻ՝ ՀԱՅՈՅ ՈՃԻ ՔԱՂԱՔ.
ՂԱԶԱՐԱՊԱՏՅԱՆ ՀՈՎՎԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ*

Իսահակյանների ընտանիքը կուռ, հաշտ, միասնական, ավանդապահ ընտանիք էր, պատվասեր, կրոնապաշտ ու հավատացյալ, որոշ չափով և պահպանողական: Նրան հատուկ էին աշխատասիրությունն ու ձեռներեցությունը, տնտեսական խնդիրների նիշտ կարգավորումը և բարեկեցիկ կենցաղը: Սակայն ողջ տոհմին առանձնապես բնորոշ էր մի վսեմ գգացում՝ հայրենասիրությունը:

Տան հեռասյունը Նիկողայոս աղայի մահից հետո Սահակն էր, և իհարկե նրա եղբայրները, որոնք ի դեպ շատ հաշտ ու միաբան էին: Եվ դրա մեջ էր ընտանիքի ուժը:

Իսահակյանը աչքը բացել է միասնական մթնոլորտում, մանկուց տեսել է մեծին ու ծնողին հարգելու ավանդույթը, տեսել է կանոնավոր, հաշտ ու սիրով կյանք, որի առաջնային պայմանն էր ազնիվ աշխատանքով հաց վաստակելը: Տեսել էր ծնողների, քույրերի և եղբայրների սերը, հարգանքը հայոց լեզվի և գրքի հանդեպ, մանկուց լսել էր մոր աղոթքները և հոր ընթերցումները Նարեկացու սուրբ գրքից և առաջին ճամփան, որ անցել է Գյումրիում, Գեներալսկայա փողոցից «Յոթը վերք» վանքը տանող ճամփան էր, ուր ամեն կիրակի պատարագին ներկա էին լինում ողջ ընտանիքով:

Գյումրին ընդհանրապես աչքի էր ընկնում թե՛ ազգային իր ավանդապահությամբ, թե՛ ծայրաստիճան կրոնապաշտությամբ: Քաղաքը զարդարում էին մեկը մյուսից գեղեցիկ ու վեհ եկեղեցիները: Քաղաքի սալահատակ փողոցներն ասես սկիզբ էին առնում տաճարներից, որոնք իշխում էին թե՛ սրբատաշ սև տուֆե քաղաքի, թե՛ լուրջ ու պարկեշտ գյումրեցիների հոգիների վրա:

Գյումրիում ծնվողը արդեն իսկ գգում էր իր կապվա-

ծությունը հայոց ոգու, հայոց խոսքի, երգի և նարտարապետության հետ: Նա հենց այնպես «ազատ դաշտի» կամ «մեծ քաղաքի» ծնունդ չէր, նա արդեն իսկ գյումրեցի էր՝ հայ, քաղաքացի, հավատացյալ, իսկ հոգով թե՛ շինարար, թե՛ բանաստեղծ:

Գյումրիի ընդհանուր հայաշունչ մթնոլորտը և օջախների ավանդական նիստուկացը գյումրեցուն օժտում էին հայրենասիրության և պատվի անմեկին զգացումով: Իսահակյանը, որի հայրական պապը թեև Հին Բայազետից էր, բայց ինքն արդեն գյումրեցու զավակ էր և իր ողջ եռթյամբ շա՛տ ու շա՛տ գյումրեցի էր: Նրա ողջ եռթյունը ներծծված էր Գյումրիով, խունկի բուլբուլ և մոմերի ծխով ողողված տանարի սև ու ամրակուռ քարերով, այդ բացառիկ հայկական քաղաքի նարտարապետական ոճով: Միայն Գյումրիին հատուկ աշուղական ու գուսանական երգերով ու խոսքերով, որոնք երաժշտության ու բանաստեղծության սեր էին ներարկում պատանի Ավետիքին, իսկ երկինքը... Այդ Շիրակի երկինքն էր Իսահակյանի հոգին խանդավառել հուժկու տիեզերագագոթությամբ ու անհունի հետ ձուլվելու տենչանքով: Եվ Գյումրիի ոճը ձևավորեց իր ոգով Իսահակյանին: Ինչի մասին ինքը շատ տարիներ անց պիտի գրեր... «Շիրակումն է իմ հոգին խոյացել արդար՝ հպարտությամբ ի տես մեր նախնիքների կերտած այդ զարմանալի գեղեցիկ և ներդաշնակ նարտարապետության, որի մասին հռչակավոր գիտնական Ստրժիգովսկին ասում է. «Մի արվեստ, որ կարող է մրցել Հելլադայի և ռոմանական-գոթականի հետ առաջնության դափնու համար»: Այդ վսեմ արվեստն է ինձ ամուր հավատ ներշնչել այն հայակեր մուսյլ շրջանում, թե հայ ժողովուրդը չի կորչի, որովհետև ստեղծել է ինքնուրույն ոճ, և որովհետև ոճ ստեղծող ժողովուրդները չեն կորչում... » (V, 185): Հայրենի քաղաքը, անշուշտ, դրոշմը դնում է իր զավակների վրա և, ի՛նչ խոսք, մանավանդ այնպիսի վառ խառնվածքների վրա, ինչպիսին

պատանի Խսահակյանն էր, որը սպունգի նման ներծծում էր իր շրջապատի թե՛ ճարտարապետական հրաշալիքները, թե՛ գուսանական-աշուղական երգերն ու գրույցները, որոնցով շնչում էր ողջ Գյումրվա մթնոլորտը: Ես հավատացած եմ, որ եթե Խսահակյանը բանաստեղծ չդառնար, ապա կդառնար ճարտարապետ, այնքան ոգևորված ու տոգորված էր հայ ճարտարապետությամբ, այնքան խոր և նուրբ էր այն զգում, ինչպես իր բանաստեղծությունների կառուցողական օրինաչափությունները, և իհարկե նրա բանաստեղծությունը թե՛ ոնով, թե՛ տաղաչափության բնույթով շատ կապված է հայ ճարտարապետության հետ (սա իհարկե այլ ուսումնասիրության նյութ է): Ըստ մեզ, նրա բանաստեղծական հանճարը ձևավորվել է 3 գլխավոր ազդակների ներգործության տակ, առաջինը՝ հայ հին և միջնադարյան պոեզիան՝ Նարեկից մինչև միջնադարյան աշուղների հանճարեղ երգերը, որոնք գյումրեցի աշուղ-գուսանները հրաշալի կատարում էին, երկրորդը՝ հայ ճարտարապետությունը, որի լավագույն և առաջին օրինակները բանաստեղծը տեսավ հանձին հայրենի քաղաքի տաճարների և մենատների, հանձին Մարմաշենի տաճարի հոյակապ ոռնի: Եվ երրորդ՝ Շիրակի գիշերային երկինքը, աստղածոր, խորհրդավոր երկինքը, որը «հնչում» էր, բոցկլտում նրա գլխավերևում ինչպես մի հուժկու սիմֆոնիա, կանչում դեպի իր աստեղային խորքերը պատանի բանաստեղծին:

Ուսումը և դպրոցը, որը ինչպես տեսանք մինչեջմիածինյան Գևորգյան ճեմարանի շրջանը, ո՛չ կայուն էր և ո՛չ էլ տևական, այդպիսի ուսում կարող էին ստանալ հազար-հազարներ: Այն թերևս որոշակի գիտելիքներ տվեց, բայց առավել նշանակալից էր թե՛ տան ավանդապահ մթնոլորտը, թե՛ Գյումրվա պես ինքնաբուխ քաղաքի ոռն ու մթնոլորտը, որոնց ազդեցությամբ է ձևավորվում մարդկային անհատականությունը: Խսահակյանի բանաստեղծական արվեստի ոճը հասկանալու համար

պետք է լինել նրա հայրենի քաղաքում, որի շատ շենքերի և տաճարների կառույցների վրա պահպանվել են նարտարապետական արվեստի հրաշալիքները՝ «Յոթը վերքի» վեհ գմբեթից մինչև պապենական տան մուտքի կամարը. զգալ գյումրեցու հոգեբանությունը, նրա բնակիչների ոռոմանտիկ ու բանաստեղծական խառնվածքը, կյանքի հանդեպ լուրջ և միայն գյումրեցուն հատուկ հումորով մոտեցումը, որը յուրահատուկ խառնուրդ է վշտի և խինդի: Դա էլ ծնունդ է սահմանամերձ, հաճախ առաջինը իր վրա հարվածը վերցնող քաղաքի, որը միայն մեր դարում երկու ավերիչ երկրաշարժ տեսավ: Իհարկե, քիչ բան է մնացել թե՛ հին Գյումրվա նարտարապետական տեսքից, թե՛ հին գյումրեցու խառնվածքից, բայց և այնպես... բայց և այնպես Իսահակյանին լավ ճանաչելու համար թերևս Գյումրիից լավ վայր աշխարհում չկա:

Եթե Գյումրին Իսահակյանի ծննդավայրն էր, նրա անհատականության ձևավորման բնօրրանը, ապա Ղազարապատը, ինչպես ասացինք, ապագա բանաստեղծի հոգու երանավետ անկյունն էր, ուր պիտի ձևավորվեր նրա ստեղծագործական աշխարհը:

* * *

Ցավոք այլևս չկա Իսահակյանական Ղազարապատը՝ Շորագյալի շրջանի հին և գեղատեսիլ գյուղերից մեկը: Այն գյուղը, ուր ստեղծվել էր «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, նրա փոխարեն Շիրակի գոլ հովերի տակ ծփում են Ախուրյանի նորակառույց ջրամբարի ալիքները: Մի ողջ աշխարհ, բառիս բուն իմաստով, ընկավ Լեթայի (մոռացության գետի) ջրերը: Ղազարապատ անունը մնացել է որպես ստեղծման վայր Իսահակյանի բազմաթիվ երկերի և հիշատակվում է բանաստեղծի որոշ գործերում, ինչպես և հատ ու կենտ մարդկանց հուշերում: Սակայն, որպես

աշխարհագրական անուն, նա այլևս գոյություն չունի։ Վարպետի քոչ որդու՝ Գեղամ Աֆրիկյանի հուշերում մեր առջև մի պահ կվերականգնվեն նվիրական գյուղի պատկերը, ապա և Իսահակյանենց ընտանիքի սովորություններն ու կենցաղը, այն անմիջական մթնոլորտը, ուր անցել է պատանի բանաստեղծի կյանքի, հիրավի, երանելի շրջանը։ Աֆրիկյանի հուշերի մեջ նկարագրված է 1900-ական թթ. սկզբի Ղազարապատը, բայց այն, ինչ վերաբերում էր Իսահակյանենց տանը, կենցաղին, մնացել էր անփոփոխ, ինչպես 1880-ական թվականների վերջին։ Նրա նկարագրածը ունի բացառիկ արժեք և իր բնույթով եզակի վավերագիր է. «Քեռանցս տան դիմաց բացվում էր լայն հրապարակ, որի գլխին բազմել էր սև և կապույտին տվող ջրաղացի հնացած քարե շենքը։ Նրա ութ ալրաքարերի հուժկու ջրերը դուրս էին ժայթքում տակից, փրփրադեզ և լայն առու կազմելով՝ հոսում առաջ։ Առվի ափերը ծածկված էին ծառերով ու ծաղիկներով, մանավանդ աչ ափը՝ ուռիների ու բարդիների մի պուրակ էր սիգավետ։

Առուն, քարե կամուրջի տակից թեքվելով, անցնում էր առաջ, միանում Արփաչային։ Կամուրջի աջ կողմը բարձրանում էր սև քարից գեղեցիկ նակատով՝ Ալեքսանքեռու խանութը, որի կողքից ձգվում էր «Ռոշչա» ("Роща") անունով անտառիկը, որը հասնում էր մինչև Արփաչայի եզերքը։ Տան սենյակները քաղաքատիպ էին, շուրջը՝ պարտեզն ու այգին։

... Տան սենյակներից ամենալավը, որ լուսավոր էր, մաքուր ու տախտակած, Ավետիքինն էր, պահարաններում լիքը շքեղ կազմով գրքեր, գրասեղանը ծածկված էր ձեռագրերով, մահճակալը՝ ընտիր ծածկոցով։ Մուտքն այնտեղ արգելված էր։ Նա մենակ աշխատում էր փակված։

Բոլորը մեծ մասամբ հավաքվում, նստած էին լինում տան պատի տակ, ուր քարից նստարան կար լուսամուտի տակ և հատուկ սալած քարեր մուտքի դռան երկու կողմը։

... Երեկոները գյուղի աղջիկները կուժերով ու դուլներով գալիս էին տան ջրհորից ջուր առնելու, Մկրտիչ քեռին նրանց երգի էր հրավիրում, նրանց միանում էին գյուղի տղաները և հավաքը վերջանում էր պարերգերով:

Երբ մթնում էր, մենք՝ փոքրերս, շարունակում էինք երգել զիլ ու անհոգ ձայնով:

Նպատակիս գեթ մի մասը կատարվեր, յարալու բլբուլ եմ:

Հայրենիքիս ազատ տեսնեմ ու մեռնեմ, յարալու բլբուլ եմ:

Կամ՝

«Հայոց վիշտը անհուն մի ծով ...»,

«Մայր Արաքսի ափերով ...»:

Ավետիքը մոտենում էր, լսում և Մկրտիչ եղբոր հետ կամաց գրուցում: Փչում էր գիշերվա հովն անուշ և ցուրտն ընկնում, միայն երբ լսելի էր լինում հարևան գյուղից (Տաշլաղշլաղ) գնացքի սուլոցը և մանավանդ երկաթգծի կամուրջից անցումն ու դղրդյունը՝ նշանակում է արդեն կեսգիշեր է, Թիֆլիսի գնացքն էր գալիս ու անցնում: Մենք բոլորս պատկերացնում էինք գնացքի անցումը, և երբ լուռ էր նրա երկաթյա սյուների քամու հետ եկող աղմուկը, լուռ էր մեր երգն ու զրույցը... » (Գ.Աֆրիկյան, Հուշեր, 20-22):

Պահեր կան, որ այնքան բան են ասում ընթերցողին, որ պարզաբանումներն անտեղի են, մեզ թվում է, որ Գ.Աֆրիկյանի հուշերում բերված պատկերները դրանց շարքից են:

Մի զարմանալի ինքնատիպ, հյութեղ գույներով գրած պատմություն էլ թողել է մեզ ինքը՝ Իսահակյանը, Ղազարապատի իր պատանեկության ամառ օրերից: Պատմությունը սիմվոլիկ խորագիր է կրում՝ «Հովվերգություն», ուր բերում է կենդանի պատկերներ իր կյանքի հիրավի ամենաերջանիկ շրջանից: Նախ, շատ դիպուկ է

բնութագրված կյանքը քաղաքում՝ Գյումրիում և գյուղում՝ Ղազարապատում. «Երկու տարի ես հովվութիւն եմ արել բացարձակապես, միայն «արվեստի սիրուց»:

Մինչև որ քաղաքում դպրոցները կբացվեին, և կսկսվեին դասերը: Այն ժամանակ ես դժկամությամբ թողնում էի գյուղն ու հոտը՝ սիրելի ոչխարներս հանձնելով ուրիշին, և գյուղացիացած ու խարկված դեմքով գնում էի քաղաք, բանտարկվում դպրոցի ճնշող պատերի մեջ, ձեռք առնում ձանձրալի գրքերը, գերի դառնալով վարժապետների խստապահանջ իշխանությանը» (IV, 28):

Հիշում եր իր «հովվական» օրերին սարում ընկերների հետ անցկացրած գիշերը՝ «բնավ չկրկնվող»: Այս երկը թույլ է տալիս մեզ ըմբռնել պատանու եռօթյան զորեղ ներդաշնակութիւնը մայր բնության հետ, իրեն բնության միանքակտելի մասնիկը զգալու կարողութիւնը. «Բարակ հովը՝ մեղմիկ սվսվում էր խոզանների վրայով, ծղրիդները՝ մոտիկ ու հեռուն, ոիթմիկ ծղրտում էին, անտեսանելի հավքերը հնձած արտերի մեջ անուշ ճթնթում էին, և ոչխարները մնչում էին անհուն բարությամբ:

Հովը բերում էր գյուղերից ու ճանապարհներից շների ընդհատվող հաչերը, բեռնաբարձ սայլերի նոինչները և անորոշ ձայների բեկորներ... Այս բոլոր ձայներն ու ձայնի հյուլները ձուլվել էին մի անհատակ լուռության մեջ, որ ինքնին մի ներդաշնակութիւն էր: Մի հազարամյա լուռութիւն, որ սկիզբ ու վախճան չունի, ծորում էր հոգուս մեջ ու տարածվում մարմնիս բոլոր կետերում, և ինձնից դուրս, տարրացած ծավալվում էր մինչև անեզրության փերը: Եվ այս տարերային լուռութիւնը երգ էր դարձել իմ հոգում: Ես պառկել էի մեջքիս՝ գլուխս ձեռներիս վրա դրած, և նայում էի երկնքին: Մուգ թավշյա մի խորունկ երկինք, ուր, կարծես, հենց գլխիս վրա հավաքված էին բոլոր երկինքների բոլոր աստղերը: Եվ կարդում էի ապագայիս ոսկետառ գիրքը, որ էջ առ էջ բացվում էր

հիացմունքով վառված աչքերիս առաջ: Ապագա՝ – չքնադ սպասելիքների, ադամանդյա հույսերի անծայր Ծիր-կաթին:

Կյանքը՝ իրականապես, թվում էր ինձ մի կախար-դական նանապարհ, որի դռանը վրնջում էր ոսկեսանձ ճուղգը, դոփում էր գետինը և ինձ էր սպասում: Եվ ինձ էր սպասում նանապարհին կոխվ ու պայքար, սեր և երա-զած աղջիկ, անկում և բարձրացում, հաղթանակ և միշտ հաղթանակ... » (IV, 29-30):

Մարդ նման ակնթարթներ հիրավի ունենում է միայն հայրենի երկնքի տակ, հայրենի հողի վրա: Պատանի Իսա-հակյանը բանաստեղծին հատուկ կանխատեսությամբ զգացել էր իր ապագա նանապարհը: Ինչքա՛ն, ինչքա՛ն բանաստեղծություններ են արմատներ գցել նրա պատանի հոգում նման գիշերներ... Յուրաքանչյուր մեծ ստեղ-ծագործող որքան էլ տեսած լինի աշխարհը, նամփորդած, միևնույն է, հոգու մի անկյունում ունի մի վայր, ուր ստեղծագործում է ամենից լավ, որովհետև այդ անկյունը լիովին ներդաշնակ է իր մարդկային անհատակա-նությանը, յաստեղ է ձևավորվել նրա ստեղծագործական տարերքը:

2. ԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Իսահակյանի՝ 1946թ. գրած «Համառոտ ինքնակեն-սագրության» մեջ կարդում ենք. «Սիրում էի գյուղական միջավայրը, յայլա գնալը, հովվությունը, ժողովրդական երգերը, թափառական գուսաններին, որոնց նմա-նողությամբ 11-12 տարեկանից սկսել եմ ոտանավորներ գրել» (ԱԻԸԱ):

Կենսագրականի այս տողերում բանաստեղծը պարզ և ճշմարտացի մատնանշում է ստեղծագործական սկզբի հիմնական ազդակները: Նրա գրիչը իսկապես որ սկիզբ է

առնում ժողովրդական ակունքներից, հայրենի բնօրրանից: Կարդացած, ուշիմ, փայլուն հիշողության տեր պատանին 11-12 տարեկան հասակում արդեն մի սովոր գրադարակ էր ընթերցել: Միևնույն ժամանակ նա չի ասում, թե սկսել է գրել՝ ազդված հայ միջնադարյան պոեզիայից, կամ թե այս կամ այն դասական հեղինակից: Գրասեղանը չի եղել Իսահակյանի առաջին ձեռագրերի հենքը, այլ բնությունը՝ աստղային երկինքը, հուզախոռվ պատանու տարերքը: Եվ իր իսկ առաջին քայլից Իսահակյանը գալիս է ոչ թե «գրի և գրականության» աշխարհից, այլ կա դիպուկ բառը՝ «բխում է» մայր ժողովրդի, հայրենի բնության ծոցից: Նա երգիչն էր իր ժողովրդի, և ի ծնե, այլ ոչ թե հետագայում դարձած:

Հարազատների վկայությամբ, Իսահակյանը սկսել է գրել նույնիսկ ավելի վաղ հասակից՝ 8-9 տարեկանից, համարյա գրագետ դառնալուն զուգահեռ: Եվ չափածո: Սկզբում գրում էր թաքուն: Եվ գրելը իր բնական վիճակն էր, թղթին պետք է տար զգացածը, տեսածը, երազածը: Եվ ինչքան էլ զարմանալի թվա, նրա առաջին իսկ գրվածքներն արդեն զուրկ են եղել մանկական թոթովանքներից, նա գիտակցում էր, որ եթե գրում ես, ապա *միտք* պետք է արտահայտես, թղթին քո *հետքը* թողնես: Զարմանալի վաղահաս էր նրա բանաստեղծական տաղանդը և լրջմիտ մոտեցումը գրական գործին: Պատահական չէ, որ մի առիթով Իսահակյանը թեև հումորով, սակայն շատ դիպուկ ասել էր. «Պոետ դառնում է նա, ով հինգ տարեկան հասակում ասում է. «Երբ ես երեք տարեկան էի...»:

Գրական առաջին փորձերից մեկը դրամատիկական երկ է եղել, չափածո պիես «Յասաման խանում» վերնագրով: Պատմությունը հետևյալն է: Ալեքսանդրապոլյան Իսահակյանենց տան հարևանը՝ մի տարեց և ունևոր պարսիկ վաճառական, ամուսնանում է դեռատի, հագիվ 15 տարեկան մի թրքուհու հետ, որին հեռվից հեռու սիրահարվում է պատանի Ավետիքը: Պիեսը այդ «դժբախտ

սիրո» պատմությունն է, թե ինչպես երիտասարդ սիրահար հերոսը փախցնում է նորահարսին, հարուցելով ծեր բեկի գայրույթն ու խանդը: Ցավոք այն չի պահպանվել, ինչպես վկայել է Իսահակյանը, քանի որ գործողության հիմքում իրական պատմություն է եղել, Իսահակյանն այն գրել է տնեցիներից գաղտնի և սիրտ էլ չի արել որևէ մեկին ցույց տալու, իսկ հետագայում ձեռագիրն էլ ոչնչացրել է, որ ոչ ոք այն չկարդա... Պիեսը, իհարկե, պատանի սիրահարի երևակայության արգասիքն էր, քանզի սիրո պատմությունն իրականում փոխադարձ հայացքներից հեռու չէր գնացել (չմոռանանք հեղինակի տարիքը), սակայն ուշագրավ փաստ է Իսահակյանի գրական սկզբի համար, որ նրա առաջին փորձը դրամատիկական բնույթի գործ էր, մի ժանր, որին հետագայում Իսահակյանը երբեք չի անդրադառնում: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Իսահակյանի առաջին բանաստեղծությունները գրվել են նաև բանաստեղծական շարքերի ձևով: Այդպիսի ամենավաղ շրջանի շարքերից են՝ «Թիթեռ մտքեր», "Mozaik", «Հուրիփերի», «Թերթիկներ», քիչ ավելի ուշ «Յոթ օր ապատում», յոթ գիշեր անապատում...»: Այս շարքերի որոշ գործերն հետագայում մշակել է իր ժողովածուների համար, բայց հիմնականում դրանց չի անդրադարձել, ձեռագրերի մի մասն էլ չեն պահպանվել: Բանաստեղծություններից շատերը գրված են բավականին երկարաշունչ, յամբական ձևով, զգացվում է ազդեցությունը թե՛ գրաբարյան ձևերի, թե՛ Ալիշանի և Պատկանյանի:

Ահա մի նմուշ 1880թ. վերջերին գրած նրա բանաստեղծություններից («Քնած երեխան»).

Խորին գիշեր է: Եվ արար-աշխարհ
Լուռ մրափում է անշարժության մեջ,
Քամին չի սուլում, արտը չի ծփում,

Էլ չըկա փարթամ ծառերի շշուռք,
Վաստակած առվի անուշիկ մրմունք,
Լուռ է ամեն ինչ...

Բայց արդեն իսկ առաջին գրվածքներն աչքի են ընկնում լեզվի մաքրությամբ, գտարյուն հայերենով, հարուստ բառապաշարով: Անդրանիկ բանաստեղծություններից է հայրենի բնաշխարհը գովերգող՝ հայ գուսանական պոեզիայում հանախ հանդիպող բանաստեղծություն- ձոներգը, պատահական է, որ այն պատանի Ավետիքը անվանել է «Նմանողություն».

Կուգե՞ս տեսնել ջինջ, թռչնալից
Երկնակամար կապուտակ,
Անուշ գետե՛ր, զով ձկնալից –
– Գնա՛ շուտով իմ Շիրա՛կ:
Կուգե՞ս տեսնել սրբանվեր
Վանք – վանորայք ավերակ,
Կոթո՛ղ, արձան, սուրբ շիրիմե՛ր,
– Գնա՛ շուտով իմ Շիրակ:
Կուգես տեսնել բերրի, առատ
Ատոք, դալար դաշտորայք,
Փարթամ մարգեր մախմուպատ,
– Գնա՛ շուտով իմ Շիրակ:
Կուգես տեսնել հեզիկ կուսին՝
Սիրահամ բյուր գեղունակ.
Առույգ, արի պատանեկին,
– Գնա՛ շուտով իմ Շիրակ:

3 նոյեմբերի 1890 թ.
Էջմիածին¹

Այսպես է պատկերացնում պատանի բանաստեղծը իր Շիրակը, իհարկե, սա սոսկ գրական փորձ է Շահագիզի ավանդներով երգել իր բնաշխարհը:

Իսահակյանի վաղ շարքերին մենք դեռ կանդրադառնանք, ժամանակագրական կարգով: Կուզենայինք այստեղ հիշատակել նրա 1888 թվին գրված «Նվեր Րաֆֆու հիշատակին» երկը: Այս բանաստեղծությունը թերևս պատանի Իսահակյանի առաջին գործն է, որի հիմքը վերցված է իրականությունից, այն է՝ Րաֆֆու մահը և նրա արձագանքը: Ամբողջ Հայաստանը խորը սգով էր տանում իր մեծ գավակի վախճանը: Արձակագիրը մահացել էր 1888թ. ապրիլի 25-ին, թաղումը տեղի էր ունեցել Թիֆլիսի հայոց Խոջիվանքի եկեղեցու բակում ապրիլի 29-ին, և հենց նույն օրն էլ գրված է Իսահակյանի բանաստեղծությունը.

Նվեր Րաֆֆու հիշատակին

Նորից գույժ մահվան քեզ, Մա՛յր-հայրենիք,
Մեռավ քո որդի Րաֆֆին վիպասան,
Հիշատակ թողեց անթիվ, անմահ գիրք
Եվ մտավ մութ, ցուրտ, խոնավ դամբարան:

Հայտի՛ր, ո՛վ տաղանդ, գրիչ առ ձեռքդ,
Գրե՛, դրոշմե՛, գովե՛ Հայաստան,
Հարգե՛ հայ լեզուդ, սիրե՛ հայ ազգդ,
Որ փառք ժառանգես Մեսրոպի նման:

Երկու ամսի մեջ, ա՛խ անգութ մահը
Խլեց մեզանից քեզ և Մերենցին.
Արդյոք ի՞նչ շահեց քարասիրտ մահը,
Որ ձեզ տա՛րավ, մեզ թողեց լալագին:

Թեև Իսահակյանն այս գործը այդ օրերին կարող էր տպագրել որևէ պարբերականում, բայց պատանին գտնում է այն ոչ անթերի և զերծ է մնում տպագրելուց: Այս բանաստեղծության ստեղծումն ունի նաև իր ուշագրավ ենթապատմությունը, որը մեզ հասել է Գեղամ Աֆրիկյանի հուշերից: Աֆրիկյանը մի հատված է բերում իր հոր Տեր-Մկրտիչի պատմածից. «1888 ապրիլի վերջերին գնացել էի Ղազարապատ՝ աներանցս տեսության: Սահակ աղային հայտնեցի, որ հայերը մեծ կորուստ ունեցան, մահացել է մեծ, անկրկնելի գրող Բաֆֆին, կորուստը մեծ է, անմոռանալի: Ավետիքը այգում ծառի ճյուղին նստած կարդում էր: Նկատելով մեր տխրությունը՝ իջավ ծառից և հարցրեց.

– Հարություն փեսա, ինչու՞ եք երկուսով այդպես տխրել:

Երբ ինձանից իմացավ Բաֆֆու մահը, խիստ գունատվեց, ապա արտասովելով և ցույց տալով ձեռքի գիրքը՝ ասաց.

– Ես հիմա նրա «Կայծերն» էի կարդում»:

Պաշտամունքը Բաֆֆու հանդեպ մնաց մինչև մահ: Եվ առանձնապես բարձր էր գնահատում Իսահակյանը «Կայծերը»՝ որպես հայ Ազատամարտի ծրագրային գործ:

Բաֆֆուն նվիրված ներբողը վաղ շրջանի Իսահակյանի բանաստեղծությունների ընդհանուր բնույթի համար բացառություն էր: Քանի որ պատանի Իսահակյանի պոեզիայի հիմնական նյութը հայրենի բնությունն էր, մանկության հուշերը, անմիջական զգացածն ու տեսածը, այն, ինչը կազմում է քնարական պոեզիայի առաղձը: Ինքը՝ Իսահակյանը, այդ մասին խոստովանում է «Հովհաննես Հովհաննիսյան» հուշագրության մեջ. «Ինչքան էլ որ մենք՝ պատանիներս, վառված էինք Արևմտահայաստանի ազատագրական տենչերով, բայց և այնպես մեր սիրտն ուներ ինտիմ, մտերիմ պահանջներ՝

սրտի խոսքեր, սիրո և երազական վշտի երգեր, մի բառով՝ լիրիկա: Ես, որ 12 տարեկանից ոտանավորներ գրելու փորձանքի մեջ էի ընկել, իմ մանկական թոթովանքների թեման հայրենասիրական մոտիվները չէին. ամբողջ հայ գրականության մեջ ես միայն երկու բանաստեղծություն էի գտել, որոնք շարժում էին իմ երևակայությունը և իմ ցանկացած պոեզիայի նաշակը տալիս. դրանք էին՝ Մ.Նալբանդյանի «Մանկության օրեր, երազի նման» և Ս.Շահագիրի «Ես լսեցի մի անուշ ձայն...» (V, 44-45): Իրոք որ այդ ստեղծագործությունները բախտորոշ նշանակություն ունեցան Իսահակյանի վաղ շրջանի բանաստեղծական աշխարհի ձևավորման վրա:

Հիշենք «Այն վառ երազ էր», «Քնքուշ լուսնի շուշանփռչին...», «Մայրիկիս» և քնարական շատ այլ գործեր: Խոսքը ստույգ ազդեցության մասին չէ, այլ քնարական արվեստի ընդհանուր ներաշխարհի համաշունչ մթնոլորտի, տրամադրության:

Շատ հաճախ բանաստեղծների առաջին գրական փորձերը հետագա շրջանի երկերի համար էլ բնորոշ են դառնում, այսպես ասած ձեռագիրը քիչ է փոխվում: Իսահակյանի դեպքում տեղի է ունենում զգալի և եական փոփոխություն: Խոսքը 1887-1891թթ. մասին է, 12-16 տարեկան հասակում՝ այլ էր Իսահակյանի բանաստեղծական ձեռագիրը, սկսած 1891 թվից հրաշքը տեղի է ունենում, տողը խտացվում է, խոսքը՝ զուլավվում, վանկը՝ զրնգում: Նա հայտնաբերում է բառը իր նախնական վիճակում, նրա տաղաչափական արվեստը ազատ է և միաժամանակ կատարյալ: Թեև ընդամենը 16-17 տարեկան է հեղինակը, բայց զգացվում է, որ պատանին արդեն բավական երկար ստեղծագործական նամփա է անցել, 9-10 տարեկանից մշտապես գրել, ջնջել, հղկել, խմբագրել, մինչև բանաստեղծական տողը հասցրել միայն իր՝ իսահակյանական արվեստին հատուկ բյուրեղացման աստիճանին:

Է. »ԱԼԱԳՅԱԶԻ ՄԱՆԻՆԵՐ« ՊՈԵՄԻ
ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ. ԶԱՐՈՆ

Ուսիս վրա գլուխն հենած
Զարոս անուշ կըքնի.
Ու հեքիաթս էլ կիսատ մնաց,—
Սիրու հեքիաթը վերջ չունի...

Ավ. Իսահակյան

Իսահակյանի պոեմներից բանաստեղծի կյանքի պատմության հետ առավել շատ կապված է «Ալագյազի մանիներ»-ը: Այս պոեմը թերևս բանաստեղծի ստեղծագործության մեջ, եթե կարելի է այդպես ասել, «ամենախառնակյանական» գործն է: Պոեմի ստեղծման պատմությունը՝ պատանի Իսահակյանի կյանքի մի բնական մասն է, երբ դեռ բանաստեղծը չէր ընդունվել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, սովորում էր Գյումրիում և երազում էր ամառները գնալ իր հարազատ Ղազարապատը՝ դեպի Մանթաշի լեռներն ու ձորերը, իր ընկերների մոտ, հովվական յայլաները: Այս պոեմը ոչ թե գրվել, այլ ապրվել, երգվել է: Եվ շնորհիվ այս պոեմի, մենք տեղյակ ենք դառնում, որ մինչև Շուշիկը Իսահակյանն ունեցել է իր առաջին սերը՝ Ղազարապատցի Զարոն: Բազում շղարշներով է պատված մեզ համար այս անունը. նույնիսկ գրականագիտության մեջ կարծիք է եղել, որ Զարոն իրական կերպար չի եղել, այլ բանաստեղծի սիրո ու մանտիկ պատկերացումների մարմնացումը: Իրոք, Իսահակյանն իրական Զարոյի մասին համարյա ոչինչ չի գրել և չի էլ պատմել, անգամ հայտնի չէ Զարոյի ազգանունը: Սակայն Իսահակյանի շրջապատը, նրա հին ընկերները և հարազատները գիտեին, որ Զարոն եղել է պատանի Ավետիքի խաղընկերուհին Ղազարապատում, և երբ Ավետիքը 14-15 տարեկան էր, նրա մեջ զարթնում է սիրո առաջին զգացմունքը դեռատի գեղեցկուհու հանդեպ: Բայց նակատագիրն այլ կերպ է տնօրինում իրերի ընթացքը:

Ես, որ երկար տարիներ պրպտել եմ Իսահակյանի արխիվը, հայտնաբերել եմ այնտեղ միայն չորս հիշատակում Զարոյի վերաբերյալ: Գուցե և քիչ է, սակայն, դա միայն առաջին հայացքից: Երբ ծանոթանում ես նրանցից յուրաքանչյուրին, շատ բան է հայտնի դառնում: Նախ առաջինը և շատ կարևորը. «Ալագյազի մանիներ» պոեմը, որ գրվել է բավական երկար ժամանակաշրջանում, քանզի նախապես եղել է համանուն բանաստեղծական շարք, այլ ոչ թե միասնական գործ, իր առաջին տարբերակներում ունեցել է հետևյալ խորագրերը՝ «Զարո» և «Սիրուս գարունը»: Այս հանգամանքը ուղղակի մատնանշում է, որ Իսահակյանը չի բացառել իր հերոսուհու անունով կոչել ողջ պոեմը, սակայն հետո նախընտրում է «Ալագյազի մանիներ» խորագիրը:

Այժմ իրական Զարոյի մասին. բանաստեղծի վաղ շրջանի ծոցատետրերից մեկում մենք հանդիպում ենք հետևյալ գրառմանը՝ ընդամենը մեկ տող է. «Զարոս ինձ միշտ սինձ ու երիժնակ կբերեր», և նույնպես ծոցատետրում, բայց արդեն ուշ շրջանում, 1940-ական թվականներին՝ «Զարոյի պատկերը լուսապսակի պես միշտ գլխուս վերևն է», սա բացառիկ խոստովանություն է, բանաստեղծի մեծ կյանքում կանացի կերպարներ շատ կհանդիպեն, սակայն նման խոսքեր նա ոչ ոքի համար չի ասել: Զարոյի անվան վերջին հիշատակումը՝ արված գեղեցկուհու վախճանից շատ տարիներ անց, խոսում է այն մասին, թե ինչ նշանակություն էր տալիս Իսահակյանը առաջին սիրո իր իդեալին:

1920 թվականին Բոստոնում հրատարակված՝ Իսահակյանի «Հայրենի աղբյուրից» ժողովածուում առաջին անգամ, որպես մեկ ամբողջական գործ, ներկայացվում է «Ալագյազի մանիներ» պոեմը, հիմնովին խմբագրված՝ «Մանթաշի փերին» խորագրով և «Նվեր Զարոյի անթառամ հիշատակին» ընծայագրով: Այս ընծայագիրը Զարոյի իրական կերպար լինելու լավագույն վկայությունն էր:

Բացի Իսահակյանի գրածներից, մենք Ջարոյի մասին արժեքավոր փաստեր ենք գտնում Գեղամ Աֆրիկյանի հուշերում: Վերջինս մեջ է բերում մի ընդարձակ հատված իր ավագ քրոջ՝ Դշխուհու պատմածից.

«Մեր ներկայությունը՝ Ավոյին, որը քեռիներիցս ամենափոքրն էր, ուրախացնում էր և ցրում նրա հիվանդագին տխրությունը: Նա խաղեր ու զբոսանքներ էր կազմակերպում մեզ համար: Վաղ առավոտյան նա տանում էր մեզ զբոսանքի դեպի Բաբուլվա վանքը, որը գտնվում էր Բաբուլա սարի լանջին:

Մեկ անգամ նա փորձ արեց մեզ հասցնել սարի բարձունքը, որը շատ թեք էր, հոգնեցուցիչ մանկահասակներիս համար: Մեզ հետ էին գյուղի տղաները, գեղեցիկ Ջարոն իր ընկերուհիներով, նա մեզնից մեծ էր, բոլորս նրան սիրում էինք և լսում»:

Այսքանն իհարկե բավարար է հավաստելու համար, որ Իսահակյանի «Ալազյազի մանիներ» պոեմի հերոսուհին եղել է իրական կերպար: Բայց ի՞նչ նակատագիր է նա ունեցել, ինչպիսին է եղել պատանի Ավետիքի և Ջարոյի սիրո պատմությունը:

Ես հակիրճ կբերեմ այստեղ մորս՝ Իզաբելլա Իսահակյանի հուշերից մի հատված, որն իր հերթին մորս պատմել է ինքը՝ Իսահակյանը: Ջարոն եղել է Իսահակյանի հասակակիցը (փոքր է եղել 1 տարով), ծնվել է Ղազարապատում, աղքատ ընտանիքում: Եվ հայրենի Ղազարապատ գյուղից բացի ոչինչ չի տեսել աշխարհում, սակայն եղել է արտակարգ գեղեցիկ և ընդունակ, ունեցել է լավ ձայն, անգիր իմացել է բազմաթիվ հեքիաթներ ու գրույցներ: Ղազարապատում նրանք միասին են մեծացել, եղել են խաղընկերներ: Եվ ինչպես գարնան նորաբաց վարդը, այնպես էլ Ջարոն իր թարմ, գմայլելի գեղեցկությամբ գերում ու կախարդում է շրջապատը: Բնականաբար, Իսահակյանը՝ գեղեցիկի երգիչը, չէր կարող անտարբել մնալ Ջարոյի թովչանքի հանդեպ, և պատանու

ներաշխարհ է խուժում առաջին սիրո գորեղ զգացմունքը: Սակայն կարճատև և դժբախտ է լինում նրանց սիրո պատմությունը... Ենթադրելով, որ Ջարոյի գեղեցկությամբ կբարելավեն ընտանիքի նյութական վիճակը, աղջկա ծնողները հագիվ տասներեք տարին բոլորած Ջարոյին բռնի ամուսնացնում են հարևան գյուղից մի տարեց, բայց ունևոր մարդու հետ, իսկ որոշ ժամանակ անց ծննդաբերելիս Ջարոն վախճանվում է, ըստ երևույթին՝ 1890 թվականի տարեվերջին: Այսինքն՝ այս սիրո պատմությունը վերաբերել է 1888-1890 թվականներին:

Իսահակյանը շատ ծանր է տարել Ջարոյի ողբերգական, վաղահաս մահը, գտնելով, որ աղջկան սպանեցին: Ամենն ու ամեն ինչ Ղազարապատում հիշեցրել է նրան իր պաշտելի Ջարոյին:

Ինքնաբերաբար են ծնվել Ալագյազի փեշերի տակ երազի պես անցած սիրո գարնան պատմության տողերը: Սկզբում առանձին երգ-խոստովանանքներ, հետո ձոներգեր և ժամանակի հետ ինչքան բյուրեղանում է Ջարոյի կերպարը, այնքան և շոշափելի ձև ու պատկեր է առնում նրան ձոնված պոեմը: Այստեղ անուրջներում և անկատար երազների ձևով շարունակվել է նրանց սիրո վեպը: Եվ սակայն ամեն ինչ այս պոեմում ունեցել է իր իրական հենքը ու ապրած զգացմունքը: Եվ թեև բուն պոեմը գրվել է 1892-1908 ժամանակահատվածում, ապա ենթարկվել է մշակման 1916-1917 թվականներին, սակայն նրա մտահղացումը ծագել է շատ վաղ՝ 1890-1895 թվականներին: Երբ Իսահակյանը լույս ընծայեց իր առաջին գիրքը՝ «Երգեր ու վերքերը», այնտեղ արդեն գետեղված էին ութ երգեր ապագա պոեմից, խմբված՝ «Ալագյազի մանիներից» անվան տակ (ժողովրդական մոտիվներ)՝ ենթախորագրով: Շարքը թվագրված էր՝ «1895թ. Հուլիս: Մանթաշի ձորերում ու ջրերում»: Շարքն ունի և իր խոսուն բնաբանը, որը պարզ է դարձնում, նույնիսկ ստույգ մատնանշում այս սիրո պատմության սկիզբը.

Ա՛խ, աղջի՛կ, արտի միջին,
Ջա՛ն աղջի՛կ, վարդի միջին,
Յոթ տարի քեզ սիրեր եմ –
Սրտիս սև դարդի միջին:

Այս տողերը գրված են 1895 թվին, գնում ենք 7 տարի հետ, և գալիս է 1888 թվականը, երբ սկիզբ առավ նրանց սիրո պատմութլունը:

«Ալագյազի մանիները», ինչպես ասացինք, ամեն ինչով կապված է Ջարոյի հետ: Ջարոն այստեղ և՛ սիրավեպի սկիզբն է՝ կյանքը, և՛ վախճանը:

Իրապես շատ ծանր է տարել իր առաջին, պատանեկան, մաքուր ու ռոմանտիկ սիրո կորուստը Իսահակյանը:

Պոեմը յուրահատուկ միտիթարանք պիտի դառնար նրա վիրավոր սրտի համար, և այդպես էլ կար, սկսած «Իմ բախտին» նախաբանից.

Էս գիշե՛ր, ամպհով գիշե՛ր,
Կարոտ աչքիս քուն չի գա,
Էս վշտեր, միմուռ-հուշեր
Իմ սև սրտես վազ չեն գա...

և մինչև երկի «Վերջերգը».

Ով կյանք ունի, դարդ էլ ունի,
Դարդին դարման յար էլ ունի,
Մենակ ես եմ անբախտ ծնել,
Սիրտըս դարդոտ ու ճար չունի...

Այն, ինչ իրենց պատանի սիրո առօրյան էր, անուրջներով լեցուն, շղարշված հեքիաթներով, սիրահար տղա-աղջիկ երգերով, այն, որ տոն էր դարձնում ամեն մի հանդիպումը սիրած եակի հետ, երբ ղազարապատյան ան-

միջական ու պարզ կյանքը թվում էր դրախտային պարգև, ուխտավորների սարը գնալը, Վարդավառի տոնի հանդիսությունը, վանքի առաջ թնդացող խմբերգն ու պարը, ջահել հարսների երգերը, աշուղի գրույցներն ու նվագը, գիշերային խարույկները լեռան ստորոտին ու ջահել տղաների քեֆն ու խինդը դառնում են ապագա պոեմի հիմքն ու ատաղձը:

Մենք ասացինք, որ Ջարոն գիտեր շատ ժողովրդական լեգենդներ ու հեքիաթներ, որոնք նա պատմել է պատանի Ավետիքին, և այդ բոլորը (հիմնականում շիրակյան ծագում ունեցող), անցնելով Իսահակյանի բանաստեղծական հանճարի քուրայով, իրենց կատարյալ ձևն են ստանում պոեմում: Ժողովրդական բանահյուսության նման բեկորներ են Ջարոյի պատմած «Լճակի փերին» լեգենդը, հերոսի պատմած «Հեքիաթը» («Մի իշխանի կտրին, մատաղ մի տղա...») կամ «Աշուղի գրույցը», («Քերծի վրա կար մի բերդ...»): Ապա Ջարոյի երգերը՝ «Կոպերն իջան լուռ գիշերվա...», «Սարի սրին ձյուն կըշռոզա...», «Մեր բաղի խաս բլբուլին...», յուրաքանչյուրն այնքա՛ն ներդաշնակ Ալագյազի գմբուխտյա բնությանը և կախարդական գիշերներին...

Եվ հիրավի, հենց այս շարքում առաջին անգամ իր բնորոշ խառնվածքով, իր անհատականության վառ գույներով երևան պիտի գար Իսահակյանի պոեզիայի քնարական հերոսը, որն իհարկե երկվորյակն էր Իսահակյանի: Եվ այդ հերոսը ոչ թե գրական հերոս էր, այլ ծնունդն էր հարազատ ժողովրդի, հայրենի հողի. ասես հազար-հազարների հավաքական կերպարն էր: Այդ նա միայն կարող էր 1895 թվին «Ալագյազի մանիկներ» շարքի տակ ստորագրել «Մանթաշի ձորերում ու ջրերում», իսկ 1917 թվին նույն պոեմի տակ «Մանթաշ – Ս.Մարտին» (Սան-Մարտինը ամառանոց է Շվեյցարիայում -Ա.Ի.): Այդ նա կարող էր աշխարհը ոտքի տակ տված լինել, բայց իրեն համարել մեկընդմիջտ «Անիի քաղաքացի, Անիի տոհմիկ քաղաքացի»:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՈՒՍՈՒՄԸ Ս.ԷԶՄԻԱՇՆԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Հայ ժողովրդի համար էջմիածինը՝ եկեղեցիների մայրը, հայրապետական աթոռը, այս ծանր ու տանջալից դարերի ընթացքում միակ ազգային հաստատությունն է, որ տակավին հարատևում է մնալ հայության ձեռքում: Նա ազգային գոյության խարխսն է, ազգային միության սիմվոլը:

Ավ. Իսահակյան

Ա. ՄՈՒՏՔԸ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

Իսահակյանի ծննդից մեկ տարի առաջ, 1874 թվին, էջմիածնում, ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ 4-րդի կողմից հիմնադրվեց թերևս բովանդակ Հայաստանում ամենաառաջնակարգ ուսումնական հաստատությունը՝ Գևորգյան ճեմարանը, ենթակայությամբ Ս.էջմիածնի Մայր Աթոռի:

1889 թվին, երբ Իսահակյանը հաջողությամբ հանձնել էր Հառիճի երկդասյան դպրոցի քննությունները, ընտանեկան խորհուրդը, հանձինս Սահակ աղայի, Ալմաստ խանումի և Ալեքսան եղբոր, որոշում է ընդունում պատանի Ավետիքին ուսման տալ Գևորգյան ճեմարան: Իսահակյանի կյանքում սկսվում էր մի մեծ ու կարևոր փուլ: Նա առաջին անգամ պետք է հեռանար հայրենի քաղաքից ու գավառից, մտներ մի բավիղ, որը կապված էր թերևս իրեն անծանոթ կրոնական աշխարհի հետ, քանզի Գևորգյան ճեմարանը Մայր Աթոռի կրթական հաստատությունն էր: Բարեբախտաբար, համարյա անթերի, ի թիվս «Գործ Դիվանատան Հոգևոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյ Ս.էջմիածնի», որը պահվում է Հայաստանի Հանրապետության կենտ-

րոնական պատմության արխիվում (ֆոնդ 312, ցուցակ 2, գործ 560), պահվում է և նեմարանի սան Իսահակյանի անձնական աշակերտական գործը հետևյալ անվանմամբ՝ «Գործ յաղագս աշակերտի նեմարանիս Ավետիքի Սահակեան Իսահակեանց Ալեքսանդրապոլսոյ» կազմեալ ի 1-ն Սեպտեմբերի 1889 ամի»: Գործը պարունակում է հինգ թերթ: Շնորհիվ այդ վավերագրերի՝ մեզ հնարավորություն է ընձեռնված տեղյակ լինել նեմարանյան շրջանի Իսահակյանի կյանքին: Առաջին վավերագիրը Իսահակյանի հոր դիմումն է՝ որդուն նեմարան ընդունելու խնդրով:

Նորին Վեհափառութեան Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի ամ Հայոց Տ.Տ.Մակարայ Ի բնակչէ Ալեքսանդրապօլ քաղաքի Սահակ Իսահակեանց

Խնդիր.

Ի սրտե ցանկալով իմ, զի հարագատ որդի իմ Ավետիսն ըստ պատշանին զարգասցի ի հրահանգս կարևոր ուսման, ի մանկութենէ հետէ ետու զնա յուսումն ի ժառանգաւորաց դպրանոցի Ընկերութեան մենաստանին Հառիճոյ: Յօրէ յայսմանէ սկսանելով նորա զուսումնառութիւնն, ի ներկայ ուսումնական տարեշրջանի ավարտեաց զընթացս նորին, ուստի նկատելով ի նա զփափագ շարունակութեան և կատարելագործութեան ուսման և գալով իմ ծանրաբեռնեալ բազմաթիվ գերդաստանեօք անգօր գտանիմ լնուլ զանհրաժեշտ կարիս դաստիարակութեան զավակաց իմոց. վասն որոյ խոնարհաբար խնդրեմ գծայրագոյն տնօրէնութիւն Վեհափառութեան Ձերոյ վասն ընդունելոյ զնա ի թիւս սանուց նեմարանի Ս.Էջմիածնի, պատիվ ունիմ մատուցանել ընդ սմին զվկայագիր տուեալ նմա ի վարչութե ժառանգաւորաց դպրոցի Հառիճոյ ընդ համարաւ 147, զվկայագիր ծննդեան ընդ

համարաւ 2873 և զվկայագիր պատուաստման ծաղկի ընդ համարաւ 250.

Մնամ ակնկեալեալ հրամանի Զերումց Վեհափառութեանդ ամենախոնարհ ծառայ և որդի Սահակ Իսահակեանց 'ի 13 Օգոստոսի 1889 ամի: Աղեքսանդրապօլ»¹:

Մակար կաթողիկոսն անտարբեր չի մնում Իսահակյանի հոր խնդրանքին: Եվ դիմումի առաջին երեսին, թղթի ձախ անկյունում, մակագրում է.

«Յանձնեմք 'ի տնօրէնութիւն վարչութեան Հոգևոր նեմարանի Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի: 'Ի 15 Օգոստոսի 1889 ամի: Մակար կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»:

Ըստ ընդունված կարգի, Էջմիածին ուսման էին գալիս Հայաստանի տարբեր շրջաններից ամենաընդունակ երեխաները, որոնք ավարտել էին երկդասյան դպրոցները և Էջմիածնում պետք է համապատասխան քննություն հանձնէին: Գևորգյան նեմարանը ստորին դասարաններ չուներ, ուսումնառությունը սկսվում էր երրորդ դասարանից, նեմարանն ուներ չորս դպրոցական դասարան (Գ-Զ) և երեք մասնագիտական լսարան (Ա-Գ):

Իսահակյանի ժամանած տարին՝ 1889 թվին, ինչպես վկայում է նեմարանի ուսումնական խորհրդի Ա. Նիստի արձանագրությունը (սեպտեմբերի 6), Հայաստանի տարբեր վայրերից ժամանած երեխաներ՝ թվով 26 հոգի, հանձնել էին նախնական քննությունները և ընդունվել նեմարանի երրորդ դասարանը, ընդունվածների ցանկում էր և Ավետիք Իսահակյանը: Ուսումը գիշերօթիկ էր և ամենօրյա, աշակերտներն ապրում էին նեմարանին կից

---

¹ Հայաստանի պետական կենտրոնական պատմության արխիվ, (ՊԿՊԱ), ֆոնդ 312, ցուցակ 2, գործ 560, թերթ 2:

կացարանում և միայն արձակուրդների ժամանակ տարին երկու անգամ կարող էին տուն մեկնել:

Սահակ աղայի խնդրագիրը՝ ուղղված Մակար Ա Կաթողիկոսին, այն եզակի վավերագրերից է, որ մնացել է բանաստեղծի հորից: Այն գրված էր 1889 թվի օգոստոսի 13-ին, Ալեքսանդրապոլում: Սա վերջին քայլն էր, որ հայրը հասցրեց անել իր կրտսեր որդու համար, մեկ տարի չանցած Սահակ աղան կմահանա: Կմահանա հանգիստ խղճով, որ իր տաղանդաշատ զավակին հասցրեց տալ կրթության թերևս ժամանակի լավագույն հայ կրթական հաստատություն: Նաև գիտակցում էր, որ բանաստեղծություններ գրող իր որդին հագիվ թե կուսակրոնի նակատագիրը ընտրեր և այդ տեսակետից էլ հանգիստ էր:

Ճեմարանցի Ավետիքն էլ գիտակցում էր, որ առաջին հերթին ինքը պետք է արդարացներ հոր հույսերը կապված իր ապագայի հետ:

Բ. ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ, ԻՍՍՀԱԿՅԱՆԻ ՈՒՍՈՒՅԻՉՆԵՐԸ

Թեև ճեմարանը հոգևոր ուսումնական կենտրոն էր, սակայն այնտեղ լիարժեք դասավանդում էին հիմնական աշխարհիկ առարկաները՝ հայոց և ռուսաց լեզուներ, հայոց և ընդհանուր պատմություն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, ուսումն սուրբ գրոց, և այս ամենը երրորդ դասարանում, հաջորդ տարին այս առարկաներին ավելանում էին հանրահաշիվ, երկրաչափություն, ֆրանսերեն լեզու, բնախոսություն, Ռուսաստանի աշխարհագրություն, սրանց գումարած, բնականաբար, Հայ եկեղեցու պատմություն, կրոնի ընդհանուր պատմություն, կրոնական երգեցողություն և այլն: Ճեմարանի ծրագրերը, դասավանդման մեթոդը, մանկավարժական անձնակազմը միշտ գտնվել են հայ հասարակության հետաքրքրության

կենտրոնում, և հայ մամուլը մշտապես զբաղվել է այդ հարցերով: Այսպես օրինակ, էջմիածնում լույս տեսնող «Արարատ» (կրոնական-բանասիրական) ամսագիրը 1891թ. նոյեմբեր ամսվա (թիվ ԺԱ, էջ 606-618) իր համարում ընդարձակ հոդված է տպագրում Գևորգյան ճեմարանի ուսուցչական կազմի մասին, որտեղից մենք տեղեկանում ենք նաև Իսահակյանի մանկավարժների մասին: Ուսուցչական կազմում հանդիպում են հայտնի անուններ, այսպես օրինակ, ռուսաց լեզու էր դասավանդում հայ անվանի բանաստեղծ, բնիկ էջմիածինցի Հովհաննես Հովհաննիսյանը, հայ գեղարվեստի հպարտութուն Վարդգես Սուրենյանցը դասավանդում էր նկարչություն, անվանի գրականագետ, բանասեր և ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանը՝ ընդհանուր պատմություն և Ռուսաստանի աշխարհագրություն, գրաքննադատ Նիկողայոս Քարամյանը՝ հայոց լեզու և հայոց պատմություն, ֆրանսերեն լեզվի ուսուցիչն էր Աստվածատուր Պիտանյանը, ճշգրիտ գիտությունների՝ Լևոն վարդապետ Խոջայանը:

Հարկ է ասել, որ իր ուսուցիչներից շատերի հետ Իսահակյանը, չնայած տարիքային տարբերությանը, ուներ բավականին մոտ, ընկերական հարաբերություններ: Ուշիմ, հետաքրքրասեր, գրքին նվիրյալ սանը գրավել էր նրանցից շատերի ուշադրությունը, և մանավանդ գիտեին, որ նա գրում է: Իսահակյանի մարդկային խառնվածքը պարզ էր ու անմիջական, և ուսուցիչները առիթը բաց չէին թողնում զրուցելու, խոսելու տաղանդավոր պատանու հետ: Սակայն առավել ընկերական հարաբերություններ էին ստեղծվել Իսահակյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի և Ստ. Լիսիցյանի միջև:

Շատ տարիներ անց «Հովհաննես Հովհաննիսյան» հուշագրության մեջ Իսահակյանը մանրամասն կգրի այն հսկայական դերի մասին, որ խաղացել է իր կյանքում էջմիածնի ճեմարանի իր սիրելի ուսուցիչը, արդեն հայտնի

բանաստեղծի համբավ ունեցող Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Եվ միաժամանակ այդ հուշերն առավել ամփոփական են ներկայացնում պատանի Ավետիքի զգացմունքները՝ կապված ստեղծագործական առաջին քայլերի հետ.

«Հավերժ երախտապարտ եմ և հավերժ շնորհակալ բանաստեղծության այդ մեծ մոգպետին, իմ կախարդ ուղեցույցին»,— գրում է հուշերի սկզբում Իսահակյանը և տանում մեզ իրենց առաջին հանդիպման ակունքները: «Այսպես, առաջին անգամ ես տեսա նրան 1889 թվին, սեպտեմբերին, երբ աշակերտեցի Էջմիածնի Գևորգյան նեմարանում: Իմ երագած բանաստեղծը իմ ուսուցիչն է հիմա, իմ վարժապետը. ի՞նչ կար սրանից ավելի նախանձելի վիճակ: Առաջին վայրկյանից ես սիրեցի նրան ու նվիրվեցի նրան: Այն ժամանակ նա 26 տարեկան երիտասարդ էր՝ գեղեցիկ, հմայիչ, այնպես բարի, պարզ և քաղցր: Գրում էի ոտանավորներ, բացառապես նրան նմանվելով, յուրացնելով նրա բառերը, պատկերները, ձևերը:

Մի օր, 1890 թվի գարնանը, մեզ ավանդած դասից անմիջապես հետո, նեմարանի մութ միջանցքում սրտի ուժգին բաբախումով մոտեցա նրան և տվի իմ նոր գրած ոտանավորը և խնդրեցի, որ կարդա...

Խնամքով գրված թղթի կտորը՝ ոտանավորս առավ և ձեռքիցս բռնելով, ասաց «Գնանք պարտեզ»: Գնացինք նեմարանի պարտեզի այն ծառուղին, որ «բանաստեղծ» աշակերտներին մտորումների և երագանքների վայրն էր, ուր հաճախ ջղալին քայլվածքով շրջում էր և ինքն իր հետ խոսում անմահ Կոմիտասը՝ Եղբայր Սողոմոնը, ինչպես կոչում էինք նրան փոքր աշակերտներս:

Ոտանավորիս խորագիրն էր «Երկու համբույր»: Դասընկերներս հավանել էին, որով ես սիրտ էի առել այն ցույց տալու վարպետին:

Երկու համբույր: Առաջին համբույրը որպես թե իմ սիրած աղջիկն է տալիս ինձ՝ վարդագույն, բոցավառ, շրթներով, իսկ երկրորդ համբույրը մահն է տալիս՝ դժգույն, սառը շրթներով» (V, 45-46):

Իսահակյանը նկատի ունի հետևյալ բանաստեղծությունը.

Երկու համբույր

Երբ բացօթյա երկնքի տակ
Դու իմ գրկում տարածված
Իբրև նշան սիրո բացման
Տալիս էիր համբույր առաջին:

Երբ սենյակի հարկի տակ
Դու քո մահվան մահնում պառկած
Իբրև նշան սիրո բաժանման
Տալիս էիր համբույր վերջին:

1889 դեկտեմբերի 23,

Ս.Էջմիածին²:

Կրկին վերադառնանք Իսահակյանի հուշին. «Կարդաց և իրեն ասաց. «Սեր և մահ. բանաստեղծության մշտական նյութը», հետո դարձավ դեպի ինձ,– «Իհարկե, այս գրածդ երևակայություն է: Վաղահաս: Գրի՛ր քո զգացած բաների մասին: Բավական սահուն ես գրել... Երևում է՝ վաղուց ես սկսել գրել, վարժ ես... Վանկեր, հանգեր տեղին են, վատ չեն... »:

---

² Այս բանաստեղծությունն Իսահակյանը երբևիցե չի տպագրել, թողել էր իր ձեռագրերում: Առաջին անգամ այն տպագրել է տողերիս հեղինակը Իսահակյանի «Հայդուկի երգեր» զրքում (Երևան, 1990, էջ 220):

– Ա՛յո, վաղուց եմ գրում, մի քանի տարի կա,– պատասխանեցի ես:

– Շատ լավ, մեկ-մեկ ինձ՝ցույց տուր գրածներդ: Շարունակիր գրել, բայց շատ կարդա, զարգացիր և հայերեն լավ սովորիր» (V, 46):

Ճեմարանական շրջանի Իսահակյանի կյանքի մասին մենք շատ բան ենք իմանում բանաստեղծի նամակագրությունից: Սկսած 1889 թվականից մինչև 1892-ը Իսահակյանը մշտական նամակագրության մեջ է իր հարազատների Ալեքսանի, Ռուբենի, Մկրտիչի, Գինովաբեի, իր հորեղբորորդի Արամ Իսահակյանի, մորաքրոջ որդի նավթային ինժեներ (որը տարիներ անց հաստատվում է Ֆրանսիայում) Գեղամ Կոստանյանի, ճեմարանի իր դասընկերներ Վարդան Տեր-Վարդանյանի (Իսահակյանի հեռավոր ազգականն է, դարսեցի, հարել է ՀՅԴ-ին, որի հանձնարարականով ճեմարանը չավարտած գնում է Պարսկաստան քարոզչության՝ տեղի հայ բնակչությանը հայ ազատամարտին մասնակից դարձնելու խնդրով), Համազասպ Համազասպյանի, Պողոս Մխիթարյանի, Լևոն Դանիելյանի (ծագումով Մեղրիից, գրող, թարգմանիչ) և այլոց հետ: Վերը նշված բոլոր անձանց նամակները՝ ուղարկված Իսահակյանին էջմիածին, խնամքով պահպանվել են նրա արխիվում: Եվ ներկա աշխատությունում դրանց տեքստերը մենք առաջին անգամ ենք դնում շրջանառության մեջ, պահպանելով հեղինակների ռեական առանձնահատկությունները:

Բազմաթիվ հարցեր են քննարկվում այդ նամակներում, ընտանեկան հոգսեր, Ալեքսանդրապոլի առօրյան, էջմիածնի ճեմարանի կյանքը, ճեմարանական հուզումները, Մակար Ա կաթողիկոսի մահը, նոր կաթողիկոսական ընտրությունները, պատգամավորական ժողովներ, մտորումներ Խրիմյան Հայրիկի մասին և այլն, և այլն: Զարմացնում է նամակների ընդհանուր լուրջ, ծանրակշիռ բնույթը, կարծես դրանք 16-ամյա պատանուն

չեն ուղղված, այլ հասուն մի այրի, այդպիսին էր Իսահակյանը: Անցյալներում Իսահակյանի դարաշրջանում մարդիկ, ասես, ավելի վաղ էին հասունանում և իմաստանում: Բնորոշ է այդ տեսակետից Իսահակյանի մեկ լուսանկարը (արված 1890թ. էջմիածնում), Իսահակյանը, նեմարանի սանի երկար սև վեղարը հագին, մի մեծ գիրք ձեռքին, նստած է բազկաթոռին, աչքերը ծնկին դրած: Դիտողը երբեք չի ասի, որ Ավետիքն այստեղ ընդամենը 15 տարեկան է, այնքան է նրա հայացքը լուրջ, ողջ կեցվածքը ծանրակշիռ, աչքերը խորաթափանց: Ձեռքի գիրքն էլ, բանաստեղծի հոգու սիմվոլը, պինդ բռնած ափի մեջ: Վառ բնավորությունը ուղղակի ցայտում է այդ լուսանկարից...

Իսահակյանի ուսումը գնում էր բավականին հարթ, նա սովորում էր նվիրումով և աչալրջությամբ, առաջին իսկ նամակներից մեկում իր հորեղբորորդի Արամին հայտնում էր. «1889, դեկտեմբերի 3, էջմիածին. ...Ժամանակ չկա, նիշտ եմ ասում՝ ժամանակ չկա. մեր միակ պարապ օրերն են տոն օրերը, իսկ այդ օրերում այնքան եկեղեցի և գյուղ ենք գնում, որ ժամանակը վերջանում է, մինչև անգամ պարապել չենք կարող» (VI, 7):

Նրա սովորելու շրջանում նեմարանում ստեղծվել էր թատերական խմբակ, ուր սաները ներկայացնում էին սիրողական բեմադրություններ, այս մասին մենք կարդում ենք բանաստեղծի «Հիշատակարանի» անդրանիկ գրառումներում. (1891, դեկտեմբերի 29) «Այս երեկո ունեցանք «Մեծապատիվ մուրացկանների» ներկայացումը և մի քանի կենդանի պատկերներ, ընդհանրապես լավ տպավորություն թողեց իմ վերա» (Հ. 27): (1892, հունվար 4) «Երեկ երեկոյան ներկայացրին նեմարանի լսարանցիք Մուլիերի «Տարտյուֆը» և Դ դասարանցիք «Մադոյի կտակը» և մի քանի կենդանի պատկերներ: Հաջող անցավ» (Հ. 30):

Ժամանակի մամուլից («Արարատ», 1890, էջ 273-278) մենք իմանում ենք, որ 1890թ. ապրիլի 23-ին Մայր Աթոռ

էջմիածնում հյուրընկալվել է Իտալիայի թագաժառանգ և Նեապոլի իշխան Վիկտոր Էմանուելը, որը հետագայում դառնում է Իտալիայի վերջին թագավորը և իշխում 1900-1946թթ.:

Մեծ շուքով են ընդունում թագաժառանգին էջմիածնում, Տրդատա դոնից մինչև եկեղեցու մուտքը ողջ նանապարհը փոփած է եղել կարմիր մահուղով, նամփի երկու կողմերին նեմարանի աշակերտները՝ ձեռքներին ծաղկեփնջեր: Այնուհետև, Վիկտոր Էմանուելին ցույց են տալիս Մայր Տաճարը, թանգարանն ու մատենադարանը: Ծանուցումները իտալերենով տալիս է Վարդգես Սուրենյանցը: Վեհարանի Ծաղկյա դահլիճում Մակար կաթողիկոսը նաշկերույթ է կազմակերպում, այնուհետև թագաժառանգն այցելում է նեմարան, ուր աշակերտները դիմավորում են նրան ազգային երգեցողությամբ: Այս հիշարժան այցի առթիվ Իսահակյանը գրում է իր հորեղբորորդի Արամին. «1890, 6 մայիսի, Ս.էջմիածին, Ապրիլի 23-ին եկավ Մայր Աթոռը Իտալիայի արքայորդին և փառավոր ընդունելություն ունեցավ, նույնպես և այցելեց նեմարան: Սրա մասին տանը կխոսեմ, հայրենի հարկի տակ» (VI, 11):

Ի՞նչ իմանար պատանի Ավետիքը, որ հետագա տարիներին բազմիցս է տեսնելու Վիկտոր Էմանուել 3-րդին և որ յոթ տարի էլ ապրելու է որպես նրա երկրի հպատակը...

Իհարկե, Ալեքսանդրապոլի և Ղազարապատի միատարր կյանքի համեմատ էջմիածինը մի վայր էր, ուր ակտիվ խմորվում էր հայ հասարակական-քաղաքական կյանքը, այն հայության նանաչված հոգևոր կենտրոնն էր:

Գ. ՃԵՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ժամանակի ոգուն համապատասխան հայ քաղաքական կյանքի տարածայնությունները, տարբեր բնույթի դժգոհությունները ներս են խուժում նաև էջմիածնի միաբանություն: 1891 թվի հունվար ամսից Գևորգյան նեմարանի սաների և սարկավագների շրջանում բռնկվում են այսպես կոչված «ձեմարանական խռովությունները»: 16 տարվա պատմություն ունեցող Գևորգյան նեմարանի կյանքում նման իրադրությունը ինքնին միարտառոց, եզակի երևույթ էր: Հայտնի Իսահակյանագետ Արամ Ինճիկյանը «Ավետիք Իսահակյան» (1955) մենագրության մեջ հետևյալ կերպ է պարզաբանում 1891 թ. հունվար-փետրվարին տեղի ունեցած հուզումները. «ձեմարանի առաջին, երկրորդ և երրորդ լսարանների աշակերտության մեծագույն մասը (28 հոգի), դժգոհ լինելով նեմարանական ռեժիմի խստություններից, դիմում են տեսչին (Ն. Նահապետյանին-Ավ. Իս.), պահանջելով մեղմել ծայրահեղ չափերի հասնող խստությունները: Բանն այն է, որ նեմարանի վերակացուները կրնակա՞ն հետևում էին աշակերտների յուրաքանչյուր քայլափոխին, հսկում էին նրանց ամեն մի շարժումը, աշակերտները գտնվում էին բանտային ռեժիմը հիշեցնող խիստ հսկողության տակ: Տեսուչն աշակերտների պահանջը հայտնում է կաթողիկոսին (Մակար Ա.-ին-Ավ. Իս.). վերջինս կտրականապես մերժում է իր հաստատած կարգը փոխելու այդ «հանդուգն» պահանջը: Աշակերտներն սպառնում են թողնել նեմարանը՝ եթե չբավարարեն իրենց պահանջը: Ուսուցչական ժողովը անհնարին է համարում «այդպիսի ուլտիմատումով առաջարկված մի խնդիր հարգել», նշելով միաժամանակ, որ «ընդունված կանոնների դեմ բողոքը ըմբոստություն է, և այն՝ շատ կոպիտ ձևով արտահայտված» ըմբոստություն:

Աշակերտներից 35 հոգի, այդ թվում նաև Իսահակյանը հեռանում են նեմարանից»³:

Այս իրավիճակի մասին մանրամասն գրում է նաև «Արարատ» ամսագիրը (1891, նոյեմբեր, N11), ամսագրից իմանում ենք, որ նեմարանի ղեկավար կազմը քաղության նոխազ է դարձնում նեմարանի մի շարք առաջադեմ ուսուցիչների և նրանց հեռացնում աշխատանքից: Վտարված մանկավարժների թվում էին Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Վարդգես Սուրենյանցը, Ստեփան Լիսիցյանը, Նիկողոս Քարամյանը, Լևոն Խոջայանը⁴:

Ի դեպ հարկ է ասել, որ Լևոն վարդապետ Խոջայանը բացառիկ մարդկային և բարի խառնվածքի տեր անձնավորություն էր, որին Իսահակյանը շատ բարձր էր գնահատում: Նրանք մոտ բարեկամներ են եղել, և Լևոն վարդապետը Իսահակյանի առաջին խորհրդատուներից մեկն էր: «Հիշատակարանի» անդրանիկ գրառումներից մեկում մենք կարդում ենք. «1891, դեկտեմբեր. Հայր Խոջայանը խորհուրդ է տալիս շարունակել գյուղատնտեսական նյութը, նրա ասելով հեշտ կպսակվի հաջողությունը: Բայց չէ որ գյուղատնտեսությունը ռեալական գիտություն է, ես ո՞նց թողնեմ իմ ցնորքները, իմ ուտոպիան, իմ ոսկե եթերը, իմ իդեալները» (Հ. 19): Բնական է, որ այս խորհուրդն անհարիր ու խորթ էր Իսահակյանին:

Հայտնի է, որ նույն այս շրջանում հայ ազգային-հասարակական կյանքը որոշակի ալեկոծում էր ապրում, այն բաժանված էր երկու իրարամերժ բանակների: Պատճառն այդ շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող և Թիֆլիսում լույս տեսնող հայկական «Մշակ» և «Նոր-

---

³ Արամ Ինժիկյան, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1977, էջ 102:

⁴ Տես նաև 1891թ. մարտի 1-ի ճեմարանի ուսումնական խորհրդի Թնիստի արձանագրությունը – ՀՊԿՊԱ, ֆ.312, ց.1, գ.92, ք.12-13:

Դար» թերթերի միջև ծավալված հակամարտությունն էր: «Մշակը», որը մինչև իր մահը, 1892 թիվը, խմբագրում էր Ժամանակի ամենահեղինակավոր և առաջադեմ հայ մտավորականներից մեկը՝ Գրիգոր Արծրունին, մշտական պահանջներ էր դնում լուրջ բարեփոխություններ կատարել կղերական կյանքի գործընթացի մեջ, եկեղեցին դարձնել ավելի դեմոկրատական, ժողովրդամետ, ինչպես և առավել գիտական, աշխարհիկ ուղղություն տալ կրթական գործի դրվածքին: Հակառակ թևում էր կղերապահպանողական հայացքների ամբիոնը՝ «Նոր-Դար» թերթը (խմբագիր՝ Սպանդար Սպանդարյան), որը գտնում էր անհարիր հայ կյանքի համար դեմոկրատական բնույթի փոփոխություններ անցկացնելը: Համարելով, որ եկեղեցին է ամեն ինչի հիմքը և ապավենը, «Նոր-Դարը» չէր ընդունում ոչ մի վերափոխություն, ոչ բուն եկեղեցականի կառույցի և ոչ էլ նրա կրթական մարզի ներքո:

1890-ական թվականներն ընթանում էին այդ երկու իրարամերժ և հակադիր գաղափարական հոսանքների պայքարի նշանաբանով:

Խնդրո առարկայի վերաբերյալ սակավ արտահայտված Իսահակյանը հայ մեծ արձակագիր Նար-Դոսին նվիրած իր հուշերում համառոտակի արտահայտվում է այդ հարցերի շուրջ. «Արհամարհված էին կղերապահպանողական «Նոր-Դարը» և նրա մեջ տպվող գրողները: Եվ երիտասարդությունը «Նոր-Դարը» չէր կարդում: Գրիգոր Արծրունին, որ երիտասարդության քուրմն էր, իր լիբերալ գաղափարախոսությամբ կաշկանդել էր մեր միտքը: Նրա և հաջորդների «Մշակ» թերթը իր տարամերժ և անհանդուրժող գրախոսականներով վարկաբեկում, ոչնչացնում էր հակառակ պարտիայի տաղանդավոր գրողներին և գերագնահատում ու պանծացնում իր ուղղության հեղինակներին» (V, 87):

Այս տարաձայնությունները բնականաբար թափանցել

էին և ճեմարանի պատերից ներս: «Մշակի» հայացքներն արձագանք էին գտել ավագ լսարանականների մոտ: Այնպես որ շատ պահանջներ ու հարցեր՝ առաջ քաշված նրանց կողմից, արգասիքն էին մշակյան-արծրունյան գաղափարների: Հարկ է ասել, որ նորի ու առաջադեմի դեմ տարվող պայքարում իրենց տհասությամբ, հետադիմությամբ աչքի էին ընկնում ճեմարանի որոշ սարկավագ-վերակացուներ՝ գլխավորությամբ ճեմարանի տեսուչ Ն. Նահապետյանի: Շատ հարցերում աշակերտական հուզումների հիմնական պատճառը շողոքորթող ու վերադասին հանոյացող սարկավագների վարքագիծն էր: Այսպես թե այնպես, ճեմարանական հուզումներն ունեին առաջադիմական բնույթ և օբյեկտիվորեն մատնանշում էին և՛ ճեմարանի, և՛ եկեղեցու թերությունները, հետադիմական տրամադրությունները: Եվ պատահական չէր, որ ճեմարանի ուսուցչական կազմի ընտրանին խոռովությունների ընթացքում կանգնեց ըմբոստացած սաների կողքին: Ավելին, ուսուցչական այդ ընտրանին եղել է խոռովությունների գաղափարական կազմակերպիչը: Դա բողոք էր ոչ միայն այս կամ այն առարկային քիչ թե շատ ժամեր հատկացնելու, երաժշտության դաս լինելու թե չլինելու վերաբերյալ, այլ էջմիածնի հետադիմական, պահպանողական քաղաքականության դեմ: Երբ արմատախիլ էր արվում ամեն մի նոր գաղափար, այդ թվում և ազգային-անկախության պայքարին վերաբերող, երբ էջմիածինը, ասենք ի տարբերություն Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքարանի (առաջնորդ՝ Խրիմյան Հայրիկ), որ ջատագովն էր Հայկական հարցի, ուզում էր ամեն ինչ լուծությամբ անցկացնել, միայն թե համախոհը մնար իշխանությունների քաղաքականության, այնպես որ սա հուզում էր շատ ավելի լայն իմաստով: Այդ իսկ պատճառով ճեմարանի հետադիմական դեկավարությունը շուտով հաշվեհարդար է տեսնում ուսուցչական ընտրանու և ըմբոստացած սաների հետ: Ահա ինչ է

հայտնում Իսահակյանին էջմիածնից վտարված
նեմարանական դասընկերը՝ Կարապետ Տեր-Թովմասյանը.
«1891 ամի 23 Հունիսի. Պ.Պ. Լիսիցյանին, Խոջայանին,
Հովհաննիսյանին, Քարամյանին, Պիտանյանին, Սու-
րենյանցին բոլորովին հեռացրել են, իսկ Պ.Կոստանյանի
մասին միայն այսքանը գիտեմ՝ իբր թե ինքը հրաժարվում
է: Նոր ուսուցիչներ են հրավիրել:

Այժմ նեմարանը բավականին խաղաղ է, և Սրբազանը
աշխատում է, որքան կարելի է, խաղաղության մեջ
պահպանել: Ավելորդ եմ համարում «Մշակի» և «Նոր-
Դարի» մեջ եղած նամակները և լուրերը նեմարանի և
Սարգիս Սրբազանի վերաբերմամբ Ձեզ հաղորդել,
որովհետև այդ լրագրերը դուք ինձնից շուտ կարդացած
կլինեք:

Եղբայր Ավետիք, շատ ուրախ եմ, որ մտադիր եք
նեմարան գալու և շատ էլ լավ եք մտածել, որովհետև
այժմյան նեմարանը առաջվանը չէ...

Խնդրում եմ Տանկահայաստանի հայերի և Տան-
կաստան գնացողների մասին եթե գիտեք փոքր ի շատե,
գրեցեք ինձ, որովհետև ինձ շատ հարկավոր է» (ԱԽԸԱ):

Այս խոսվածությունների մասին իր ինքնակենսագրա-
կանում տարիներ անց գրել է հայտնի դրամատուրգ և
ազգային գործիչ Լևոն Շանթը (Սեդրոսյան). «1890
հունիսին պետք է ավարտեի նեմարանը: Բայց հունվար
ամսու վերջերը ապստամբություն մը տեղի ունեցավ
նեմարանին մեջ, ինչ որ քանի տարին անգամ մը
պարբերաբար եղած էր այդ հաստատության մեջ: Վերջին
երեք լսարանական կարգերը միակամ որոշ պահանջներ
դրին նեմարանի վարչության առջև... Վարչությունը պա-
հանջեց, որ մեր վերջնագիրը ետ վերցնենք, խոստանալով
ուսումնասիրել այդ հարցերը: Լսարանցիները մերժեցին՝
կամ մեր ուզածը կուտաք, կամ անմիջապես կը հեռանանք:

Մեր ուզածը չտվին, և մենք հեռացանք:

Արտաքսված չենք, ընդհակառակն, երբ ամեն հա-

մոզում ու խրատ ապարդյուն անցան, մեզի տվին վկայականներ, թե այսքան տարի աշակերտ եղած ենք նեմարանի, լրացուցած ենք նեմարանի բաժինը, հետևած ենք լսարանի առաջին և երկրորդ տարիները, և երրորդ տարին կանոնավոր կերպով մինչև փետրվար ամիսը, և հեռացած ենք մեր կամքով»⁵:

Այսպիսով, երբ նեմարանի վարչությունը ստանում է ըմբոստացած 28 լսարանականների նամակ-բողոքագիրը, ուր առաջարկված էր փոխել ուսուցման դրվածքը, այդ թվում՝ վերանայել սարկավագ-վերակացուների պահվածքը, հակառակ դեպքում, լսարանականները սպառնում են հեռանալ նեմարանից՝ որպես բողոքի նշան: Ճեմարանի տեսուչ Ն.Նահապետյանը (որը հուզումների հիմնական պատճառներից մեկն էր) առաջարկ է մտցնում արտաքսել նեմարանից բոլոր բողոքականներին, առանց հանձնելու նրանց որևէ վկայական: Սակայն ուսումնական խորհուրդը գտնվում է ավելի հեռատես և որոշում է կայացնում աշխատանքից ազատել իրեն՝ Ն.Նահապետյանին և երկու վերակացու-սարկավագների, որոնց նա ամեն գնով պաշտպանում էր:

Այնուհետև Մակար Ա կաթողիկոսի մեծահոգի առաջարկով ուսումնական խորհուրդը որոշում է ընդունում նեմարանից կամովին հեռացած բոլոր սաներին հանձնել ուսումնական վկայականներ, ըստ ավարտած դասարանի: Ըստ որում բոլոր վկայականներում նշվում էր, որ սանը «յոյժ գովելի էր» յուր վարքով և նեմարանը թողնում է «ըստ յօժար կամաց իւրոց»:

Ինչ խոսք, նման որոշումը վկայում է, որ նեմարանի ղեկավարությունն անտարբեր չէր սաների նակատագրի

---

⁵ *Լևոն Շանթ*, Լևոն Շանթը իր մասին, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1960, N2, էջ 18: Շանթին տված ուսման արտոնագիրը կնքված է՝ 1891թ. փետրվարի 1: Տե՛ս ՀՊԿՊԱ – ֆ.312, ց.2, գ.1321, ք.3:

հանդեպ, և որ հեռացվածների ետևից ոչ բոլոր դոներն էին փակված:

Էջմիածնի նեմարանի դիվանի գործում, որը գտնվում է Հայաստանի Պետական արխիվում, պահպանվել է 1890-91թթ. Դ դասարանի թվով 23 աշակերտների ցանկը, ուր Իսահակյանի ազգանվան դիմաց գրված է, որ վերջինս խոովության ընթացքում կամովին թողել է նեմարանը⁶:

Այսպիսով, Իսահակյանն էլ, որը միացել էր իր Դ (չորրորդ) դասարանի խոովարարների պահանջներին, ի թիվս հինգ համադասարանցիների, կամովին լքում է նեմարանը և ստանում հետևյալ վկայականը.

«Վկայական N 73

Մատուցող սորին աշակերտ չորրորդ դպրոցական դասարանի Հոգևոր նեմարանի Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի Ավետիք Իսահակեան Ալեքսանդրապոլցի յամսեանն սեպտեմբերի 1889ամի ընկալեալ եղեւ ի թիւս աշակերտաց Դպրոցիս, և ըստ նախընթաց հարցաքննութեան՝ եմուտ յերրորդ դասարան:

Յամսեանն յունիսի 1890 ամի փոխադրեցաւ ի չորրորդ դասարան եւ յամսեանն մարտի 1891 ամի ըստ յօժար կամաց իւրոց արձակեցաւ ի նեմարանէս:

Ի վարս յոյժ գովելի էր նա:

Ի ստուգութիւն որոյ յՈւսումնական խորհրդոյ Դպրոցիս տուաւ նմա վկայականս այս պարտ եւ պատշան ստորագրութեամբ եւ դրոշմելով կնքոյ նեմարանիս:

«30» Մարտի 1891 ամի Ս. Էջմիածին:

Տեսուչ նեմարանի

Քարտուղար խորհրդոյ – Ուղիղ է ըստ իսկականի

Ռ. Ռուբինեան»

---

⁶ Տե՛ս ՀՊԿՊԱ, ֆ.312, ց.2, գ.560, ք.4:

Վկայականը երկու լեզվով էր գրված, նույն տեքստը փաստաթղթի աջ մասում ներկայացված էր ռուսերեն թարգմանությամբ:

Ինչպե՞ս տարավ ինքը՝ Իսահակյանը, նեմարանից վտարման փաստը: Ի՞նչ հովերով էր գնում ուսման՝ հոր պատգամները, մոր օրհնանքները: Հառիճից ու Ղազարապատից հետո էջմիածինը Մեծ Աշխարհի նախադուռն էր պատանու համար: Եվ այնտեղ՝ ի՞նչ ուսուցիչներ, ինչպիսի՞ հեղինակություններ՝ Հովհ. Հովհաննիսյան, Ստ. Լիսիցյան, Վ. Սուրենյանց... Եվ այժմ՝ վերադարձ հայրենի քաղաք, ընդամենը մի կիսավարտ վկայական ձեռքը: Եվ չկար հայրը, որը ի՞նչ հույսեր էր կապում որդու ուսման հետ: Այո՛, տխուր էր այդ վերադարձը, մանավանդ եթե նկատի առնենք, որ գործ ունենք Իսահակյանի պես մի հպարտ ու ինքնիշխան անհատականության հետ: Իհարկե, ետ կանգնել ընտրած ուղուց և ընկերների հետ բարձրացրած ընդվզումից նա չէր կարող, սակայն այժմ շատ էր խորհում, թե ի՞նչ եղավ արդյունքում: Եվ, անտարակույս, մղկտում էր, որ դուրս էր մնացել Գևորգյան նեմարանից, արժե՞ր և հանուն ինչի՞: Միակ սփոփանքը ստեղծագործելն էր, իսկ այս բնագավառում արդեն նրա գրիչը օրեցօր ավելի գորանում, բյուրեղանում էր...

Թեև ինքը իր «Հիշատակարանում» այս առթիվ երբեմն երկմտում էր. «1891. դեկտեմբերի 23, Գ. ձեմարան. Բայց թե կարող եմ լինել մեծ մարդ՝ մինչև անգամ չեմ կարող երևակայել...

Ես շա՛տ թշվառ եմ, երբ ինձ թվում է, թե ես բանաստեղծության տաղանդ չունեմ. Գուցե ունե՛մ. չե՛ որ բավական հաջող գրում եմ – ազդեցության չեմ ենթարկվում, ոգևորված եմ, լալիս եմ... այժմ գոնե ոտանավորներովս հայտնում եմ իմ ներքին աշխարհը, հայտնում եմ իմ գոյությունը – սիրում եմ, անիծում եմ, լալիս եմ» (Հ. 21):

Եվ սակայն նրա ալեկոծ հոգու համար արդեն ճշգրիտ էր ձեմարանի նման պահպանողական հաստատության իրական պատկերը՝ մատնիչ ու հանոյացող սարկավազներ, ստորին խավի վանականների բանասարկություններ, այս ամենը խորթ ու անհարիր էին նրան, և ողջ այդ նահնգած մթնոլորտը հեղձուցիչ էր նրա համար...

Ահա այս շրջանում Ալեքսանդրապոլում Իսահակյանն ապագայի մասին իր ծրագիրը կազմելիս մտորում է այն մասին, որ գուցե Թիֆլիսի նշանավոր Հայոց Ներսիսյան դպրոցում շարունակի ընդհատված ուսումը։ Մինչև վերջերս այս մասին իսահակյանագիտությունը չուներ որևէ տեղեկություն կամ փաստարկ։ Այս գրքի վրա աշխատելիս, երբ ուսումնասիրում էի նեմարանական ընկերների (որոնք միմյանց կոչում էին ըստ ընդունված կարգի՝ եղբայր) նամակները՝ ուղղված բանաստեղծին, հայտնաբերեցի Գրիգոր Տեր-Գրիգորյանի՝ Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ գրած նամակը, ուր բացահայտվում է Իսահակյանի ծրագիրը Ներսիսյան դպրոցի վերաբերյալ։ Գ. Տեր-Գրիգորյանը Իսահակյանի հետ սովորել է նեմարանում, մասնակցել խոռվություններին ու վտարվել, ըստ երևույթին՝ նա սովորել է նաև Ներսիսյան դպրոցում, նամակը անթվակիր է, բայց բովանդակությունից հասկացվում է, որ գրված է 1891թ. գարնան վերջերին։

Ահա ինչ է գրում իր պատասխան նամակում Գ. Տեր-Գրիգորյանը.

«Եղբայր Ավետիս. Դուք ինձանից խնդրում եք, որ ես Ներսիսյան դպրանոցի 4-րդ դասարանի առարկայից ծրագիրը Ձեզ հայտնեմ, մի առ մի գրել անկարելի է, որովհետև ես էլ եմ մոռացել, միայն թե հիշածիս չափ գրում եմ, չիմանալով, թե այս տարվա փոփոխությունն եղած կլինի, թե ոչ»։

Ապա մանրամասն ներկայացնում է ծրագիրը և համապատասխան դասագրքերը ու շարունակում.

«եղբայր Ավետիս, շատ ուրախացա Ձեր Ներսիսյան դպրանոց գնալու համար և տա Աստված, որ հաջողությամբ քննություն տաք և ընդունվեք... ավելի լավ կլիներ, որ գնայիք Տփլիս և այնտեղ տետրեր նարեիք և ավելի մանրամասնություններ իմանաք...

Եղբայր Ավետիս, անկասկած չեք մոռանա Ձեր խեղճ ընկերներին, որոնք լավ գիտես, թե ինչ վիճակի մեջ ենք, լավ ընկերոջ, հավատարիմ ընկերությունը ե՛րբ կերևա, եթե ոչ երբ միմյանցից հեռանում են...

Կը ողջունեք Գյուլումյան Լևոնին և եղբայր Ավետիս կը ցանկանայինք իմանալ, թե դա ի՞նչ է շինում, արդյոք գնում է Ներսիսյան դպրանոցը թե ոչ» (ԱԻԸԱ)⁷:

Այսինքն՝ նեմարանականները մտադրություն են ունեցել ընդհատված կրթությունը շարունակել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: Ըստ երևույթին՝ Իսահակյանը մտածել է, որ Ներսիսյան դպրոցում ուսուցման շեշտը դրված է ավելի շատ ճշգրիտ գիտությունների վրա, որոնցից ինքը հեռու էր, և 1891 ամռանը նա որոշում է ընդունում վերադառնալ Գևորգյան նեմարան, գուցե և նման մտադրություններ ունեցել է և 1892-ի աշնանը, երբ գնում էր Թիֆլիս, սակայն նա արդեն այդ շրջանում ոգևորվել էր Եվրոպա մեկնելու ծրագրով, և այդպես էլ լինում է, միայն մեկ տարի անց՝ 1893-ի ամռանը: Իսահակյանի այդ շրջանի տրամադրություններն ու ապրումները լավ են արտահայտված էջմիածնում 1891 թվի դեկտեմբերի 22-ին գրված «Թե՛ դեպի կյանքը, թե՛ դեպի մարդիկ...» բանաստեղծության մեջ.

---

⁷ Գյուլումյան Լևոն – Ճեմարանում Իսահակյանի ամենամոտ ընկերներից, գյումրեցի, վերակացու է աշխատել Ճեմարանում, սակայն խռովություններից մասնակցելու համար նրան Լևոն վարդապետ Խոջայանի հետ «աքսորել էին» Իգդիր՝ դասավանդելու տեղի դպրոցում: Հետագայում Հնչակյան կուսակցության հայտնի գործիչ:

... Ես ծունկ չոքեցի ավելո՞ծ կյանքի
Սեղանի առաջ. անվեհեր հոգով
Ոտք դրի ուղի՞ն նոր մարգարեի
Եվ ազատության, վեհության երգով:

Եվ ես գնում եմ նոր, հեռո՞ւ փեր:
Եվ այս կնճիռներն – ճակատիս պսակ,
Անխոս վկա եմ, որ վիշտ, տանջանքներ
Ես ճաշակել եմ որպես հաղթանակ...

Անտարակույս, այդ շրջանում նրա սիրտը շատ էր դառնացած, դա և նրա կյանքի առաջին խոշոր անախորժությունն էր (վտարումը ճեմարանից), դա և նրա որոշ ընկերների երկդիմի, ճահանջողական դիրքորոշումն էր: Բանաստեղծը իր օրագրում թողնում է հետևյալ գրառումը. «1891, դեկտեմբերի 23, Գ. Ճեմարան. ընկերներս տմարդի, որոնք միմյանց հետ կրկնապատկում են իմ գայրույթը, խորթությունը և ատելությունը դեպի մարդկությունը» (Հ. 21):

Դ. ՄԻՐՈ ԱՌԱՋԻՆ ՀՈՐՁԱՆՔԸ

Ա՛խ, աչերըդ արև ու մութ՝
Կախարդական երազնե՛ր,—
Սիրտըս զըրկեր ու կըտանին
Հեռու՝ աստղեր, հեռուներ...

Ավ. Խահակյան

1891 թվականի ապրիլին Խահակյանը վերադառնում է հայրենի Ալեքսանդրապոլ, գարունն ու ամառը անց է կացնում քաղաքում և Ղազարապատում: Իհարկե, բանաստեղծը կարոտել էր հայրենի քաղաքին, հարազատներին, ընկերական շրջապատին:

Եվ հենց այդ ամառ հայրենի Ալեքսանդրապոլում նրա

հոգում ծագում է մեծ սիրո առաջին զգացումը հանդեպ իր հեռավոր ազգականուհին, դեռատի գեղեցկուհի Շուշանիկ (Շուշիկ) Մատակյանը (ծնվել է 1876թ. հոկտեմբերի 6-ին): Շուշիկը Իսահակյանի մոր՝ Ալմաստի քրոջ՝ Սանդուխտի թոռն էր: Մանկության տարիներին, որպես ազգականներ, նրանք հաճախ են հանդիպել, եղել են տարեկիցներ: Ավետիքը մոտ հարաբերություններ է ունեցել նաև Շուշիկի մոր՝ Թագուհու եղբայրների՝ Գեղամ, Կարապետ և Հովհաննես Կոստանյանների հետ: Վերջիններս զավակներն էին գյումրեցի հայտնի մանկավարժ, Արդության օրիորդաց առաջին դպրոցի հիմնադիր Հովսեփ Կոստանյանի (1826-1890):

Շուրջ մեկ տարի Ալեքսանդրապոլից բացակայելուց հետո, երբ 1891-ի հունիսին Իսահակյանը իր մորաքրոջ որդիների՝ Կարապետ և Հովհաննես Կոստանյանների տանը հանդիպում է Շուշիկին, հրաշքը, այն հրաշքը, որ ամեն մարդու կյանքում տեղի է ունենում մեկ անգամ, կատարվում է:

Խոսքը տանք բանաստեղծին, 1893 թվին, «Հիշատակարանի» հերթական գրառումը կատարելիս, նա հարկ է համարում նույնությամբ վերհիշել երկու տարի առաջ գրի առած հետևյալ հատվածը. «1893, մայիսի 18: Արդարև, մեծ կշիռ ունի նախազգացմունքը, և ահա ես արտագրում եմ 1891թ. 17 հունիսի օրագրությունիցս այն նախազգացված կտորը, որ վերաբերում է դեռ նոր ծանոթացած Շ-ին: «Կ-ների տանը պատահեցա օր. Շ-ին, ողջունեցի և նստեցա մոտը. նա ասեղնագործությամբ էր պարապում. մեր քաղաքի բոլոր աղջիկներից ավելի սա է ինձ գրավում. չափազանց գեղեցիկ է, սև և կլոր աչքեր, վառվռուն և խելոք հայացք, վարդագույն շրթունք, դալկահար դեմք, պարզ, որոշ ձայն. այո՛, սա մի հրեշտակ է, մի գերբնական ոգի, մի մագնիս, որ քաշում է դեպի իրեն իմ սիրտն ու հոգին: Ես և նա երկար խոսեցինք առանձին. մաքուր հայերեն էր խոսում: Նա երևի ինձ համակրեց.

գոնե համակրանքի ցույցեր էր անում: Նա համակրում էր նեմարանի շարժումը: Նա կամենում էր Սահականուշյան դպրոցի պես ինձ ստրկացնել յուր ազդեցությանը, բայց չհաջողվեց. ևս գերազանցեցի: Օ՛հ, նա խորամանկ է, փորձող է: Ա՛խ, չնաշխարհիկ Շ., դու գերեցիր ինձ... Որքան ես դյուրաթեք, շուտ խաբվող և ընկճվող եմ կուսական սրտի առաջ. ահա իմ բնավորության մի թույլ կողմն էլ... Նա իսկապես «ջադու պառավ» է... Նա ինձ գերեց: Իմ սիրտը շատ ընդարձակ տարածություն է. «Մեծ է երկինք, մեծ է երկիր, սիրտս մեծ է նորանից»։ բոլորն էլ (կուսանք) կարող են նրա սիրաբողբոջ խորշերում ապաստան գտնել. դու էլ, սիրելի՛ Շ., գրավիր նրա կենտրոնը... » (Հ. 48-49):

Սիրո առաջին հորձանքը քնարական բանաստեղծությունների աննախադեպ ալիք է առաջ բերում: Շուշիկի մոգական պատկերով ողողված՝ գրվում են մեկը մյուսին գերազանցող սիրային մարգարիտներ: «Դո՛ւ մի սիրիր իմ աչերը... » 1891, 17 հունիսի, Ալեքսանդրապոլում, հենց սիրահարվածության առաջին օրերին գրած բանաստեղծությունը հիրավի պատանի Ավետիքի անդրանիկ խոստովանությունն է.

Դո՛ւ մի սիրիր իմ աչերը՝
Այն տխուր են ու խավար,
Սիրի՛ր երկնի հուր-աստղերը՝
Այն աչերը վառ-գոհար:

Դո՛ւ մի սիրիր իմ մագերը՝
Այն անշուք են ու մռայլ.
Սիրի՛ր գարնան պերճ արևի
Գողտրիկ գանգուրն ոսկեծալ:

Թե՛ որ կուգես սիրել սիրտը,
Որ աշխարհով լիք լինի,
Թո՛ղ ծո՛վ, ցամա՛ք, թո՛ղ երկինքը –
Սիրի՛ր սիրտս, նազելի:

Սրան հաջորդում են՝ «Նազան-աղջի՛կ, Շուշան-Շուշի կ...», «Ես ունեի մի նոան ծառ...», «Ի՛նչ սիրուն ես, գարնան վարդ ես...», «Հոգի կուտամ, հո գի տուր ինձ...», «Կուգե՛ս լինիմ վշտի ցողեր...», «Շուշան աղջիկ, քո գերին եմ...»:

Երբ 1891թ. օգոստոսին Իսահակյանը որոշում է վերադառնալ Էջմիածին և շարունակել ուսումը, բանաստեղծը պայմանավորվում է Շուշիկի հետ միմյանց նամակներ գրել: Ավելորդ է ասել, որ այդ շրջանում նամակը մեծ տարածում և հեղինակություն էր վայելում: Բազում գրական հրաշալիքներ ստեղծվել են նամակի ժանրով: Նամակին ենք պարտական մեծ մարդկանց կյանքի շատ մանրամասներ, անհայտ էջեր ու դրվագներ իմանալու համար:

1891-1893թթ. Իսահակյանի և Շուշիկի միջև կանոնավոր նամակագրություն է հաստատվում: Կարելի էր ենթադրել, որ բանաստեղծի զգացմունքը գտել էր իր արձագանքը Շուշիկի հոգում: Ավելին չենք գրում, քանզի 91 թվի նամակները կարող են վկայել սոսկ սիրո արձագանքի մասին ընդհանրապես, ըստ վավերագրերի, Շուշիկը պատկերվում է իր զգացմունքների մեջ զուսպ և հավասարակշռված անձնավորություն, համեմայն դեպս նրա և Ավետիքի բնավորության միջև շատ դժվար է գտնել ընդհանուր եզրեր: Ռոմանտիկ խառնվածքի բանաստեղծը ի դեմս Շուշիկի տեսնում էր շատ ավելին, քան պարզապես սիրո էակը: Հետևողականորեն, սկսած սիրահարության առաջին պահից, Իսահակյանն իր հոգում կերտում է Շուշիկի իդեալականացրած երևակայական կերպարը և աստվածացնում այն: Շուշիկը իշխում է թե՛ նրա մարդկային ապրումներում (որոնք ավելի հաճախ և անպատասխան էին մնում), թե՛ նրա բազում ստեղծագործություններում:

Ահա նա 1891թ. դեկտեմբերին Էջմիածնում Շուշիկից նամակ է ստանում և գրում է «Հիշատակարանում».

«Այսօր ստացա օր.Շ.-ից երկրորդ նամակը... որքան ուրախացա, ես այժմ երջանիկ եմ, որ կարողացա գտնել «մեկը» նման իմ հոգուն, իմ բնավորությանը: «Նրա» մեջ տեսնում եմ իմ հոգեկան պատկերը՝ որոշ գույներով. ես «նրան» սիրում եմ՝ իդեալական սիրո ամենաընդարձակ ծավալով. «նրան» սիրում եմ... անվերջ, հավիտյան... Կյանքը թվում է ինձ անվերջ սեր... Ա՛խ... մեր սերը դեռևս չենք հայտնել միմյանց, բայց, անշուշտ, հավատացած եմ. որ «Նա» էլ ինձ է սիրում, ամբողջ նամակից փոխադարձ սեր էր ծորում...» (Հ. 20):

Նույնպիսի արտակարգ սիրով ու կարեկցանքով է նա արձագանքում Շուշիկի հաջորդ նամակին. «1891. դեկտեմբերի 24, Գևորգյան ճեմարան.

Օր. Շ.-ը իր նամակի մեջ գրում է՝ «Տանջվել եմ ուզում...»: Նա՛, նա՛, այդ քնքուշ հոգին որքան շուտ է ըմբռնել կյանքի էությունը-բանաստեղծությունը. «Նորա» կուսական մաքուր սիրտը գիտե արտասվել, հուզվել, տխրել և տանջվել... Ո՛հ... սիրտս համակվում է, բռնկվում է սիրո ջերմությամբ... ես սիրում եմ անվե՛րջ... մաքուր... սիրով... » (Հ. 23):

Ճեմարանական միօրինակ, տխուր ու անքուն գիշեր-ները պատանի Ավետիքի միակ մխիթարանքը իր ներշնչանքն էր՝ Շուշիկը և նրանից ստացած նամակները: Բանաստեղծը խոստովանում է այդ մասին. «1891, դեկտեմբերի 25. Իրավ որ, չկա տխրություն առանց մխիթարության, իմ թախծության ամբողջ ժամանակ ես մխիթարվում էի «նորա» ուրվականով, «նորա» մոտ լինելու երևակայությամբ, ես թափառում էի «նորա» հետ հայրենիքիս սիրած տեղերում... » (Հ. 24):

Մտքով ու սրտով Իսահակյանը միշտ Շուշիկի հետ էր, իհարկե 16-ամյա սիրահար պատանու զգացմունքների աշխարհը չէր էլ կարող ուրիշ բնույթ ունենալ: Սիրահարության սկզբնական շրջանում հագիվ թե նա ճեմարանական ընկերներից որևէ մեկին պատմած լինե

իր զգացմունքների մասին և, հիրավի, նա դրա կարիքն էլ չուներ. բանաստեղծի հետ էր իր մշտական ընկերը, խոստովանագիրքը՝ «Հիշատակարանը», որին նա հանձնում էր իր ամենամիտական զգացմունքները, խոհերն ու ապրումները սիրահարության առաջին պահից սկսած: Շուշիկը իրոք որ «Հիշատակարանի» մի տևական շրջանի միանձնյա հերոսուհին էր:

Ցավոք, բացառությամբ մեկից, չեն պահպանվել Իսահակյանի գրած նամակները Շուշիկին, մարդկային հույզերի ու կրքերի, երազների ու ոգևորումների ի՛նչ անփոխարինելի վավերագրեր դրանք՝ կլինեին: Մինչդեռ Իսահակյանը պահպանել է Շուշիկի՝ իրեն գրած բոլոր նամակները: Ահա գրում է բանաստեղծը իր օրագրում.
«1891, դեկտեմբերի 29.

Այսօր նամակ, երկար նամակ գրեցի «նորան».
նամակում շատ բան եմ գրել. խոստովանվել. սպասում եմ ցանկալի պատասխանին. նամակիս հետևանքին – հաջողություն» (Հ. 27): Անտարակույս խոսքը սիրո խոստովանության մասին է: Եվ Իսահակյանը սրտաբեկ սպասում է պատասխանին: Սիրավեպը նոր էր կերտում իր պատմությունը, սակայն Իսահակյանը 1891-ի հունիսյան նակատագրական հանդիպման պահից անդառնալիորեն սիրահարվել էր.

Հոգի կուտամ, հոգի տո՛ւր ինձ,

Իմ նազելի աչագեղ:

Սիրտս – սև արտ, սերդ – ալ վարդ,

Թո՛ղ բողբոջի նա այնտեղ.

Սիրտըս – գիշեր, սերդ – վառ աստղ,

Թո՛ղ շողշողա նա այնտեղ...

1892, հունվարի 14

Հրաշքն, այո՛, կատարվել էր:

Ե. ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1891 թվականը շատ հարցերում բախտորոշ եղավ Իսահակյանի համար: Երկար մտորումներից հետո, 1891 թ. ամռան վերջերին, նա որոշում է կայացնում մոտ ապագայում մեկնել Արևմտյան Եվրոպա՝ համալսարանական ուսում ստանալու եվրոպական կրթական հաստատություններից որևէ մեկում, հավանաբար Գերմանիայում: Բայց այս խնդիրն իրագործելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ հայաստանյան դպրոցի ավարտական վկայական: Եվ բանաստեղծը որոշում է վերադառնալ Գևորգյան ճեմարան՝ ավարտելու ընդհատված ուսումը: Մեզ թվում է, որ այստեղ քիչ դեր չխաղաց նաև Շուշիկի հանդեպ ծագած սիրավեպը. սա նաև պատվախնդրության հարց էր: Սիրած աղջկան չներկայանալ որպես մի թերուս ճեմարանական, անհրաժեշտ էր գնալ մինչև վերջ, մինչև վերջնական հաղթանակ, ստանալ բարձրագույն ուսում, դուրս գալ մեծ աշխարհի նամփաները, գրավել Եվրոպան գրչով: Աստղը արդեն վառված էր...

Եվ այսպես Իսահակյանը կրկին էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի շեմին է: Ուշագրավ է, որ շատ տարիներ անց Արամ Ինճիկյանի հետ զրուցելիս Իսահակյանը վերհիշում է այդ նամփան.

«Բարո՛վ քեզի, ազիզ յա՛ր... » – առաջին ժողովրդական երգը, որ գրել եմ (1891 թ. օգոստոսի 4-ին):

Դարբին Հովհաննեսի հետ, Ղազարապատից Աշտարակի վրայով էջմիածին վերադառնալիս, երկանիվ կառքի մեջ պառկած, հորինել եմ, բառերը ժողովրդական մի երգի եղանակին հարմարեցնելով»⁸:

Իսահակյանի՝ էջմիածին վերադառնալուց մի քանի

---

⁸ Արամ Ինճիկյան, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1977, էջ 235:

ամիս առաջ (1891թ. ապրիլի 16-ին) վախճանվել էր Մակար Ա կաթողիկոսը, ձեմարանի ուսումնական խորհուրդը տեսնելով, որ հուզումների հետևանքով հեռացած սաների քանակը կարող է բացասական ազդեցություն ունենալ ձեմարանի ողջ կառույցի վրա, քանզի մի շարք լսարաններ թափուր էին, հատուկ հայտարարություն է հրովարտակում՝ ետ կանչելով հեռացածներին և առաջարկելով նրանց շարունակել ուսումը:

Եվ ահա Իսահակյանը, կշռադատելով ստեղծված իրավիճակը, 1891թ. օգոստոսի մեկին հետևյալ խնդրագիրն է հղում Ս.Էջմիածնի Սինոդին.

Նորին բարձր Սրբազնութեան
Երեմիայ Եպիսկոպոսի տեղակալին
Ատենապետի Ս.Սինոդի

Խնդիր.

Անկասկած յայտնի կլինին Ձերդ Սրբազնութեանը նեմարանի աղմկալի խռովությունները, որոնք շատերի արձակման պատճառն են հան: Հայտնի կլինին նույնպես, որ այդ աշակերտներին նեմարանից հեռացնողը նույն տեղի շնորհունակ սարկավագների անտեղի կասկածներն էին, որոնք յուրյանց ժամանակում մեծ գին ունեին վարչության աչքին:

Ես՝ նեմարանի Դ. դասարանի սաներից մեկը ինքնաստեղծ կասկածներին ենթարկվելուց վախճանալով՝ վաղօրոք թողի յուզւած նեմարանը, միակ օրինաւոր վկայականից չ'զրկվելու համար: Բայց, որովհետեւ այժմ նեմարանը բարեխնամ հոգատարներիդ՝ Ձերդ Գերապատութեան և Սրբազան Տեսչի հսկողութեամբ ազատ է խռովություններից, ուստի ուսանելու ջերմ ցանկութեամբ դիմում

եմ Ձերդ ողորմածութեանը նեմարանի մայրագութ որդե-
գրութեունը խնդրելով:

Ձերդ Սրբազնութեան խոնարհ որդի
Աւետիք Իսահակեան

1891թ. 1 օգոստոսի
Վաղարշապատ⁹:

Այս գրութիւնը, որն, ի դեպ, Իսահակյանի վաճառագրերի շարքում թերևս բացառիկ տեղ է գրավում շարադրվածքով, անշուշտ խաղաց իր դերը, և Իսահակյանին թույլատրվեց շարունակել ուսումը՝ պայմանով, որ նա հանձնի բոլոր բաց թողած քննութիւնները, հետևյալ կարգով. «Լուան գիւնդիւր նախկին սանու նեմարանի Աւետիքայ Իսահակեան, տուեալյանուն Ամենապատիւ սրբազան տեղակալի: Ի վերայ խնդրոյն նորին սրբազնութիւնն մակագրեալ էր. «Յանձնեմ վարչութեան նեմարանիդ ընդունել գիւնդատու նախկին աշակերտին նեմարանիդ»:

Որոշեցին տալ Աւետիքայ Իսահակեան ժամանակ ց-15 դեկտեմբերի տարւոյս, զի նա տացէ զքննութիւն յամենայն առարկայից չորրորդի դասարանի այն չափով, զոր ուսեալ են ընկերք նորա գլխնան ուսումնական ամի, իսկ զկնի 15 դեկտեմբերի ցսկսանել երկրորդ ուսումնական կիսամեկի տալ զքննութիւն յամենայն առարկայից հինգերորդի դասարանի այնու չափով, զոր ուսեալ են աշակերտք հինգերորդի դասարանի յառաջին ուսմ. կիսամեկի: Ի հակառակ, դեպս թողուլ զնա ի չորրորդում դասարանի»¹⁰:

---

⁹ ՀԳԿՊԱ, ֆ.312, ց.2, գ.560, ք.3:

¹⁰ ՀԳԿՊԱ, ֆ.312, ց.1, գ.9, ք.7-8: Դնմարանի ուսուցչական ժողովի 7-րդ նիստի արձանագրութիւնից:

Որոշումն ընդունվել է միայն 1891թ. նոյեմբերի 20-ին ուսուցչական խորհրդի թիվ 7 նիստում: Այդ նիստին մասնակցել էին ճեմարանի ուսուցիչներ Լ.Մանվելյանը, Խ.Հովհաննիսյանը, Ս.Կանգյանը, Վարդան Աբովյանը և ուրիշներ: Իսահակյանը հաջողությամբ հանձնում է բոլոր քննությունները և ընդգրկվում ճեմարանի հինգերորդ դասարան: Բարեբախտաբար, նույն այդ հատվածում ուսումնական խորհրդի խնդրանքով Սինոդի ղեկավարությունը հետ է կանչում աշխատանքի Հովհաննես Հովհաննիսյանին, որը միսոսթամանակ անցել էր դասավանդման Թիֆլիսի հայոց նշանավոր Ներսիսյան դպրոցում: Կրկին նույն հարկի տակ էին ժամանակի անվանի հայ բանաստեղծը և հայ բանաստեղծությունյան ապագա աստղը:

Հովհաննես Հովհաննիսյանի մասին իր հուշերում Իսահակյանը շարունակում է պատմությունը բանաստեղծական արվեստի իր առաջին ուսուցչի մասին: Խոսքը վերաբերում է 1892 թվականին.

«Այսպես գնում էր ժամանակը դասերի և անուրջների միջով: Մի օր, 1892 թվին, ցույց տվի մի նոր ոտանավոր.

«Մաղիկ էի նորաբողբոջ

Սարի լանջում, երկնի տակ»...

Կարդաց ոտանավորս, նորից կարդաց և քաղցր ժպիտով ասաց, ուսիս թեթև խփելով. «Կեցցե՛ս, հիմա բանաստեղծ ես»:

Ոգևորության սահման չկար. ամուր սեղմեցի նրա ձեռքը և թռա ընկերներիս մոտ» (V, 46-47):

«Մաղիկ էի նորաբողբոջ... » բանաստեղծությունը՝ գրված 1892 թվի մարտի 9-ին էջմիածնում, իրոք որ բախտորոշ նշանակություն ունեցավ Իսահակյանի ստեղծագործական կյանքում, քանզի այն դարձավ երիտասարդ բանաստեղծի առաջին տպագիր երկը:

«Նվեր XX» խորագրով այն լույս տեսավ «Տարագ» շաբաթաթերթում (Թիֆլիս, 1892, դեկտեմբերի 6, 47).

այնուհետև 1898-ին՝ «Երգեր ու վերքեր» գրքում «Լիբրո հուշերից» շարքում, սակայն անվերնագիր, իսկ ահա 1902 թվին Բաքվում լույս տեսած Իսահակյանի «Հին ու նոր էրգեր ու վերքերից» գրքում այն կրում էր «Նուր օր. ՇԱՄ-ին» ընծայականը: Միայն 10 տարի անց էր Իսահակյանը բացահայտել իր հերոսուհու անունը:

«Տարագ» և «Աղբյուր» հանդեսներին գործուն մասնակցություն էր բերում էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի ուսուցիչներից Ստեփան Լիսիցյանը, նա տնօրինում էր հիշյալ ամսագրերի գրականության բաժինը և որոշ չափով նպաստում Իսահակյանի բանաստեղծությունների տպագրմանը:

Իսահակյանի և Լիսիցյանի միջև ստեղծվել էին ջերմ, բարեկամական հարաբերություններ: Ճեմարանում գրած շատ գործեր նա առաջինը ցույց էր տալիս Ստեփան Լիսիցյանին և մշտապես հաշվի էր առնում վարժապետի կարծիքը: Հետագայում երբ Իսահակյանը հայրենիքից հեռու էր, նամակագրության միջոցով նրանց կապը շարունակվում է:

Երբ Իսահակյանը գիտակցեց, որ իր առաջնային կոչումը գրականությունն է, բանաստեղծությունը, նրա հոգու մի ինչ-որ անկյունում սկսեց հետզհետե մարել հետաքրքրությունը ճեմարանական ուսման կամ տվելի նիշտ՝ ճեմարանի տված ուսման հնարավորությունների հանդեպ: Նրա միտքը դեգերում էր արդեն ուրիշ ուղեծրերում, և նրան անբավարար թվացին այն ուղիները, որոնցով ինքը ոգևորված էր մի երկու տարի առաջ: Հասունության այս պրոցեսը Իսահակյանի նման անհատականության համար, իհարկե, պետք է ունիտասափելի լիներ: Եվ օրըստօրե ավելի որոշակի է դառնում Եվրոպա ուսման մեկնելու ծրագիրը: Այն, ինչ կարող էր տալ էջմիածինը պատանուն, տվեց, տվեց մինչև իսկ հնարավորություն դրսևորելու պատանեկան հոգում ուռնացած խռովությունը: Հատկանշական է, որ նե-

մարանից հեռանալուց առաջ Իսահակյանը «Հիշատակա-
րանում», կարծես ամփոփելով հուզախոռով մտքերը և
խորհելով ապագայի մասին, արտահայտում է իր
պատանեկան ոգու յուրահատուկ երդումը, «1892, մարտի
2, էջմիածին. Ես երդվում եմ իմ դավանած սրբություննե-
րով՝ իմ կամքի հզոր ուժով հաղթել արգելքներին և
խոչընդոտներին. արհամարհել աշխարհային թովիչ
կյանքը, նրա փառքն ու պատիվը՝ միայն այն վեհ սեղանի
համար, որի վրա բարձրանում է գիտությունը՝ անհաղթ,
սուրբ, անմահ ու ճշմարիտ գիտությունը. զոհել ամեն ինչ
և մտնել այդ վսեմ՝ դրոշակի հովանավորության ներքո,
սիրել գիտությունը և ապրել գիտությամբ...

Թո՛ղ իմ կյանքը լինի գիտության համար և ո՛չ
գիտությունը իմ կյանքի...

Ահա՛ իմ կյանքի միակ նպատակը» (Հ. 32):

Գիտությանը ծառայելու երդումը բանաստեղծի մոտ
ավելի համապարփակ իմաստ ունի: Ծառայել մտավոր,
հոգևոր ոլորտին, աստվածացնել մարդու միտքը, բանա-
կանության ուժը, ստեղծագործող ոգին: Գիտությունը
միտք է, մտքի արարում: Եվ այս իմաստով գրակա-
նությունն ու արվեստը նրա մի մասն են: Այս ոլորտում է
տեսնում իր ապագան երիտասարդ բանաստեղծը:

Իսահակյանը սակայն էջմիածնում երկար չմնաց. և
ո՛չ այնքան խորասուզվեց ուսման մեջ, այլ առավել գրում
էր բանաստեղծություններ: Հենց նեմարանի պատերի ներ-
քո են գրվել 1891 թվին՝ «Արևն իջավ սարի գլխին...»,
«Անհուն եթերից, աստղի՛կ լուսափայլ...», «Թե՛ դեպի
կյանքը, թե՛ դեպի մարդիկ...», «Որպես հառաջ՝ լքյալ,
տրտում...»: Հատկանշական է, որ 1891թ. հունվարի
28-ին պատանի նեմարանականը գրում է հայրենասիրա-
կան ոգով մի պոեմ՝ նվիրված Անիի պաշտպանության հե-
րոսուհի «Այծեմնիկին», համանուն խորագրով: Թերևս սա
Իսահակյանի անդրանիկ պատմական պոեմն էր, ցավոք,
այս երկի ձեռագիրը չի պահպանվել: Իսահակյանի՝ 1894

թվի «հիշատակարանյան» (դեկտեմբերյան) մի գրառումում մենք հանդիպում ենք այդ անվանը. «... Իմ նախապապերը անտառի ու լեռների առյուծներն էին, իսկ իմ պապերը Դավիթն ու Մհերը, Քյոռօղլին ու Այծեմնիկ (մամս), Գյոքչեցի Ղազարն ու Զոփուռի տղերքը... Ահա թե ինչո՞ւ ես հերոս եմ» (Հ. 151): Ինչպես նաև «Դաշտը շքեղ ու ոսկեբեղ...», 1892 թվին՝ «Մի խոստանար ծագել նորեն...», «Ա՛խ ուռենի, վշտիս ընկեր...», «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...», այս բանաստեղծությունները մինչև օրս տպվում են Խահակյանի հատընտիրներում, բայց դրանց կողքին շատ էին և այլ բանաստեղծություններ, որոնք Խահակյանը հարկ չի համարել գետեղել իր ժողովածուներում:

Խահակյանի ուշ շրջանի (1937 թիվ) ինքնակենսագրականներից մեկում կարդում ենք. «1889 թվին տարրական դպրոցը ավարտելուց հետո ուսումս շարունակել եմ Վաղարշապատի Գևորգյան ճեմարանում, որտեղից աշակերտական խլրտումների և ըմբոստացման հետևանքով հեռացել եմ վեցերորդ դասարանը չավարտած, 1892 թվին» (ԱԻԸԱ):

Այսինքն՝ 1891թ. նոյեմբերին Խահակյանն ընդունվում է հինգերորդ դասարան, իսկ 1892 թվի մարտից այլևս կանոնավոր ճեմարան չի հաճախում: 1892 թվականի գարնանն ու ամռանը նա հայրենի բնաշխարհում է՝ Ալեքսանդրապոլ, Ղազարապատ, Ապարան, Կարս, Արգինա, Հառին: Եվ կրկին հանդիպում է իր պաշտամունքին՝ Շուշիկին: Ինչի մասին հուզախոռով գրառում է թողել իր գիրք-խոստովանաքում. «1893, մարտի 27, Ալեքսանդրապոլ. Ուղի՛ղ մի տարի առաջ, ես նոր էի վերադարձել «նրա»՝ Շուշիկի մոտից – դա իմ առաջին այցելությունն էր: Ես նոր էի եկել Էջմիածնից... Ինչպե՛ս գոհ, ոգևորված վերադարձա տուն, ինչպիսի՛ ջերմությամբ ինձ ընդունեց, սիրո ժպիտը հիվանդ դեմքի վրա ցուլաց, նա ժպիտ չէր՝ պրոմթեոսյան կայծ-սեր-հույս...» (Հ. 38):

Պարզվում է, որ 1892 թվի գարնանը՝ մարտ-ապրիլ, Շուշիկը ծանր հիվանդ է եղել, այդ է վկայում «Հիշատակարանի» հետևյալ գրառումը. «Այս տարի «մեծ պասի» գուցե մեռներ «նա» (բերանս չորանա). «Նա» կոչնչանար՝ մի վարդ ծաղկեց և թառամեց... » (Հ. 56), ինչպես և նեմարանկան ընկեր Լևոն Դանիելյանի՝ էջմիածնից՝ Ալեքսանդրապոլ 1892, մայիսի 20-ին Իսահակյանին գրած նամակը. «... Ես իբրև ընկեր մասնակցելու եմ թե՛ ձեր վշտերին և թե՛ ձեր երջանկության, դարձյալ ուրախ եմ, նա, որ մատաղ հասակում թառամում էր, կենդանացավ դարձյալ մի ներքին անհասկանալի ուժով – սիրո դյուբական գործըյամբ և ես հավատում եմ, որ այդ սերը գորավոր է... Չափազանց ուրախ եմ, որ նա առողջացավ և դուք նրան մոտ լինելով հույսով եմ անտեղի կասկածները վարանած կը լինեք» (ԱԻԸԱ): Ավելին, իմանալով, որ Շուշիկը հիվանդ է, Իսահակյանը նեմարանից 1892 թվի մարտին մեկնում է Ալեքապոլ, լինում հիվանդի մոտ մինչև առողջանալը:

1892 թվի սեպտեմբերին Իսահակյանը կրկին հայտնվում է էջմիածնում, ինչպես գրում է Արամ Ինճիկյանը. «1892թ. հոկտեմբերին, էջմիածնում, Իսահակյանը հանձնում է քննությունները և ձեռք բերում վկայական, որ ավարտել է Գևորգյան նեմարանի հինգերորդ դասարանը: Նույն ամսին նա մեկնում է Թիֆլիս»¹¹:

Նույն շրջանի վերաբերյալ կատարած իր ուսումնասիրություններում գրականագետ Ալբերտ Մուշեղյանը «Ավետիք Իսահակյանը Գևորգյան նեմարանում» հոդվածում, իսկ հետագայում նաև իր «Ավետիք Իսահակյան. Վաղ տարիներ» գրքում (Երևան, 1983) հայտնում է այն կարծիքը, որ Իսահակյանը չի ավարտել հինգերորդ դասարանը և բերում է հետևյալ առարկությունները Արամ

¹¹ Արամ Ինճիկյան, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1977, էջ 104:

ԻճՆԻԿՅԱՆԻՆ. «Սակայն Իսահակյանի՝ քննություններ հանձնելու կամ վկայական ստանալու մասին որևէ հիշատակություն չգտանք 1892թ. հոկտեմբեր և հաջորդ ամիսների Գևորգյան ճեմարանի ուսումնական խորհրդի արձանագրություններում, չնայած այլ աշակերտների վերաբերյալ նույն կարգի բազմաթիվ տեղեկություններ կան արձանագրված: Ճիշտ է, 1892թ. սեպտեմբերի 9-ի ուս. խորհրդի Բ նիստի արձանագրության մեջ նշված է, թե՝ «Որոշեցանաև զարժանաւորագոյնս ի մնացեալ վերաքննելի աշակերտացն՝ զկնի սահմանեալ քննութեանց փոխադրել ի հետևյալ դասարանս առանց ժողովոյ» (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ.312, ց.1, գ.94, ք.22-23), բայց Իսահակյանի անունը հիշված չէ նախորդ տարեվերջի վերաքննելի աշակերտների ցուցակում: Մի հանգամանք ևս, եթե նրան հինգերորդ դասարանն ավարտելու վկայական տրված լիներ, ապա դրա պատճենը պետք է պահվեր աշակերտական գործում՝ համաձայն կարգի, մինչդեռ գործին կցված է միայն չորրորդ դասարանից ինքնակամ հեռանալու վկայականի պատճենը, որի մասին խոսվեց վերևում»¹²:

Մեզ թվում է, որ այս հարցում հիմքեր չկան կասկածի տակ դնելու Արամ ԻճՆԻԿՅԱՆԻ տեսակետը: Նախ իր ինքնակենսագրականներում Իսահակյանը երեք անգամ պնդում է, որ սովորել է ճեմարանում երեք տարի, ընդամին 1937 թվի ապրիլի 13-ի ինքնակենսագրականում գրում է. «Հեռացել եմ վեցերորդ դասարանը չավարտած, 1892 թվին»: Հիշենք. 1890 թվի մայիսի 26 ճեմարանի ուսումնական խորհրդի Զ¹³ նիստի արձանագրության մեջ գրված է, որ Իսահակյանը երրորդ դասարանից փոխադրված է չորրորդ «առանց նկատողութեան», ապա Իսահակյանի ճեմարանական գործում պահվող N73 վկայականի (ստու-

¹² Ա.Վ.Մուշեղյան, Ավետիք Իսահակյանը Գևորգյան ճեմարանում: -Բանբեր Հայաստանի արխիվների (Երևան), 1979, N3, էջ 85:

¹³ ՀՊԿՊԱ, ֆ.312, ց.2, գ.560, ք.1:

րագրված է՝ 1891թ. Մարտ 30) համաձայն Իսահակյանը 1890 հունվարին փոխադրվել է չորրորդ դասարան և սովորել այնտեղ մինչ 1891 թվի մարտը, այսինքն՝ ավարտել է չորրորդ դասարանը: Իսկ 1891 ուսումնական տարվա սկզբից՝ սեպտեմբերից մինչև 1892թ. մարտը սովորել է հինգերորդ դասարանում, ուստի և նա պետք է ստացած լիներ հինգերորդ դասարանի ավարտական վկայականը: Ա.Մուշեղյանը գրում է. Իսահակյանի աշակերտական գործում ինքը հինգերորդ դասարանի աշակերտական վկայականի պատճենը չի գտել, իսկ օրինակ չորրորդ դասարանի վկայականի պատճենն այնտեղ պահվում է: Այստեղ հարկ է ասել, որ Իսահակյանի գործն ընդհանրապես ամբողջական չէ, պահպանված են միայն թվով 5 թերթեր: Ամբողջությամբ չի պահպանվել, ինչպես և Էջմիածնի Գևորգյան նեմարանի արխիվը, որի մի մասն է միայն առկա, իսկ որոշ տարիների վավերագրեր ընդհանրապես բացակայում են: Եվ երկրորդ, Ա.Մուշեղյանը գտնում է, որ գործում պահպանված է չորրորդ դասարանի ավարտական վկայականի պատճենը, բայց, ըստ ամենայնի, դա պատճենը չէ, այլ հենց բնագիր օրինակը, ոչ մի գրություն, կնիք, բացատրություն չկա, որ դա պատճենն է, բացառված չէր, որ չորրորդ դասարանի վկայականը Իսահակյանը թողել է գործի մեջ, իսկ հինգերորդինը վերցրել է իր հետ: Այնպես որ ամենայն հավանականությամբ Իսահակյանն ավարտել է նեմարանի հինգերորդ դասարանը և հեռացել 6-րդից:

Բայց և այնպես, բանաստեղծը լրիվ չանցավ նեմարանի դասընթացը և ուսումը թողեց անավարտ, այն արտասահմանում շարունակելու նպատակով:

Գրականագետ և մշակութային գործիչ Գուրգեն Հովնանի խնդրանքով «Հայ գրողների կենսագրական բառարանի» համար Իսահակյանը 1946 թվին գրել է «Համառոտ ինքնակենսագրություն», ուր նեմարանի մասին գրում է. «Գնացել եմ Գևորգյան նեմարանը և երեք տարի աշակերտել եմ Կ.Կոստանյանին, բանաստեղծ

Հ.Հովհաննիսյանին, Ս.Լիսիցյանին: Լավ աշակերտ եմ համարվել, բայց լսարանցիների հարուցած խռովությանը մասնակցելու հետևանքով վտարվեցի նեմարանից, դպրոցական կուրսը չավարտած, 1892 թվին»:

1892թ. հոկտեմբերին Իսահակյանն Ալեքսանդրապոլից գալիս է Էջմիածին՝ ստանալու հինգերորդ դասարանի ավարտական վկայականը, որը իրեն պիտի պետք գար ուսման հետագա շրջանի համար:

Հարկ է ասել, որ Իսահակյանն առանձին աչալրջությամբ նեմարանում սովորում է գերմաներեն լեզուն: Թեև այդ լեզուն պարտադիր առարկաների ցանկի մեջ չէր մտնում, սակայն Իսահակյանը տիրապետում է գերմաներենին՝ ինքնուրույն պարապմունքների և իր ջանասիրության շնորհիվ: Այնպես որ մինչև Գերմանիա գնալը նա գերմաներեն լեզվի իմացության հիմքերը գցել էր:

Իսահակյանի խառնվածքի տեր պատանին, ընդհանրապես, շատ մեծ տեղ էր հատկացնում ինքնագարգացմանը, ինքնուրույն պարապմունքներին և ընթերցումներին: Իր կրթության պրոցեսի հիմնական գործող անձը ինքը բանաստեղծն էր:

Արամ Ինճիկյանը գրում է իր հուշերում. «Այսօր նշտում և լրացնում էի իմ ունեցած տվյալները Վարպետի ուսումնառության տարիների վերաբերյալ — ուսման տևողությունն Ալեքսանդրապոլի վիճակային ուսումնարանում, Հադիբի վանքի դպրոցում և Գևորգյան նեմարանում, ի՞նչ առարկաներ են ավանդել, ովքե՛ր են եղել ուսուցիչները և այլն, և այլն: Իմ հարցերին նա պատասխանում էր գրեթե ակամա, ապա ավելացրեց, որ դպրոցներից առհասարակ քիչ բան է ստացել և հարկ չկա այդքան մանրամասների մեջ մտնելու:

— Ես ավելի շատ պարտական եմ ֆուկլորին, կարդացածս գրքերին, իմ թափառումներին և, իհարկե, Շիրակի պատմական-ճարտարապետական հուշարձաններին՝

Անի, Երեբունյք, Հառին, Մրեն, Մարմաշեն, Տեկոր...
Գրանք են կաղապարել իմ հոգին ու հոգեբանությունը...»¹⁴:

★ ★ ★

Երբ բերբում ես Իսահակյանի օրագրերը և նայում երա նամակները, հանդիպում ես նրա նեմարանական մի շարք ընկերների անունների հիշատակման, անուններ, որ տառնմնապես թանկ ու նվիրական են Իսահակյանի հասարակությանը շատ-շատերն այդ ընկերներից իրենց կյանքը նվիրաբերեցին հայ ազգային ազատամարտի գործին:

Այսպես, Իսահակյանի հետ միասին նեմարան է բնակում Վել Ռուբեն Սիմոնի Խոջա-Ավագյանը, նրանք միասին սովորել են Երրորդ և չորրորդ դասարաններում մինչև 1892թ. Իսահակյանի մեկնելը, իսկ Ռուբենն սովորտել է 1894 թվին, դպրոցական բաժինը¹⁵: Ռուբենը ձևունդով կիլիկիացի է, հայաշատ Հանն գյուղից, ծնվել է 1874 թվին: Եղել են մտերիմ և համախոհ ընկերներ:

Խոջա-Ավագյանի հետագա ճակատագրի մասին մենք իմանում ենք Իսահակյանի «Հիշատակարանի» էջերից. «1897, հունիս 9. Զեյթունցի, նեմարանի Զ-ը ավարտած Լուսինն Խոջա-Ավագյանը, որը մի տարի ինձ դասընկեր է մնել, 1895 թվին Մուշում ձերբակալվեց, իսկ 1896 թվի աշնանը բանտում, ծանր տանջանքներ ու չարչարանքներ կրելուց հետո, մեռել է... Դո՛ւ էլ, ընկե՛ր իմ, արժանացար հարևոտ պսակին»... Ի՛նչ պիտի լինի այս ազնիվ գոհերի վերջը — չեմ հասկանում... Ինչքա՛ն ուրախ, պարզ, լավ սրտ էր — միշտ ժպտում էր, անմեղ չարություններ էր անում... Է՛հ, հանգիստ քեզ, ո՛վ սիրելի ընկեր...» (Հ. 238):

Յնեմարանում Իսահակյանի ավագ ընկերն է եղել Արտաշես Գրիգորի Տեր-Անդրեասյանը՝ ծնված Կոստանդ-

¹⁴ *Մյում Ինճիկյան*, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1977, էջ 241:

¹⁵ Տես այդ մասին ՀՊԿՊԱ, ֆ.312, ց.2, գ.616, ք.4: Դիվանում պահվում է Ռ.Խոջա-Ավագյանի դպրոցական բաժնի ավարտական արձանագիրը արված 1894թ. հոկտեմբերի 18-ին:

նուպոլսում, 1869 թվին, նեմարանի դիվանում¹⁶ պահվում է նրա ուսման «Արտոնագիրը»՝ ստորագրված 1891 թ. փետրվարի 1, նա սովորել է նույն՝ Գ դասարանում Լևոն Սեդրոսյանի (Շանթի) հետ և մասնակցել է խոսվություններին: Տեր-Անդրեասյանը նեմարանն ավարտելուց հետո մեկնում է Արևմտահայաստան և նվիրվում հայ ազատամարտին: Հերոսի ողբերգական ճակատագրի մասին մենք կարդում ենք Իսահակյանի օրագրի 1897 թվի հունիսի 5-ի հետևյալ գրառումում. «Պոլսեցի նեմարանավարտ Արտաշես Տեր-Անդրեասյանն էլ է արժանացել «արնոտ պսակին» օգոստոսի 14-ին (ըստ ամենայնի 1896 թվի -Ա.Ի.)... Անմահ մնա անունդ, ո՛վ համեստ և բարի երիտասարդ... Հենց հիմա էլ հիշում եմ քու մաքուր, ջինջ և ժպտուն աչերդ, լայն ու խաղաղ ճակատդ և սիրուն, երկար մորուքդ...

Իսկ հանգիստ, անդորր ձայնդ... խելոք հայա՞ցքդ... Հիշում ես Կարսում... 1890թ., ի՛նչ ողորմած էիր դեպի աղքատները... Ա՛խ, երանի, թե ձեզ պես ազնիվ հոգիների մահը կորուստ չլինի... » (Հ. 238): Ահա այսպիսի հայորդիներ են սովորել Գևորգյան նեմարանում, որոնց հետագա ողջ կյանքում Իսահակյանը պիտի երկրպագեր, ինչպես գյումրեցի իր ուսուցիչ ու ընկեր Ավետիք Մալոյանին (Ավոյին), որը հերոսի մահով ընկավ ռուս-տաճկական սահմանն անցնելիս:

Երեք տարին (1889-1892թթ.) Իսահակյանի նման վառ անհատականության համար, այն էլ մի շրջանում, երբ ձևավորվում է թե՛ մարդկային խառնվածքը, թե՛ աշխարհայացքը, մեծ ժամկետ էր, մեծ և որոշիչ: Եվ այդ երեք տարիներն ընթացան ամենօրյա հարևանությամբ Մայր Տաճարի, նրա վեհ գմբեթների, եկեղեցու զանգերի, աղոթքների ու ոգին վեհացնող պատարագների, որոնք ինքնըստինքյան ամրացնում էին պատանու հոգում

---

¹⁶ Տես ՀՊԿՊԱ, ֆ.312, ց.2, գ.1434, ք.9:

քրիստոնեության սուրբ պատգամները, ձևավորում էին նրա աշխարհայեցողության հայրենասիրական երակը, կապում նրա միտքը հայոց հերոսական անցյալի հետ, զգալ տալիս իրեն՝ որպես մի մասնիկը հայության և հայության խորհրդանիշ Սուրբ Էջմիածնի: «Օտար, դաժան պետությունների քմահաճույքներին ենթարկված հայ ժողովրդի համար, - գրում է Իսահակյանը, - Էջմիածինը՝ եկեղեցիների մայրը, հայրապետական աթոռը, այս ծանր ու տանջալից դարերի ընթացքում միակ ազգային հաստատությունն է, որ տակավին հարատևում է մնալ հայության ձեռքում: Նա ազգային գոյության խարխսն է, ազգային միության սիմվոլը...»¹⁷: Այդ երեք տարիների ազդեցությունն անշուշտ վիթխարի նշանակություն ունեցավ բանաստեղծի հետագա ուղու վրա: Եթե հայրական տունը, հայրն ու մայրը աշխարհաճանաչման առաջին աստիճանն էին, եթե Ալեքսանդրապոլն ու Ղազարապատը հայրենի երկիրն ու բնաշխարհը ճանաչելու աստիճանն էին, ապա Էջմիածինն ու Մայր Տաճարը հանդիսացան քրիստոնյա հայ դառնալու անհրաժեշտ աստիճանը: Իսկ այդ շատ ավելի կարևոր էր, քան ասենք ուսուցման այս կամ այն դասարանի ավարտական վկայականի առկայությունը կամ բացակայությունը:

Սուրբ Էջմիածինը, ինչ խոսք, շատ ավելին տվեց պատանի Իսահակյանին, քան ստույգ ճեմարանական դասերը: Մեծ ոգիների ուսումնառումը այլ ճամփաներով է ընթանում, քան սովորական մահկանացուներինը... Կարևոր էր տեսնել Տաճար տանող ճամփան և ի գործ լինել ընթանալ այդ ճամփով: Պատահական չէր Սահակ աղան իր կրտսեր որդուն Էջմիածին բերել, նա հավատում էր իր գավալի կոչումին:

Իր մեծ կյանքում ինչքա՛ն-ինչքա՛ն, արթմնի թե երա-

---

¹⁷ *Ավետիք Իսահակյան*, Էջմիածնի պատմական դերը, տե՛ս *Ավ. Իսահակյան*, Դու իսկ երթող իմ Հայաստան..., Լուս Անջելես, 1996, Մատենաշար, «Նոր կյանք», էջ 170:

զում, իրականում թե անուրջներում, բանաստեղծը փորձել է ընթանալ այդ ճանապարհով, որի նախաշավիղները երևացին նրա առաջ՝ Մայր Տաճարի հարևանությամբ ուսում առնելիս:

Երբ Իսահակյանը հեռացավ Էջմիածնից, նրա անունն արդեն ճեմարանի կամարների տակ լեզենդ էր դարձել: Խոսքը տանք հայ մեծ արձակագիր Դերենիկ Դեմիրճյանին, որն իր ուսումը սկսեց ճեմարանում Իսահակյանի մեկնումից մեկ տարի անց. «Այսպես եղավ կյանքիս բերմունքը, որ նրան որոնեմ նրա հետքերով՝ դեռ նրան չտեսած»:

Այստեղ մի տարի առաջ մի բանաստեղծ կար, ասում էին ինձ Գևորգյան ճեմարանում, ուր ընդունված էի ես 1892 թվին: Ինձ ճանաչում էին իբրև սկսնակ բանաստեղծ և դրանով շարժում էին պատանեկան վառ հետաքրքրություն: Ցույց էին տալիս «Ալեքսանդրապոլցիների մարգը», ուր, ասում էին, հաճախ քաշվելիս էր եղել նա ու տիրելիս: Հաճախ հարցնում էի նրա մասին, հետաքրքրվում էի նրա արտաքինով, գրած ոտանավորներով: Գնում էի պարտեզ, մենակ շրջում այն բարդիների արահետներով, մարգի շուրջը, մտածում նրա մասին... Պարտեզում շրջում էր նրա ուրվականը, նրա մասին մանվող իմ մտքերը: Ես ինձ մենակ չէի զգում, ես նրա հետ էի... Լինում էր և այսպես, որ երբ ննջարանում կես գիշերին արթնանալով սկսում էի ականջ դնել քարավանների դողանջներին, այդ անվերջ, անդուլ դողանջներին՝ սիրում էի կրկնել բանաստեղծի ոտանավորները»¹⁸:

Հիշատակներ կան, որոնք անանց են: Ինչպես ասենք, եղբայր Սողոմոնի (Կոմիտասի) «ջղային քայլվածքը» մշտապես դրոշմվել է Տաճարի սալահատակ անցուղիների վրա, այնպես և պատանի Ավետիքի «անըջային ուրվականը» մինչև օրս շրջում է Տաճարի պարտեզում...

---

¹⁸ Դ. Դեմիրճյան, Հուշեր, «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1940, ղեկտեմբերի 22:

2. ԲՈԼՈՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ ՏԱՆՈՒՄ ԵՆ ԹԻՖԼԻՍ

Նոր շրջանի հայոց պատմության յուրօրինակ օրինաչափություններից էր այն հանգամանքը, որ սկսած 18-րդ դարի վերջերից Թիֆլիսը դառնում է հայոց մտավոր, մշակութային կյանքի կենտրոնը, իսկ Բաքուն այն օրից, երբ Կասպիի ընդերքից բխեց քարյուղը՝ հայ գործնական կյանքի կենտրոնը:

Հայտնի է հայ մեծ պատմաբան Լեոյի Թիֆլիսին տված գնահատականը, որ այս քաղաքում էր կերտվում հայոց ժամանակակից պատմությունը:

Թե՛ աշխարհագրական նպաստավոր դիրքը, թե՛ նրա երկաթգծային հանգույց լինելը պայմանավորել էին այն հանգամանքը, որ Թիֆլիսն էր դարձել կայսրության նահանգային կենտրոնը Անդրկովկասի տարածքում: Թիֆլիսը տիրապետում էր նաև հատուկ մագնիսական ձգողականության, այն կարծես դեպի իրեն էր ձգում հայ մշակույթի և գրականության լավագույն գործիչներին: Հայանվանի վիպասան Մուրացանը Թիֆլիսն անվանել էր «Լուսավորության կենտրոն» իր համանուն վեպի անվանմամբ: Իսկ 19-րդ դարում համարյա բոլոր առաջատար հայկական ամսագրերն ու թերթերը, որպես օրինաչափություն, հրատարակվում էին Թիֆլիսում, այստեղ էին կենտրոնացած հայկական հասարակական կազմակերպությունները՝ հրատարակչությունները, թատերական խմբերը, մշակութային օջախները, ակումբները: Այստեղ էր գործում Անդրկովկասի թերևս լավագույն հայկական կրթական հաստատությունը՝ Ներսիսյան դպրոցը: Թե՛ հայրենի Ալեքսանդրապոլից, թե՛ էջմիածնից Իսահակյանին հայտնի էր Թիֆլիսի անունն ու համբավը, և բնականաբար պատանի բանաստեղծը հնարավոր առիթի էր սպասում, որ որոշ ժամանակով գնա Թիֆլիս, անձամբ տեսնի և շփվի հայ հայտնի հեղինակ-

ների հետ և փորձի տպագրության ներկայացնել իր ստեղծագործությունները:

1937 թվի իր «Ինքնակենսագրականում» բանաստեղծը հետևյալն է գրել. «Ապա մի տարի Թիֆլիզում պատրաստվելուց հետո, 1983թ. գնացել եմ Արևմտյան Եվրոպա» (ԱԻԸԱ): Խոսքը 1882 թվի հոկտեմբերից 1883 թվի փետրվարն ընկած շրջանի մասին է, որ բանաստեղծն անցկացրեց Թիֆլիսում: Ըստ երևույթին, նա մտադիր է եղել ավելի շուտ մեկնել Եվրոպա, բայց որոշ հանգամանքների պատճառով (հիմնականում կապված Շուշանիկի հետ) մեկնումը հետաձգվում է:

Էջմիածնի նեմարանական դիվանի՝ Իսահակյանի գործում պահպանվում է բանաստեղծի նամակը Թիֆլիսից՝ ուղղված դպրոցի տնօրինությանը.

«Սրբազան Հայր.

Խոնարհաբար խնդրում եմ – Հայր Լևոն Խոջոյեանի հասցեով Թիֆլիս ուղարկեք իմ մետրիկականն ու ծաղկի վկայականը:

Խնդրում եմ անտես չառնեք, որովհետև – արտասահմանի անցագիր ստանալու համար անհրաժեշտ է: Ընդունեցեք խորին յարգանքս.

Ձեր խոնարհ որդի՝ Իսահակեան Աւետիք»¹⁹:

Կարելի է ասել, Թիֆլիսը Իսահակյանի համար եղավ Արևմտյան Եվրոպայի նախադուռը: Այստեղ պատանին մոտ հինգ ամիս պիտի ընտելանար մեծ քաղաքի կյանքին, փորձ ձեռք բերեր ինքնուրույն ապրելու: Բայց, ինչպես ասացինք, Թիֆլիսը նրա հոգում առաջին հերթին առնչվում էր հայ գրական կյանքի և մանավանդ Հովհաննես Թումանյանի անվան հետ: Թումանյանի առաջին

---

¹⁹ ՀՊԿՊԱ, ֆ.312, ց.2, գ.560, ք.5:

իսկ գրքույկից Իսահակյանը զգացել էր զարմանալի հոգեհարազատ մի հեղինակի, որը գալիս էր ժողովրդի ծոցից, նրա կյանքի բնական մի մասն էր, որի տաղանդը պարփակել էր թե՛ հայ միջնադարի հանճարների իմաստությունը, թե՛ հայ գեղուկի կենսափիլիսոփայությունը: Եվ նա ձգտում էր օր առաջ հանդիպել երիտասարդ, բայց արդեն անուն ունեցող հեղինակին: Եվ վերջապես Իսահակյանը փոքրիկ հանձնարարական ուներ՝ կապված նրա հետ, ահա ինչ է գրում նա այդ առթիվ Թումանյանի մասին իր հուշերում.

«Գևորգյան նեմարանում աշակերտ եղած ժամանակ՝ 1892 թվին, մի բարեկամ ուղարկել էր ինձ Հովհաննես Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին հատորից մի քանի օրինակ, որ վաճառեի ընկերներիս մեջ» (V, 50): Հուշագրությունում նշված է այդ բարեկամի անունը, մինչդեռ խոսքը Իսահակյանի քեռորդի Արսեն Ղլտեյանի մասին է (1868-1944), որը եղել է Թումանյանի պատանեկության մտերիմ ընկերը, նրա ստեղծած գրական «Հնգյակի» անդամը, իսկ հետագայում անվանի հայագետ, կղերական գործիչ, արքեպիսկոպոս Էջմիածնի Մայր Աթոռի: Հենց Ղլտեյանի խնդրանքով է Իսահակյանն զբաղվել Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին և երկրորդ հատորների բաժանորդագրության գործով: Ա. Ղլտեյանը Արգիշնայից 1890թ. հոկտեմբերի 1-ին Թումանյանին գրած նամակում հայտնում է, որ բանասեր Կարապետ Կոստանյանի (Իսահակյանի Սանդուխտ մորաքրոջ որդու) տիկնոջ՝ Տիրուհու միջոցով կարող է Ավետիք Իսահակյանին ուղարկել չորս օրինակ իր առաջին հատորից՝ Էջմիածնի նեմարանում իրացնելու նպատակով (ԹԸԱ): Թումանյանի նույն ընտանեկան արխիվում պահվում է նաև 1892թ. մարտին Արսեն Ղլտեյանի գրած նամակը՝ Էջմիածին, Իսահակյանին.

«Թումանյանը կուղարկե քեզ իր «Բանաստեղծություններ»-ի երկրորդ հատորի բաժանորդաթերթը. բաժա-

նորդներ կգտնես. այս հատորը թե՛ բովանդակության որակի և թե քանակի կողմից կրկնակի արժեք ունի առաջին հատորի վերաբերմամբ, հարկավոր է նրան օգնել, նա մյուս շատ բանաստեղծներից չէ, նա բոլորովին այլ ոգով և նոր, ինքնուրույն ուղղությամբ է գրում. խոսքս պոեմաների մասին է: Նեղություներ հանձն առ և կատարիր, այդ ես խնդրում եմ քեզանից... » (ԹԸԱ): Իսահակյանը բնականաբար այս խնդրին մոտենում է ամենայն լրջությամբ: Նրա հեմարանական ընկեր Լևոն Դանիելյանն իր՝ 1892թ. մայիսի 20-ին էջմիածնից Ալեքսանդրապոլ գրած նամակում հայտնում է այդ հարցի շուրջ. «Ների ր, որ բաժանորդագիրը ուշացրի, 3 հոգի են տվել, մնացածները չեն բարեհաճում տալ առանց գիրք ստանալու, ստիպած ուղարկում եմ նորա ստացած 5 ռուբլիս իբրև բաժանորդագիր: Ուղարկի՛ր Թումանյանի բանաստեղծ. 1-ին հատորից մի քանի հատ, հերներս չանիծես հա՛» (ԱԻԸԱ):

Գալով Թիֆլիս, Իսահակյանը հենց առաջին օրերին այցելում է Թումանյանին. «Ներկայացա նրան: Նա պաշտոն ուներ Կովկասի Հայոց հրատարակչական ընկերության մեջ. ի՞նչ էր պաշտոնի անունը՝ չեմ հիշում, սակայն միշտ ընկերության գրասենյակում էր: Նա քաղցրությամբ ընդունեց ինձ, հարցրեց, թե ի՞նչ տպավորություն է թողել գիրքը աշակերտների վրա:

Մեր ուսուցիչ – բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի համեմատությամբ առաջին գիրքը մենք գտել էինք թույլ, բայց զգացել էինք նրա տաղանդի շունչը:

– Մենք շատ սիրեցինք ձեր պոեզիայի ժողովրդային տարերքը. – պատասխանեցի ես և արտասանեցի, իբրև ապացույց, որ սիրում ենք մի երկու ոտանավոր այդ ողով գրածներից:

Թումանյանն ուրախ ժպտաց և իսկույն նվիրեց ինձ բանաստեղծությունների երկրորդ հատորը, որ նոր էր լույս տեսել:

Առաջին հանդիպումով շատ հանելի տպավորություն

ստացա Թումանյանից: Վարմունքը պարզ էր և ընկերական: Նրա դեմքը ողողված էր, կարծես, մի ներքին լույսով: Փարթամ մազերով, աչքերը խոր ու խոհուն: Ժպիտը միշտ ներկա իր դեմքի վրա: Հագիվ քսան և չորս տարեկան էր, ուրախ, գվարթ, երիտասարդ» (V, 50):

Այս հատվածը Իսահակյանի «Հովհաննես Թումանյան» հուշագրությունից է, որը բանաստեղծների մարդկային բարեկամության, նրանց հանդիպումների, գրույցների ու խոհերի մի հազվագյուտ վկայական է և ընդհանրապես հայ հուշապատումի դասական օրինակ:

Այսպես են ծանոթանում հայ բանաստեղծության երկու նվիրյալները, որոնց մասին տարիներ անց Վալերի Բրյուսովը կասեր, որ ողջ հայ ժամանակակից պոեզիան պիտի զարգանա այն ուղիով, որ հարթել էին Հովհաննիսյանը, Թումանյանը և Իսահակյանը: Բայց 1892 թվի աշնանը նրանք դեռ շատ երիտասարդ էին և միամիտ իրենց կոչումին: Առաջին հանդիպման շրջանից սակայն մի հանգամանք առանձնացնում է Իսահակյանը, կուզենայինք մենք ևս դրան անդրադառնալ. «Հետագա հանդիպումներին սիրտ արեցի, հայտնեցի՝ թե ես էլ եմ ոտանավոր գրում: – Զգում էի, – ասաց նա, – խնդրեմ, մեկ բերեք տեսնեմ:

Ոտանավորներիցս ընտրեցի մի տասը – տասնհինգ հատ և հանձնեցի նրան: Օրեր անցան, սպասում էի, որ կարծիք հայտներ դրանց մասին, բայց նա լուռ էր: Մտածեցի, որ չի հավանել և երբեք էլ չհետաքրքրվեցի» (V, 51):

Զուր էր սպասում Իսահակյանը, Թումանյանը ինչքան էլ կյանքում մոտ ընկեր է եղել Իսահակյանին, սակայն երբևիցե իր կարծիքը չի հայտնել Իսահակյանի պոեզիայի մասին: Փոստային այն բացիկում, ուր Թումանյանի աղջիկը՝ Աշխենը, շնորհավորում է Իսահակյանին «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի հրատարակման առթիվ, Թումանյանը կրկին պահպանում է քար լուրջությունը...

Սակայն այս հանգամանքը բնավ չի ստվերել Իսահակյանի վերաբերմունքը Թումանյանի հանդեպ: Ընդհակա-

ռակը, այնպես, ինչպես Իսահակյանն է գրել Թումանյանի մասին, թե՛ նրա կենդանության օրոք, թե՛ մահից հետո, ոչ ոք չի գրել հայ գրողներից: Փոխհարաբերությունների այս խնդրին մենք դեռ առաջիկայում կանդրադառնանք:

Իսահակյանն այդ օրերին հաճախ էր լինում Թումանյանի մոտ՝ Կովկասի Հայոց հրատարակչական ընկերությունում, ուր վերջինս աշխատում էր որպես գրասենյակապետ: Հրատարակչական ընկերության գրասենյակը 1892-1893թթ., երբ այնտեղ պաշտոնավարում էր Թումանյանը, հայ գրողների, մտավորականների յուրովի հավաքատեղին էր դարձել: Այստեղ է ծանոթանում Իսահակյանը մանկության օրերից իր սիրելի հեղինակ Ղազարոս Աղայանի հետ: Այդ հանդիպումը բանաստեղծն արձանագրել է իր հուշերում.

«1892 թվի նոյեմբերի վերջին, թե՛ դեկտեմբերի սկզբին էր... Հիշատակածս օրը աղմուկ-աղաղակով դուռը բացվեց, ներս մտավ մի հաղթանդամ, թիկնեղ, ալեխառն տղամարդ, հաստ պալտո հագած, բաշլուղով, վալենկաներով, կալոշներով, իսկույն ճանաչեցի՝ Ղազարոս Աղայանն էր: Նրանք գրկախառնվեցին, կարոտով երկար-երկար համբուրվեցին: Թումանյանն ինձ ներկայացրեց Աղայանին, ես շփոթվեցի: Աղայանը սրտաբուխ ժեստով ձեռքը մեկնեց ինձ, ես կարծես ամբողջովին կորա նրա հսկայական ափի մեջ...

Ես հիացած նայում էի Աղայանի վրա՝ առողջ, գեղեցիկ, կենսուրախ, տարերային: Կարծես հեքիաթների միջից եկած, մեր իրականության մեջ քայլող մի գորապետ իշխան լիներ, լեռների քաջ որսկան, աշխարհն աշխարհ կտրող քարավանապետ... » (V, 33-34):

Ծանոթությունը հայ գրականության անդաստանի մեծերի հետ շարունակվում է... Դեռ երեկ լեզենդ թվացող մարդիկ ձեռք են բերում իրական ուրվագծեր, կենդանի պատկերներ...

Եվ նորից պատեհ առիթը. «1892 թվին Թիֆլիսում

Հայոց Վանքի բակում ընկերներս ցույց տվին Պոռչյանին, որ մի քանի հասակակից մարդկանց հետ զրույց անելով՝ գնաց առաջնորդարան: Հայրական տպավորությունը ստացա նրանից, և այդ տպավորությունը հարատևում է զգայունությամբ մեջ՝ մինչև այսօր» (V, 25):

Իհարկե, երիտասարդ Իսահակյանին անհրաժեշտ էր շփվել գրական-մշակութային մթնոլորտում, հայ գրական ավագանիին ներկայացնել իր գրվածքները, հնարավորության դեպքում տպագրվել, զգալ իրեն մի մասնիկը հայոց հոգևոր կյանքի, որն այդ շրջանում Թիֆլիսում հորդաբուխ էր և առատ: Առաջին անգամ ստեղծածը տպագիր տեսնելու երջանկությունը Իսահակյանը նույնպես վերապրել է Թիֆլիսում: Թիֆլիսում լույս տեսնող «Տարագ» գեղարվեստական գրական պատկերազարդ շաբաթաթերթը (խմբագիր՝ Տիգրան Նազարյան) 1892թ. դեկտեմբերյան համարներում տպագրեց Իսահակյանի «Նվեր XX» («Ծաղիկ էի նորաբողբոջ... », N47, էջ 602) և «Քնած երեխան» («Խորին գիշեր է, և արար-աշխարհ... », N49, էջ 636) բանաստեղծությունները: Իսահակյանի արխիվում պահպանվել է նրա հեմարանական ընկեր Գևորգ Արաբաջյանցի մի բացիկը՝ ուղարկված բանաստեղծին Թիֆլիսի «Աղբյուր» և «Տարագ» խմբագրության հասցեով.

«Ավետիք!

Շնորհավորում եմ Ձեզ Ձեր Գրական գործունեության առթիվ:

Ձեր Գևորգ Արաբաջյանց
1892-ի դեկտեմբերի 26-ին.
Վաղարշապատ» (ԱԻԸԱ):

Սա հիրավի առաջին արձագանքն էր Իսահակյանի տպագրած երկերի առթիվ:

Այնուհետև, 1893 թվականի ընթացքում Իսահակյանի բանաստեղծությունները, ինչպես և արձակ հատվածները, տպագրվեցին «Տարագում» և «Աղբյուրում» (մանկական

պատկերազարդ ամսագիր), բացի դրանից երեք բանաստեղծություն էլ լույս տեսավ Ս.Պետերբուրգում հրատարակվող «Արաքս» (վեցամսյա հանդեսի) երկու պրակներում: Կարևոր փուլ երիտասարդ ստեղծագործողի կյանքում, երբ գրվածքները պարբերաբար հրատարակվում են և ճանաչում բերում հեղինակին: Վաղ հասակից է Իսահակյանը ճաշակել փառքը, ճանաչումը, սակայն այս ամենը նրան միայն նոր զարկ են հաղորդել ստեղծագործելու և տքնելու:

Պատանի Իսահակյանն զգում է, որ ինքը ոչ միայն ի վիճակի է բանաստեղծություններ գրելու, այլև այդ գրվածքներն արժանանում են տպագրության և ձեռք են բերում իր ընթերցողին: Այն պահը, երբ երկմտանքը, կասկածները ստեղծագործողի արարիչ ուժերի ազդեցության ներքո սկսում են նահանջել, և օրըստօրե ամրանում է հավատը սեփական ուժերի, բանաստեղծի կոչումի հանդեպ, իրոք որ հոգեկան ցնծություն է առաջ բերում երիտասարդ ստեղծագործողի մոտ: Եվ հիմք է տալիս վստահորեն ասել.

– Սի՛րտըս երկինք է...

Ամեն արարած

Աստղ ունի այնտեղ –

Գահ ունի այնտեղ:

– Սի՛րտըս երկինք է...

Բո՛ւյր կուտա ծաղկին,

Սեր կուտա կույսին,

Կյանք կուտա անկյանք,

Զոր անապատին –

Ամալի սրտին...

– Սի՛րտըս երկինք է...

1892 փետրվարի 4

Թիֆլիս

Այնպես որ, եթե Հովհ. Հովհաննիսյանը նրան բանաստեղծ կնքեց ձեմարանի կամարների ներքո, ապա Թիֆլիսը, հայ գրական ավագանին, հայ պարբերականներն ընդունեցին և նանաչեցին տասնութամյա ակեքսանդրապոլցուն որպես նոր և խոստումնալից բանաստեղծի: Այս «վկայականը» ստանալը անհրաժեշտ էր Իսահակյանին, քանի որ նա պետք է հեռանար հայրենիքից որոշ ժամանակով, ուզում էր իրեն զգալ օտար երկինքների տակ ոչ թե սոսկ կովկասահայ ուսանող, այլ հայ բանաստեղծ: Եվ նա արդեն 1893-ի գարնանը հայրենի Ալեքսանդրապոլ պիտի գար ոչ թե որպես ձեմարանի սովորական սան, այլ երիտասարդ բանաստեղծ, և այդ իրավունքը նրան տվեց Թիֆլիսը:

Հիշենք «Հիշատակարանի» առաջին գրառումները բանաստեղծի կոչման մասին, երբ նա խորհում էր, որ եթե ինքը զուրկ է բանաստեղծական տաղանդից, ապա ողջ կյանքը իր համար կդառնա անիմաստ մի բեռ...

Օ՛, իհարկե, փառասեր էր երիտասարդ Իսահակյանը, փառասեր լավ իմաստով՝ ձգտող կատարյալին, գագաթներին. «Ես ուզում եմ լինել և՛ բանաստեղծ, և՛ փիլիսոփա, բայց ոչ մի անգամ չլինել պրոգայիկ պրակտիկ – սա կյանքի անապատն է», – գրում է նա «Հիշատակարանում», 1893 թվի մարտի 25-ին (Հ. 37):

«Հիշատակարանը»՝ նրա տարիներ պահած օրագրերի հավաքածուն, գրողի անհատականության շատ խորքեր է բացահայտում և միաժամանակ դառնում Ավետիքի և Շուշիկի սիրավեպի յուրահատուկ վավերապատումը (քրոնիկը):

1983թ. փետրվարին Իսահակյանը Թիֆլիսից վերադառնում է հայրենի քաղաք: Սկսվում էր նոր 1893 թվականը, որը և պիտի դառնար Իսահակյանի կյանքի մի նոր շրջանի սկիզբը:

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Այս հոդմը, որ հիմա հայ նահատակների հառաչանքը կտանի, կգարկե աշխարհի խուլ ականջներին, վաղը ազատագրված Հայաստանի դրոշակը պիտի ծածանե: Ես դրան հավատացած եմ, ինչպես հավատացած եմ իմ գոյությանը, արևի գոյությանը:

Ավ. Իսահակյան

«Մշակականների» և «Նորդարականների» միջև ծագած տարաձայնություններն ունեին իրենց խոր և հաստատուն հիմքերը: Դրանք ընդգրկել էին հայ հասարակության բոլոր խավերը՝ թե՛ մտավորականության ու ուսանողության, թե՛ կղերականության ու քաղաքական կուսակցությունների: Կարևոր փուլ թևակոխեց հասարակական կյանքը Մակար Ա Կաթողիկոսի մահվանից հետո՝ կաթողիկոսական նոր ընտրությունների նախօրեին: Մակար Կաթողիկոսը ներկայացուցիչն էր հին, կղերապահ պանդական քաղաքական հայացքների և հոսանքների: Հայ հասարակության նոր առաջադեմ ուժերը, անշուշտ և մշակականները, համախմբվել էին կաթողիկոսության թեկնածու առաջադրված Վասպուրականի Արծվի՝ Մկրտիչ սրբազան Խրիմյանի շուրջը: Նա իր հայրենանվեր գործունեությամբ, համարձակ քայլերով, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման իր քարոզած իդեալներով շահել էր ժողովրդական լայն խավերի և մանավանդ երիտասարդության համակրանքը: Այս շրջանի հիմնական քաղաքական խնդիրն էր նոր կաթողիկոսի ընտրության ժողովի պատգամավորներ ընտրելը: Ողջ Հայաստանում ընթանում էին պատգամավորական թեկ-

նածուների առաջադրման ժողովները: Հայ լիբերալ մամուլը, որը Գրիգոր Արծրունու մահից (1892) հետո կորցրել էր իր առաջնորդին, սակայն նրա հայացքները Հայաստանում լիբերալ-դեմոկրատական բնույթի բուրժուական պետություն ստեղծելու, Արևմտահայաստանում Ռուսաստանի աջակցությամբ համաժողովրդական ապստամբություն բարձրացնելու վերաբերյալ սավառնում էին քաղաքական կյանքի երկնակամարում: Եվ մեծ էր դերը հայ մամուլի:

Երկփեղկվել, տարաձայնվել էին հայացքներն ու գաղափարներն էջմիածնի Մայր Տաճարի ներքո, հին պահպանողական ուժերը, որոնց արտահայտիչը Մակար Ա-ն էր, իսկ հետո Սարգիս սրբազանը, դիմադրում էին Վասպուրականցու (Խրիմյան սրբ.) թեկնածությանը, այնինչ բոլոր հայրենասեր առաջադեմ ուժերը, յուրաքանչյուրն իր շրջանում, պայքար էր ծավալում ընտրելու այն պատգամավորին, որն իր ձայնը պիտի տար Խրիմյան սրբազանի օգտին:

Իսահակյանի և հեմարանական եղբայրների նամակագրության մեջ 1892-1893թթ. այս խնդիրն ամենակարևոր հարցերից էր, որ մշտապես քննարկվում, առաջ էր քաշվում:

Լավ է նկարագրել էջմիածնում այդ շրջանում տիրող կացությունն իր նամակներից մեկում Իսահակյանի հեմարանական ընկեր Գևորգ Արաբաշյանցը (1892թ. մայիսին). «Կուսակցությունները այժմ ավելի պարզ երևան են գալիս, նահապետականները ամեն ինչ պետք է տալիս իրանց գույները... Նահապետականները պաշտպանում էին «Նոր-Դարը», իսկ հականահապետականները «Մշակ» և այս խնդիրների մասին վիճաբանություններն այնքան զորացան, որ ստացան բոլորովին ուրիշ կերպարան(ք) և վարչությունը սպառնաց դուրս անել պարագլուխներին... Միայն Խրիմյանի հաստատությամբ մեր կուսակցությունը

կարող է բոլորովին հաղթել և նեմարանը կը հանի յուր պայծառութեան գագաթնակետին: Ճեմարանցիք բաժանվում են երկու կուսակցության, հակառակապետականները, գորեղ լինելով, ճնշում են նահապետականներին:

Աբգար Հովհաննիսյանը, Սպանդարյանը յուրաքանչյուր թոպե խայտառակվում են. հետևներից ժողովուրդը Ջեյթունի փողերն է կանչում» (ԱԻԸԱ):

Ի վերջո, Հայաստանի տարբեր քաղաքներից, գավառներից և կովկասյան հայաշատ կենտրոններից ընտրված պատգամավորները Սուրբ Էջմիածնում 1892թ. մայիսին ձայների ճնշող մեծամասնությամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրեցին Խրիմյան Հայրիկին: Կաթողիկոս է օծվում 1893 թվի սեպտեմբերին, Մկրտիչ Առաջին անվամբ: Ազգային-ազատագրական պայքարի կողմնակիցները, ի դեմս նորընտիր Կաթողիկոսի, ստացան իրենց մեծ հովանավորին, Հայ Դատի հեղինակավոր պաշտպանին՝ սկսած Բեռլինյան վեհաժողովից (1878):

Իսահակյանի նեմարանական ընկերների նամակները վերստեղծում են այս պատմական դեպքերի ճշմարիտ մթնոլորտը և տալիս ճշգրիտ պատկերը:

Ահա հատված նեմարանցի Պողոս Մխիթարյանի (հետագայում հայ ազատագրական շարժման ակտիվ մասնակից) նամակից (1892թ. մարտի 13), «Ինձ հետաքրքրողն է Կաթողիկոսի խնդիրը, ոչ թե նորա համար, որովհետև ես էլ ունիմ եպիսկոպոս հորեղբայր, ո՛չ, այլ նորա համար, որովհետև տպավորվող եմ և տաքարյուն: Մեծ բախտ է, եթե տանկահայերը գան, այն ժամանակ Կաթողիկոսը կարող է կոչվել ընդհանրական, և ոչ թե Մակար կաթողիկոսի պես, որը 16 ձայնով ընտրված լինելով, այն էլ՝ ինտրիգաներով, մատնությունով, կկոչվեր բռնության շնորհիվ ընդհանրական» (ԱԻԸԱ): Իսկ երկու ամիս անց Իսահակյանի մեկ այլ ընկերը՝ Լևոն Դանիելյանցը, գրում է Գևորգյան նեմարանցի Իսահակյանին՝

Ալեքսանդրապոլ: Եվ մանրամասն պատմում է համաժողովրդական ընտրության հանդեսի մասին, որին ցավոք Իսահակյանը չի մասնակցել: Բերում ենք հատված այդ մասակից «(1892թ. 20 մայիսի ԳՃ) Կաթողիկոսական խնդրով երևի կը հետաքրքրվես, շատ հաջող կատարվեցան, ընտրվեցան պաշտելի Հայրիկը՝ միաձայն (72), Իզմիրլեան 50 ձայնով: Տեսարանը աննկարագրելի է, հուզված ամբոխը գոչում էր շարունակ՝ Կեցցե՛ Հայրիկ, Կեցցե՛ Արծրունի... Ափսոսում եմ, որ այստեղ չեք, միայն մանրամասնություներ կիմանաք երևի «Մշակում», որը փառավոր հաղթանակ տարավ և ժողովրդի համակրական ցույցերը նրա հաղթանակի պսակն էր: Իսկ հակառակորդները ամենադաժան անարգանքի արժանացան, մինչև անգամ 12 տարեկան մի տղա Աբգար Հովհաննիսյանին¹ ասել էր լիրբ, մնացյալը իմացիր, Սպանդարեանին² երիտասարդները պետք է ծեծեին՝ վանքից փախավ, հակառակորդները հալածում էին – ամբոխի արհամարհանքով» (ԱԽԸԱ):

Ի դեպ, նկատենք, որ այս մթնոլորտի ազդեցության տակ էր, որ ձեմարանի ղեկավարությունը վերանայեց իր դիրքը խոռվարար աշակերտների, նրանց քայլերը քաջալերած ուսուցիչների հանդեպ և մի շարք հարցերում ընդառաջ գնաց նրանց պահանջներին՝ փոփոխություններ կատարելու ուսումնական ծրագրերում և օրակարգերում:

Հայ քաղաքական կյանքը 1880-ական թվականների վերջերին նշանավորվեց մեծ զարթոնքով, դա, իհարկե, առաջին հերթին պայմանավորված էր այն կարևոր իրադարձությամբ, ազգային-ազատագրական ընդհատակյա

---

¹ *Աբգար Հովհաննիսյան* – «Արձագանք» լրագրի խմբագիր (1882-1898):

² *Սպանդար Սպանդարյան* – «Նոր-Դարի» խմբագիր, հրատարակիչ:

խմբակներին ու կազմակերպություններին փոխարինեցին լավ կազմակերպված քաղաքական կուսակցությունները:

19-րդ դարավերջին դրանցից առաջինը Հնչակյան կուսակցությունն էր (Սոցիալ-Դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցություն, այնուհետև՝ ՍԴՀԿ), հիմնադրվել է 1887 թվին, ժնկում: Հիմնադիր անդամներն էին եվրոպայում սովորող մի խումբ ռուսահայ ուսանողներ՝ Ավետիս և Մարո Նազարբեկ (Նազարբեկյան) ամուսինները, Գաբրիել Կաֆյանը, Ռուբեն Խանազատը և ուրիշներ: Կուսակցության կենտրոնական օրգանը «Հնչակ» թերթն էր (որի անունը վերցված է ռուս հեղափոխական նարոդնիկ Գերցենի խմբագրած «Կոլոկոլ» (Հնչակ) թերթի անվանումից): ՍԴՀԿ ծրագրի հիմնական նպատակն էր Արևմտահայաստանի ազատագրումը, Հայաստանի երկու պատմական հատվածների միավորումը և անկախ Հայկական Հանրապետության ստեղծումը: Շատ շուտով նորաստեղծ կուսակցությունը, շնորհիվ ակտիվ գործունեության, հռչակվում է Ռուսաստանում, ստեղծում իր բազմաթիվ մասնաճյուղերը թե՛ Հայաստանում, կայսրության հայաշատ վայրերում, թե՛ արտասահմանում:

Իսկ ընդամենը երեք տարի անց ՍԴՀԿ օրինակով մի շարք ընդհատակյա կազմակերպությունների ղեկավարներ՝ Քրիստափոր Միքայելյանը (1859-1905) («Երիտասարդ Հայաստան» – գործել է 1889թ.), Սիմոն Զավարյանը (1866-1913) և Ստեփան Զորյանը (Ռոստոմ) (1867-1919) իրենց անձնուրաց ջանքերով 1890թ. Թիֆլիսում հիմնադրեցին Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը՝ (ՀԶԴ) կուսակցությունը, որի ընդհանուր ծրագիրն ամփոփված է նրա նշանաբանի մեջ՝ «Ազատ, անկախ, միացեալ Հայաստան»:

Դաշնակցությունը ծնունդ էր Արևմտյան Հայաստանում թուրքական բռնապետության դեմ տարերայնորեն ծավալված հայդուկային շարժման և Արևմտյան Հայաստանի ազատագրական պայքարին ընդառաջ գնացող

Արևելահայաստանի առաջադեմ քաղաքական ուժերի միասնության գաղափարի: Հարկ է նշել, որ ազատագրական գործի ծավալման իմաստով ինչ որ կատարվել էր երկրում մինչև ՀՅԴ ստեղծումը, լինեն դրանք Խրիմյան Հայրիկի ջանքերով ստեղծված արևմտահայ ընդհատակյա կազմակերպությունները «Սև խաչ» (Վանում), «Պաշտպան հայրենեաց» (Կարինում), Տարոնի առաջին ֆիդայական ջոկատները (Արաբոյի, Զելլոյի և այլոց ղեկավարությամբ), սասունցի Աղբյուր Սերոբի խումբը կամ Արծրունու քաղաքական գործունեությունը, Բաֆֆու, Միքայել Նալբանդյանի, Ռափայել Պատկանյանի ազգային-ազատագրական պայքարի ոգեշնչող գաղափարները, ընդդիմադրության ելնող Սարգիս Կուկունյանի խումբը, հենց Վասպուրականի Արծվի՝ Խրիմյան Հայրիկի գործունեությունը որպես Կոստանդնուպոլսի թեմի առաջնորդ, ինքնաբերաբար հասունացրել են այն գաղափարը, որ Հայաստանում պետք է ստեղծվի մեկ ազգային քաղաքական կուսակցություն, որը կենտրոնացնի ազգային-ազատագրական շարժումը, տա նրան միասնական ուղղություն, հռչակի հայ ազգային գաղափարախոսության հիմունքները: Եվ ինչպես հռչակեց 1890թ. սեպտեմբերին տպագրված Դաշնակցություն կուսակցության Մանիֆեստը (Հռչակագիր), ՀՅԴ հիմնական նպատակն էր զինված ապստամբության և կամավորական ջոկատների օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը, նրա միավորումը Արևելյան Հայաստանի հետ և միասնական հայ անկախ պետության ստեղծումը: Հարկ է նկատել, որ առաջին շրջանում ՍԴՀԿ և ՀՅԴ ծրագրերի մեջ կային շատ ընդհանուր եզրեր:

ՀՅԴ Մանիֆեստն ընդունվեց կուսակցության առաջին համագումարում (1892 թիվ) և դրվեց կուսակցության Մրագրի հիմքում, կուսակցության տպագիր օրգան հռչակվեց «Դրոշակ» (խմբ.՝ Ք.Միքայելյան) թերթը:

Կարն ժամանակահատվածում, քանզի բնակչության լայն խավերի ձգտումն էր, ՀՅԴ մասնաճյուղեր ստեղծվեցին թե՛ Արևելյան (Ալեքսանդրապոլ, Ղարս, Երևան, Ղարաբաղ, Սյունիք), թե՛ Արևմտյան Հայաստանում (Վասպուրական, Տարոն, Կարին, Սասուն), նաև խոշոր հայկական կենտրոններում՝ Թիֆլիս, Բաքու, Նոր Նախիջևան, Կոստանդնուպոլիս:

Նորաստեղծ քաղաքական կազմակերպությունը հիմնեց իր մասնաճյուղը նաև Արևելյան Հայաստանի կարևորագույն ճանապարհահանգույց և սահմանամերձ քաղաք Ալեքսանդրապոլում՝ «Քարի» կազմակերպության ծածկանվան տակ՝ 1891 թվին: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, մինչ ՀՅԴ ստեղծումը Հայաստանում՝ Իսահակյանի հայրենի Ալեքսանդրապոլում, թե էջմիածնում շատ հեղինակավոր էր ազդեցությունը Հնչակյան կուսակցության: Իսահակյանի ալեքսանդրապոլյան շրջապատը քաղաքի առաջադեմ մտավորականությունն էր՝ տարված «Մշակական» գաղափարներով, ուսանողությունը՝ միմյա-
սը բարձրագույն կրթություն ստացած Ռուսաստանում, նախկին ճեմարանականները, Ներսիսյան, ինչպես և այլ քաղաքային դպրոցների, Հառիճի վանքի շրջանավարտներն ու նոր սերնդի ուսուցիչները: Ինչպես մենք իմանում ենք Իսահակյանի և իր ժամանակակիցների նամակագրությունից, ալեքսանդրապոլցի ուսուցիչ Տեր-Ստեփանյանը (Ստոփկան), հետագայում կամավորական խմբերի կազմակերպիչ Լևոն վարդապետ Խոջայանը, ճեմարանականներ Լևոն Գյուլուլումյանը, Լևոն Դանիելյանցը, Պողոս Մխիթարյանը, պատանեկության մտերիմ ընկերներ Սիսակ Տեր-Սիմոնյանը (1872-1935), Գուրգենը, Թաթուլը, Վարդանը, վերջապես հորեղբորորդի Արամը իրենց եու-
թյամբ և գործով 1880 թվականների վերջերից ոգևորված էին հնչակյան գաղափարներով և կապված այդ կուսակցության հետ, նրանց մի մասն անդամագրվել էր կուսակցությանը, մյուսները եղել են համակրողների շարքում:

Տարիներ անց նրանց զգալի մասը Իսահակյանի հետ կանցնի ՀՅԴ շարքերը:

Ժամանակակիցների նամակները, որոնք պահվում են Իսահակյանի ընտանեկան արխիվում, հուշերը, 1896թ. Իսահակյանի ձերբակալության պատմությունը, նրա դեմ կազմած պահնորդական բաժանմունքի հատուկ գործը վկայում են, որ երիտասարդ Իսահակյանը, Սիսակ Տեր-Սիմոնյանը և նրանց ընկերները, առաջիններից մեկը հայրենի քաղաքում կազմակերպում են ՍԴՀԿ մասնաճյուղը: Ըստ երևույթին, 1890 թվականի ապրիլ-հուլիս ժամանակաշրջանում, նեմարանում սովորելիս Իսահակյանն սկսել է հարել հնչական կուսակցությանը:

Նկատի ունենալով, որ ՍԴՀԿ-ն փակ, գաղտնի կազմակերպություն էր և Ռուսահայաստանում օրենքից դուրս, այդ կազմակերպության ստեղծման գործում Իսահակյանի դերը բացահայտող փաստաթղթեր չէին կարող պահպանվել: Սակայն այդ բացը լրացնում են նրա շրջապատի, ընկերների և հարազատների նամակները, որոնք պետք է ուշադիր կարդալ և որոշ հատվածների ենթատեքստերն էլ ըմբռնել: Ահա ինչ է պարզաբանում Իսահակյանի նեմարանական ընկեր և երկրացի, գրող Վրթանես Փափազյանի քրոջ որդի՝ Լևոն Գյուլումյանի նամակը՝ գրած բանաստեղծին Ալեքսանդրապոլից Էջմիածին 1892թ. հունվարի 22-ին. «Նամակդ պտի տանեի ձեր տուն, նանապարհին պատահեց Ռուբեն ախպերդ – նամակդ տվի նրան, մի քիչ խոսաքցինք, տեսա, որ շատ բարկացած է դեպի քեզ: Է՛հ, էլ ի՛նչ գրեմ, երկուսիս բախտն էլ կապված է...»

... Ես չեմ ապրում, ինչպես դու ասում ես, քաշ գալու համար, այլ և այլն: Եթե ՄՈՄԵՆ գնալս չեղավ, այստեղ շատ միջոցներ կան Ավետեսց երկիրը գնալու, այնպես որ թե՛ դու և թե՛ Վարդանը, եթե բանն դուրս եկաք, դու կը գնաս Ղոջավանք (այս անունը դժվար է ընթերցվում – Ա.Ի.), Թաթոսի մոտ, իսկ Վարդանը կը գա այստեղ և ապա

ինչ որ անելու ենք, կանենք: Այստեղ է Ասքանազը, բարևում է և այստեղի ներկայացուցիչն է, նա ամեն ինչ կանի:

Ընթերցարանը բաց է անում Տեր-Ստեփանեանը, իսկ մենք մեր խմբով կօգնենք նորան: ...Պատգամավորների ընտրությունը կլինի 27-ին: Մենք մեր խմբով աշխատում ենք(ք) Տեր-Ստեփանեանին ընտրել մեկը, տեսնենք կը հաջողվի թե ոչ: Ինչ որ հարկավոր է, հաղորդիր Խոջայանին, Բագրատին, Յակովբին» (ԱԻԸԱ):

Անտարակույս, այստեղ խոսքը «Ավետեաց երկիր», այսինքն՝ Արևմտահայաստան գնալու վերաբերյալ է: Երկրում գինյալ ապստամբություն բարձրացնելու հարցը Հնչակյան կուսակցության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էր: Այնուհետև մի ծածկագիր նշան կա «ինչ : որ», նամակի վերջում դարձյալ ծածկագիր կա նշումով «հասկացիր», ըստ երևույթին սա նախօրոք պայմանավորված ծածկագիր գրառում է:

Գյուլումյանը հիշատակում է Վարդան անունը: Դա Իսահակյանի և Գյուլումյանի հեմարանական ընկեր, ալեքսանդրապոլցի, բանաստեղծի հեռավոր ազգական Վարդան Տեր-Վարդանյանն է՝ նվիրյալ հայրենասեր և Իսահակյանի գաղափարական ընկերը: Ավելի հիշտ ըմբռնելու համար Վարդանի էությունը, բերենք մի հատված նրա գրած նամակից՝ էջմիածնից Ալեքսանդրապոլ. «1893, 26 փետրվար. Ավետիք! անշուշտ հայտնի է քեզ, որ ես վաղուց մտադիր եմ գնալ Պարսկաստան, ինձ համար գործունեության ասպարեզ ես դա էի ընտրել, դա եղել է իմ նվիրական իդեալը, դա եղել է իմ փայփայած գաղափարը: Ահա այս տարի ես վճռել եմ դուրս գալ «Զ» դասարանից և գնալ Պարսկաստան. այն երկիրը, որտեղ իմ համագգի հայ եղբայրները հեծում են ու խարխափում տգիտության տղմի մեջ, որտեղ համատարած աղետը հազարավոր զոհեր է կուլ տալիս. ահա գործունեության ընդարձակ ասպարեզ:

Ես իմ մի ընկերի հետ պատրաստվում եմ ճանապարհ ընկնել դեպի կոչմանս կետը, իսկ թե որքան հաջողությամբ կը գտնեմ ես այդ փշոտ ասպարեզում դա ապագայի հարցն է»։ Ապա Վարդանը դրամական օգնություն է խնդրում՝ Պարսկաստան հասնելու համար. «Հուսով եմ, Ավետի՛ք, որ դուք կօգնեք ինձ, կը հանեք այն նեղ դրությունից և ցույց կը տաս, որ մենք, այո՛, եղել ենք ընկերներ, որ գիտես օգնել կարոտյալին... և որ գլխավորն է, գիտես համակրել գաղափարը, սկզբունքը» (ԱԻԸԱ)։ Այս նամակը գրելուց հետո 1893 գարնանը Տեր-Վարդանյանը ճեմարանից ուղղակի մեկնում է Պարսկաստան՝ սատար կանգնելու տնտեսական լծի տակ տառապող պարսկահայ չքավոր խավերին, ինչպես և լուսավորչական աշխատանք տանելու նրանց շրջաններում, պատրաստ լինելու արևմտահայության գինյալ պայքարին, ջոկատներ ուղարկել Արևմտահայաստան։

Հարկ է ասել, որ Իսահակյանն անտարբեր չմնաց ընկերոջ խնդրանքին դրամական օգնություն հայթայթելու վերաբերյալ։ Վարդանի նամակը ստանալուց հետո Իսահակյանը «Հիշատակարանում» արել է հետևյալ գրառումը. «1893, մարտի 28. ինձ ոչ քիչ տխրեցնում են և մի քանի հոգսեր՝ Վարդանին ճանապարհածախս գտնել – նվիրատվությամբ հավաքել, որ նա գնա իր գործունեության վայրը. արդյոք կարո՞ղ եմ նրա հույսերը արդարացնել՝ փող տալ նրան... Ես հույս ունեի, թե Զատկիս բավական փող կժողովեի... » (Հ. 40)։

Առանձին խոսքը գնում է Ասքանազ անունով անձնավորության մասին՝ «ներկայացուցիչն է», այդպես են անվանում, սովորաբար, տեղում՝ ՄԴՀԿ-ի ներկայացուցչին։ Իսկ Ստ.Տեր-Ստեփանյանը Իսահակյանի հարած կազմակերպության առաջարկած պատգամավորն է կաթողիկոսական ընտրություններին։

Պարզ է դառնում, թե ինչ բնույթի ընթերցարան էին

պատրաստում բացել Իսահակյանի ընկերները: Քանի որ խոսքը Ստեփան Տեր-Ստեփանյանի մասին է, Իսահակյանի մոտ ընկերներից, որը բանաստեղծի, Բագրատ Ստեփանյանի, Սիսակ Տեր-Սիմոնյանի հետ եղել է Հնչակյան կուսակցության առաջին կազմակերպիչներից մեկը: Հայտնի է «Ըստոփկա» կամ «Ստոպկա» մականունով (տե՛ս Հ. 449), կարևոր դեր է խաղացել Երկիր կամավորական խմբեր ուղարկելու գործում, և ինքն էլ անձամբ 1896թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին զինված խմբով մեկնում է Արևմտահայաստան և շուտով մարտերից մեկնում զոհվում: Իսահակյանը «Հիշատակարանում» այդ մասին 1897 թվին կգրի. «Սիրելի Ստեփան Տեր-Ստեփանյանն էլ մեռավ, զոհ գնաց հեղափոխությանը...³ Համբուրում եմ քո գերեզմանը, որ չկա, չունես գերեզման, բայց որը իմ հոգումն է ընկած... Քեզ միշտ կհիշեմ, դու միշտ կապրես իմ հոգում, ո՛վ ազնիվ մարդ, գաղափարի զինվոր, սիրելի ընկեր» (Հ. 252):

Այնպես որ, Ռուբեն եղբոր բարկացած լինելը պայմանավորված է Ավետիքի և Լևոնի քաղաքական գործունեությամբ, որը Ռուբենը երբեք չի ողջունել: Մեր մեկնաբանություններում կան որոշակի ենթադրություններ, բայց, ինչպես ասացինք, նման նամակները «բաց» տեքստով չեն գրվում: Առաջիկայում մեր կողմից քննվող նամակներն առավել կհաստատեն մեր դրույթները:

Իսահակյանի մորաքրոջ որդի Գեղամ Կոստանյանը (Հովհաննես և Կարապետ Կոստանյանների կրտսեր եղբայրը) ուսուցիչ էր Գևորգյան նեմարանում, հեռացել էր խռովությունների պատճառով, 1892 փետրվարին

---

³ «Հիշատակարանի» 1977թ. հրատարակված տեքստից գրաքննությունը հանել է նախադասության վերջին երեք բառերը, վերականգնում ենք ըստ բնագրի:

բանաստեղծին նամակ է գրում Ս.Պետերբուրգից. «Շատ ուրախալի է, որ նույնպես ժողովրդական գրքի հրատարակելու մասին մտածում եք և դրա համար խոսացած եք նեմարանում: Դուք կարելի է լսած լինեք, որ բոլոր ուսահայ ուսանողները ուզում են միանալ, ունին կազմած պրագրամայ – որը ցույց է տալիս միության գործունեության առարկան. այդ պրագրաման կազմած էր Թիֆլիս, դեռ անցյալ ամառ, նա թերի է և կարոտ է փոփոխության. ես կաշխատեմ մի օրինակ արտագրել և ուղարկել ձեզ, դուք կը կարդաք, կը տեղեկանաք բանի եռության հետ, եթե կցանկանաք միության մեջ մեր, և եթե մենք մեր կողմից կցանկանանք ձեր միությունը, այն ժամանակ ձեռք ձեռքի կը տանք – ահա իմ առաջարկս, որը խնդրում եմ հայտնի (անընթեռնելի) Հակովբին և ում որ հարմար կգտնեք Հակովբի հետ: Գտնում եմ մինչև անգամ գործի լավ առաջադիմության համար անհրաժեշտ պայման ձեզ հետ միանալ. այդ հարցը ձեր միութ. մեզ հետ, եթե կայանալու լինի, պետք է քննվի այստեղի Մոսկվայի, Խարկովի, Օդեսայի ուսանողների մեջ» (ԱԻԸԱ): Մտորումների առիթ է տալիս, թե Գեղամ Կոստանյանը, որը մոտիկ բարեկամն էր Իսահակյանի (հետագայում նաև Ֆրանսիայում շարունակվեց այդ բարեկամությունը), ինչ միությունն նկատի ունի, որ առաջարկում էր ուսահայ ուսանողական միության կողմից միասնական համագործակցություն: Եվ եթե հիշելու լինեք, որ դարավերջի ուսահայ (մանավանդ մեծ քաղաքների) ուսանողական միություններն իրենց ճշդ մասով համակիր էին նորաստեղծ քաղաքական ուժին՝ ՀՅԴ-ին, ապա ամենայն հավանականությամբ Գեղամ Կոստանյանն առաջարկ է անում Իսահակյանի միջոցով ՍԴՀԿ-ի համագործակցությունը ՀՅԴ-ի հետ:

Նախկինում թե՛ իսահակյանագիտության և թե՛ հայ գրականության պատմության մեջ ընդունված էր այն տե-

սակետը, որ Իսահակյանն ընդգրկվել է Դաշնակցության մեջ Լայպցիգից վերադառնալուց հետո՝ 1895թ. և հենց այդ պատճառով էլ 1896 թվի մայիսին ենթարկվել է կալանքի երևանի նահանգալիք բանտում։ Այնինչ մեր հայտնաբերած նորահայտ փաստերը և մանավանդ հարազատների և ընկերների անտիպ նամակները թույլ են տալիս մեզ առաջ քաշել այն տեսակետը, որ Իսահակյանը մինչև Դաշնակցությանն անդամագրվելը հարել է Հնչակյան կուսակցությանը, ըստ մեր հաշվարկների 1890 թվի սկզբներին էջմիածնում նա հավանաբար եղել է համակիր, ստույգ չի անդամագրվել։ Հնչակյան կուսակցությունն ուներ շատ համակիրներ ձեմարանում թե՛ սաների, թե՛ երիտասարդ սերնդի ուսուցիչների մեջ, և Իսահակյանն էլ միացավ նրանց։ Բացառված չէ, որ 1893թ. ամառը Իսահակյանը լքում է հայրենի քաղաքը՝ ոչ միայն ուսումը կատարելագործելու նպատակով, այլև ազատվելու ոստիկանության պահնորդական բաժնի հետապնդումներից և մշտական հսկողությունից։ Երբ Իսահակյանը 1893 փետրվարին Թիֆլիսից վերադառնում է Ալեքսանդրապոլ, ծավալում է եռանդուն աշխատանք՝ Երկիր գնացող ջոկատներ կազմակերպելու, գեներ և դրամական միջոցներ հայթայթելու ուղղությամբ։

Հայտնի պատճառներով Իսահակյանը ո՛չ «Հիշատակարանում» և ո՛չ էլ հուշերի մեջ չէր կարող գրել իր քաղաքական գործունեության մասին, սակայն գրածը գրած, իսկ կյանքի պատմությունը (դեպքերը, իրադարձությունները) ունի իր տրամաբանությունը, որը բացորոշ հուշում է, օգնում հետազոտողին այս կամ այն անորոշ, կնճոռոտ խնդիրը լուսաբանելիս։

Իսահակյանը վաղ երիտասարդության տարիներից դարձավ հեղինակավոր և վստահված անձ, սկզբում հայրենի քաղաքի Հնչակյան կազմակերպությունում, ապա և 1899 թվականից, Օդեսայի աքսորից հետո երբ ան-

դամագրվում է Դաշնակցություն կուսակցությանը: Եվ դառնում հիմնադիրներից մեկը հայրենի քաղաքի ՀՅԴ «Քարի» կազմակերպության: Այն փաստը, որ երիտասարդ բանաստեղծին որպես յուրաքանչյուր ընդունեցին Թիֆլիսի հայրենասիրական շրջաններում (1892 և 1893թթ.) և նա հնարավորություն ունեցավ անձամբ ծանոթանալու, մտերմանալու հեղինակություն վայելող անձանց հետ, ինքնին շատ բան է ասում:

Շրջապատի և յուրաքանչյուրի հավատը հանդես գործիչը, ինչպես և իշխանությունների մոտեցումը, այն կարևոր որոշիչներից են, որ բնութագրում են այդ գործչի կերպարը: Առայժմ մենք ուսումնասիրում ենք Խսահակյանի հայրենասիրական գործունեության սոսկ սկզբնական փուլը, այսպես ասած վիթխարի գետը սկզբնավորող ակունքները: Եվ հարկ է ասել, որ այդ ակունքները ի սկզբանե պարզ էին ու ջինջ:

Առաջին շրջանում նրա հարումը Հնչակյան կուսակցությանը, որը, ինչպես ասացինք, պայմանավորված էր այդ կուսակցության ուժեղ խմբակցության առկայությամբ ձեմարանի պատերի ներքո, բնավ պատահական չէր: ՍԴՀԿ-ն առաջադեմ և ընդգծված ծրագիր ունեցող հայրենասիրական կազմակերպություն էր: Նորաստեղծ ՀՅԴ-ն և Հնչակյան կուսակցությունն ունեին շատ ընդհանուր գծեր: ՍԴՀԿ որոշ ղեկավարներ 1890-ականի վերջերին անգամ ուղեցել են միավորել այդ երկու կազմակերպությունները: Երիտասարդ բանաստեղծը, օժտված աստվածատուր տաղանդով, ի պատիվ իրեն, վաղ հասակից գիտակցեց, որ բռնությամբ երկու մասի բաժանված իր հայրենիքին, երկու բռնապետությունների տակ հեծծող իր ժողովրդին ծառայելը սոսկ որպես ստեղծագործող նման ժամանակներում բավարար չէր, և նա մեկընդմիջտ ընկղմվեց ազգային-ազատագրական պայքարի բավիղների մեջ:

Հարկ է նաև ասել, որ հենց սկզբնական շրջանից

Իսահակյանի մեջ զարմանալի ներդաշնակորեն զուգորդվել են հայրենասիրական գործունեությունն ու ստեղծագործական աշխատանքը: Անհնար է մի պահ իսկ մոռանալ, որ մենք գործ ունենք ստեղծագործական անհատականության հետ, հոգու ողջ էությանը բանաստեղծի հետ: Այս զուգորդումը թերևս ամենաբնորոշ հատկանիշներից է Իսահակյանի մարդկային խառնվածքի: Եվ սակայն հայրենասիրական տարրը պոեզիա ներխուժեց փոքր-ինչ ավելի ուշ, իսկ ինքնունական թվականների առաջին կեսերին նրա պոեզիայում դեռևս իշխում էին սիրո, հայրենի բնության, մայրական սիրո մոտիվները: Պատահական չէ, որ 1891-1893թթ. բանաստեղծությունների, ինչպես և նույն թվականների «Հիշատակարան»-ի գրառումների գերիշխող մասը վերաբերում է Շուշանիկ Մատակյանին:

Հայրենասիրական թեման նախօրոք պետք է խորապես ապրվեր, հասունանար և նոր միայն իմաստավորվեր նրա գրչի տակ: Նրա «տիրակալ» ժամանակը դեռ առջևում էր:

Իսահակյանը սիրում էր գրել, խորհել, իմաստավորել կյանքը, տեսածը, կարդացածը, ամեն ինչ անցկացնել իր անհատական պատկերացումների բովոյվ. «Հիշատակարան» – 1893, 6 ապրիլի. «Այսօր ամբողջ օրը տնից դուրս չեմ եկել՝ գրել եմ և կարդացել: Երեկ երեկո մտադրվեցի այդպես անել՝ տունը մնալ, և այդ վնիռս՝ ի կատար ածվեց...

Երեկ վերջացրի «Հյուրի-փերիս». ահագին բան եղավ և բավական լավ է թվում, թեև համեմատած "Демон"-ի, "Пери"-ի (Թ. Մուր) (հետ)... կոպեկ չարժե:

Այսօր շա՛տ գրեցի, արտագրեցի և շատ կարդացի և ավելի շատ մտածեցի: Իմ մտածության առարկաները շա՛տ բազմադիմի են՝ հոգեբանությունից, փիլիսոփայությունից, պատմությունից, լեզվաբանությունից, աստվածաբանությունից, բարոյագիտությունից...

Շատ բան եմ կարդացել՝ թե ի՛նչ է բանաստեղ-

ծությունը, գեղարվեստը, միտքը, զգացմունքը, կամքը, ինքնուրույնությունը, անհատականությունը, գիտակցությունը, ինքնաբերությունը... և այլն, և այլն: Բայց ես, ես նորից իմ խելքով եմ աշխատում, — որքան կարելի է, — հասկացած, միայն խորը հասկացած, խորը զգացած բացատրել: ...Ես սիրում եմ ինքնուրույնություն, տարօրինակություն, անհատականություն. միապետ, միահեծան, ինքնիշխան, ինքնագնաց, ինքնապաստան, ինքնահույս, ինքնագործ, ինքնագգաց, ինքնախոհ. «Ես» ունենալ, տիեզերքի մեջ՝ աշխարհ ունենալ, ինքնակամ թագավորություն, իմ հպատակների վերա զգացմունքներիս, կրքերիս, մտքերիս, վնիոներիս, հոգուս տարրերի վրա, որոնք արտահայտվում են. թո՛ղ արտահայտվեն միայն իմ «Բարձրագույն ես»-ի տնօրինած ձևերով, գույներով: Ահա՛ իմ մեծ իղձը: Շատ մտածեցի, բայց քիչ գրեցի» (Հ. 44-45): Այս կարևոր հատվածը Իսահակյանի «Հիշատակարանից» լավագույնս պարզում է երիտասարդ ստեղծագործողի էությունը, նրա մտածելակերպը, նրա գորեղ անհատականությունը: Դժվար է հավատալ, որ գրողն ընդամենը 18 տարեկան է, ինչպիսի հասունություն, լրջություն և խոհեմություն, հավատ սեփական ուժերի հանդեպ: Իրոք որ նման անհատականությունների մոտ ժամանակի զարգացման այլ օրինաչափություններ են գործում:

Ինքնակատարելագործման, ինքնագարգացման ծայրահեղ պահանջը թելադրում էր Իսահակյանին դուրս գալ եվրոպա, ստանալ համալսարանական կրթություն: Նրան ինչքան որ սիրելի էին հարազատ քաղաքն ու Շուշանիկը, սակայն հանգիստ չէր թողնում Շիրակի անծայր երկնքի մեջ ճանաչվող իր աստղը, և նա լավ գիտեր, որ պիտի գնար այդ աստղի ետևից, թեպետ և օտար, ամայի ճամփեքով: Իհարկե, Հայ ազատամարտի նվիրյալ պատանի Ավետիքը գիտակցում էր, որ ինքն

առավել օգտակար կլինի ազգային պայքարի գործին՝ ձեռք բերելով անհրաժեշտ տեսական պատրաստություն և պատշան զարգացում, քանզի հեղափոխությունը և՛ կրթություն էր, և՛ բնաշրջում հասարակական կյանքի, և՛ զենքը ձեռքին ֆիդայական պայքար: Պատահական չէր, որ հայ հեղափոխության բոլոր առաջնորդներն ունեին կամ ոռւսական, կամ եվրոպական բարձր կրթություն և հանճարեղ կերպով զուգակցում էին գաղափարական աշխատանքը հեղափոխության «սևագործ» աշխատանքի հետ: Այդ ուղիով պիտի ընթանար և երիտասարդ Ավետիքը:

– Գիտե՛մ, խաչըդ ծա՛նր է, հսկա...

Տու՛ր ձեռքդ ինձ, անգին ընկե՛ր,

– Հառա՛ջ... հասավ ժամն արդեն...

– Հառա՛ջ գնա՛, հպարտ տոկա՛,–

Խաչըդ խարիսխ կըդառնա...

1896թ. նոյեմբեր

Երևան

**ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՄԱՏԱԿՅԱՆ
ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ՄՈՒՍԱՆ**

Ո՞վ է իջնում նուրբ քողերով,
Շուրջը դյուքում ու թովում.
Շուշան կրծքով, լույս կողերով
Լուռ ջրերը վրդովում...

Ավ. Իսահակյան

Դեռևս 1892թ. հունիսի 6-ին Կարսում Իսահակյանը
հետևյալ բանաստեղծությունն էր ուղղել օրիորդ Մա-
տակյանին.

Շուշա՛ն աղջիկ, քու գերին եմ,
Կալ ու կապած անշղթա,
Սիրտս վառվա՛վ սիրուդ բոցեն,
Պապակ-ծարավ երվեցա:

Քու կարոտով սիրտս լիփ-լիք,
Ես հալ ու մաշ, թել դառա,
Օրեր անցան – տարիք անցան,
Շվաքդ եղա, ման եկա:

Էս քարի պես ժեռ է հոգիդ,
Էս այրի պես լու՛ռ ու մու՛թ,
Էրվեց, մոխիր դառավ գերիդ,
– Ա՛խ, Շուշիկ ջա՛ն, ա՛խ, անգութ...

(«Երգեր ու վերքեր», էջ 14-15)

Ինչպես հստակ երևում է այս բանաստեղծությունից, պատանի սիրահարների միջև ինչ-որ գոտություն է տեղի ունեցել և բավականին լուրջ, քանզի, ինչպես ցույց են տալիս Իսահակյանի օրագրային գրառումները, արդեն 1892թ. ամռանվանից նրանց հարաբերություններում որոշակի խզում է նկատվում:

Ստույգ պատճառն այդ ընդհարման մեզ հայտնի չէ, երբ Իսահակյանը մոտ հինգ ամիս ժամանակով 1892-ի հոկտեմբերին մեկնում է Թիֆլիս, նրանց միջև նամակագրական կապն արդեն խզված էր: Դժբախտաբար, «Հիշատակարանի»՝ 1892 թվի գրառումներից մեզ է հասել ընդամենը երեք գրառում: Քիչ բան են ասում և այդ շրջանի նամակները: Հայտնի է, որ 1892թ. օգոստոսին Ալեքսանդրապոլում ինքնասպանություն է գործում Շուշանիկի հայրը՝ Արամ Մատակյանը, որն աշխատում էր որպես նոտար, և մի հրեա վաճառականի թղթերը ձևակերպելիս նոտարին մեղադրում են խարդախության մեջ: Արամը խիստ վիրավորվում է՝ նաև հոգում երկյուղելով, թե իր անունը քաղաքում կարող է վարկաբեկվել, դրանով իսկ վտանգելով կնոջ և երեք աղջիկների պատիվը, ատրճառակի կրակոցով վերջ է դնում իր կյանքին: Մահից քիչ անց, երբ դատական մարմինները քննում են այդ գործը, բացահայտվում է, որ հրեա վաճառականը կեղծել է փաստաթղթերը և մեղքը գցել Արամ Մատակյանի վրա: Վաճառականին ձերբակալում են և հանձնում դատի, սակայն Արամին արդեն ոչինչ չէր կարող օգնել: Ահա այսպիսի դառն ճակատագիր է ունենում Շուշանիկի հայրը, որը բնավորությամբ բարի և զգայուն մարդ էր, սակայն շատ դյուրագրգիռ: Տարիների կյանքը Շուշանիկի մոր՝ Թագուհու հետ, որը ամուսնու հակապատկերն էր՝ իշխանասեր, գոռոզ և չար, ի վերջո քայքայել էր Արամի շղերը, և նեղ մեղսագործությունն էլ եղավ այն վերջին կաթիլը, որ սպառեց համբերությունը:

Լինելով բավական մոտ բարեկամներ (Թագուհին Ավետիքի մորաքրոջ աղջիկն էր)՝ բնականաբար Ավետիքի

ողջ ընտանիքը մասնակցում էր Արամ Մատակյանի թաղմանը: Իսահակյանի ճեմարանական մոտ ընկերը՝ Համագասպ Համագասպյանը, 1892թ. օգոստոսի 20-ին Կարսից նամակ է գրում բանաստեղծին. «Շուշանիկի հոր դժբախտ մահը ինձ մեծ ցավ պատճառեց. այդ դեպքի մանրամասնությունները ես իմացա, նույնպես և պատճառը, եթե ճիշտ է՝ շատ ցավում եմ... Արդյոք ինչպե՞ս է օրիորդը այդ դեպքի վերաբերմամբ» (ԱԽԸԱ):

Բավական երկար ժամանակ, մահվանից մինչև կեղծարար վաճառականի ձերբակալումը, Գյումրիում խոսվում էր այդ դեպքի մասին, հարցը չարչրկվում էր տարբեր կողմերից: Մատակյանների ընտանիքը ծանր էր տանում այդ, հիշենք, որ շրջապատը, քաղաքի մթնոլորտը հիմնականում քաղքենիական էր:

Արամի մահից հետո Շուշանիկենց ընտանիքի ղեկը (առանց այդ էլ այդպես էր) անցավ տիկին Թագուհու ձեռքը, որի հիմնական խորհրդատուներն էին Կոստանյան երեք եղբայրներից երկուսը՝ Հարությունն ու Կարապետը: Ամեն ինչ միանձնյա վճռում էր Թագուհին, և նրա խոսքն աղջիկների համար օրենք էր:

Ասենք և, ինչպես վկայում են Ավետիքի բազում նամակներն ու գրառումները, բանաստեղծի և Շուշանիկի մոր միջև հենց սկզբից լարված հարաբերություններ են եղել: Քաղքենիական միջավայրից դուրս եկած, ուսումը կիսատ թողած և վաղ հասակում ամուսնացած Թագուհին հեռու էր կյանքի ըմբռնման ռոմանտիկ-իդեալական տեսանկյունից, նա սովորել էր մի ճշմարտություն, եթե փող ունես, ուրեմն մարդ ես, կունենաս և հարգանք ու պատիվ: Բնույթով հեռու էր գրից-գրականությունից, ողջ ուշադրությունը տան վրա էր, շրջապատի, հարևանների, ով ինչ ասաց, կամ ինչ կասի: Եսակենտրոն և ինքնասիրահարված անձնավորություն, որն իր կամքին էր ենթարկել և՛ ամուսնուն, և՛ երեք դուստրերին: Ավետիքի սիրավեպը Շուշանիկի հետ նրա ծրագրերից դուրս էր: Եվ

Մի՞թե պիտի թողնիմ, թողնիմ
Վարդ ու շուշան խնկաբույր,
Անդորր լուեն թռչունների
Վառ մեղեդիին,
Ակն-աղբյուր...

մայիսի 5, Ղազարապատ

Էս քարի պես ժեռ է հոգիդ,
Էս այրի պես լուռ ու մութ.
Էրվեց, մոխիր դառավ գերիդ,
Ա՛խ, Շուշան՝ ջան, ա՛խ, անգութ...

Իսկ Շուշանը գավը ուսին՝
Զուլալ ջուրն է տուն տանում,
Աչք չի քըցում խեղճ տղին...
հունիսի 6, Կարս

Էջմիածին, Արգինա, Ղազարապատ, Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիս, Կարս, ուր էլ լինեք պատանի Ավետիքը՝ ամենուր Շուշան, Շուշիկ, Շուշան յարս:

Էջմիածին՝ ձեմարան, 1892 հունվարից մարտ Շուշանիկը մի շարք նամակներ էր գրել Ավետիքին. այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Ավետիքի հորեղբորորդի Արամի գրած նամակից. «3 մարտի, 1892 ամի Ալեքսանդրապոլ. Ա՛խ, արդյոք ստացել ես նրանից չորրորդ, հինգերորդ և այլն նամակները և հաղորդել ես դու քո սրտի ամբոխումը. թե՞ վերջացրել եք նամակագրությունը. Ավետի՛ք, որսալ մի հրեշտականման օրիորդի սիրտ, դա կնշանակե մի հերոսային քաջագործություն»: Հարկ է ասել, որ նույն նամակում Արամը խանդավառ գրչով ներկա-

յացնում է Ավետիքին Շուշանիկի արտաքին նկարագիրը, թերևս լավագույններից մեկը մեզ հասած. «Քո Շ. հիմա բավականին ազատ է. միայնակ եկեղեցի է գալիս, միայնակ ուսումնարան է գնում և միայնակ քեզ վերա է մտածում: Հիմա մորթե գլխարկի տեղ «բաշլի» է դնում գլխին. կալոշները նորացել են: Մանրանկար ձեռնիկները մուֆթի մեջ պահած ունի, երբեմն դուրս է հանում օրերի տաք ժամանակ. հանախ այցելում է Կ. քեռուս տունը յուր քրոջ հետ միասին, այնտեղ երբեմն կար են անում, երբեմն քեռիկնոջը միայնակ տխուր ժամանակ գալիս խոսակցում են և այդպիսով զվարճացնում նրան» (ԱԻԸԱ): Իհարկե Իսահակյանը շատ էր կարոտում Շուշիկին և ձգտում էր օր առաջ այդ տարվա դասընթացն ավարտել և մեկնել Ալեքսանդրապոլ:

Համենայն դեպս, 1891-ի ձմեռը և մինչև 1892 գարնան վերջը և ամռան սկիզբը (մեր կարծիքով մինչև հոր ինքնասպանությունը) եղել են կարճատև, բայց երանելի պահեր նրանց սիրո պատմության մեջ: Երբ գարնանը՝ մարտին, Շուշանիկը ծանր հիվանդացել էր, Ավետիքը էջմիածնից գալիս է Ալեքսանդրապոլ և ժամեր անցկացնում հիվանդի կողքին, աղոթում նրա ապաքինման համար, և աղջիկն ապաքինվում է... «...ինչպիսի՛ ջերմությամբ ինձ ընդունեց, սիրո ժպիտը հիվանդ դեմքի վերա ցոլաց» (Հ. 38):

Ավետիքը տասնյոթը չէր բոլորել, Շուշանիկը՝ տասնվեցը, իհարկե շատ էին երիտասարդ և ոռմանտիկ, առաջին սիրո (հիշենք «Ռոմեո և Ջուլիետը») լավագույն ժամանակն էր: Եվ եղել են երանական պահեր, երբ անուրջներն ստացել են իրական պատկերում: Ինչպես գրել է Իսահակյանը. «Ախ... սիրուս ամենատաք ժամանակ ես ապրում էի, ոչ, ես շնչում էի կյանքի հրդեհով, տաք, աշխույժ հոսանքով շարժվում. ես այրվում էի և կյանքը շատ սիրում» (Հ. 44).

Նազան-աղջի՛կ, Շուշան-Շուշի՛կ,
Տե՛ս, մութն ընկավ – հովն ընկավ,
Ցուցլալով աստղերն ելան,
Քունն աչերիս ցած իջավ.

Նըխշուն ծաղիկ-սիրուն եղնի՛կ,
Թող գիրկդ ընկնիմ, քուն մտնիմ,
Ա՛խ, գով սարում, յարի գրկում
Լոիկ քունն ի՛նչ անուշ է.

Հովը օրոր կըշվշվա,
Առուն երգեր կըշշնջա՛.
Նազիկ, ծաղիկ-նուշիկ Շուշի՛կ,
Երնե՛կ քեզի... թուխ ծամերդ
Ծփծփալով հովն է տանում,
Սև դարդերդ ջուրն է տանում:
1892թ. հուլիսի 28
Ս. Հառիճո վանք:

Այնքան, սակայն, կարն է տևում նրանց սիրո
իդեալական շրջանը, որ կարելի է սոսկ ավստսել: Երևի
այդպիսին էր նրանց նակատագիրը: Սակայն շատ և շատ
կետերում, հանգույցներում ու հարցերում մեզ մնում է
գուշակել, թե ինչու՝ Շուշանիկը այդպես վարվեց մեկի
հետ, որն իրեն սիրում էր «քառասուն հազար եղբայրների
չափ», սիրում էր մաքուր, պլատոնիկ սիրով, պատանի
հոգու ողջ նվիրումով: Սիրում էր այնպես, ինչպես կարող
են սիրել բանաստեղծները՝ վեհանձն, անմիջականորեն,
իդեալական սիրով, երբ խախտվում է իրականի և
պատրանքի սահմանը, երբ անուրջներն են թելադրում այդ
սիրո ընթացքը, և այն դառնում է ստեղծագործման –
արարման գործը ակունք: Եթե պայմանականորեն

համեմատելու լինենք Իսահակյանի սիրո էներգիայի ուժը (լինի դա արտահայտված «Հիշատակարան»-ում կամ թե չափածո երկերում) Շուշանիկի համապատասխան գագամունքների հետ, կհանգենք այն եզրակացության, որ հոսանքը հիմնականում մեկ ուղղությամբ է ընթացել: Մյուս կետում մարտկոցը շատ թույլ է աշխատել, հիրավի, լինում է և այդպես: Հիշենք, Պուշկինն իր հանճարի ողջ ուժով սիրում և երկրպագում էր կնոջը՝ Նատալյա Գոնչարովային, իսկ նա համարյա անտարբեր էր, մինչդեռ հանճարից հետո սիրահարվում է մի սովորական մահկանացուի (գեներալ Լանսկոյը) և գրում նրան նամակներ՝ լի սիրային գեղումներով, ջերմությամբ, մինչդեռ Պուշկինը երբեք չէր արժանացել նման տաք գագամունքների իր գեղեցկուհի կնոջ կողմից:

Շուշանիկի վերաբերմունքը զարմացնում է մինչև իսկ Իսահակյանի մտերիմ ընկերներին, որոնց հետ բանաստեղծը կիսվել է:

Ահա 1893թ. հունվարի 30-ին էջմիածնից Ավետիքին գրում է ճեմարանական ընկերը՝ Սուրեն սարկավագը. «Ավետիք, քո նախկին նամակդ ստանալուց հետո, ուզում էի Շուշիկին մի նամակ գրել, նույնիսկ գրեցի էլ մի երկու տող, բայց հետո օրեցօր քցելով մոռացա: Գիտե՞ս ինչ պիտի գրեի, ահա թե ինչ, առաջ պետք է իմացնեի նորան, որ քո դեմ ասածները սուտ և չարակամություն են, քեզ չեն ներկայացրել քո բնական գույներով. երկրորդ. ինչու դու նրան՝ Շուշիկին սիրում ես և նա էլ քեզ: Երրորդ կետի մեջ հառաջ պիտի բերեի նրա բնավորության կամ էության մեջ այն կետերը, թե ինչպես նա գիտե տանջվել, մտածել, ինչպես կրճե Դուրիան՝ «լռել ու խոկալ», ու պիտի ասեի, Շուշիկ, նրա համար, որ դու գիտես տանջվել ու սիրել, ահա հենց դրա համար գործվում եմ քեզ վրա, բայց չե ավելին սիրում եմ քեզ իբրև եղբայր, բայց չե, ավելի իբրև հայր – չե՞ որ ես այժմ իբրև հոգևորական ինձ հայր կոչելու իրավունքն ել ունեմ: Ես կարծում եմ հարաբե-

րություններդ նրա հետ կլավանան, ուզու՞մ ես կարդա նրա մոտ. ու ասա միմի ինձ նամակ գրե. կարծեմ կկարողանամ նրան մխիթարել» (ԱԽԸԱ):

Այս նամակը գրված է 1893-ի հունվարին: Սակայն սպասված հաշտությունը նոր՝ 1893 թվականն էլ չբերեց: Քիչ հուլյսեր չէր կապում Իսահակյանն այն հանգամանքի հետ, որ ինքը սկսել էր հրապարակվել հայ պարբերական մամուլի էջերում՝ Թիֆլիսի նման նշանավոր քաղաքում:

«Հիշատակարան» – 1893, մարտի 24. «Այսօր ես զարթնա լի հույսերով, թե «Տարագում» տպված կլինի «Գողգոթայի գոհը» (անհայտ է -Ա.Ի.) ոտանավորս... թե այսօր Շուշիկի հետ հաշտվելու նախապահ կհարթեմ մասամբ, բայց դրանցից և ոչ մեկը չեղավ. հուլյսերս թողեցին ինձ... հուլյսի մի շող չկա, որ լուսավորե հոգիս, սիրո մի ցող չկա, որ գովացնե սիրտս...»

Միայն աղոտ, աղոտ կերպով մի բան եմ ցանկանում՝ լալ, ոգևորվել սիրածս աղջկա մոտ, և ինձ թվում է, որ նա ինքը միայն կարող է «դարդիս դարման, յարիս մահլամ» լինել... Բայց նա իրա այդ վեհությունը չի գգա» (Հ. 35):

Այո՛, դժվար էր գգալ այն վեհությունը, որն ակնարկում էր Իսահակյանը:

Իսահակյանի՝ Շուշանիկին գրած նամակներից միայն երկուսի բնագրերն են պահպանվել: Մինչդեռ Շուշիկի համարյա բոլոր նամակներն Իսահակյանը պահպանել է: Դժվար չէ գուշակել, թե ինչ նամակներ կլինեին դրանք: Առաջիկայում մենք դրանց անհայտացման հարցին կանդրադառնանք: Բարեբախտաբար, Իսահակյանի երկու նամակների ձեռագրերը պահպանվել են պոետի ար-խիվում, այն էլ միայն այն պատճառով, որ դրանք ուղարկածի սևագրություններն են եղել: Այս նամակները շատ կարևոր են և շատ հարցերում լույս են սփռում Իսահակյան – Շուշանիկ փոխհարաբերությունների վրա: Պահպանվածներից առաջինը գրված է 1892թ. մարտի 28-ին

էջմիածնից, երբ դեռ Լուս խղումը վերջնական չէր, սակայն նամակի տրամադրությունը վկայում է, որ բանաստեղծն այն կանխագգացել է, կռահել է մոտալուտ բաժանման անխուսափելիությունը, որը նա հետևյալ կերպ է բնութագրում.

«Թառամեցան ծաղիկները, հանգան կայծերը, ճմեռն եկավ, բուք-բորան, մառախուղ, մռայլ, անապատ, անապատ առանց օազիսի, ուր է երկինքը, աստղերը, ծիածանը, արշալույսը. ուր է, ուր է անդրանիկ սերը, սերը պղատոնական, մաքուր, անարատ, կուսական... ուր է, ուր է...»

Իմ վիշտը, իմ վերքն, իմ երցը թող ձեզ չգրավե, թող ձեզանից արցունք չքամե... Մի՞թե ձեր վարդերն կարող են պսակ լինել ինձ. չեմ կամենում... չեմ, չեմ... » (VI, 12, 14):

Լինում է և այսպես, որ իր ժամանակի ազգի մեծագույն գավակներից մեկը սիրահարվում է անմնացորդ, անձնուրաց, սակայն այն անձը, որին նա երկրպագում ու իդեալականացնում է, չի արձագանքում նրա զգացմունքին: Այդպես են ստեղծվում անբաժան սիրո տխուր պատմություններ...

Տողերիս հեղինակն ինչքան փորձեց վկայություններ, խոստումներ ու խոստովանաքներ կամ գոնե հույսի նշույլ պարունակող պատառիկներ հայտնաբերել Շուշանիկի կողմից հանդեպ Ավետիքը, սակայն իզուր: Խոսքս առաջին՝ ակնբանդարապոլյան շրջանի մասին է, մինչև Լալայցի գնալը: Լալայցիից վերադարձը և մանավանդ դարասկիզբը, երբ Իսահակյանի աստղը սկսեց փայլել իր ողջ ուժգնությամբ, դա արդեն առանձին խոսակցության նյութ է:

Հետևողականորեն տարեցտարի 1891-92-93թթ. մենք ականատես ենք լինում տանջվող ու տոչորվող սրտի ապրումներին:

1893թ. մեր հերոսներն ապրում են նույն քաղաքում,

համարյա դրկից հարևաններ են, ունեն ընդհանուր շրջան, բազում առիթներ հանդիպման, նոր կամուրջների խարսխման, սակայն Ավետիքի ձեռնարկած բոլոր քայլերը, բոլոր հայացքները մնում են անպատասխան:

Հետևենք համառոտակի, բաժանումից առաջ, այդ վերջին տարվա տարեգրությանը, չե՞ որ այդ տարին երկուսի համար էլ որոշիչ եղավ: «Հիշատակարան», գուտ փաստեր, ակեքպոլյան գրառումներ. «1893թ., մարտ 24. ...կանցնի այս օրը, այս սև օրը, սև մտքերը, սև զգացմունքները, և կգա նոր օր՝ կժպտա կյանքը ինձ, կժպտա Շուշիկը ինձ, ես այս րոպեիս հույս ունեմ և լիահույս եմ:

Մարտի 25. Այսօր եկեղեցում տեսա Շուշիկին, սակայն սիրտս շատ անդորր մնաց, զգում եմ, որ սրտիս կրակը՝ նյութ չստանալով հանգչում է... Օֆ, թող ինչ ուզում է լինի, ես սերս հանձնում եմ բախտին կյանքի կոմբինացիային, թող դժբախտաբար կամ բարեբախտաբար հանգչի, կամ նորից բռնկվի սերս... Սիրո դեպյուտտ անհաջող, կարճատև անցավ...

Մարտի 27. Որքա՛ն փառավոր անցյալ և որքա՛ն տխուր հիշողություն», այնուհետև Իսահակյանը հիշում է ուղիղ մեկ տարի առաջվա հանդիպումը հիվանդ Շուշիկի հետ, երբ ամեն ինչ բանաստեղծին երևում էր վարդագույն: Իսկ այժմ. «Ես լավ գիտեմ, որ մարդկանց անտարբերությունը անհուն է. տանջվի՛ր, տառապի՛ր՝ նրանց ի՛նչ գրիր, թղթերի վրա սիրտդ հայտարարիր՝ կը կարդան, սառնությամբ կնայեն, կմոռանան այնպես, ինչպես քո շիրիմը... »:

Բանաստեղծը «թղթերի վրա» իրոք թողել էր իր տառապանքը: 1893-ի փետրվարի 27-ին գրած բանաստեղծությունը վերը շարադրված գրառումների յուրովի արտահայտությունն էր (բնագիրը քրոջ միջոցով Ավետիքը հանձնել էր Շուշիկին)։

Մենակ ապրեցա, որքան տանջվեցի,
Որքան լացեցի, քույր իմ, քեզ համար,
Իմ արցունքները քեզ նվեր բերի,
Քեզ նվեր բերի սիրտս վշտահար:

Հոգուս երգերը լցված, տոգորված
Քո սիրով եին դիպչում քնարիս,
Աղերսում եին՝ եղիր ողորմած,
Եղիր ինձ ընկեր, սիրի՛ր թշվառիս:

Բայց ցաված սիրտս չսիրվեց երբեք,
Զգաց գովություն սիրո ցողերի,
Եվ սիրո սրտից՝ կուսական սրտից
Զքաղեց ծաղիկ՝ բուրմունք հույսերի:

Եվ ես չքացա, որպես բույրն օդում,
Որպես ջինջ շողը մռայլ գիշերում,
Սակայն, թողեցի քեզ նվեր, քույր իմ,
Սրտի երգ ու վերք և մամռոտ շիրիմ:

Եվ ինչպես ցույց են տալիս օրագրային գրառումները, այս բանաստեղծական խոստովանանքներին էլ Շուշիկը մնաց անարձագանք: Օ, ի՛նչ խոսք, նրան գավառական քաղաքի գեղեցկուհուն, դուր էր գալիս տանջել բանաստեղծին. «Էսի՞գ էլ ինձ վրա գրած է. համա հօգս չե...», – հպարտանում էր իր ընկերուհիների շրջապատում: Ավետիքի յուրաքանչյուր քայլը, յուրաքանչյուր նվիրած բանաստեղծությունը բարձրացնում էր Շուշիկի հեղինակությունը քաղքենիական մթնոլորտում: Այսպես էր կերտվում միֆը հայկական Բեատրիչեի կերպարը:

Մի տարի անց Իսահակյանը կգրի նույն «Հիշատակարանում». «Ես այնպես էի նայում դեպի Շուշիկը, որ նա

բարձր է, վեհ է, սուրբ է, գերմարդկային, հրեշտակ, աստվածային, չունի կրքեր, բուսական, օրգանական պահանջներ... » (Հ. 75): Ակնառու է միտումը, որ բանաստեղծը հակված է սիրահարվել իր իսկ կերտած, իր պատկերացրած սիրո իդեալական կերպարին: Սակայն վերադառնանք 1893 թվականին.

«Հիշատակարան». մարտի 31. «Ինձ թվում էր, թե սիրտս ընդունակ է սիրով տրոփելու, բայց այսօր. այսօր սիրտս բախեց, բախեց ուժգին, սրբազան սիրով՝ սիրելի և ասելի Շուշիկին տեսնելով. որքա՛ն հիանալի թվաց նրա քայլքը ինձ, կարծես նա իրա հետևից սեր էր տարածում՝ կյանքի բուրմունք, կրակ... Ես սիրում եմ նրան»:

Նույն օրն Իսահակյանը Պետերբուրգից Գ. Կոստանյանի միջոցով ստանում է «Արաքս» ամսագրի հրատարակիչ Ս. Գուլամիրյանի նամակը, ուր ասվում է, որ մոտակա օրերս ամսագրում տպագրվելու է Իսահակյանի բանաստեղծություններից մեկը («Բեթղեհեմի ալյի սուրբ մանուկը» – «Արաքս», 1893, գիրք Ա, էջ 162), իսկ Թիֆլիսի «Աղբյուր» ամսագիրը տպագրում է առաջին նմուշը Իսահակյանի գեղարվեստական արձակից՝ «Քյալլանի Օհաննես վարդապետը» լեգենդը («Աղբյուր», 1893, N3):

Այնպես որ նա իրավունք ուներ «Հիշատակարանում» գրելու. «Մարտի 31. Այս մեծ ուրախություն պատճառեց ինձ. իմ «Եսը» ծավալվում է, ես փառք եմ վաստակում կամաց-կամաց... Բայց ի՛նչ անեմ չոր ու ցամաք փառքը, երբ ոչ ոք – երկնայիններից – չի ուրախանում, փայլում իմ փառքով, ինձ չի սիրում, չի համակրում... Ես այս րոպեիս վճռել եմ Շուշիկի հետ հաշտվել և վաստակել նրա այնքան ոգևորող սերը. ես պիտի նրան ասեմ.

– «Սիրի՛ր ինձ, Շուշիկ ջան, չէ որ ես քո եղբայրն եմ. հարգի՛ր ինձ... »: Նա գուցե հաշտվի» (Հ. 41):

Բանաստեղծը, բառացիորեն, ամեն հանդիպում Շուշիկի հետ, նրա հետ կապված ամեն դեպք գրի է առնում «Հիշատակարանում», Իսկ երբեմն ինքն իրեն նախատում.

«Մայիսի 18. ...այսօր ուզեցա տեսնել «ճրան», բայց ինքը մի պատճառ բռնելով մերժեց... հուլյսերս, ցնորքներս, երազներս՝ բոլոր խորտակվեցան. մնացի ես իմ անմիտ գոյությամբ: Ա՛խ, սե՛ր. հուլյս է տալիս անհուլյսին և գերեզման գլորում... Եթե ես ունենայի պատվի զգացման գոնե մի հյուլե այս հիասթափության նկատմամբ, ես էլ վաղուց արհամարհած կլինեի Ծ-ին, բայց որքա՛ն ստորեմ, փոքրոգի, որ դարձյալ խոնարհվում եմ «ճրան», որ այնպես դառնապես ինձ արհամարհեց..

Ես չեմ կարող համոզվել. Ծ-ն, ինչպես իր նամակների մեջ, այնպես էլ իրականության՝ զարգացած, բարի, ազնիվ հոգի է. ճրան ատել, նշանակում է ատել սրբությանը, գեղեցկությանը, ազնվությանը: Նա ընկավ ճնշողության, ուրիշի ազդեցության տակ, նա ընկավ ընտանեկան բռնության տակ, նա ստիպմամբ խեղդեց յուր մեջ սիրո ձայնը: Երբ տեսնում եմ «ճրան», երբ խոսակցում, իսկույն մեղմանում է, քնքշանում է և սիրելու պատրաստվում: Օ՛, ես դարձյալ կհուսամ, կսիրեմ, կտանջվեմ, ժամանակը կարող է փոխել մարդկային սիրտը՝ ապառաժը սպունգ դարձնել» (Հ. 48):

Իսահակյանը պայքարում է ինքն իր հետ. սիրահար հոգում կերտելով Շուշիկի՝ իր առաջին սիրո կերպարը, նա հետզհետե զարդարում, շքեղացնում է այն իր բանաստեղծական եռյակի երազած պատկերացումներով, օժտում ճրան իր ռոմանտիկ եռյակի համապատասխան գույներով, հատկանիշներով: Եվ հետզհետե ճրան երևակայած-ստեղծած կերպարը հեռանում է իրական Շուշիկի մարդկային կերպարից: Եվ հիրավի, իրական Շուշիկի հետ ավելի հեշտ կլինեի թե՛ պայքարել, թե՛ հաշտվել, քան իր ստեղծած իդեալի հետ, որը գերազանցում է իրական աղջկա կերպարը, որովհետև այդ իդեալի հիմքում ընկած է ինքը՝ Իսահակյանը: Կա նաև Շուշիկի երրորդ կերպարը, այն, որ հիմնականում ընկալվում է հայ ընթերցողի կողմից՝ «Իսահակյանի պոեզիայի հերոսուհու» կերպարը:

Շուշիկի գրական կերպարը եղավ գագաթնակետը, որը և վերջին հաշվով անմահություն բերեց Սահականուշյան դպրոցի սևաչյա շրջանավարտին: Այն ժամանակ, 1890-ական թվականներին, մի՞ թե հասկանում էր Շուշիկը կերպարանափոխման այս պրոցեսը, երբ իր էությունը մի հրաշագործ պատանու գրչի տակ պիտի վերածվեր կնոջ վերաբերյալ բանաստեղծի իդեալական պատկերացումների խորհրդանիշի: Եվ դրանով իսկ հայ գրականության մեջ ապահովեր անմահություն: Հագիվ թե: Նա չէր ըմբռնում, որ իր սիրահարը ոչ թե «քամիները գլխում մի պատանի» էր, այլ աստվածատուր տաղանդով օժտված եզակի անհատականություն: 1893 թվին Ավետիքն արդեն հեղինակ էր մի շարք այնպիսի քնարական երկերի, որոնք կարող էին զարդարել ժամանակի ուզածո բանաստեղծի հատորը՝ «Ամեն գիշեր իմ պարտեզում...», «Ցաված սիրտըս երգեր հյուսեց...», «Արևն իջավ սարի գլխուն...», «Ա՛խ, ուռենի, վշտիս ընկեր...», «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...», «Օխտը սարով հեռու՝ քեզնից...», «Մի՞ թե պիտի թողմին, թոշնին...», «Իմ փերին», «Անտուն գիշերներ», «Սիրտըս երկինք է...» և այլ տասնյակ ու տասնյակ գործերի: Պարբերաբար հրատարակվում էր, ընդունելություն գտնում ընթերցող շրջաններում: Եվ վերջապես, բավական լավ հանաչելով Իսահակյանին, մի՞ թե նա չէր ըմբռնում դիմացինի ով լինելը, չէր զգում նրա ոգին: Ինչևիցե: «Շուշիկի սերը 1891-92թթ. ծմեռը» – ինչպես գրել էր Իսահակյանը «Հիշատակարանում» (էջ 131) այլևս չէր կրկնվելու:

Ողջ 1893 թիվը Իսահակյանը պատրաստվում էր Եվրոպա գնալու, սակայն անընդհատ հետաձգում էր, պատճառը, իհարկե, Շուշիկն էր, դեռ հուլիսի մի շող կար, որ հաշտվեին, և ո՛վ գիտե, այնժամ Իսահակյանը գուցե և արտասահման գնալու մտադրությունը փոխեր:

«Հիշատակարան». «Մայիսի 20, Ա՛խ, եթե «նա» միայն մի խոսքով ինձ քաջալերեր, ես եռանդ կստանայի

անվերջ աշխատելու, «նրա» վերա մեծ պարտք կա, բայց չգիտե յուր կոչումը: Այսօր երեկոյան «նա» դռան հետևում կանգնած էր. անգիտակցաբար նայեցինք միմյանց վերա՝ քիչ մնաց ուժաթափ ընկնելի, խոսելի, լալի, բայց վեհանձնություննս պաշտպանեց:

... «Նրա» մի հանդիմանությունը բավական էր ինձ սթափեցնելու, մի խթան՝ հառաջադիմելու. թող ատե, արհամարհե ինձ, բայց իմ ինքնանաճախությունը, իմ ինքնահարգությունը ստիպում է ինձ ձգտել, ձգտել, ձգտել. ու՛ր, սատանան գիտե... » (Հ. 49-51):

Անշուշտ Իսահակյանը չափազանցում, ուռնացնում է Շուշիկի ազդեցությունն իր վրա, ավելի նիշտ նրա անձի նշանակությունը, նրա ներգործությունը: Սակայն չպիտի մոռանանք, որ մենք գործ ունենք ռոմանտիկ խառնվածքի բանաստեղծի հետ, այն էլ սիրահար, այն էլ տասնյոթ տարեկան...

«Հիշատակարանի» սևեռուն ընթերցողը կնկատի, որ սկսած 1891թ. մի երկարատև ու տևական շրջան, մոտ երկու տասնամյակ Շուշանիկն է եղել Իսահակյանի անձնական հուլյգերի, խոհերի ու ապրումների կենտրոնը, զարմանալի կերպով այս կարճատև (1891-92) սիրավեպի հերոսուհին բանաստեղծի հետագա կյանքի վրա տարածել է իր սև, անհուն աչքերի մոգական հայացքը և տիրաբար չի թողել, որ բանաստեղծը դուրս գա, ազատվի այդ հայացքի ներգործությունից: Այս հանգամանքը բանաստեղծը հրաշալի հասկացել է. «Հազար երանի Շուշիկին սիրած չլինելի, ու չսիրելի հիմա էլ – նա իմ դժբախտության... պատճառը եղավ և է լինելու... » – 1894թ. (Հ. 101):

Հետո գալու է մի ժամանակ, որ իրական Շուշիկը չի լինելու նրա կյանքում, բայց ապրելու է նրա պոեզիայում և ավելի գունեղ, ավելի նոխ ու շքեղ, քան եղել է կյանքում: 1893 թվի ամառը ճակատագրի բերումով պիտի վերջին հնարավորությունը տար, որ այս սիրավեպը երջանիկ ընթացք ունենար: Բայց այդպես չեղավ... Եվ մինչ

վերջնական խզումը Իսահակյանը մի քանի հանդիպակաց քայլեր է անում.

«Հիշատակարան». «Մայիսի 26. ...այսօր երեկոյան այգում պատահմամբ տեսա «նրան». Ես, սիրտս թրթռալով, բարևեցի... Օ՛, «նա», «նա» մերժեց բարևս. էլ ինչու՞ համար եմ ապրում ես, ես՝ երբեմն սիրված «նրանից», այժմ, այժմ այդքան սարսափելի արհամարհված. Եթե «նրան» ողջունեիր մի ծանոթ կինտո, կոշկակար, հացթուխ՝ ողջուն կստանար, իսկ ի՛նձ... ստոր աղջիկ: Ես շտապեցի խույս տալ այդ անգուլթ, բայց սիրելի հրեշտակից... Ճանապարհին դարձյալ պատահեց, «նա» խոսում էր մի տիկինի հետ. ուրբե ճայնը ճեղքեց օդը, ճեղքեց սիրտս... Ա՛խ, սե՛ր, մի ժամանակ անհավատ հոգուս համար բալասան էիր, այժմ թույն...

Ես հավատում եմ սիրո հրաշագործությանը, և ահա լավատես հայացքս է սիրո վերա, որ դեռ ստիպում է ինձ ապրել՝ ազնվությամբ վրեժխնդիր լինել «նրանից», ազդել «նրա» վրա, մինչև այն աստիճան, որ զոջա. խոնարհվի իմ առաջ և սիրե, սիրե, սիրե՛ ինձ. ես աշխատում եմ, կաշխատեմ անդադար «նրան» ընկնել իմ ազդեցության տակ և վերաստեղծել հանգած սերը...

Այսօր նամակ պատրաստեցի «Տարագին» ուղարկելու մի քանի ոտանավորներիս հետ, վաղը կուղարկեմ Թիֆլիս տպագրության... Երանի՛ թե «նա» կարդար... ի՛նչ կլինեիր, արդյոք: «Նրա» նամակները և պատկերը կնքել եմ, չբանալ, մինչև որ իրավունք չստանամ, իբրև սիրված... Երբ «նա» ինձ նորից սիրե, ես էլ կբանամ ծրարը, և կբացվի իմ երջանկության թառամած վարդը... Գուցե «նա» յուր վարմունքով խաղ է անում սրտիս հետ, ո՛վ գիտե... » (Հ. 55):

Այս անգամ (ինչը հազվադեպ էր Շուշիկի դեպքում) Ավետիքը ճիշտ էր կռահել: Այո՛, Շուշանիկը իր հետ խաղ էր անում: Միայն տարիներ անց մենք կիմանանք այդ մասին, ահա ի՛նչ կգրի Իսահակյանը «Հիշատակարանի»

եջերում. «1897, հունիսի 5. նոր եմ լսում, որ Շուշիկը շատ-շատերին, հեռավոր մարդկանց էլ նույնիսկ ասել է, որ ես Ավետիքին ձեռք էի առել, ծաղրում էի, խաղցնում էի, իսկ նա հավատացած էր, թե ես սիրահարված էի...

Է՛յ, կանա՛յք... ձեր ծիլը չորնա... » (Հ. 236):

Սա է ճշմարտությունը, որն ինչքան էլ ծանր լիներ, Իսահակյանը պետք է հասկանար:

«Հիշատակարանի» վերջին գրառումը՝ կապված Շուշանիկի հետ մինչև Գերմանիա մեկնելը, թվագրված է՝ մայիսի 28. «Որքա՛ն անգուժ է «նա»... Իր կենսատու արևը համառությամբ թաքցնում է սև ամպերի տակ... Տխրությունս փարատելու համար շտապեցի գնալ ալգին. անցավ ժամանակը. անտարբերության մատնված, եկա տուն. «նրանց» դռան մոտ(ով)» (Հ. 57). այստեղ բնագիրն ընդհատվում է: Հաջորդ գրառումն արված է արդեն Վիեննայում: Գերմանիա մեկնելուց առաջ՝ հունիսին, տեղի է ունենում մի ծանր բացատրություն, որի ավարտը շատ դառնացնում է Իսահակյանին, այնպես որ տարիներ անց նա չէր մոռանում իրեն հասցրած վիրավորանքը...

Երբ արդեն հայտնի է դառնում մեկնելու ժամկետը, իսկ Իսահակյանը գիտեր, որ ինքն առնվազն երկու տարով պիտի բացակայեր տնից, որոշում է վերջին անգամ բացատրվել Շուշիկի հետ: Գուցե նա հույս ուներ խոսք վերցնել աղջկանից, որ իրեն կսպասեն... Մինչդեռ Շուշիկի տնեցիք՝ մայրը և քեռիները իրենց կանանցով, հոգու խորքում շատ գոհ էին, որ Ավետիքը՝ «խենթ սիրահար բանաստեղծը», մեկնում էր, որ իրենք վերջապես հանգիստ, իրենց կամքով կտնօրինեին դեռատի գեղեցկուհու բախտը: Ավետիքի հետապնդումները միայն կարող էին խանգարել իրենց ծրագրերին և բացասաբար անդրադառնալ աղջկա պահվածքի վրա:

Նոր հանդիպումը Ավետիքի հետ, առավել ևս որևէ խոստում ստանալու նրա խնդրանքը, բնականաբար չէր կարող տիկ. Թագուհու սրտով լինել, և նա անում է ամեն

ինչ, որ այդ խափանի: Շուշանիկին էլ, իր հերթին, տնեցիներն արդեն վատ էին տրամադրել, մինչև իսկ ասելով, որ եթե Ավետիքը Շուշանիկին իսկապես սիրեր, չէր հեռանա քաղաքից և այլն:

Այնպես որ Շուշանիկն առանձին ժամադրություն չի տալիս Իսահակյանին, և բանաստեղծն ավելի հուզված ու վրդովված գնում է ուղիղ նրանց տուն, սակայն սպասվելիք հանդիպումը տեղի չի ունենում, ավելին, ինչպես որ ինքն է տարիներ անց իր մի նամակում գրում Աննա Մատակյանին. «...ինձ Շուշիկի ժամանակ վոնդել են ու ծաղրել» (VI, 83):

Դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչպես է այս ամենն անդրադարձել Իսահակյանի վրա. բավական չէ, որ նրա հետ շուրջ երկու տարի փաստորեն խաղ են արել (ժողովուրդը կասեր՝ քթից բռնած մանածել), պահել կախյալ վիճակում մի դեռատի, ինքնահավան աղջկա քմահաճույքից, հրեվել պատանու տանջանքներով, գրեթե բացարձակորեն արհամարհել և վերջում էլ դեռ «ծաղրել ու վոնդել»: Եվ ովքե՞ր: Հենց այդ նույն նամակում՝ ուղղված Աննա Մատակյանին, Իսահակյանը (իհարկե տարիներ անց), անսահման ցասումով է բնութագրում նրանց. «Ձեր շրջանը, որը իմ ստվերը չարժե, ո՞վ չէ ինձ հավատում – մայրդ՝ մի հին կին, որ իր շեմքից հեռու չի տեսնում... Կ. Կոստանյանը՝ մի մթլած, փթած տիրացու... Կ. Կոստանյանը – ինչպե՞ս կարող է նա հաշտ նայել իմ գոյությանը, – ես, որ նրա աչքում՝ նրա ասելով միայն չորքան կարող էի լինել... » (VI, 83):

Բայց դա դեռ վերջնական հարվածը չէր, որ պիտի հասցնեին Իսահակյանին Շուշանիկն ու իր մերձավորները, այն դեռ առջևում էր, սակայն հոգը պատրաստվում էր: Իսահակյանի կենսագիրը այս՝ շուրջ երեք տարի տևած սիրավեպի մեջ կուզեր անշուշտ գտնել վիճակներ, քայլեր, երանգներ, որ արտահայտեին, ցույց տալին, եթե ոչ Շուշիկի սերը դեպի Ավետիքը, ապա գոնե նրա նվիրվա-

ծությունը, հարգանքը և պարզապես մարդկային վերաբերմունքը: Բայց ապարդյուն: Ի՞նչ արած, լինում է և այդպես, անպատասխան սերեր ունեցել են շատ բանաստեղծներ, և թեև նրանք տանջվել են, բայց պոեզիան դրանից շահել է: Եվ ինչ էլ որ լինի, սակայն, մենք միայն ու միայն Շուշիկին ենք պարտական Իսահակյանի սիրերգության բազում անմահ տողերի համար: Եվ ոչ միայն նրա սիրերգության, այդ առաջին պլատոնական սերը, որն ունեցավ տիուրավարտ, գորեղ բեկում մտքեց Իսահակյանի ողջ ստեղծագործության մեջ՝ նրա պոեզիային հաղորդելով նոր, չտեսնված խորություն և ողբերգական հնչեղություն: Պատահական չէր, որ տարիներ անց Իսահակյանը կգրի «Հիշատակարանում».

«1897, նոյեմբեր. Շուշիկի սերը ինձ վերք տվեց, այդ վերքի թարմ ժամանակը ես մահամերձ էի. հիմա այդ վերքը՝ համաշխարհային մրմուռ՝ անուշ և տխուր... » (Հ. 245): Սրա համար էլ մենք պարտական ենք Շուշիկին:

Մենք փորձեցինք դիտել այս սիրավեպի առաջին փուլը, դիտել կենսագրի, հետազոտողի տեսանկյունից, դա մեր պարտականությունն էր: Բայց կա և բանաստեղծի, սիրահար բանաստեղծի տեսանկյունը, իրավունք ունենք մենք արդյոք հակադրվել այդ տեսանկյունին, վիճել կամ հակառակվել, իհարկե ոչ, դա միայն բանաստեղծի իրավունքն է, նա իրավասու է իր սիրո էակին աստվածացնել, երկրպագել... Ինչպես որ և եղել է թե՛ նրա կյանքում, թե՛, մանավանդ, պոեզիայում.

– Ո՞վ է՝ անդորր, լուռ գիշերով

Մենությունըս խոռվում.

Շուշան-կրծքով, լույս թևերով

Նիրհած գետը վրդովում:

Ո՞վ է հագած լուսնի շողեր՝
Շքեղ կանգնում առաջիս.
Սև մագերին գոհար-ցողեր՝
Հուր շշնջում ականջիս:

Ո՞վ է ծագող լույսերի հետ
Ծաղիկները համբուրում.
Երազի պես ցնդում անհետ
Մշուշային փրփուրում:

Բանաստեղծի «Վառ երգերի նագելի»-ի այս երկնային կերպարն ավելի բարձր է ու կարևոր, քան նրա նախատիպը իրականում: Եվ միայն նրան է այսպես խանդավառ բնորոշում Իսահակյանը.

Նա փերին է զմրուխտ գետի,
Ցնորքներիս սիրելին.
Դիցունին է իմ վառ սրտի,
Վառ երգերիս նագելին: (I, 19)

Շուշանիկ Մատակյանի կերպարը վերանում է սովորական մահկանացուների շարքից և ընկալվում որպես հայ քնարերգության հարատև կատեգորիա: Իհարկե, դժվար է գուշակել, թե ինչ կլինեք, եթե Շուշանիկն էլ արձագանքեր Իսահակյանի սիրուն 1893 թվականի բախտորոշ ամուսնը, բայց այդպես չեղավ, նակատագիրն այլ կերպ տնօրինեց նրանց բախտը: Պարզ էր մի բան, որ Իսահակյանն այլևս չէր կարող մնալ Ալեքսանդրապոլում և վերջնականապես վճռում է մեկնել Գերմանիա ուսման: Համփաները բաժանվում են ընդմիջտ: Բայց այս սերը նամփա չէր, այլ նակատագիր, և բանաստեղծի սրտում այն մնաց հավետ:

Տարիներ անց այս սիրավեպի հերոսների ճակատագիրը «Հիշատակարան» գրքում Խսահակյանը վեր կհանի երկրային սովորական պատկերացումներից ու այլաբանորեն կմխրնի իր այնքան սիրելի աստղերի հավերժական ոլորտը.

«Երկնքում երկու աստղ կա, աստղ-սրտեր, որոնք իրար շատ խորը սիրելիս են եղել, բայց իրար չեն արժանացել, իրար մուրազի չեն հասել. չար-աստղերը նրանց իրարից բաժանել են, մեկին հեռացրել են դեպի արևելք, մյուսին՝ դեպի արևմուտք: Երբ Համբարձման գիշերը երկինք ու գետինք իրար համբուրում են, աստղերը իրար համբուրում են, — դրանք էլ արևելքից և արևմուտքից գալիս են, իրար հանդիպում, կեսգիշերին, մի վայրկյան, իրար գրկում, համբուրում և էլի բաժանվում են. արևելքից եկողը գնում է արևմուտք, արևմուտքից եկողը՝ արևելք:

Եվ այս՝ տարին մի անգամ»: (Հ. 283)

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

1893-1895

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՈՒՍՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ ԼԱՅՊՅԻԳԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒՄ

Ինձնի՛ց բռնեցեք, խորտակվող մարդիկ,
ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր,
Ձեր խարխիսները ոտքիս տակ ձգեք,
ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր:

Ավ. Իսահակյան

Ա. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՄԵԿՆՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍՍԻՅ

Բանաստեղծի ինքնակենսագրականում պարզ և հակիրճ գրված է. «1893թ. գնացի Եվրոպա բարձրագույն ուսում ստանալու համար: Վիեննայում սկսեցի պարապել Անտրոպոլոգիայի մուզեյում, միաժամանակ լսելով համալսարանում անտրոպոլոգիայից լեկցիաներ: Հետո տեղափոխվեցի Լայպցիգ, ապա 1895 թվին վերադարձա հայրենիք» (ԱԻԸԱ): Փորձեց մենք ևս բանաստեղծի հետ անցնել այդ ճանապարհը:

Մինչև Եվրոպա մեկնելը Իսահակյանը Թիֆլիսից հեռու չէր գնացել, և սակայն շատ սիրում էր ճամփորդել, եղել էր Հայաստանի բազում գյուղերում և շրջաններում:

Եվ հիմա միանգամից Արևմտյան Եվրոպա, իսկ վերջին նշանակետն էր Գերմանիան, որն Արևմուտքում հայտնի էր իր կրթական օջախներով: Գերմանիա մեկնելը, ինչպես ասացինք, բանաստեղծը որոշել էր դեռևս 1892 թվի ամռանը: Իսահակյանի տնեցիները և ընկերները լավ

գիտեին այդ ընտրութեան մասին: Այդ հարցը բազմիցս քննարկվել է, նույնիսկ կարծիք է եղել շրջապատում, որ Իսահակյանը միաբան դառնա և այդ վիճակով մեկնի՝ արտասահման: Ահա բանաստեղծի մոտ ընկերներից մեկը՝ ճեմարանցի Սիմեոն սարկավազը, Իսահակյանին գրած իր մի նամակում խորհուրդներ է տալիս նրան ճեմարանից հետո ուսումը շարունակելու հնարավոր ուղիների վերաբերյալ. «93թ. յուն. 30 էջմիածին. Քո մասին այս եմ գրում. որպեսզի քո միաբան ընդունվելը ապահով և շուտ կատարվի, պիտի ունենաս հարկից ազատման վկայական... կառավարությունը արգելք է դնում հարկից չազատվողներին ընդունել հոգևորականների կարգը: Ասել է, եթե արտասահման երթալու համար այս ձևը կարևոր-նպատակահարմար համարես, պետք է նախ հարկից ազատվես, առնվազն ունենաս համախոսական թերթ քաղաքից, որ կառավարությանն առաջարկի սինդոդը. երկրորդ՝ ընդունվես միաբան ու խնդրես թողնել արտասահման ուսումը շարունակելու երթալ:

Ինչու՞ անպատճառ գյուղատնտեսություն սովորելու համար Գերմանիա-արտասահման ես երթում, մի՞թե հարկավոր գիտությունը Ռուսաստանում չի կարելի ձեռք բերել. կարող ես «Ուսման» երթալ, ուր կյանքը անհամեմատ էժան է, բացի դրանից Ռուսաստանում լինելդ ավելի ձեռնտու է, կսովորես պետական լեզուն, մեր պահանջները Ռուսաստանում լինելով ավելի շատ կըմբռնես: Ռուսաստանում լինելով դու հետ չես մնա համապատասխան կյանքից և նրանց նորանոր պահանջները տնտեսական տեսակետից, ներողություն ո՛չ նորանց, այլ հայ ժողովրդի խիստ, սուր դարավոր պահանջները, որոնք միշտ ճնշվել, հարստահարվել են... Հա, խոսքս այդ տնտեսական վիճակի-դրվածքի մասին է, դու Ռուսաստանում լինելով դրա ամբողջ անողորձելիությունը կզգաս կաշվիդ վրա, և արդյո՞ք այդքան կարիքների, ճնշումների, հարստահա-

րումների մեջ դու չե՞ս պատրաստվի քո ուժերիդ չափ մաքրոել դրանց դեմ» (ԱԽԸԱ):

Սիմեոն սարկավագի այս արժեքավոր նամակից անուղղակի մենք կարող ենք ըմբռնել այն խնդրի պատճառը, թե ինչու բանաստեղծը ուսման չգնաց Ռուսաստան, թեև սարկավագը կողմնակից էր դրան: Սիմեոն սարկավագն առաջարկում է Իսահակյանին պատրաստվել պայքարելու-մաքառելու երկրի տնտեսական անարդար դրվածքի դեմ և այլն: Մինչդեռ պատանի Իսահակյանն արդեն սկսել էր պայքարը և չէր կարող շարունակել իր գործունեությունը մի երկրի տարածքներում, ուր ինքն արդեն քաղաքականապես անվստահելի մարդկանց շարքին էր դասված, և բացառված չէր, որ օր առաջ կարող էր ենթարկվել կալանքի:

Սիմեոն սարկավագը խորհուրդ է տալիս ուսումը շարունակելու գյուղատնտեսության բնագավառում, և նա այս խնդրում առաջինը չէր, հիշենք «Հիշատակարանի» հենց առաջին գրառումը. «1891. դեկտեմբեր» ...Հայր Խոջայանը խորհուրդ է տալիս շարունակել գյուղատնտեսական ճյուղը. նրա ասելով հեշտ կպսակվի հաջողությունը: Բայց չէ՛ որ գյուղատնտեսությունը ռեալական (նատուրալիստական) գիտություն է, ես ո՞նց թողնեմ իմ ցնորքները, իմ ուսուպիան, իմ ոսկե եթերը, իմ իդեալները» (Հ. 19): Ավելին, բանաստեղծը 1893թ. մայիսի 18-ին Ալեքսանդրապոլից գրում է իր «սիրելի վարժապետ» Ստեփան Լիսիցյանին. «Եթե հետաքրքրվում եք իմ դրությամբ, կարճ ասեմ, — գարունս ես գյուղերում պարապում էի գործնական գյուղատնտեսությամբ» (VI, 15):

Այնպես որ սա հպանցիկ երևույթ չէր, պատանի Իսահակյանը մտածում էր, թե գյուղատնտեսությունն իր համար կարող էր մի մասնագիտություն դառնալ, որը հնարավորություն կտար եկամուտ ունենալ՝ պոեզիայով ազատ զբաղվելու համար:

Բացի դրանից, շրջապատն էլ չէր ըմբռնի, թե ինչու պետք էր Եվրոպա գնալ բանաստեղծության մեջ խորամուխ լինելու համար, ո՞վ էր այն ժամանակ լուրջ մոտենում գրական գործին:

Հարևան խորհուրդներ, ու՞ր գնալ ուսման, ի՞նչ սովորել, բնականաբար շատ են եղել: Գյուղատնտեսության առարկան նաև Իսահակյանի տնեցիների ականջին լավ էր հնչում, և նրանք էլ էին հավանություն տալիս:

Մեկ-երկու տող էլ, թե ինչու Իսահակյանը որոշեց Գերմանիա գնալ: Դարավերջին հայ շրջաններում ընդունված էր ուսման գնալ կամ Արևմտյան Եվրոպա (որն ավելի նախընտրում էին արևմտահայերը), կամ Ռուսաստան:

Իսահակյանը գերադասում է Գերմանիան, Եվրոպական համալսարանների բնօրրանը, որն ուներ հին և մնայուն ավանդություններ և հայրենիքն էր բանաստեղծի պաշտելի Գյոթեի և Հայնեի: Իսկ գերմանական համալսարանական քաղաքների շարքից առանձնանում էր Լայպցիգ քաղաքը:

Արտասահման մեկնելու համապատասխան փաստաթղթեր ստանալու համար Իսահակյանը դիմում է Ալեքսանդրապոլի հեղինակավոր մարդկանց օգնությանը, բավական երկար քաշքշուկից հետո հարցը լուծվում է. այս մասին մենք տեղեկանում ենք բանաստեղծի՝ 1897թ. մայիսի 18-ին Ստեփան Լիսիցյանին գրած նամակից. «Արտասահմանի անցագիր չէին տալիս, այժմ երաշխավորների միջոցով տալիս են, և ես մոտ ժամանակներս կուղևորվեմ» (VI, 15):

Մոտ ժամանակներս լինում է հուլիսը: Որոշվում է հետևյալ ուղերթը՝ Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս-Բաթում-Օդեսա-Լեմբերգ (Լվով)-Կրակով-Վիեննա: Առաջին տևական կանգառը պետք է լիներ Ավստրո-Հունգարիայի մայրաքաղաք Վիեննայում: Պարզվում է, որ սկզբում Վիեննա գնալը ուներ իր նպատակը և այնտեղ կազմակերպչական աշխատանք տանելու որոշակի խնդիր:

Բանն այն է, որ ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա.-ն (Խրիմյան Հայրիկը) հունիսին մեկնելու էր Երուսաղեմ, ուր տեղի հայկական եկեղեցու առաջնորդարանը նրան շնորհելու էր Լուսավորչի գավազանը, վերադարձին Վեհափառը պետք է կանգ առներ Վիեննայում, ուր նախատեսված էր մի մեծ հանդիպում – խորհրդակցություն Եվրոպայի բոլոր հայ գաղութների ներկայացուցիչների, ինչպես և Վիեննայում գտնվող արտասահմանյան պետությունների դեսպանների հետ: Հանդիպումների ժամանակ պիտի արծարծվեին Արևմտահայաստանում հայ բնակչության վիճակի և եվրոպական գաղթօջախների կյանքի հետ կապված հարցեր: Այս ապագա հանդիպմանը հայկական բոլոր քաղաքական ուժերը մեծ նշանակություն էին տալիս:

Գրականագետ Ալբերտ Մուշեղյանն իր «Ավետիք Իսահակյան. Վաղ տարիներ» մենագրության մեջ գրում է այն մասին, որ Իսահակյանը մեկնել է Վիեննա ոչ թե մեռնակ, այլ նույնպես ճեմարանի սան Մանուկ Աբեղյանի ընկերակցությամբ (ապագա հայ անվանի գիտնական): Մանուկ Աբեղյանին «Նոր-Դար» թերթի խմբագրությունը գործուղել էր Վիեննա պարբերականի էջերում լուսաբանելու Մկրտիչ Ա.-ի այցը և ապագա համահայկական հավաքը Կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Միաժամանակ նույն հատվածում Ա.Մուշեղյանն այն միտքն է հայտնում, որ թերևս Իսահակյանին էլ իր հերթին Վիեննա էր գործուղել թիֆլիսյան «Տարազ» շաբաթթերթը՝ տալով որոշակի կանխավճար և պատվիրելով հոդվածաշար Կաթողիկոսի ուղևորության վերաբերյալ: Ըստ մեզ, բացառված չէր, որ Իսահակյանը մեկնում է Վիեննա Մ.Աբեղյանի հետ, քանզի շատ բան ժամանակագրական կարգով համընկնում է (չնայած Իսահակյանի թղթերում մենք այդ մասին վկայություն չենք գտնում): Սակայն, Մուշեղյանի հաջորդ պնդումը մեզ անհիմն է թվում, եթե Իսահակյանը մեկնած լիներ

«Տարագի» գործուղումով՝ այն էլ խմբագրությունից կան-
խավնար վերցնելով, ապա նա, անպայման, պետք է իր
թղթակցություններն ուղարկեր «Տարագին», սակայն
նման ոչ մի նյութ Խսահակյանի ստորագրությամբ այդ
օրերին մենք թերթի էջերում չենք հանդիպում, մինչդեռ
բանաստեղծն իր «Հիշատակարանում» (էջ 57-65) մանրա-
մասն նկարագրել է Վեհափառի ուղևորությունը Վիեննա:

Մեկ հանգամանք ևս, Խսահակյանն իր բնավորու-
թյամբ ընդհանրապես հեռու էր լրագրա-թղթակցական
բնույթի պատվերների հանձն առնելուց, իսկ եթե հանձն
առած լիներ, ապա կկատարեր իրեն վստահված գործը:

Ուրեմն, այս եվրոպական ուղևորության առաջին
հանգրվանը Վիեննան էր: Թիֆլիսից Խսահակյանը շոգե-
կառքով մեկնում է Բաթում, իսկ Բաթումից հուլիսի 21-ի
գիշերը բանաստեղծը շոգենավով ուղևորվում է Օդեսա:
Առաջին անգամ բանաստեղծը տեսնում է Սև ծովը, որի
ափերին տարիներ անց նա պետք է շուրջ մեկ տարի ապրեր
և նրան բազմաթիվ ոտանավորներ ձոներ: Սև ծովն անմի-
ջապես գերում է նրա փոթորկահույզ հոգին, և հենց առա-
ջին գիշերը շոգենավի վրա նա գրում է հետևյալ բանաս-
տեղծությունը.

Ընկե՛ր. միշտ հառաջ,
Մի հուսահատվիր
Փոթորկի դիմաց,
Ծով-անապատում.
Անհաղթ հավատով
Կռվի՛ր ու տանջվի՛ր,—
Թո՛ղ հոգիդ հանգչի
Կատաղի կռվում...
— Ընկե՛ր, միշտ հառա՛ջ,

Մի՛ հուսահատվիր.

Շողում է հույսը

Վառ հորիզոնում...

1893, հուլիսի 21

Սև ծովի վրա

Այս բանաստեղծության մեջ մի նոր, կարևոր երանգ է հայտնաբերվում, այնքան անհրաժեշտ երիտասարդ բանաստեղծին՝ մենակ դուրս ելած աշխարհքի մեծ նամփաները, դա հավատն էր սեփական ուժերի հանդեպ, ինքնավստահությունը: Նա արդեն գիշերային փոթորկաշունչ ծովի անհունի մեջ տեսնում էր իր աստղը, որ հպարտորեն շողում էր երկնքի անհունի մեջ. «Շողում է հույսը /Վառ հորիզոնում»: Բանաստեղծը գիտեր, որ այդ աստղը մենակ չէր թողնի իրեն...

Ճանապարհը մինչև Ղրիմ տևում է երեք օր: Շոգեմավը շուրջ տասը ժամ կանգնում է Յալթայի գեղատեսիլ ծովախորշում, և բանաստեղծը հազվագյուտ առիթ է ունենում դիտելու կախարդական Ղրիմի (Պուշկինի «Բախչիսարայի շատրվանից» իրեն լավ ծանոթ) գեղատեսիլ վայրերը, հասցնում է տեսնել Լիվադիայի չքնաղ պալատը, որը ռուսական թագավորների սիրած հանգստավայրն էր:

ԳԱԹ Իսահակյանի ֆոնդում (ՈՒ – 259) պահպանված է «Մուրն» ամսագրի արխիվից ստացված Իսահակյանի «Նվեր օր.Շ.Մ.» («Մուրն գրկած ծով ու գետին...») բանաստեղծության առաջին տարբերակի ինքնագիրը: Ըստ այդ ինքնագրի՝ բանաստեղծությունը գրված է 1893թ. հուլիսի 24-ին Յալթայում և կրում է «Նվեր օր.Շ.Մ.» խորագիրը: Հատկանշական է բանաստեղծության առաջին քառյակը, ուր հստակ նշված է երկի ստեղծման վայրը.

Մուրն գրկած ծով ու գետին –

Հով ու ալիք կը՝ծփան

Երկինք գրկած աստղ ու լուսին –
Լուռ ննջում է Լիվադիան:

Այնուհետև «Երգեր ու վերքերը» տպագրության
պատրաստելիս Իսահակյանը 1895թ. սեպտեմբերի 12-ին
Հոռոմոսի վանքում անում է մի շարք փոփոխություններ:
Ահա նույն առաջին քառյակը.

Մութը գրկած գետ ու գետին,
Հով ու ալիք կ'ծփան,
Երկինք գրկած աստղ ու լուսին,
Լուռ կ'ննջե Արփա-չայն...

«Երգեր ու վերքերում» (1898) տպագրված տեքստից
հանվում է խորագիրը՝ «Նվեր օր. Շ.Մ.», քանզի
ստեղծված իրավիճակում բանաստեղծը չէր կամենա
հրապարակվ մատնանշել իր հերոսուհուն:

Մինչդեռ այն չնաշխարհիկ սև ծովյան գիշերը
Լիվադիայի հեքիաթային պալատի առջև սիրակարոտ
Իսահակյանը հենց Շուշիկին էր ուղղել իր խոստովա-
նանքի տողերը.

Վառ աստղերը երկնուց ընկան,
Վարդ ու շուշան թառամեց,
Ա՛խ, իմ կյա՛նքս, անուշ կյա՛նքս
Կտո՛ր-կտո՛ր փշրվեց...

Մարմանդ ծովից հո՛վն է փչում,
Հովը սիրտս է գուրգուրում,
Ցաված սրտիս մրմունջներից
Հո՛վը երգեր է հյուսում...

Այն փաստը, որ ճանապարհին Իսահակյանը ստեղծեց մի շարք բանաստեղծություններ՝ դրոշմված բարձր արվեստի կնիքով, խոսում է բանաստեղծի խանդավառ, հուզախոռով տրամադրության մասին: Մեծ ու նոր ճամփան դեպի Եվրոպա չէր կարող անտարբեր թողնել ռոմանտիկ պատանուն:

Շատ տարիներ անց՝ 1936թ. նոյեմբերին, երբ Իսահակյանն իր տիկնոջ հետ հունական «Iseo» նավով Աթենք-Օդեսա-Բաթում երթուղիով Եվրոպայից վերադառնում էր հայրենիք, կրկին Սև ծովի փոթորկահույզ ջրերի վրա էր և կրկին տեսնում էր կախարդական Ղրիմի ափերը. «Հիշատակարան» – «1936, նոյեմբերի 28, Սև ծովի վրա, Iseo. Նորից տեսա Ղրիմի ափերը: Առաջին անգամ որ տեսա, քսան տարեկան էի և սիրահարված. սիրահարվածի աչքերով էի նայում աշխարհին: Եվ մեծապես բանաստեղծական էին այդ ափերը՝ ժայռերը, ժայռոտ պատերը, լեռները... Իհարկե, հիմա այն չէ, այն չէ... » (Հ. 420):

Այդպես անջնջելի տպավորվել էին այդ լեռնոտ ու սլացիկ ափերը բանաստեղծի հիշողության մեջ:

... Օդեսա, քաղաք, որը նակատագրի բերումով հինգ տարի անց պիտի դառնար բանաստեղծի տնական բնակատեղին, իսկ այժմ սոսկ ճանապարհահանգուցային կենտրոն էր՝ խոշոր նավահանգիստ:

Իսահակյանն Օդեսայում երկար չի մնում և հուլիսի 27-ին առանց որևէ խոչընդոտի անցնում է անձնագրային և մաքսային ստուգումը և հայտնվում բարեկարգ ու հարմարավետ Օդեսա-Վիեննա ճեպընթացում: Ճանապարհն անցնում էր Ժմերնիկա-Վոլոչիսկ-Լեմբերգ (Լվով)-Կրակով-Օդերբերգ բնակավայրերով և տևում 33 ժամ: Եվ առաջին անգամ իր կյանքում երիտասարդ բանաստեղծը հատում է ռուսական կայսրության սահմանները:

Բ. ՎԻԵՆՆԱ. ԱՌԱՋԻՆ ՄՈՒՏՔԸ ԵՎՐՈՊԱ

Իսահակյանի ծանոթությունը եվրոպային սկսվում է Վիեննայով: Եվ դա հատկանշական էր, քանզի դարավերջի Վիեննան եվրոպայի յուրօրինակ ցուցափեղկն էր:

Դանուբ գետի ափերին փոփած զարմանալի գեղատեսիլ, կոկիկ, կանաչ այգիների մեջ ընկղմված քաղաքն ամբողջապես ապրում էր շտրաուսյան մեղեդիներով, կյանքը ուրախ էր, բարեկեցիկ, մարդիկ սիրահար արվեստի, երաժշտության, հպարտ իրենց պատմական հուշարձաններով, պալատներով ու թանգարաններով:

Այստեղ պատանին առաջին անգամ, ասես, զգում է եվրոպայի «բույրը» թե՛ միջնադարյան հրաշալի կոթողներից, թե՛ կանաչախիտ այգիներում Շտրաուսի մեղեդիների տակ անվրդով նեմող գեղատեսիլ տիկնանց օձանելիքներից, թե ծառուղիներից ելնող թանկ ծխախոտատեսակների ծխի քուլաներից... Վիեննան պարզում էր նրա առջև եվրոպական քաղաքի անկրկնելի կերպարը: Քաղաք-այգի, որին պարուրել են երկնագույն Դանուբը, միջնադարյան սքանչելի տաճարները՝ Սրբ. Ստեփաննոսը, Սրբ. Ավգուստինիոսը, կալսերական պալատը՝ Հոֆբուրգը, քաղաքի նշանավոր հնագույն կենտրոնը՝ Իններ Շտադտը («Ներքին քաղաք»), որը շրջափակել է Վիեննայի ամենաշքեղ Ռինգ փողոցը: Տեղի բազմաթիվ թանգարաններն ու գրադարանները դառնում են Իսահակյանի հաճախումների սիրելի վայրերը, մանավանդ Ալբերտինա անունը կրող հայտնի գրադարանը, ուր նա կարող էր պատվիրել հին, հազվագյուտ գրքեր, ինչպես և դիտել նրա սրահներում գծանկարի և գրավյուրի եվրոպական լավագույն հավաքածուներից մեկը՝ Ռաֆայելի, Դյուրերի, Ռուբենսի և Ռեմբրանդտի գործերը:

Մենք հիշում ենք, որ իր ինքնակենսագրականներում Իսահակյանը նշել է, որ ինքը Վիեննայում պարապել է

Անտրոպոլոգիայի մուզեյում: Ի միջի ալոց, բանաստեղծի ինքնակենսագրականներում այս հարցի վերաբերյալ կան որոշակի հակասություններ. մեկում ասված է. «Վիեննայում սկսեցի պարապել Անտրոպոլոգիայի մուզեյում, միաժամանակ լսելով համալսարանում անտրոպոլոգիայից լեկցիաներ» 1937 (ԱԻԸԱ), իսկ մյուսում, գրված 1946թ., «Վիեննայի անտրոպոլոգների մուզեյում աշխատել եմ և լսել անտրոպոլոգիայի դասընթացներ» (ԱԻԸԱ):

Եթե նկատի ունենանք այն փաստը, որ Վիեննայում Իսահակյանը մնացել էր ընդամենը 33 օր, այն էլ օգոստոս ամսին, երբ համալսարաններում ամառային արձակուրդներ էին, ուստի պետք է ենթադրել՝ Իսահակյանը, որը մշտական հետաքրքրություն է տածել գիտությունների անտրոպոլոգիայի (մարդաբանության) ճյուղի հանդեպ, հաճախել է Վիեննայում 1872-1889թթ. կառուցված կայսերական բնագիտական-պատմական թանգարանը (Wiener Naturhistorisches Museum) Բուրգոինգ փողոցի վրա:

Հավանական է՝ նա պարապել է թանգարանում և գուգահեռ լսել ընդհանուր դասախոսություններ, ինչպիսիք սովորաբար այցելուների և հետաքրքրվողների համար անց են կացվում մեծ թանգարաններում: Ուշագրավ է, որ այս հանգամանքին Իսահակյանն առանձնակի նշանակություն է տվել, որ իր հայերեն և ռուսերեն համարյա բոլոր ինքնակենսագրականներում նշել է այն՝ դրանով իսկ հաճախ մոլորության մեջ գցելով իր կյանքի պատմությունը հետազոտողներին:

Հետագա տարիներին էլ Իսահակյանի մեջ չէր մարել հետաքրքրությունը թե՛ անտրոպոլոգիայի, թե՛ ընդհանրապես ֆիզիոլոգիայի և բժշկագիտության հանդեպ: Երևանյան տուն-թանգարանի՝ Իսահակյանի անձնական գրադարանում բազմաթիվ գրքեր կան գիտության այդ ճյուղերի վերաբերյալ՝ ձեռք բերված հիմնականում Լայպցիգում, Վիեննայում և Ժնևում: Մարդ արարածի

ստեղծումը, նրա բնաշրջումը և մանավանդ մարդկային ուղեղի բարդ կազմությունը, ինչպես և գեներտիկայի հետ կապված հարցերը երիտասարդության օրերից մինչև խոր ծերություն հետաքրքրել են Իսահակյանին:

Վիեննան իր խորհրդավոր, առինքնող գեղեցկությամբ, արվեստի հրաշալիքների նոխ առկայությամբ և, վերջապես, ժամանակակից արվեստի և գրականության մեջ ունեցած իր ավանդների ներգործությամբ խորապես ոգևորում է երիտասարդ ստեղծագործողի հոգեկան աշխարհը: Ահա իր նամակներից մեկում այսպես է բնութագրում Շտրաուսի քաղաքը Իսահակյանը. «... Վիեննան հրաշալի քաղաք է: Մարդու բերանը բաց կմնա, այստեղ է Ավստրիայի կատարը, նրա պալատները. մեկ միլիոն ու կես ժողովուրդ ունի: Շատ հիանալի շինություններ կան, ամեն բան ինձ համար նոր է այստեղ: Վիեննան ունի լավ ջուր և շատ լավ օդ ու պտուղներ: Խրիմեանը ամսուս 18-ին այստեղ կլինի. այստեղ այժմ շատ հայեր են եկել»: Բայց և Վիեննայում թերևս առաջին անգամ բացահայտվում է նրա ստեղծագործական եության մի կարևոր օրինաչափությունը. ուր էլ որ լիներ Իսահակյանը, ինչքան էլ հիանար տվյալ երկրի բնաշխարհով, արվեստի կոթողներով, բարձր մշակութային ավանդներով, միևնույն է, ստեղծագործելիս նրա առջև են հառնում միայն և միայն հայրենիքը, հայրենի ժողովուրդն ու երգը: Եվ հենց այս օրինաչափության անդրանիկ և լավագույն ապացույցը եղավ Վիեննայում գտնվելու հենց առաջին իսկ գիշերը գրած (1893 հուլիսի 29) «Բինգյոլ» բանաստեղծությունը.

Շընկշնկալով հո՛վն է փչում

Ջով Բինգեոլի լանջերից,

Գոչգոչալով ո՛ւղիսն է վազում

Խոր Բինգեոլի ձորերից:

Հորուտ-մորուտն ծաղկանց ծովում
Բուրում է բո՛ւյր ու երգե՛ր,
Շուխիկ – Հյուրին լընի ծոցում
Լողանում է անընկեր:
Հրեշտակը երկրի կյանքից
Դյուքված, ապշած լիուլի՝
Վայր է ընկնում աստղոտ երկնից–
Ընկնում գիրկը Բինգեուլի:

... Վաղ անուրջում ուղիսն է մնչում,–

Ծփում են սե՛զ ու արո՛տ,
Բլբուլների հույլքն է շնչում,–
Շնչում է սե՛ր ու կարո՛տ...
Անու՛շ – անու՛շ հովն է փչում
Զով Բինգեուլի լանջերից,
Ոլո՛ր-մոլո՛ր ուղիսն է փախչում
Խոր Բինգեուլի ձորերից...

1893, 29 հուլիսի, Վիեննա

«Երգեր ու վերքեր» (էջ 37-38)

Նման օրինաչափության մեջ է Իսահակյանի ֆենոմենը. Վիեննայում երգում է Բինգեուլը, Քյուսնախտում՝ Սալնո ձորը, և այսպես միշտ ու հանապազօր ...

Առաջին իսկ օրերից Իսահակյանը, ինչպես և նրա ընկերը՝ Մանուկ Աբեղյանը, ակտիվ գործունեություն են ծավալում՝ ծանոթանալու տեղի հայկական գաղթօջախի կյանքի և մանավանդ Մխիթարյան միաբանության Վիեննայի հայրերի հետ:

1811թ. Վենետիկի Մխիթարյան միաբանների պառակտման արդյունքում վանականների մի մասը հեռանում է Սուրբ Ղազար կղզուց և հաստատվում

Ավետիք Իսահակյանը մայրական պապի՝
Գաբրիել Ղլտճյանի հետ: Գյումրի, 1882թ.:

Բանաստեղծի իսպր. Մսիակ Բախսկյանը, 1885թ..

Բանաստեղծի մայրը՝ Ալմաստ (Ապլա)
Իսահակյանը, 1990թ.:

Շուշանիկ Մատակյանը (աջից) և իր քույրը՝ Աննայի հետ, 1892թ.:

Ավետիք Իսահակյանը ՀՅԴ Գյումրիի «Քարի
կազմակերպության» անդամների հետ: 1899թ:

Ղազարապատի տան բակում. նկարել է
Հովհաննես Թումանյանը:

Սերոբ

ՍԵՐՈԲ՝ ՎԱՐՄԻԱՆԱԵԱՆՆ

Աղբյուր Սերոբի նկարը , Իսահակյանի
անձնական հավաքածուից:

Ավետիք Իսահակյանը Լալայցիգի
համալսարանի ուսանող, 1895թ.:

Ավետիք Բասիակյանը Գևորգյան ճևճարանի տան,
Էջմիածին 1891թ.:

Շուշանիկ Մատակյանի ամուսնության խմբանկար ՇՀ.Ֆ.Բ. Լինչի
«Արմենիա» գրքից, Գյումրի, 1893թ.:

Ավետիք Իսահակյան. Ցյուրիխ, 1900թ.:

Ավետիք Իսահակյանը ժնկում՝ «Արդյակի» խմբագրությունում,
1900 թվին, աջից առաջինը՝ Զրիստափոր Միքայելյան:

«Աերնատան» անդամները՝ Ավետիք Իսահակյան,
Ղազարոս Աղայան, Հովհաննես Թումանյան, Լևոն Շանթ,
Դերենիկ Դեմիրճյան: Թիֆլիս, 1905թ.:

Ավետիք Իսահակյանը հայ կամավորական բանակի
մի խումբ սպաների հետ, 1917թ.:

Եւ իմ անկողնի վրայ իմ անկողնի վրայ
 Իմ անկողնի վրայ իմ անկողնի վրայ
 Իմ անկողնի վրայ իմ անկողնի վրայ
 Իմ անկողնի վրայ իմ անկողնի վրայ
 Իմ անկողնի վրայ իմ անկողնի վրայ
 Իմ անկողնի վրայ իմ անկողնի վրայ
 Իմ անկողնի վրայ իմ անկողնի վրայ
 Իմ անկողնի վրայ իմ անկողնի վրայ

Բացիկ Խաչիկյանի ինքնագրով «Այսօր իմ ծննդյան
 տարեդարձն է... կարող եմ շնորհավորել – ուրք եմ դնում
 30 տարիի մեջ ծերացա՞մ, անցա՞վ չափերս լայնացա՞ն...»։

«Հայրուկի երգերի» հեղինակ Հայ-գուսանը
հին արախետների վրա՝ 1904թ.:

Ավետիք Իսահակյանը ժնկում 1912թ.:

Վիեննայում, ուր կար հայ առևտրականների որոշակի խավ: Ավստրիայի կայսրը հատուկ հրովարտակով Վիեննայի Մխիթարյաններին է հանձնում մի հիմնավորց վանք՝ կառուցած 17-րդ դարի սկզբներին, իտալական վեղարավորների (կապուչիներին) օրդենի համար, այնուհետև և փողոցը, ուր գտնվում էր Սրբ. Ուլրիք տանարը (st. Ulrich), վերանվանվում է Մխիտարիստեն Գասսե (Mechitaristen Gasse): Վանքին կից հատկացվում է առաջնորդարան և հատուկ տպագրատուն: Պարզ է, օտար երկրում այս հայանվեր սրբավայրը առանձնակի հարազատանում է նախկին նեմարանականին, և համարյա ամեն օր Իսահակյանն այցի է գալիս Մայրավանք, հանդիպում պատկառելի Աբբահոր՝ անվանի լեզվաբան և հայագետ Հայր Արսեն Այտընյանի հետ: Ի դեպ, այս ծանոթությունը հետագա տարիներին վերածվում է մեծ բարեկամության: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը դառնում է եվրոպայում Իսահակյանի հիմնական հոգևոր խորհուրդներից մեկը, որը միշտ սատար է կանգնում օտարության մեջ դեգերող բանաստեղծին, հիշենք, որ հենց այստեղ տարիներ անց առաջին անգամ տպագրվեց Իսահակյանի «Սասմա Մհեր» պոեմը (1922):

Միաբանության հայրերը սիրով ու գորովանքով են շրջապատում մայր հայրենիքից եկած երիտասարդ բանաստեղծին, որի անվանը նրանք մեկ անգամ չէ, որ հանդիպել էին արևելահայ պարբերականների էջերում: Հայր Արսենը Աբբահայրը՝ հայագիտության մեծ երախտավորը, որը խմբագիրն էր «Հանդես ամսօրյայի», ցանկություն է հայտնում տպագրել որևէ բանաստեղծություն Իսահակյանից: Բանաստեղծը, շոյված մման պատվաբեր առաջարկից, երկար մտածելուց հետո կատարում է զարմանալի ճիշտ ընտրություն՝ տպագրության հանձնելով դանթեական ուժով ու խորությամբ գրված հետևյալ բանաստեղծությունը.

ԱՆՈՒՆ ԵՔԵՐԻԳ, աստղի՛կ լուսափայլ,
Երբ դու տեսնում ես մեր ոչնչություն,
Երկրային կյանքի խավարն ու մըռայլ,
Անմեղ գոհերի հառաչն ու արյուն,—

Նըսեմանում է հայացքդ փայլուն,
Ճնշում է և՛ քեզ թախիժ դառնագին,
Դու աղոթում ես և լուռ արտասվում.
—Օ՛, նախանձում եմ ես քո արցունքին:

1891, դեկտեմբերի 4, Էջմիածին

Այս բանաստեղծությունը տպագրվում է «Հանդես ամսօրյայում» (1894, N1, էջ 29), «Խանդերգ» վերնագրով, ի դեպ այս վերնագիրը դնելու իրավունքը իրեն վերապահել էր Աբբահայր Այտընյանը: Եվ սակայն հետագա ժողովածուներում Իսահակյանը նախընտրեց հրաժարվել Աբբահոր դրած վերնագրից:

Միառժամանակ անց Իսահակյանը և Մանուկ Աբեղյանը մեկնում են այդ շրջանում դեռևս Ավստրիային հպատակ Գալիցիայի մարզի մայրաքաղաք Լեմբերգ (Լվով)՝ նախապատրաստելու Կաթողիկոսի այցը տեղի հայկական գաղութ: Լեմբերգում 17-րդ դարից սկսած կազմավորվել էր կայուն հայկական գաղթօջախ: Լվովն այդ ժամանակ նստատեղին էր երեք արքեպիսկոպոսների՝ հունական, կաթոլիկական և հայկական: Հայտնի էր քաղաքի հունա-հայկական տաճարը, հայկական գրքերի հավաքածուն տեղի համալսարանի գրադարանում:

Սակայն, ինչպես երևում է և Մանուկ Աբեղյանի «Նոր-Դարում» տպագրած թղթակցություններից, և Իսահակյանի «Հիշատակարանի» գրառումներից, տեղի ունևոր հայերը սպասվող համահայկական հավաքին այնքան էլ տրամադիր չէին դրամական միջոցներ հատկացնել: Իսահակյանը գրում է. «... Եվրոպական

գաղթական բուրժուա-հայերը գիտեն փքուն խոսքեր
շռայլել և պարծենալ ո՛չ մի բան չարած» (Հ. 59):

Գործը գործ, պոեզիան էլ պոեզիա: Գրիչը ցած չի
դնում, Եվրոպան ուշիմ աչքով զննող պատանի բա-
նաստեղծի հայացքը, սակայն, Գալիցիայի դաշտերի
վրայով սահում և ուղղվում է դեպի հայրենի եզերքը,
հայրենի բնապատկերները, դեպի պաշտելի մայրը.

Հովերն առան սա՛ր ու դարե՛ր,

Ամպերն ելան, մութն ընկավ.

– Անգին մերի՛կ, հերիք հուսաս,

Քո շողշողուն աստղն ընկավ:

Լա՛ց, մերիկ ջան, որ էլ չե՛մ գա,

Վերքը սրտիս՝ տուն չե՛մ գա...

1893, օգոստոսի 3, Գալիցիա

Գ. ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԱՅՅԸ

«Հիշատակարանի» գրառումներում Իսահակյանը
մանրակրկիտ պատկերում է իր այնքան սիրելի Խրիմյան
Հայրիկի այցը Վիեննա, նրա հանդիպումները հայկական
գաղթօջախների ներկայացուցիչների հետ և այն բարձր
ընդունելությունը, որին արժանացավ Հայոց Հայրապետը:
Այս գրառումներում երևում է Իսահակյանի տաղանդի մի
նոր երանգը՝ իրականությունը ճշմարտացի և հյուսիսեղ
պատկերներով արտացոլելու կարողությունը. լինի դա
գեղարվեստական արձակ, թե հրապարակախոսական
ժանր: Այնպես որ, եթե Իսահակյանը որոշած լիներ
թղթակցել հայկական որևէ պարբերականի Խրիմյան
Հայրիկի շրջագայության մասին, կասկած չկա, որ թերթը
դրանից միայն կշահեր:

Խրիմյան Հայրիկը Վիեննա է ժամանում օգոստոսի 17-ին, և քանի որ այդ ժամանակաշրջանում գործունեության մեջ էր դրվել ժամանակի հաշվման նոր տոմարը, ապա Իսահակյանը հանախ հնի կողքին փակագծերի մեջ դնում է և նորը:

«Հիշատակարան» – «օգոստոսի 17 (29), Վիեննա.

«Երեկո է... Sündbacht» (Հարավային) կայարանում մոտ 150 հայեր... հավաքվել են և անհամբերությամբ սպասում Հայրիկի ցանկալի գալստյանը...

Իբրևմի ընտանիք, մի բերկրանքով, մի ըղձով ընդգրկված հայերս երկրի զանազան ոլորտից – Հայաստանի խորքերից, Եվրոպայի խորքերից – Լոնդոնից, Փարիզից, Մանչեստրից, Մարսելից, Գերմանիայից, Շվեյցարիայից, Գալիցիայից, Ունգարիայից, Բուլղարիայից, Ռումելիայից և այլն, կային և մեծ բազմություն վիեննական բնիկ ժողովրդից: ...Ահա գալիս է Թրիեստից գնացքը... ահա դուրս են թափվում վագոններից պատգամավորները, եպիսկոպոսները... և ահա երևեցավ մեր փարելի հյուրը, պարթև և հաղթական, ինչպես բիրլիական հերոս, իջավ նա վագոնից. և հսկա ու ծանր քայլեց, մենք շրջապատեցինք նրան, նա խաչակնքեց մեզ, և մենք միահամուռ «Կեցցե՛ Հայրիկը» գոռացինք... Թնդա՛ց օդը... Նա օրհնեց և, ճեղքելով բազմությունը, մտավ կայարանի սենյակը... Հայրիկը հայտնեց, որ շատ հոգնած է և խնդրեց հանգստանա, իսկույն պատրաստի կառքում նստեցրին, իսկ մենք առանձին կառքերով հետևեցինք նրան մինչև հյուրանոց:

Գիշերս հայերս առանձին-առանձին խմբված բուռն էքստազով հաղորդում էինք միմյանց մեզ վրա թողած փառավոր տպավորությունը» (Հ. 57 – 59):

Հասկանալի էր հայության ուրախությունը, Վիեննա էր եկել ոչ միայն անվանի կղերական գործիչը, Մայր Աթոռի տիրակալը, այլ աշխարհի ողջ հայության Հայրապետը, պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդի

համար Խրիմյան Հայրիկը հոմանիշն էր և՛ թագավոր, և՛ նախագահ հասկացությունների:

Հաջորդ օրը Վիեննայի ողջ հայությունը, ժամանած հյուրերը, ըստ կարգի, գնում են աջահամբույրի. «Այսօր – առավոտյան ժամը 9-ից սկսվում է Հայրիկին տեսակցելը և աջահամբույրը: Հայերս խումբ-խումբ մտնում ենք դահլիճը, ուր բազմած է Հայրիկը ժպիտը դեմքին՝ պատկանելի և սիրալիր, սակայն խորը և խելոք աչքերում պարզապես շողում է բարձր հոգու այն սրբազան վիշտը, որ բոլորիս վիշտն է, բայց նա միայն իր երկնային սրտով զգում է այնքա՛ն խորը և իր ողջ եությանը: Ահա՛ մենք. նրա որդիներս, խոնարհվում ենք նրա առաջ, համբուրում ենք կենդանարար աջը, որը տասնյակ տարիների կռիվներում միշտ բարձր պահեց հառաջադիմության, ճշմարտության և սրբության դրոշակը: Հայրիկը բոլորիս գուրգուրում է, սիրող հոր պես հարցնում է յուրաքանչյուրի դրությունը, պարապմունքը, հետաքրքրվում է նրա կյանքով, խրատում է, կատակում է, և մխիթարված բաժանվում ես... Ինչպե՛ս չսիրել Ավետարանի այս ճշմարիտ աշակերտին» (Հ. 59 – 60):

Իսահակյանը հպարտությամբ գրում է, որ Խրիմյան Հայրիկին այցելում են բազմաթիվ բարձրաստիճան ավստրիացի պաշտոնյաներ, տարբեր դեսպաններ, այդ թվում Պարսկաստանի դեսպան Նարիման խանը, ռուսաց դեսպանի օգնականը, Ավստրիայի կայսեր ներկայացուցիչը և այլն:

Առանձնակի ներկայացնում է Խրիմյան Հայրիկի հանդիպումը Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամների հետ, ընդգծում փոխադարձ հարգանքը Հայրիկի և միության հայրերի միջև:

Օգոստոսի 19-ին Հայրիկը այցելություն է կատարում Մխիթարյան Հայրերի վանքը. «Շատ սրտառուչ և փառավոր ընդունեցին Մխիթարյան մեր հարազատ եղբայրները, բոլորը զգեստավորված դիմավորեցին

Հայրիկին: Հայրիկը ուրախացած ողջունեց և աբբահոր հետ միասին շրջեցին համեստ գիտնականների նախանձելի վայրը:

Կեցցե՛ն Մխիթարյան եղբայրները...»* (Հ. 60):

«Հիշատակարանի» հաջորդ գրառումը Վեհափառի այցի մասին է միաբանության կալվածք. «Աբբահայրը հրավիրել էր Հայրիկին միաբանության ագարակը, որ Վիեննայից մի ժամվա հեռավորություն ունի: Առավոտյան Հայրիկը բազմությամբ գնաց ագարակը, ուր դարձյալ արժանավոր հյուրասիրություն գտավ, շրջեց և գոհ ու շնորհակալ վերադարձավ: Առհասարակ Հայրիկը համակրանքով է խոսում Վիեննայի Մխիթարյանների մասին և նրանց ջանքերը օրինակ է տալիս էջմիածնի վարդապետներին» (Հ. 61):

Այս տողերում երևում է և Իսահակյանի խոր համակրանքը Մխիթար Սեբաստացու ուխտի սպասավորների հանդեպ: Ընդհանրապես, իր դատողություններում Իսահակյանը չի փորձում թաքցնել վերաբերմունքն այս կամ այն խնդրի կամ անձի վերաբերյալ: Ահա նա՝ պատանի բանաստեղծը, դառն հեզմանքով նկարագրում է տեղի եվրոպական քաղքենի և ունևոր շրջանների ներկայացուցիչների պահվածքն ու վարքագիծը, հանգելով

---

* Բանասերի շեղում. Թերևս սոսկ իր համար գրած օրագրային այս տողերում հստակ երևում է Իսահակյանի մտքի փալատակումը. ահա ինչպես է բնորոշում նա Մխիթարյաններին և նրանց նստավայրը՝ «համեստ գիտնականների նախանձելի վայրը», այս հանգամանքը օրինաչափություն է դառնում Իսահակյանի շարադրանքի ընդհանուր բնույթի համար, լինի դա բանաստեղծություն թե պատմվածք, լեզենդ թե մամակ, օրագիր թե ծոցատետր – միևնույն է, գորեղ մտքի առկայծումը իրեն ցույց է տալիս: Եվ այս հանգամանքը տարիների հետ ավելի ցայտում և որոշակի է դառնում:

սպանիչ եզրակացութիւնների. «Հայրիկը առանց իրեն գիտենալու՝ գտնվում է արիստոկրատ դերի մեջ՝ շրջապատված վիեննական և այլ տեղերի հայ բուրժուաներով: Հայրիկի բարեսրտութիւնը ի չարն են գործ դնում այդ պարոնները և իրենց տիկիներով ու օրիորդներով ամբողջ օրը անխնա ձանձրացնում ծերունի հորը, թեև Հայրիկի սիրտը տանում է և չի վշտացնում ուրիշներին: Ի՞նչ անել – անբովանդակ մարդկանց տեսակետից՝ պետք է գիտենալ, սերտել պաշտոնական մի տեսակ էտիկետ, պետք է շարժվել բոբովիչների¹ ռեցեպտների համաձայն. պետք է հագնել ֆրակ, մետաքսե ներմակ հալսդուկ, նուրբ, ձյունի նման ձեռնոցներ, որպեսզի սիրած, պաշտած հորը տեսնել կարելի լինի – զարմանալի հիմարութիւն...

Սակայն միփթարվենք, որ խելոք Հայրիկը մի քանի անգամ լավ հեգնեց այդպիսի կոկետների ձևականութիւնը» (Հ. 61-62):

Հստակորեն ի հայտ են գալիս Իսահակյանի մարդկային խառնվածքի գծերը՝ պարզ, անմիջական, դեմոկրատ, հեռու ամեն տեսակի կեղծ արիստոկրատիզմից, քաղքենիութիւնից. այդպիսին էլ մնաց բանաստեղծը մինչ կյանքի վերջը, թեև բախտի բերումով սեղան նստեց դարի մեծագույն մարդկանցից շատերի հետ, բայց և միաժամանակ հավասարի պես հացը կիսեց Ալագյազի հովիվների, վենետիկյան ծովախորշի ձկնորսների հետ: Եվ հենց Խրիմյան Հայրիկի մարդկային բնավորութեան պարզութիւնն ու համեստութիւնն է նա ընդգծում գրառումներում.

---

¹ Իսահակյանը նկատի ունի Ջատիկ Պոպովիչին (Բոբովիչին) Ավստրիայի հայ գաղութի երևելիներից, արևելյան գորգերի վաճառական: Վեհափառի ընդունելության կարգադիր մասնախմբի նախագահ: Տե՛ս «Հիշատակարան», էջ 58-59:

«Հայրիկը յուրաքանչյուր օր թարմանում է և ավելի ընկերական-բարեկամական խոսակցությունների մեջ մտնում մարդկանց հետ: Արդարև, պետք է տեսնել, որ հասկանալ, թե ինչումն է Հայրիկի վեհությունը, նրա ույժը, նրա կոչումը և հանրահռչակ ժողովրդականությունը, այն ժամանակ կարելի է համոզվել, որ այդ նրա բնությունն է, նրա վիշտը, սերը, նրա պաշտվելու ֆակտորները... » (Հ. 62):

Կհանդգնե՞ր արդյոք երիտասարդ բանաստեղծը մտածել, որ չի անցնի տասը տարի, և Հայրիկը կհյուրընկալի իրեն էջմիածնի վեհաբանում և կնստի հետը երկար, գիշերային գրույցների... Իրոք որ անիմանալի են տիրոջ նամփաները...

Այն ժամանակ 18-ամյա Իսահակյանը Հայրիկի ամեն խոսքը ընդունում էր սրբությամբ և արձանագրում իր հոգու մատյանում՝ «Հիշատակարանում»։ «1893, օգոստոսի 22 (սեպտեմբերի 3)։

Ընթրիքից հետո բոլոր հայերս ժողովվեցինք դահլիճը վերջին անգամ համբուրելու սրբազան աջը, Հայրիկը ներս մտավ նաճապարհորդական հասարակ շորերով և կանգնած խոսեց, նրա ձայնը դողդողում էր, ներքին հուզմունքից շատ տեղեր կտրվում էր. – «Ոչինչ չունիմ ձեզի հիշատակ թողնելու, բայց միայն Ավետարանն, իմ խոսք, իմ կտակ Քրիստոսինն է, – Սիրեցեք զմիմեանս... Մնացեք սիրով և խաղաղությամբ, թող ես ձեր սրտերին մեջ ապրիմ, դուք ալ իմ – Հայրիկի սիրտը մեծ է ու լայնածավալ, բոլորդ ալ տեղ ունիք հոն, – բոլորիդ ալ Հայրիկը սիրում է... »:

Հայրիկը օգոստոսի 22-ին երեկոյան ժամը 9-ին Վիեննայի Նորդբահն (Հյուսիսային) կայարանից մեկնում է հայրենիք, ճիշտ նույն նամփով, որով եկել էր Իսահակյանը, բայց հակառակ ուղղությամբ՝ Վիեննա-Օդեսա:

Իսկապես հմուտ արձակագրի արվեստի ուժով է ներկայացնում Իսահակյանը Հայրիկի հետ հրաժեշտի վերջին պահերը. «Երեկոյան ժամը 9-ին կառք նստանք Հայրիկին ուղեկցելու մինչև Nordbahn-ի (Հյուսիսային) կայարանը: Հայրիկը նստել էր վագոնում և լուսամուտից նայում էր մեզ, խորը թախիծի հետ թրթռում էր և ուրախ ժպիտը, սիրաբուխ հայացքը:

Խփեց երկրորդ զանգը...

Հինգ րոպե և Հայրիկը մեր աչքերից հեռո՛ւ, հեռո՛ւ կալանա դեպի այնտեղ, ուր աստվածային ծերունու վերջին օրերը պիտի անցնեին նոր հուլյգերով ու վշտերով: ...Թո՛ղ երկա՛ր և փայլուն լինի կյանքիդ վերջալույսը, սիրելի՛ Հայրիկ: Ահա խփեց երրորդ զանգը... և գնացքը շարժվում է, վերջին անգամ խաչակնքում է Հայրիկը. «Գնա ս բարև, Հայրի՛կ, Հայրի՛կ»: Այսպես, գնաց Հայրիկը, նա էր ցրված հայերիս մի տեղ ժողովել և այնպես բարձր կապերով կապել միմյանց. մեզ թվում էր, թե մենք բոլորս մի մեծ ընտանիքի զավակներ ենք, և մեր գլուխը – Հայրիկը...

Տխուր, շատ տխուր է այս անջատումը – սա մի երջանիկ երազից հետո խոժոռ ու սոսկալի իրականության է նման... » (Հ. 64-65):

Հայրիկի հանդիպման ու մեծարման օրերը Արևմտյան Եվրոպայի սրտում, շրջապատված հոծ հայությանը, կարծես հարազատ դարձրեցին Եվրոպան Իսահակյանին, հալվեց օտարացումի սառույցը: Բանաստեղծը տեսավ, որ հայությունը Եվրոպայում օտար ու խորթ տարր չէ: Եվ քայլ առ քայլ նրա առջև բացվում էին նոր երկրամասի դռները, որ բազմաթիվ հայորդիներ սկսել էին «նվաճել» դեռևս 17-18-րդ դարերից սկսած:

Դ. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻ ԱՍՈՒՄՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՐԸ

Էս ճամփեն ուր-մուր,
Սև ծովի բուր կերթա,—
Շուշան յարս ինձի թողել՝
Էն տղի հետ ու՞ր կերթա:
Ա.վ. Իսահակյան

Վիեննայից Լայպցիգ մեկնելու նախօրեին Իսահակյանն Ալեքսանդրապոլից իր քույր Գինովաբեից ստանում է մի նամակ: Այն օրից, ինչ բանաստեղծը դուրս էր եկել հայրենի քաղաքից, մտավախություն ուներ առնելու «գեշլուրեր» Շուշանիկի մասին: Բայց այն, ինչ գրում էր քույրը, վեր էր ամեն երևակայածից:

Գինովաբեն հայտնում է Իսահակյանին, որ Շուշանիկ Մատակյանն օգոստոսի վերջերին ամուսնացել է ալեքսանդրապոլցի ուսուցիչ Հովհաննես Տեր-Միրաքյանի հետ, որ եղել է նոխ հարսանիք, որին մասնակցել են բոլոր Իսահակյանները...

Ճակատագրի բերումով, այդ հարսանիքը, որը նկարագրում էր Գինովաբեն, իր մանրամասն արտացոլումն է գտել անգլիացի նշանավոր ճանապարհորդ-աշխարհագետ Հ.Ֆ.Բ.Լինչի (1862-1913) «Արմենիա» երկհատոր գրքում (Լոնդոն, 1901), այսինքն՝ դրոշմվել է հայագիտության պատմության մեջ: Լինչի գրքի առաջին հատորը՝ վերնագրված «Ռուսական Հայաստան», պատկերում է նրա ճանապարհորդությունները Արևելյան Հայաստանով, որոնք սկսվել են 1893թ. օգոստոսին: Առաջին գրքի 9-րդ գլուխը վերնագրված է «Ալեքսանդրապոլում» և հակիրճ ներկայացնում է Իսահակյանի հայրենի քաղաքի պատմությունը, նրա աշխարհագրական դիրքը, նարտարապետական շինությունները և այլն: Որպես դրվագ քաղաքի կենդանի կյանքի, կենցաղի բերվում է նկարագիրը Շուշանիկ Մատակյանի հարսանիքի, որը տեղի է ունեցել

1893 թվի օգոստոսի 29-ին, և որին մասնակցել է Հ.Ֆ.Բ.Լինչը: Իրոք որ անիմանալի են Տիրոջ նամփաները... Ի՞նչ է գրում Լինչը. «Հրավիրված լինելով պ-րն Տեր Միքելյանի (պետք է լինի Տեր-Միրաքյանի-Ա.Ի.) հարսանիքին, ես բավական ժամանակ կորցրեցի զանազան արարողությունների վրա, որոնց պետք է մասնակցեի: Քիչ էր մնում, որ ինձ էլ ամուսնացնեին, այն էլ ոչ ավել, ոչ պակաս, քան ինձ հյուրընկալողի հարսնացուի վրա:

Բանն այն է, որ երբ մենք բոլորս հավաքվեցինք տան ներքևի սրահում, հարսի մերձավոր բարեկամը, որը փոխարինում էր նրա մահացած հորը, ձեռնամուխ եղավ հարսին ձևականորեն անուրդի հանելու գործին (այսպես է Լինչը ընկալել ջինգորի պրոցեսը -Ա.Ի.):

Ըստ որում, իմ առաջարկած գումարը, որը, ինչպես հիշում եմ, հասնելով մոտ 200 ուրբու՝ բավական երկար ժամանակ սպառնում էր գերազանցել իմ ախոյանների առաջարկությունները: Ես այնժամ հանգիստ շունչ քաշեցի, երբ իմացա, որ այդ արարողությունն իրական հենք չունի, և որ հարսնացուն, համաձայն նախնական պայմանավորվածության, բոլոր դեպքերում, պիտի բաժին հասներ փեսացուին:

Երբ մեզ նորից վերին սրահը առաջնորդեցին և թույլատրեցին կանանց բազմության մեջ տեսնելու հարսնացուի դիմագծերը, իմ երկյուղները փոխվեցին ափսոսանքների, այնքան անուշ ու գրավիչ դեմք ուներ նա, որ հիշեցնում էր Անդրեա դել Սարտոյի նախասիրած կերպարները՝ բնական պարզությամբ, ջինջ ու անմեղ աչքերով: Եվ սակայն, ես արժանացա նրա համաձայնությամբ՝ նկարելու իրեն հարսանեկան խմբանկարի կենտրոնում, դրանով իսկ հնարավորություն ունեցա հավերժացնել նրա դեռատի գեղեցկությունը (նկ. 26):

Հարսնացուի թիկունքում կանգնած գլխարկով տիկինը նրա հյուրընկալ մայրն է, մեկը ասես Զիովաննի Բելինիի տիպարներից, պատին կոնակը հենած պարոնը

վահան Բարզամյանցն է՝ գերչակի ձեթի վաճառական: Առաջին շարքում երևացող երաժիշտները, հիրավի, բոլորից աշխույժ ու փութաջան կատարողներն են, որոնց ես երբևիցե հանդիպել եմ: Նրանք բնավ չէին հոգնում և ոչ մի վայրկյան դադար չէին առնում:

Խմբանկարի բոլոր մասնակիցները հայեր են: Երբ վրա հասավ գիշերը, սկսվեցին պարերը՝ վառվող ջահերի լույսի ներքո: Երաժշտության ձայները դեռ չէին լուել, երբ մենք վերադարձանք մեր վրանները՝ զարկված քաղաքամերձ փոքրիկ այգում²:

Մեծ մարդկանց նակատագրերն ունենում են նաև մեծ անակնկալներ ու շրջադարձեր: Ահա Իսահակյանի սիրտը գրաված ու տանջած Շուշանիկը պետք է անմահանար ժամանակին մեծ հոչակ հանած Լինչի «Արմենիա» գրքում և իր զարմանալի ու անմեկին հայացքով կախարդեր աշխարհներ տեսած Լինչին...

Սակայն վերադառնանք Գինովաբեի այն նամակին, որը տակն ու վրա էր արել բանաստեղծի ներաշխարհը: Դրանից պահպանվել է սոսկ մի հատված՝ մեկ էջ, մնացածը չկա, հստակ երևում է, որ այն կտրված է: Հիրավի, գրածն այնքան անողորք է եղել, որ Իսահակյանը որոշել է այն ոչնչացնել և սակայն մեկ պատառը այդ օրհասական նամակի պահել է: Բերում ենք նամակի տեքստը այն վիճակում, ինչպես պահպանվել է. «Իսկ Վահանը, ինչպես որ Թիֆլիսից եկել է, մինչև հիմա պարապ է: Պ.Միրաքյանի և Շուշանիկի հարսանիքը շատ շքեղ էր, հայեվար դադի (հային վայել կարգի -Ա.Ի.) էր, ոտով գնացին պսակար

---

² Г.Ф.Б.Линч. Армения: очерки и этюды. в 2 т-х, Тифлис, 1910, том 1, стр. 169-170: Հատվածը բերում ենք ռուսական հրատարակությունից մեր թարգմանությամբ: Գրքի 170-րդ էջում տեղադրված է №26 լուսանկարը՝ հետևյալ ծանոթագրությամբ՝ «Հարսանեկան խումբ Ալեքսանդրապոլում»: Լուսանկարում պատկերված են 27 հոգի, այդ թվում և գուսան Շերամը:

բենկալյան կրակներով, ռաքետներով, և Շուշանիկը շատ լավ էր հագնված, տղամարդու ջիզգիրը գիշերն էր, Միրաքյանը շատ մարդ էր կանչել թե՛ վաճառական դասակարգի, թե՛ ուսուցչական, դրանց թամադեն կլինի Մակար Տեր-Սարգսյանը. Կենաց խմելու ժամանակը», – տեքստը այստեղ ընդհատվում է, շարունակությունը նույն էջի ետևի կողմում. «Շուշանիկը: Ջանազանի քեռակինն էլ, մենք էլ էինք գնացել:

Շուշանիկը քեզի համար հարցուց, թե Ավետիքը ինչդ է, որտեղ է, ես էլ ասացի, թե Վենա է, հետո պետք է գնա Գերմանիա կարդալու, շատ ուրախացավ³: Ալմաստ մորքուրանց Ալեքսանից շատ անբավական էր, որովհետև այստեղ բոլորին ասել է, թե ես սիրահարված եմ Շուշանիկի վերա, դրա համար շատ վատաբանեց Ալեքսանին, էլ ուրիշ ինտերեսնի բան չկա հաղորդելու:

Մերոնք բոլորը բարևում ենք քեզ Նատոն և Թումասը առանձին նամակ պետք է գրենք քեզ Գալուստը և Նսթերը դեռ չեն եկել Երևանից:

Քեզ կարոտ քո քույր Գինովաբե Ջարիֆյանց» (ԱԽԸԱ):

Նամակի վերջում Իսահակյանի ձեռքով գրված է՝ «1893թ. 14 սեպտեմբերի Ալեքսանդրապոլ.

Ստացել եմ Վիեննայում»:

Իսահակյանագիտության* մեջ այս նամակի մասին շատ է խոսվել, ճշմարտացի կերպով նրան տրվել է վնոորոշ նշանակություն, բայց ահա նամակի տեքստը տպագրվում է առաջին անգամ, և այն պարզաբանում է որոշ հանգամանքներ:

---

³ Այս հատվածի դիմաց Իսահակյանը մատիտանշան է արել:

* Մասնավորապես՝ *Արամ Ինճիկյան*, Ավետիք Իսահակյան, Ե., 1977, էջ 236, *Հովհ. Ղանալանյան*, Ավետիք Իսահակյան, Ե., 1955, էջ 257, *Ալբերտ Մուշեղյան*, Ավետիք Իսահակյան. Վաղ տարիներ, Ե., 1983, էջ 144:

Գիճուվաբեն, լինելով անմիջական անձնավորություն, հեռու ձևականություններից, իր պարտքն է համարել առաջինը եղբորը հայտնել կատարվածի մասին, չսքողելով ոչ մի երևույթ ու պատկեր: Եվ գուցե իրենից անկախ դրսևորել է որոշ դաժանություն՝ չմտածելով, թե իր հայտնածը ինչքա՞ն վշտացրած կլինի բանաստեղծին: Եվ էլի նույն նամակում Գիճուվաբեն միամտությամբ հայտնում է այն չթաքցրած հետաքրքրության մասին, որ ցուցաբերում է Շուշանիկն Ավետիքի հանդեպ: Եվ այն էլ հարսանյաց հանդեսի օրը: Ահա հենց այս հարցի մեջ է թաքնված Շուշանիկի եռությունը՝ և՛ տանջել, և՛ կարեկցել, և՛ սիրել, և՛ մերժել: Բայց և այն փաստը, որ Շուշանիկը ուրախանում է, որ Իսահակյանը Գերմանիայում շարունակելու է ուսումը, ի հայտ է բերում հարցի հակառակ կողմը. այժմ պիտի գար Շուշանիկի տանջվելու և սիրելու ժամանակը: Այո, այդպես է լինում կյանքում, ինչպես ասել է Թումանյանը իր բանաստեղծություններից մեկում.

Նա տակավին չի իմանում,
Թե աշխարհքն էր ինձ պատկանում.
Նույնիսկ ձրրի, առանց փողի,
Սիրտըս չուզեց – ձեռից թողի...

Թերևս նույն այս նամակում երևում է Շուշանիկի բնավորության մեկ այլ գիծը, այնքան բնորոշ գավառական քաղաքի գեղեցկուհիներին, սիրահարեցնել հերթական «ախ քաշողին», հետո էլ հեզմել, ծիծաղել կամ թե ավելին, նկատի ունենալով հանդիսատեսներին, ցույց տալ, թե իբր իր արժանապատվությունը վիրավորված է. ահա այս անգամ այսպիսի «էլի մեկ գոհ» է դառնում Իսահակյանի բարեկամներից մեկը՝ Ալեքսանը, ինչի մասին ևս գրում է Գիճուվաբեն:

Հիրավի, այդ հեռավոր Վիեննայում, հազարավոր մղոններ հեռու հայրենի տնից, պաշտելի եակից, Իսահակյանը կրեց իր անձնական կյանքի առաջին ամենաուժեղ հարվածը, երբ փշրվեց երեկվա պաշտելի կուռքը, երբ նա, որին պաշտում ու երկրպագում էր, դարձավ սովորական մեկը, ինչպես Շեքսպիրն էր ասել «մի երկումեջքանի անասուն են կազմել»:

Երբ քառասուն օր դեռ չէր անցել Իսահակյանի մեկնումից, երբ դեռ չէր չորացել Ավետիքին գրած Շուշանիկի նամակների թանաքը, երբ դեռ հնչում էին բանաստեղծի սիրո խոսքերը աղջկա ականջին, երբ ամբողջ Գյումրին գիտեր ու խոսում էր Ավետիքի և Շուշիկի սիրավեպի մասին:

Եվ նա նախընտրեց 34-ամյա, Եվրոպայում ուսում առած մի մանկավարժի նրանից, ով գրել էր.

Սիրուն աստղե՛ր, անուշ հովե՛ր,
Յարքս ու՞ր է՝ ես գիշեր.
Պարզ երկրնքի նըխշուն աչե՛ր,
Յարիս տեսա՞ք ես գիշեր:

Լուսը բացվավ, դուռը բացվավ,
Ամպ ու զամպ է, թոն կուգա,
Ալ ձին եկավ, անտեր եկավ,
Ա՛խ, յարս ու՞ր է, տուն չի գա...

Նա նախընտրեց իր մոր պարզամիտ հաշվարկը, սրտի կանչին, նախընտրեց դիպլոմավոր վարժապետին նրանից, ով ասել էր՝ «Սիրտըս երկինք է... /Ամեն արարած/ Աստղ ունի այնտեղ—/ Գառ ունի այնտեղ», նախընտրեց գավառական քաղքենու կենցաղը նրանից, ով երագել էր «Արագի ափին բոստանս լինի, Ծով-քրտինք թափեմ Շուշիկիս համար»:

Ի՞նչ միջոց ունեն պատանի բանաստեղծը դիմադրելու
իրեն պարուրած վշտին, եթե ոչ միայն պոեզիան, որն այդ
օրվանից դառնում է բանաստեղծի համար առաջին և
վերջին սերը: Եվ պոեզիան թույլ չի տալիս, որ իր հերոսը
ծնկի գա ու ընկնվի: Արարման գորեղ տարերքը նրան այդ
չարաբաստիկ օրը դուրս է նետում տնից, ամբողջ գիշեր
բանաստեղծը թափառում է Վիեննայի շրջակայքի
գեղատեսիլ դաշտերում, մտաբերում հայրենի եզերքը ու
ասես նրան հանձնում իր վիշտը.

Դա՛րդըս լացեք, սարի սըմբուլ,
Ալվան-ալվան ծաղիկներ,
Դա՛րդըս լացեք, բաղի բլբուլ,
Ամպշող երկնուց գով-հովեր...

Երկինք-գետինք գլխուս մթնան,
Անտուն-անտեր կուլամ ես.
Յարիս տարա՛ն-ջանիս տարա՛ն,
Հոնգու՛ր-հոնգուր կուլամ ես...

Ա՛խ, յարս ինձի հանեց սըրտեն,
Անճար թողեց ու գընաց.
Սըրտիս սավդեն – խորունկ յարեն
Անդեղ թողեց ու գընաց:

Դա՛րդըս լացեք, սարի սմբուլ,
Ալվան, ալվան ծաղիկներ.
Դա՛րդըս լացեք, բաղի բլբուլ,
Ամպշող երկնուց գով-հովե՛ր...

1893 օգոստոսի 29, Վիեննա

Գինովաբեի նամակի վրա Իսահակյանը դրել էր ամսաթիվը՝ «14 սեպտեմբեր Վիեննա», ըստ թանաքի և ձեռագրի բնույթի որոշակիորեն երևում է, որ այդ ավելի ուշ շրջանի նշում է և արված համաձայն Նոր տոմարի: Նույն այդ շրջանում գրվել է «Դարդըս լացեք...»-ը: Այս է վկայում նաև «Էս նամփեն ոլո՛ր-մոլո՛ր...» բանաստեղծության ստեղծման պատմությունը. ինչպես պատմել է այդ մասին ինքը՝ բանաստեղծը, Արամ Ինճիկյանին. «Վիեննայում էի, երբ Գինովաբեից (քրոջիցս) նամակ ստացա, թե՝ Շուշիկը ամուսնացավ: Գովեցի, ինձ գցեցի Լայպցիգ՝ ընկերներիս մոտ մի խիթարվելու: Բանաստեղծությունը հորինեցի՝ ճանապարհին, հետո Լայպցիգում գրի առա (1893թ. սեպտեմբերի 2-ին): Նույն օրերին, նույն առիթով եմ գրել «Դարդըս լացեք...»-ը⁴: Քրոջ նամակից, իսկ ավելի ուշ Լայպցիգում ստացած մեծ եղբոր՝ Ալեքսանդրի նամակից (1893, 12 հոկտեմբերի) Ավետիքն իմանում է. «Ուղիղ որ լավ գույգեր էին Միրաքյանցը և Շուշանիկը՝ նոքա հիմա ապրում են Տրապիզոնում» (ԱԻԸԱ):

Տրապիզոնը սև ծովյան քաղաք է Թուրքիայում, ուր տեղի հայկական դպրոցում Տեր-Միրաքյանը դասեր պիտի տար: Այստեղից և բանաստեղծության մեջ Սև ծովի անվան հիշատակումը: Բանաստեղծությունը ըստ ինքնագրի գրված է Պրագայում սեպտեմբերի 2-ին Վիեննայից Լայպցիգ ճանապարհին, հավանական է հենց գնացքի մեջ: Ներկայացնում ենք բանաստեղծության առաջին

⁴ Արամ Ինճիկյան, Ավետիք Իսահակյան, Ե., 1977, էջ 236:

* Անհրաժեշտ մեկնաբանում. Մենք աշխատում ենք մեջբերումները Իսահակյանի տեքստերից, մանավանդ «Երգեր ու վերքերից», բերել նախնական տեսքով, ըստ այն բնագրի, որը գրվել է տվյալ ժամանակ, պահպանելու համար իրական պատկերը:

բնագիրը*, ինչպես որ գրել է Իսահակյանը «ցասման օրերին», հետագայում այն հիմնովին վերամշակել է, բյուրեղացրել, բայց մեզ հետաքրքրում է առաջին, «Երգեր ու վերքերում» տպված օրինակը*.

Էս նամպեն ոլո՛ր- մոլո՛ր

Սև ծովի բոլոր կերթա.

Շուշան յարս ինձ թողեր է,

Էն տղի հետ ու օ՞ր կերթա...

Մերի՛կ, թուրս մեջքս կապե՛,

Բե՛ր կապուտ ձիս, շուտ հեծնիմ,

Քանի լուս է, լուսինն անց չէ,

Էնոնց հետքից չու՛ստ հասնիմ:

Ճակատ նակտի են տղի հետ

Կռիվ մտնիմ, բոց դառնամ,

Ջարդեմ, փշրեմ ոտն ու գլուխը

Խմեմ արունն ու հովնամ:

---

* Բանասերի շեղում. Հարկ կա այստեղ ընդգծել մեկ հանգամանք. 1908թ. բանաստեղծությունների նոր ժողովածուն տպագրության պատրաստելիս Իսահակյանը հիմնովին փոփոխել է նախնական տեքստը: Փաստորեն մնացել է միայն առաջին քառյակը, մնացածը նորն է, և չնայած 15 տարի էր անցել Շուշանիկի ամուսնության օրից, ցատումն ու ցավը դույզն անգամ չէր պակասել Իսահակյանի սրտում: Եվ բանաստեղծը հետևյալ սիմվոլիկ իմաստով է եզրափակում այդ երկը.

Ու ճամփեն, մութ մոլորում,

Սև ծովի բոլոր կերթա.

Շուշան յարս ձեռքերն արյուն՝

Էն տղի հետ հարս կերթա:

(«Երգեր ու վերքեր», 1908)

Ա՛խ, թե որ է՛ն ինձի հաղթեց,
է՛հ, թող ընկնիմ չոլի մեջ,
Թո՛ղ արծիվը աչքերս հանե,
Պետ – առուծը սիրտս ուտե...

Հեչ չէ՛ հեղմ՝ էլ յարիս կ'ասեմ –
«Ա՛խ, Շուշա՛ն ջան, ու՞ր կերթաս,
Երկնուց աստղերն քեզի կու տամ,
Էն տղի հետ հե՛չ չ'երթաս... »:

1893թ., 2 սեպտեմբերի Պրագա:

«Երգեր ու վերքեր» (էջ 53)

Եվ իրոք, իր այդ քայլով Շուշանիկը յուրովի «սպանում է» Իսահակյանին: Հարվածն այնպիսին էր, որ մինչև անգամ «Հիշատակարանում» Իսահակյանը 1893թ. սեպտեմբերից (լուրն առնելու ժամանակից) մինչև 1894թ. հունիսը ոչինչ չի գրում: Եվ միայն մեկ տարի անց, 1894թ. նոյեմբերի 1-ին, «Հիշատակարանի» էջերում կրկին երևում է Շուշանիկի անունը: Այն էլ ինչպիսի՝ ջերմությամբ ու նվիրումով, մեծահոգության ինչպիսի՝ առաքինությամբ. «Ա՛խ, Շուշիկի համար էի ես ապրում, իմ կյանքի ծանրության կետն էր, նրա շուրջն էր պտտվում իմ ողջ գոյությունը – կրթվում, սովորում, գրում, տպում, ձի հեծնում, շոր հագնում, զարդարվում, տխրում, քեֆ անում, արտասահման թռնում, երազում – միայն նրա համար... Ա՛խ, ինչքա՛ն սիրում էի, և ինչքա՛ն մաքուր ու հրեշտակային... Ինչքա՛ն լացել եմ նրա համար – նեմարանում, ծառերի տակ՝ հոնգուր – հոնգուր լացել եմ... մեռա՛կ լացել եմ... երազում լացել եմ, անկողնումս լացել եմ... Ա՛խ, Շուշիկ, դու ո՞նց մոռացար ինձ – ինձ՝ քու պաշտողին... » (Հ. 73-74):

Իսահակյանի ընկերների և հարազատների՝ մեզ

հասած նամակներից երևում է, որ Իսահակյանի ընկերներն էլ զարմացած էին Շուշիկի այդ քայլից: Այսպես, հեմարանական շրջանի մոտ ընկեր Պողոս Մխիթարյանը էջմիածնից գրում է Իսահակյանին. (1893, դեկտեմբերի 6). «Մի բան մոռացա գրել, քո սիրոյն հասցրած հարվածը, ինչպես երևում է, այնքան էլ ուժեղ չի ազդել քո վերա. իսկ Ալեքսանդրապոլում երբես լսեցի, թե Շուշիկը շուտով պսակվել է, բոլորովին ապշեցի. ինչպե՞ս կարելի է, ասում էի ես, որ Շուշիկը դավաճաններ նրան. չէ՞ որ նա Ավետիքին սիրում էր. բայց գուցե ծնողների, տանեցոց ազդեցությունից ստիպված է եղել այդպիսի ամուսնության համաձայնվել. կամ՝ վերջապես՝ բոլորովին մոռացել է Ավետիքին, և դա ի՞նչ անբնական բան է որ. մի՞թե քիչ է պատահել այդպիսի օրինակներ, երբ աղջիկը դավաճանել է իր սիրահարին:

Ուրեմն՝ քո սերը այժմ իդեալական է, որովհետև թեպետ չես կարող տիրապետել քո սիրո առարկային, բայց շարունակում ես սիրել նրան... » (ԱԻԸԱ):

Այս նամակում թերևս մեզ համար ամենաարժեքավորը Պ. Մխիթարյանի հետևյալ խոսքերն են. «... չէ՞ որ նա Ավետիքին սիրում էր»: Ինչի՞ց է հանգել այս մտքին հեղինակը, ըստ երևույթին էջմիածին՝ Ավետիքին գրած աղջկա նամակներից՝ 1891-1892թթ. ժամանակաշրջանում, որն Իսահակյանը կոչել էր «սիրո ճմեռը»: Ի՞նչ պատասխան կարող էր տալ Իսահակյանը ընկերոջը, որը ճշգրիտ կռահել էր իր հոգեվիճակը:

Իսկ Իսահակյանի ամենամոտ ընկերներից մեկը՝ Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցը, որը լավատեղյակ էր մեր հերոսների սիրավեպին, գրում է Թիֆլիսից (1893, սեպտեմբերի 18):

«Քո դրուսյունդ լավ գրիր, որ ամբողջովին պատկերացնեմ: Չլինի թե Շ-ի մասին հուսահատվես, ես քեզ տղա չեմ ասի, սերդ դարձյալ սրտումդ է, չտարավ հետը: Վարվիր ինչպես ուզում ես, դա քեզնից է կախված:

Տեր-Միրաքյանցի հետ Տանկաստան է գնացել Շուշանիկը: Հիմա են ինձ համար շատ հետաքրքիր դարձել Ծ-ի գրած նամակները, շատ եմ հետաքրքրվում, թե ի՞նչ էր գրում յուր նամակների մեջ» (ԱԽԸԱ):

Եվս մեկ նամակ 1893 չարաբաստիկ թվականին Իսահակյանը ստանում է իր նեմարանական ընկեր Խաչատուր Եղիազարյանից, որը Իսահակյանի համադասարանցին էր և ուսումը նեմարանում շարունակել է Իսահակյանի հեռանալուց հետո էլ: Իսկական ընկերոջ մաքուր, սրտակից հոգով է գրված այդ նամակը. «1893, 8 դեկտեմբեր... Հիշում ես այն ժամանակը երբ միասին ֆուրկոնով գնում էինք Երևան և ապա էջմիածին (նեմարան) այն լուսնկա գիշերը, որ դու բավական վիճեցիր պլատոնական սիրո մասին և ինքդ պարզությամբ բաց արիր սրտիդ գաղտնիքները իմ առաջ... այն սիրային մագնիսը, որը քեզ ձգում էր դեպի քո թանկագին «Շուշանիկը», որին դու հոգով և սրտով սիրում էիր. այժմ, հոգիս, դարձյալ ես ոչ մի խոսք չեմ կարող գտնել քեզ միխիթարելու, քո անդառնալի սիրային մեծ կորուստի համար.. Քաջալերվի՛ր և խրախուսվի՛ր, որ այսուհետև ոչ մի արհավիրք չի կարող քեզ ճնշել, ոչ մի փոթորիկ չի կարող քեզ կլանել: Դրանով դու նոր ուժ կստանաս անվերջ աշխատելու և գործելու, և այդ ուժով, դու միշտ ձեռք կը կարկառես թշվառներին և ընկածներին» (ԱԽԸԱ):

Այս նամակներից հստակ երևում է, որ Իսահակյանի սիրավեպի մասին նրա ընկերները տեղյակ են եղել: Եթե առաջին շրջանում իր զգացմունքները բանաստեղծը գաղտնի էր պահում, ապա հետո, երբ Շուշանիկին ուղղված բանաստեղծությունները սկսեցին լույս տեսնել, Իսահակյանն այլևս ոչինչ չունեի թաքցնելու: Նա սիրահարված էր, աշխարհին նայում էր սիրահարվածի աչքերով և գրում սիրահարվածի պես: Դա զուտ պլատոնական, մաքուր ու անարատ սեր էր, ինչպես ինքն է խոստովանել «Հիշատակարանում». «Իմ սերը դեպի Շուշիկը ոչ մի

Ժամանակ բոլորովին կույր չէր – նա միայն սեռական ծածուկ ձգտումից չէր այդքան բյուրեղացել ու նրբացել: Ես իրոք սիրեցի նրա աչքերը, թարթիչները և ականջի մոտի մազերը – նրա ողջ դեմքն ու քնքուշ ձեռիկները – ես այդ սիրեցի՝ ինչպես կսիրեի ժայռը, բնության մի չքնաղ անկյունը՝ ջրվեժ, լճակ: Հետո ես սիրեցի նրա հոգեկան աշխարհը՝ ես այդ իրոք գիտակցաբար սիրեցի – երկար խոսելուց, արտահայտվելուց, իրար մասին լսելուց, մենք իրար համակրեցինք բարոյապես: Մեր նամակագրութունը մեզ ավելի իրար ճանաչեցրեց ու սերտ, սրտանց կապեց. մենք իրար մեջ մեր որոնածը գտանք (...)) (Հ. 146):

Այսպիսին է եղել Իսահակյանի զգացմունքը, այն ունեցել է իրական հիմք, և հստակ երևում է, որ առաջին շրջանում փոխադարձ էր և, վերջապես, խոսք է եղել նույնիսկ ամուսնության մասին: Եվ այստեղ հարկ է ասել, որ անխուսափելիորեն կծագեր մի խոչընդոտ, որին մենք դեռ չենք անդրադարձել: Դա այն էր, որ Ավետիքն ու Շուշիկը ունեին բավական մոտ ազգակցական կապ, հիշենք, որ Շուշանիկը Ավետիքի մորաքրոջ թոռնուհին էր, իսկ հայկական եկեղեցին թույլատրում էր ամուսնությունը միայն յոթ սերունդ (պորտը) հեռու բարեկամների միջև: Այս դեպքում նրանք պետք է դիմեին ստանալու Մայր Աթոռի հատուկ թույլտվությունը: Այս հանգամանքն էլ չարչրկվել է Շուշանիկի բարեկամների շրջանում: Եվ այն լավ խաղաքարտ էր Շուշանիկի մոր ձեռքում: Իսահակյանն էլ խորհրդածել է այս ուղղությամբ «Հիշատակարանում».

«1894, նոյեմբերի 19. Գիտությունը ասում է, որ արյունակից ամուսնությունը վնասակար չէ – դա շատ լավ է (բնական ընտրության) Zuchtwahl-ի համար: Իմ տեսակետով, երբ կյանքի մեջ կմտնի այդ մեծ իդեալը, բարոյական խոշոր պրինցիպը, որ սեռական հարաբերությունը զվարճություն չէ, այլ մեծ համաշխարհային բարձր պարտք... բա, ինչպե՞ս կարելի է մի ուրիշ աղջկա

վրա այդ աչքով նայել. մի՞թե նա քու քույրը չէ, մի՞թե քու կիներ քու քույրը չէ: Սեռական կյանքը, որպես զվարճություն, դա ամեն դեպքում վատ է և կեղտոտ առհասարակ՝ լինի քրոջ, քույրքի, թե ջհուդի, օտարի հետ»⁵:

Սա գրված էր, երբ Շուշիկն արդեն ամուսնացել էր, հարկ է ասել, որ մինչ Շուշիկի ամուսնությունը մենք Իսահակյանի մոտ չենք գտնում ոչ մի գրառում, անգամ միտում կապված սեռական զգացումների ոլորտի հետ, հեռու, շատ հեռու էր Իսահակյանը հարցի այդ կողմից: Եվ ահա կյանքի անողորմ իրականությունը: Եվ բանաստեղծը դառնացած գրում է. «Հիշատակարան». «1894 նոյեմբերի 20. Եթե Շուշիկի մեջ լինեք բարոյական ինքնագիտակցություն, նա չէր ամուսնանա (...)» («Հիշատակարանի տպագիր տեքստում այստեղ հատվածը ընդհատվում է -Ա.Ի.) – հիվանդ և թույլ, ժառանգապես պակասավոր և երևի լուսնոտ... Իսկ նրա սերունդը ի՞նչ պիտի լինի – խլուրդներ, բեռ ժողովրդի վրա. իրենց րոպեական վայելքի համար ստեղծում են տանջվող մսի կտորներ ու ծանր սյուլլուկներ աշխատող մասսայի վզին»⁶:

Այս դառը տողերը, որոնք ընդհանրապես անհարիր են Իսահակյանի խառնվածքին, թելադրված էին առաջին հերթին բանաստեղծի ծանր հոգեկան դրությամբ: Սիրած աղջկա ամուսնության լուրն առնելուց թեպետ տարի էր անցել, սակայն Իսահակյանը հանգիստ չէր գտնում: Այդ դավաճանությունն անընդհատ, ծովափնյա ժայռերին խփվող ալիքների պես հալ ու մաշ էր անում նրա եությունը.

---

⁵ «Հիշատակարանի»՝ 1977թ. հրատարակված տեքստից այս հատվածը հանված է, վերականգնել ենք այն ըստ 1894 թվի օրագրի:

⁶ Հատվածը վերականգնում ենք ըստ Իսահակյանի՝ 1894 թվի նոյեմբերի 20-ի օրագրային գրառման:

«Հիշատակարան» – «1894, դեկտեմբերի 3. Ես սիրեցի Շուշիկին ու սիրվեցի, մենք կարող էինք իրար հետ շատ բարձր ու գեղեցիկ ապրել, բայց մարդիկ, որոնց դուր չեկավ իմ սերը՝ այն պատճառով, երևի, որ ես աղքատ եմ՝ խափանեցին այդ: Իմ արտասահման գալս իմ բարոյական մահվան պատճառ եղավ... Օ՛հ, ես շատ եմ տանջվում, կուրծքս պատռվում է տանջանքներից, իսկ նա զվարճանում է – իմ տանջանքներով նա զվարճանում է» (Հ. 105):

Մենք շատ քիչ բան գիտենք ամուսնությունից հետո Շուշանիկին համակած զգացմունքների մասին, զվարճանում էր նա արդյոք Ավետիքի տանջանքներով, հագիվ թե, երջանի՞կ էր արդյոք, պատասխանի փոխարեն կուգենայինք այստեղ բերել Շուշանիկի մի բանաստեղծությունը՝ գրված հենց Խահակյանի հիշատակած Սև ծովի ափին՝ Տրապիզոնում, ամուսնության երկրորդ ամսին՝ 1893թ. հոկտեմբերի 23-ին.

Մի խու՛լ հառաչ է հնչում ափերից,
Ալեկոծ ծովի՝ նա միակ բողոք,
Հու՛յս է որոնում տառապած ալիք
Ու ժայռի լանջը ծեծում անողորմ:

Մերթ-մերթ բյուրավոր մրմունջն է հնչում.
Մերթ ետ շառաչում երևած ափից,
Կարծես տանջանքից, կորած հույսերից
Ծովը ժայռի մոտ լալիս է դարդից:

Փարվում է, երգում ծովը հավիտյան,
Իսկ ժայռը լուռ է, լուռ ու անասան:
Իրար են բախվում նոր հույզեր, մտքեր,
Իզուր բորբոքում իմ խոհեր, տենչանք.
Սիրտս դատարկ է, մի ժայռ է դարձած,
Անողորմ կյանքի կռվում արնոտված:

Երջանիկ մարդու գրչով չէ գրված այս բանաստեղծությունը: Գրավոր վկայություններ Շուշիկի հոգեվիճակի մասին մեզ հասել են միայն նրա բանաստեղծությունների ձևով, իսկ հայտնի է, որ բանաստեղծությունները չեն կեղծում, այնտեղ՝ տողերի խորքում թաքնված է լինում նշմարտությունը:

Իսահակյանը հանկարծ հիշում է Շուշիկի խոսքերը. «... Շուշիկն ինձ գրում էր՝ «Եղբայր ջան, համակրելի, քանկագին, ամենասիրելի եղբայր...» »:

Ա՛խ, Շուշիկ, իմ քույր Շուշիկ, որքան թշվառ եմ... » (Հ. 188):

1894, ինչպես և 1895թթ. «Հիշատակարանի» գրառումների մի զգալի մասը Իսահակյանի սիրո կորստի ողբն է: Զարմանալ միայն կարելի է, թե դա ի՞նչ մեծ, նվիրական զգացմունք է եղել պատանի բանաստեղծի համար:

Իսահակյանի մտքով անգամ ինքնասպան լինելու ծրագրեր են անցել:

«Հիշատակարան», «1894, նոյեմբերի 1. Կյանքը հոսեց – սրտիս վերքերը լավացան, սպիները կորան, այնպես որ՝ իսկի չեմ հիշում, որ ես մի ժամանակ հուսահատված, թշվառ, ինքնասպանության մոտ մի մարդ էի – փշրված ու անձգտում, կամ իսկի չեմ հիշում, որ ես սիրեցի, լացեցի ու տանջվեցի... » (Հ. 73): Ըստ Երևույթին Ավետիքի համար ամենածանր շրջանը եղել է 1893 աշունը և 1894 գարունը, այդ են վկայում և Իսահակյանի այն ընկերների նամակները, որոնց առաջ նա բացել էր սիրտը: Առաջին նամակը Մանուկ Աբեղյանից է, որը, լինելով Վիեննայում բանաստեղծի կողքին, հրաշալի գիտեր նրա հոգեվիճակը.

«1894, 2 ապրիլի. Սիրելի Ավետիք! Մարտի 29-ին ստացա նամակդ, և որ շտապում եմ պատասխանել, և քո հարցերին գոհացում տալ: Բայց մի բան ինձ վերա շատ վատ տպավորություն թողեց, այդ այն միտքն է, որ ծնեցրել

է մի՞նչ և անգամ քո մեջ ինքնասպանութեան ոգին, ես այդ մտքի հետ, ոչ մի դեպքում, չեմ կարող հաշտվել, մի՞թե դու այդքան շատ ես ձանձրացել կյանքից, չէ՞ որ դեռ շատ և շատ բան է սպասվում քեզանից, չէ՞ որ դու կատարելու պարտականություններ դեռ շատ ունես, ես գիտեմ, որ քեզ այդ դրութեան մեջ ձգողը, է, առաջին սիրո կորուստը, բայց չէ որ դու դեռ ևս այն երիտասարդական վառ հասակում ես, որ կարող ես երկրորդ և երրորդ անգամ սիրել, և ավելի սաստիկ սիրել. հիշի՛ր երևելի մարդկանց, որոնք կորցնելով իրանց ամբողջ սիրո էակները, այնուամենայնիվ, ոչ մի անգամ չթուլացան ու չհուսահատվեցին, այլ ընդհակառակը, միշտ համառ կերպով մաքառում էին այդ վշտերի և հոգեկան տանջանքների դեմ» (ԱԻԸԱ):*

Հաջորդ նամակը գրված է նույն օրերին, դարձյալ նեմարանական ընկեր Համազասպից. «1894, 31 մարտի էջմիածին. Սիրելի Ավետիք. Երեկ չէ առաջի օրը նամակդ ստացա և բոլորովին զարմացա, որ դու այդպիսի դրութեան մեջ ես ընկել, — ի՞նչ կ'ընչանակե՞ այն աստիճանի հուսահատության հասնել, որ ինքնասպանութեան միտք ծագի իր մեջ. ինչու՞ համար, ինչու՞ համար չապրել, — դու կորցրել ես սերդ — մի՞թե նորից չես կարող սիրել — դրանից էլ հեշտ բա՞ն...

(Գյոթեն յոթն անգամ սիրեց, հիշու՞մ ես) — հա՛, դու նամակիդ վերջում խոսում ես ինչ-որ ցնորական գաղափարների մասին, որոնցով դու եկել էիր Գերմանիա, բայց քանի որ այդ ցնորքներդ չէին իրագործվել, ուստի

---

* Անհրաժեշտ տեղեկանք.

Մենք միայն մի հատված ենք բերում այս նամակից, որն ինքնին երիտասարդ ընկերների մարդկային հարաբերությունների հրաշալի վավերագիր է, որին հայ ընթերցողը ամբողջությամբ կծանոթանա, երբ հնարավորություն կլինի հրատարակել «Ժամանակակիցների նամակները Իսահակյանին» ժողովածուն:

դու ընկել էիր այդ տեսակ դրության մեջ – ապատիայի... այդպես պատահում է երիտասարդներից շատերի հետ, մանավանդ երբ նրանք մտնում են մի նոր ասպարեզ կամ շրջան... » (ԱԽԸԱ):

Ահա ի՛նչ ընկերներ է ունեցել Իսահակյանը, մեկը մյուսից առաքինի, լրջմիտ ու խոհուն: Եվ նաև շնորհիվ նման ընկերների է, որ 19-ամյա բանաստեղծը գերծ է մնում անմիտ քայլից: Այն, որ նա հեռավոր Լայպցիգում փաստորեն միայնակ ուժ գտավ դիմակայելու օրհասական հարվածին, նշանակում է, որ նրա բնավորությունն ամրացավ, կոփվեց, հրակայուն դարձավ՝ դիմադրելու ճակատագրի հարվածներին, իսկ ապագայում, այդպիսիք, ավա՛ղ, շատ էին լինելու:

Ե. ԼԱՅՊՑԻԳԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ. ՌԻՍՄԱՆ ՍԿԻՉԲԸ

Իսահակյանը Վիեննայից Լայպցիգ է մեկնում 1893թ. օգոստոսի 31-ին (նոր տոմարով սեպտեմբերի 12-ին), գնացքով՝ ավստրո-հունգարական Բրյուն-Բոդենբախ երթուղիով:

Ճանապարհն անցնում էր եվրոպական հին ու հայտնի քաղաքներով՝ Պրագա և Դրեզդեն: Բանաստեղծը որոշում է օգտվել առիթից և այդ քաղաքներում կարճատև կանգ առնել: Առաջինը Պրագան էր, այնտեղ լինելու ճիշտ ժամկետը հուշում է մեզ «Էս ճամփեն ոլո՛ր-մոլո՛ր... » բանաստեղծության ինքնագրի թվականը՝ «1893, սեպտեմբերի 2, Պրագա»: Հաջորդ քաղաքը Դրեզդենն էր, որը մտել է Իսահակյանի պոեզիայի քարտեզը՝ որպես «Մայրիկիս» (1893, սեպտեմբերի 8, Դրեզդեն) բանաստեղծական հրաշալիքի ստեղծման վայր: Այս բանաստեղծությունն Իսահակյանի պոեզիայի մեջ նշանավորվեց նոր, դեռևս

անմատչելի բարձունքի գրավմամբ: Այն հիրավի նոր որակ էր բերում հայ բազմադարյան պոեզիայի պատմությանը: Խոսքը վերաբերում է հայ պանդխտության երգերին:

Իսահակյանի կյանքը օտար երկնքի տակ փաստորեն նոր էր սկսվում, հազիվ ամիս ու կես էր անցել, ինչ նա հեռացել էր հայրենիքից և ահա նման սրտամաշ կարոտ թե՛ հայրենիքի, թե՛ պաշտելի մոր հանդեպ: Սերը մոր հանդեպ, միախառնված հայրենի եզերքի գույների և կանչերի կարոտի հետ, ստեղծում է բացարձակ կատարյալ գեղարվեստական երկ:

Նվեր Մայրիկիս

Հայրենիքես հեռացել եմ,
Խեղճ պանդուխտ եմ, տուն չունիմ,
Ազիզ մորես բաժանվել եմ,
Տխուր-տըրտում, քուն չունիմ:

Սարեն կուգաք, նիշուն հավքե՛ր,
Ա՛խ, իմ մորըս տեսել չե՞ք,
Ծովեն կուգաք, մարմանդ հովե՛ր,
Ա՞խըր բարև բերել չե՞ք:

Հավք ու հովեր եկան կըշտիս,
Անձեն դիպան ու անցան,
Պապակ – սըրտիս, փափագ – սըրտիս
Անխոս դիպան ու անցա՛ն:

Ա՛խ, քո տեսքին, անուշ լեզվին
Կարոտցել եմ, մայրի՛կ ջան,
Երնե՛կ, երնե՛կ, երազ լինիմ,
Թըռնիմ մոտըդ, մայրի՛կ ջան:

Երբ քունըդ գա, լուռ գիշերով
 Հոգիդ զըրկեմ, համբույր տամ.
 Սըրտիդ կըպնիմ վառ կարոտով,
 Լա՛մ ու խընդա՛մ, մայրիկ ջան...
 1893թ. 8 սեպտեմբերի,
 Դրեզդեն

Մայրական սիրո ոսկե շարքը ստեղծող Իսահակյանի գործերի առաջնեկն է սա: Եվ թեև հարյուր տարուց ավելի է անցել նրա ստեղծման օրից, այն այսօր էլ աշխարհով մեկ ցրված հայության համար մնում է ամենամոտ և հոգեհարազատ երգերից մեկը՝ յուրահատուկ օրհներգը: Այդ երգը տիրապետում է զարմանալի ունակության՝ համախմբելու պանդուխտ հայությանը մայր հայրենիքի շուրջը: Այնպես որ Վիեննա-Լայպցիգ կարճատև ճամփան նշանակալից հետք թողեց Իսահակյանի ստեղծագործության պատմության մեջ:

Իսահակյանը դեռևս շատ վաղուց՝ 1892թ. ամառվանից, որոշել էր շարունակել ուսումը Գերմանիայում, Լայպցիգի համալսարանում⁷: Եվ այդ նպատակով նա ձեմարանում մեծ ջանասիրությամբ ինքնուրույն սովորել էր գերմաներեն լեզուն: Հայտնվելով գերմանական միջավայրում՝ նա բնավ չի խեղճանում, արդեն գիտեր կարդալ, գրել և բավական շուտ (իհարկե ֆենոմենալ հիշողության շնորհիվ) սկսում է խոսել գերմաներեն:

---

⁷ Գերմանիայում Իսահակյանի ուսման շրջանի և Լայպցիգի համալսարանի մասին շատ արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Ալբերտ Մուշեղյանը իր «Ավետիք Իսահակյան. Վաղ տարիներ» գրքում, Երևան, 1983թ.: Մի շարք հատվածներում մենք հենվում ենք գիտնականի նոր տվյալների վրա:

Ինչպես ասացինք, առաջին տարին նա մենակ չէր, նրա հետ էր Մանուկ Աբեղյանը: Երիտասարդները լավ գիտեին, որ Լալայցիգի համալսարանին կից գործում էր «Հայ ուսանողների միությունը» և շուտով նրանք հայտնվում են, եթե կարելի է ասել, հարազատ միջավայրում: Իսահակյանը միանգամից ձեռք է բերում նոր ընկերներ՝ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան (ապագա ակադեմիկոս, «Սասնա Շուրի» լավագույն գիտակը), Գևորգ Զեղրեքչյան (ապագա Ամենայն հայոց Կաթողիկոս), նեմարանական իր հին ընկերներից Լևոն Սեդրոսյան (ապագա հայ մեծ թատերգակ և քաղաքական գործիչ՝ Լևոն Շանթ), երկու գյումրեցի երիտասարդներ, որոնց իսահակյանը լավ գիտեր տակավին հայրենի քաղաքից՝ Տիգրան Ռաշմանյանը և Արշակ Զիլինգարյանը (ապագա անվանի մանկավարժներ, որոնց հետ Իսահակյանը 1900թ. ստեղծեց «Դասընկեր»-ը՝ դասագիրքը՝ հայ լեզվի և գրականության), Լևոն Աթաբեկյան (ապագա անվանի քաղաքական գործիչ, սոցիալ-ուսուպիստ և բանաստեղծ), նրա հետ Իսահակյանը սկզբնական շրջանում կապված էր ՀՅԴ հոդի վրա: Միառժամանակ անց, 1894թ. Ենայի համալսարանից Լալայցիգ ուսման փոխադրվեցին Մանուկ Աբեղյանը և Հակոբ Մանանդյանը (ապագայում Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադիր անդամներ՝ մեծանուն լեզվաբան և պատմաբան): Այնպես որ բավականին բարձր և որակյալ հայ ուսանողությունը իր խմբի մեջ առավ և երիտասարդ Իսահակյանին, որին շատերը նանաչում էին որպես բանաստեղծի, էջմիածնում ուսման շրջանից:

Եվ Իսահակյանն իրեն մենակ չզգաց այն քաղաքում, ուր տակավին 1765 թվին նույն համալսարանում սովորել էր տասնվեցամյա Գյոթեն: Իսահակյանը ծանոթ էր Գյոթեի գրվածքներին, սակայն հենց Լալայցիգում է նա սկսում գերմանական պոեզիայի և դասական փիլիսոփայության հիմնական ուսումնասիրումը: Լալայցիգը, որը

Գերմանիայում առաջին տեղն էր գրավում գրքի հրատարակման և առևտրի բնագավառում, հիանալի պայմաններ ուներ երիտասարդ բանաստեղծին «գերելու» գրքերի անմեկին աշխարհով: Գերմանիայում հրատարակվող 10 գրքերից 7-ը լույս էին տեսնում Լայպցիգում: Տարեկան երեք անգամ, պարբերաբար, Լայպցիգում անց էին կացվում գրքի մեծ տոնավաճառներ, և քաղաքը իր հրապարակներով, փողոցներով ու գրոսայգիներով վերածվում էր մի հսկայական գրքի շուկայի:

Տոնահանդես էին բերվում գրքեր՝ հրատարակված աշխարհի տարբեր կողմերում՝ թե՛ Եվրոպայում, թե՛ Ասիայում, թե՛ Ամերիկայում: Դժվար չէ պատկերացնել, թե գրքի սիրահար պատանի Ավետիքը ի՞նչ հաճույքով ու հետաքրքրությամբ անհամար ժամեր է անցկացրել գրքի այդ տոնահանդեսին: Բազում են նրա անձնական գրադարանում լայպցիգյան շրջանում ձեռք բերված գրքերը՝ բանաստեղծի բազմաթիվ մատիտանշումներով: Դրանք առաջին հերթին գերմանական պոեզիայի հետ կապված հրատարակություններ են՝ ժողովածուներ և առանձին հատորներ՝ Գյոթե, Հայնե, Շիլլեր, գերմանական ռոմանտիկներ՝ Ուլանդ, Լենաու, Հերվեգ, տրուբադուրների և թափառական խաչակիրների երգեր, «Երգ Նիբելունգների մասին» էպոսը, հին գերմանական ժողովրդական երգեր և այլն: Եվ սրանց կողքին Հեգելի, Շոպենհաուերի, Նիցշեի, Կանտի, Շպենգլերի փիլիսոփայական հատորները: Լայպցիգն այն քաղաքն էր, ուր միաժամանակ գործում էին 800 գրքի խանութներ և պահեստներ, 150 հրատարակչատներ: Գերմանական բոլոր հրատարակիչներն այստեղ ունեին իրենց մասնաճյուղ խանութները: Թե՛ գրքի դար էր, թե՛ գրքի քաղաք էր, այն Իսահակյանի սրտով էր: Իհարկե շատ էր զարգացել Լայպցիգը այն ժամանակվա համեմատ, երբ քաղաքը

կոչում էին «Փոքրիկ Փարիզ», այն ժամանակ, երբ Գյոթեն եկավ Լայպցիգ, այնտեղ ապրում էր մոտ 30 հազար մարդ, իսկ 1893 թվին, երբ եկավ Իսահակյանը, 400000 մարդ: Ի տարբերություն Մայն գետի վրա փոխած Գյոթեի հայրենի Ֆրանկֆուրտ քաղաքի, որը մի մեծ ամրոց էր հիշեցնում՝ շենքերի խտությամբ, նեղ փողոցներով և հին պարիսպներով, «Փոքրիկ Փարիզը»՝ Լայպցիգը, փոխած էր Պլեյս գետի ափերին, նրա տարածքն ավելի ազատ էր, և շենքերը՝ ժամանակակից ոճի: Մշտական տոնավաճառները քաղաքը դարձրել էին սիրելի վայրը առևտրականների, գրողների, գրահրատարակիչների: Ուսանողությունը ևս թվով ամենաշատն էր Լայպցիգում: Եվ դա, իհարկե, շնորհիվ 1409 թվին քաղաքի կենտրոնում՝ Աուգուստ-պլատցի (Augustusplatz) հրապարակի վրա՝ Նոր Թատրոնի և Մուսիցիպալյան թանգարանի հարևանությամբ կառուցած Աուգուստեում համալսարանի: Այս համալսարանն իր ժամանակի Գերմանիայի մեծագույն ուսումնական հաստատությունն էր, ուր դարավերջին սովորում էր շուրջ 3000 ուսանող: Կլասիցիզմի ոճով կառուցած շենքի նակատը զարդարում էր նշանավոր քանդակագործ Ռիտշելի աշխատանքը՝ «Չորս ֆակուլտետներ» խմբաքանդակը վիմանախշերով:

Նորակառույց համալսարանը Լայպցիգի հպարտությունն էր: Հիշենք, որ «Ֆաուստում» Գյոթեն չէր առարկել կոչել Լայպցիգը «Փոքր Փարիզ», դա Գյոթեի ժամանակակիցների կարծիքն էր: Այս անվանմանը մենք հանդիպում ենք նաև Գյոթեի նամակներում:

Անցել էր հարյուր քսանհինգ տարի, ինչ պատանի Գյոթեն սովորել էր Լայպցիգում, սակայն, ինչպես ասում են, նրա ոտնահետքերը դեռևս թարմ էին Լայպցիգի սալահատակ փողոցների վրա: Դեռևս գործում էր «Աուերբախի գինետունը», ուր Գյոթեն մեկ-երկու բաժակ նշակել էր Ռեյնի գինին, և այժմ նույն հնարավորությունն

ուներ Իսահակյանը: Բայց իհարկե առավել սիրելի և թանկ էր Իսահակյանի համար այստեղի համալսարանական կաճառը, ուր սովորել էր մեծն Օլիմպիացին: Եվ ոչ միայն նա, այլև հանճարեղ անձանց մի ամբողջ շարք՝ Լալբենիցը, Լեսինգը, Գեյթերը, Ռադիշչևը, Ֆիխտեն, Հեգելը, Նովալիսը, Վագները, Նիցշեն:

Գյոթեն եկավ Լայպցիգի համալսարան՝ հետամուտ լինելու իրավաբանություն առարկային, ինչպես որ ցանկացել էր նրա հայրը: Եվ սակայն, նա շատ շուտով սկսում է խորամուխ լինել այն առարկաների մեջ, որոնք մոտ էին և հարազատ իր խառնվածքին, այն է՝ արվեստն ու գրականությունը:

Երբ Իսահակյանը, որպես ազատ ունկնդիր, մուտք գործեց Աուգուստեումի համալսարան, այնտեղ գործում էին չորս հիմնական ֆակուլտետներ՝ աստվածաբանության, փիլիսոփայության, իրավաբանության և բժշկագիտության:

Փիլիսոփայության ֆակուլտետն իր կառուցվածքում ուներ մասնաճյուղեր հին ու նոր լեզուների, բանասիրության և գրականության, պատմության և քաղաքատնտեսության, բնագիտական այլ առարկաների:

Ինչպես որ Իսահակյանը պայմանավորվել էր տնեցիների հետ, առաջին շրջանում նա փորձել է զբաղվել բնագիտական առարկաներով, բայց շատ շուտով մեծն Օլիմպիացու նման, առաջին հերթին ունկնդրում է իր հոգու ձայնին, որը անսխալ և պահանջկոտ հրամայում էր. «Դու բանաստեղծ ես, և քո ուսումնասիրության ոլորտը միայն և միայն գրականությունն է»:

Իսահակյանը չի ունեցել ո՛չ երկար որոնումների և ո՛չ էլ տանջալից տատանումների շրջան: Նրա անբաժան ուղեցույցը պոեզիայի աստղը, միշտ նրա գլխավերևում էր: Ահա նա Լայպցիգի իր առաջին նամակներից մեկում Ստեփան Լիսիցյանին գրում է. «1893թ. 30 հոկտ.

Սիրելի վարժապետ. վերջապես որոշեցի այս երկու սեմեստրը* գոնե անցկացնել այստեղ, իսկ մյուսներն – այդ ժամանակ ինձնից լավ կտնօրինե, երկար տատանմունքից հետո-երևի ներքին ձայնիս ուժով – ընտրեցի իբրև մասնագիտություն նոր գրականությունը և դրան լրացուցիչ գիտություններից, նույնպես լսում եմ (որը հիմա դեռ քիչ եմ հասկանում) արևելյան ազգերի դիցաբանությունն ու բանաստեղծությունը. լսում եմ և գեղարվեստի պատմությունը – ծագումը, զարգացումը Հնդկաստանում, Հունաստանում և այլն: Առանձնապես ուշք եմ դարձնում մի լեկցիայի վրա Նիքեյունգների, Ռոլանդի, Դյուբիեի և այլն – ժողովրդական բանահյուսության վրա» (VI, 16):

Այսպես շատ վաղ շրջանից է ձևավորվում Իսահակյանի հետաքրքրությունը համաշխարհային բանահյուսության և էպոսների հանդեպ, այս միտումը գնալով ավելի է խորանում պատանի բանաստեղծի մոտ: Հաջորդ մամակում՝ գրված Ստեփան Լիսիցյանին (1893 թիվ նոյեմբերի 20), մենք կարդում ենք.

«Իմ լսած մի քանի դասախոսությունները ժողովրդական վիպասանության վրա, դյուցազներգության վրա՝ իմ մեջ շատ մտքեր զարթնեցրին – այժմ պրոֆեսորի առաջնորդությամբ և ընտրությամբ կարդում ենք ազգերի դյուցազնական գրականությունից – Ջենգալեստից, Շահնամեից, Ղուրանից, Հին-կտակարանից, Հոմերոսից, Վիրգիլիոսից, Ռոլանդից, Սիդից, Նիքեյունգներից, Կուդրոնից, Իլյա Մուրոմեցից, և այլն... Այդ բոլորի

---

* Լայպցիգի համալսարանում, ինչպես և ողջ Գերմանիայում, ուսումն ընթանում էր երկու կիսամյակով (սեմեստր) ձմեռային՝ հոկտեմբերի 15-ից մինչև մարտի 15-ը, և ամառային՝ ապրիլի 15-ից մինչև օգոստոսի 15-ը: Իսահակյանը սկսում է ուսումը ձմեռային սեմեստրով:

վրա – մանավանդ այդ մասնագիտության վրա ես այժմ կատարյալ սիրահարված եմ: Ասում են՝ հայերը դուլցագներգություն չունեն.– այդ ասողները իմ աչքում երևում են հայ ժողովրդին և պատմությանը անծանոթ մարդիկ... Մի՞թե մեր Հայկն ու Արամը, Արան ու Տիգրանը, Վահագն ու Շարան, Արամազդն ու Շիրհարը, Դավիթն ու Մհերը... նույնպիսի ազգային դուլցագներ – ազգային բովանդակություններ չեն, ինչպես Ռոստոմը, Սիգֆրիդը, Հերակլը և այլն» (VI, 18):

Ինչպես երևում է, Իսահակյանը գրավել էր բանահյուսության պրոֆեսորի ուշադրությունը: Ովքե՞ր էին ընդհանրապես Իսահակյանի ուսումնառության շրջանում Լայպցիգի համալսարանի դասախոսները: Ցավոք, ինքը գրի չի առել իր դասախոսների անունները, բացառությամբ մեկ-երկուսի: Այս ուղղությամբ շնորհակալ աշխատանք է տարել գրականագետ Ալբերտ Մուշեղյանը: Լինելով Լայպցիգում, նա տեղի համալսարանի արխիվներում հայտնաբերել է 1893-95թթ. համալսարանական դասախոսների ցանկը և այն հրատարակել իր «Ավետիք Իսահակյան. Վաղ տարիներ» աշխատությունում*: Համաձայն այդ ցուցակների՝ տնտեսագիտություն է դասավանդել պրոֆեսոր Վիլհելմ Ռոշերը, փիլիսոփայություն և հոգեբանություն՝ պրոֆեսոր Վիլհելմ Վունդտը, աշխարհագրություն և մարդաբանություն՝ պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Ռատցելը, պատմություն՝ Կարլ Լամպրեխտը, տնտեսագիտություն՝ Կարլ Բյուխերը, սանսկրիտ և համեմատական լեզվաբանություն՝ պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Կարլ Բրուգմանը, գերմանական և սկանդինավյան էպոսների պատմություն և տաղաչափություն՝ Էդվարդ Զիվերսը, անտիկ շրջանի հունական գրականություն՝ Յուստուս Հեր-

---

* Տե՛ս *Ալբերտ Մուշեղյան*, Ավետիք Իսահակյան. Վաղ տարիներ, Երևան, 1983, էջ 153:

ման Լեպիսուսը, անտիկ շրջանի հռոմեական գրականություն Օտտո Ռիբեկը, հին հնդկական գրականություն և «Վեդաներ»-ի մեկնություն՝ Վինդիշը, նոր շրջանի գերմանական գրականություն՝ Վիտկովսկին:

Վերը բերված անուններն իրենց բնագավառներում համաեվրոպական հեղինակություն ունեցող գիտնականներ էին: Լայպցիգյան դպրոցը ստեղծվում էր նման համաստեղության ջանքերի շնորհիվ:

Այժմ հարկ կա անդրադառնալու, թե ո՞վ է եղել Ստ.Լիսիցյանին ուղղված նամակում հիշատակված պրոֆեսորը, որի առաջնորդությամբ Իսահակյանը խորամուխ է եղել համաշխարհային էպոսների պատմության մեջ: Այս հարցի պատասխանը տալիս է ինքը Իսահակյանը: Քիչ առաջ անցնելով մեր հետազոտած շրջանից, կուզենայինք բերել մի հատված Թիֆլիսի հայերեն գրքերի հրատարակչական ընկերության նախագահին Իսահակյանի (1897թ., օգոստոս 5, Արգինա) գրած նամակից (խոսքը ընկերության հետ համագործակցելու առաջարկի մասին է). «Գալով իմ ուժերիս — ես կարող եմ մարդաբանական և ազգագրական հետազոտումներ անել մեր ազգի և երկրի նկատմամբ. ունեմ պատրաստի մի քանի փոքրիկ ինքնուրույն գրվածքներ (...), որոնցից մի քանիսը ես տվել եմ Լայպցիգի իմ ուսուցչապետ F.Ratzel-ին, որը քաղվածորեն հրապարակել է իր "Völkerkunde" եռահատոր գրքի վերջին տպագրության մեջ» (VI, 21): Հետևաբար խոսքը պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Ռատցելի մասին է, որը Լայպցիգի համալսարանում դասավանդում էր ազգաբանություն և անտրոպոլոգիա: Ֆրիդրիխ Ռատցելը (1844-1904) հայտնի աշխարհագրագետ և մարդաբան էր, հեղինակ տասնյակ գրքերի, թարգմանված աշխարհի տարբեր լեզուներով, հայերեն նույնպես. Իսահակ Հարությունյանի թարգմանությամբ Թիֆլիսում 1904 թվին լույս է տեսել նրա «Տարերք ազգագրության» մեծագրությունը: Իսահակյանի հիշատակած փոքրիկ աշխատությունները՝ կապված հայերի

ազգաբանության, հայ ժողովրդի սովորությունների, նիստ ու կացի, ազգային խառնվածքի հետ, որոնք ինքը կատարել էր Ռատցելի խնդրանքով, գիտնականն օգտագործել է իր հայտնի եռահատոր «Ազգաբանություն» ("Völkerkunde") գրքի վերջին հրատարակության՝ «Կովկասյան ժողովուրդներ» խորագիրը կրող բաժնում: Ռատցելը, տեսնելով երիտասարդ Իսահակյանի հետաքրքրություններն իր դասավանդած առարկայի շուրջ և նրա գիտական կարողությունները, առանձնակի ուշադրություն է դրսևորում բանաստեղծի հանդեպ, կազմելով նրա համար ընթերցանության անհրաժեշտ գիտական գրքերի ցանկ:

1970-ական թթ. Լալայցիգ այցելած գրականագետներ Լևոն Մկրտչյանին և Ալբերտ Մուշեղյանին հաջողվել է համալսարանի գրադարանի արխիվում գտնել Իսահակյանի ձեռքով 1893-1895թթ. լրացրած գրքերի պատվիրաթերթիկները: Պատվիրաթերթիկը պարունակում էր որոշակի հարցումներ, որոնց Իսահակյանը տվել էր հետևյալ պատասխանները՝ Stand (կացությունը) – Roisender aus Armenien (հայաստանցի ճանապարհորդ), Name (անուն, ազգանուն) – Avet. Isakianz:

Իսահակյանը գրադարանի ընթերցողների ցանկում գրանցված է եղել որպես ազատ ունկնդիր: Այստեղ կան մի շարք հանգամանքներ, որոնք բացահայտում են, թե ինչու Իսահակյանը չի եղել «հիմնական ուսանող» (der immatrikulierte Student): Մեզ թվում է, որ նախ՝ Իսահակյանը չի ունեցել անհրաժեշտ գումար՝ վճարելու համար հիմնարար ուսուցումը, երկրորդ, նման ուսուցումը սովորաբար տևում է 4-5 տարի, և պետք էր պարտադիր հաճախել տվյալ ֆակուլտետի դասախոսություններին ու հետամուտ լինել հիմնական ընտրած ուղղությանը: Մինչդեռ Իսահակյանը գիտակցում էր, որ իր դրամական հնարավորությունները թույլ չէին տա երկու տարուց ավելի մնալ Լալայցիգում և երրորդ, Իսահակյանը նախընտրում էր լսել

դասախոսություններ իր ընտրությամբ տարբեր բնագավառների՝ գրականություն, փիլիսոփայություն, մարդաբանություն, ազգագրություն: Ազատ ունկնդրի վիճակը տալիս էր նրան այդ հնարավորությունը, մինչդեռ հիմնական ուսանողը պետք է հետևեր մեկ հիմնական ուղղության:

Սակայն այն ինտենսիվությամբ, ջանասիրությամբ, որ սովորում էր Իսահակյանը, նա գերազանցում էր բոլոր ծրագրերը, ոչ մի տարբերություն չթողնելով ուսուցման ազատ կամ հիմնական ձևի մեջ:

Լայպցիգի համալսարանի հարուստ գրադարանը այդ քաղաքի ամենասիրելի վայրն էր Իսահակյանի համար: Բանաստեղծի լրացրած պատվիրաթերթիկները, կազմած գրքերի ցուցակները, կարդացած գրականության ցանկերը, գրքերի անհամար անվանումները նրա ծոցատետրերում ու օրագրերում ստույգ վկայում են, թե երիտասարդ Իսահակյանն ինչ ինտենսիվությամբ է զբաղվել և ինչ անհագ սեր է տածել գրքերի հանդեպ: Շատ հաճախ նա մշակել և համառոտագրել է կարդացածը: Լայպցիգը իմաստության իր կանառներով նրան երջանիկ հնարավորություն էր տվել ամբողջապես խորամուխ լինել գրքերի աշխարհը: Եվ նա պարապում, ընթերցում, ստեղծագործում էր, իրոք որ, բռնկված իմացության ֆաուստյան տենչով: Եվ մենք վստահաբար կարող ենք ասել, որ Իսահակյանի ուսուցման շրջանը Գերմանիայում անցավ այդ նշանաբանով:

Երեք հիմնական ուղղությամբ է ընթացել Իսահակյանի գործունեությունը Լայպցիգում.

առաջին. ուսուցման պրոցեսը՝ դասախոսությունների հաճախում, մասնակցություն սեմինարների, պարտադիր առարկաների հետազոտում.

երկրորդ. ինքնագարգացման ինտենսիվ պրոցես, որը և ստեղծագործ մտքի ինքնաճանաչման պրոցես էր, երբ օրեր ու գիշերներ նա անհագուրդ պարապել է համալսա-

րանի ընթերցասրահում, յուրաքանչյուր վայրկյանը նվիրել ընթերցանությանը, խորասուզվել իր առջև բացվող թե՛ գերմանական դասական պոեզիայի, թե՛ դասական փիլիսոփայության անծայրածիր խորքերը.

և երրորդ. բանաստեղծի ստեղծագործական աշխատանքը և միևնույն ժամանակ, պոեզիայի կողքին, խոհափիլիսոփայական բնույթի երկերի ստեղծումը, ինչպես և թարգմանություններն ու ազգագրական ուսումնասիրությունները...

Եվ այս ամենը ծայրահեղ աննպաստ նյութական ֆոնի վրա, երբ, ինչպես վկայում են «Հիշատակարանի» բազում գրառումները, ստեղծվել էր այնպիսի իրավիճակ, երբ օրահացը պրոբլեմ էր: Նյութապես Իսահակյանը լրիվ կախված էր ընտանիքից եկող օգնությունից: Պայմանավորվածություն կար, որ պարբերաբար Լալայցիզ պետք է ուղարկեին ջրաղացից ստացված եկամուտի՝ Իսահակյանի բաժինը: Բայց քանի որ հայրը՝ Սահակ աղան, չկար, իսկ մայրը՝ Ապլան, միամիտ ու գործին անտեղյակ կին էր, դրամական հարցերով փաստորեն զբաղվում էր Իսահակյանի մեծ եղբայրներից Ռուբենը: Այն Ռուբենը, որ միշտ դժգոհ էր, թե ինչու Ավետիքը պիտի ուսում առներ, այլ ոչ թե զբաղվեր կավածքի աշխատանքներով: Եվ իրերի բերմամբ, թե՛ այդ շրջանում, թե՛ հետագայում «Ջաղացքից» ակնկալվող օգնությունը կապված էր լինելու եղբայրներից ամենադժխեմ՝ ու փողասեր անձնավորության հետ, որի մեղքով հետագա տարիներին էլ Իսահակյանը ջրաղացի եկամուտից արդար չափով չստացավ հորից իրեն բաժին հանած գումարը: Այդ տիուր իրողությանն առաջին անգամ նա պիտի բախվեր Լալայցիզում: Ահա նա գրում է «Հիշատակարանում», մոլորվա ծ, թե՛ հերսոտած. «1894, նոյեմբերի 4. Այսօր լրացավ տանս երեք ամիսը, և տանտիկինս փող է ուզում՝ 46 մարկ – չունեմ... Էլի սկսվեց դրաման – սաստիկ

հուզված եմ ու բարկացած՝ ուզում եմ ջարդել, փշրել Ռուբենին, Կարապետին⁸ ոտքիս տակ կոխկրտել... » (Հ. 78):

Եվ էլի անելանելի վիճակ. «1894, նոյեմբերի 13. Դրությունս անորոշ է, փող չունիմ, տանտիկինս ուզում է, ես նեղվում եմ. ընթրիքի, ճաշի փողը չեմ տվել, շորերս մաշվել են, վրես ծիծաղում է հասարակությունը... իսկ ես վիրավորվում եմ... Հասարակությունը – խուժան է, մութ ու գորշ ամպեր, դիզված երկրի կրծքի վրա. ինձ պես տանջված մարդիկ նրա էլեկտրականությունն են – մենք նրա կայծակներն ենք, զարկում ենք, խփում, փշրում և իրեն՝ հասարակությունը մաքրում» (Հ. 89):

Քսան օր անց կրկին. «1894, դեկտեմբերի 1. Այս ի՞նչ տեսակ անտանելի դրության մեջ եմ – ընկել եմ օտար տեղ, ո՛չ ոք վրաս ուշք չի դարձնում, շորերս մաշված, պարտքի տակ, տնից ո՛չ մի նամակ, ընկերներից ո՛չ մի նամակ» (Հ. 104):

Եթե մինչև իսկ Գյոթեի համար դժվար է եղել հարմարվել Լայպցիգի պնճամուլ մթնոլորտին, ընտրյալ շրջապատին, հիշենք ինչ էր նա գրել «Բանաստեղծությունն ու ճշմարտությունը» իր հուշերի գրքում. «Հենց միայն տեսնելով, թե կրթված տիկնայք ու պարոնայք, գիտուններն ու այլ պատվելի անձինք ինչպիսի՝ ջանասիրությամբ էին փորձում բարի ազդեցություն գործել երիտասարդ ուսանողի վրա, ամեն ոք կհասկանար, որ մենք գտնվում ենք Լայպցիգում: Յուրաքանչյուր գերմանական համալսարանին բնորոշ էր իր հատուկ երանգը... Լայպցիգում ուսանողը պետք է յուրացներ պարկեշտ

---

⁸ Կարապետ Զարիֆյան, Իսահակյանի քրոջ՝ Գինովաբեի ամուսինը: Գինովաբեն մույնպես իր բաժին հասույթն ուներ ջրաղացից:

շարժումն է կանոնները, եթե կամենում էր հարաբերություններ ունենալ այդ քաղաքի ունևոր, պատվելի և ծանրաբարո բնակիչների հետ» (բերվում է՝ **Պյոթե**, Երկերի ժողովածու 10 հ-ով, հ.3, էջ 212): Ապա հասկանալի կդառնար, թե ի՞նչ դժվար է եղել Իսահակյանին հարմարվելը «Փոքր Փարիզի» կենցաղին, նոր մթնոլորտին: «Ես երկու տարի Գերմանիայում, — գրել է Իսահակյանը 1899թ. իր բանաստեղծությունների տետրերից մեկում, — անցագրով, երկու կողմի գնալ-գալի հանապարհածախսով, գրքերի գնումով և տեղափոխման վճարով ծախսել եմ ընդամենը 600 ռուբ, մի ողորմելի գումար, որը այնտեղ մի սովորական ուսանող է ծախսում մի տարում: Ես միշտ ասել եմ, որ 2 տարի կյանքը Գերմանիայում հագիվ մի տարի արժե հաշվել...»: Եվ սակայն Իսահակյանը, չնայած բոլոր այս դժվարություններին, պատվով է բռնում եվրոպական առաջին քննությունը:

Այնքան մեծ էր գիտելիքներ ձեռք բերելու ծարավը, բնական տարերքը՝ խորասուզվելու իմացության աշխարհը, որ պատանին ի գործու է լինում հաղթահարելու կարիքն ու դրամական խոչընդոտները:

* * *

Շատ քիչ են լայպցիգյան շրջանից մեզ հասած փաստական վկայությունները, հուշերը՝ կապված Իսահակյանի կյանքի այդ կարևոր հատվածի հետ: Ուստի, առանձնակի արժեք են ձեռք բերում Իսահակյանի ժամանակակից, անվանի գյուղատնտես, իսկ հետագայում գրող-երգիծաբան Աշոտ Աթանասյանի (գրական կեղծանունը Սալ-Ման) հուշերը Իսահակյանի մասին: Հեղինակն այն անվանել է «Թե ինչպե՞ս մեզ չհաջողվեց

բանաստեղծին գյուղատնտես դարձնել» (Ուսանողական հուշերից)⁹: Խոսքը Իսահակյանի՝ Լալայցի գ ժամանելու հենց առաջին ամսվա՝ 1893թ. սեպտեմբերի մասին է: Աթանասյանը տեղեկություններ է տալիս Լալայցի գի հայ ուսանողության մասին, որ 1893 թվին Լալայցի գում սովորում էին 16, 1894-ին՝ 21, իսկ 1895-ին 25 հայ ուսանողներ: «Անդրկովկասից Լալայցի գ եկող հայ ուսանողության, - գրում է Աթանասյանը, - նորանոր հոսանքը ստիպել է մեզ՝ հին ուսանողներին, հիմնել այստեղ «Լալայցի գի Հայ-ուսանողության միություն», որն ուներ ոչ միայն իր ակումբը («Դոյտչես-Հաուզ» հյուրանոցի դահլիճներից մեկում), այլև եռագույն (կանաչ-կարմիր-կապույտ) դրոշակ՝ վրան ասեղնագործած երկու Մասիսներով: (Մեր կողմից Վենետիկ Հ.Ղևոնդ Ալիշանին արած դիմումին՝ հայտնել մեզ հայկական դրոշակի գույները, նրանից ստացանք հեռագրական պատասխան - «Ծիածանի գույներ՝ կանաչ, կարմիր, կապույտ» - ծան. Ա.Ա.)»:

Աթանասյանը ներկայացնում է մեզ Իսահակյանի այդ շրջանի դիմանկարը. «17-18 տարեկան, վսիտ, թխադեմ, խոշոր սև աչքերով, գրեթե չ'սանրած սև, խիտ մազերով և երեսին նոր բուսնող աղվեմազով մի պատանի»: Երբ Աթանասյանը և նրա ընկերը ծանոթանում են և իմանում, որ երիտասարդը Շիրակից է, փորձում են Իսահակյանին համոզել, որ նա Լալայցի գում հետամուտ լինի գյուղատնտեսության ասպարեզին, օգտակար լինելու համար հայրենի բնաշխարհի՝ Շիրակի կենսական պահանջներին: Ահա գրույցի այդ հատվածը.

---

⁹ Երևանի ԳԱԹ-ում պահվում է հուշերի երկու օրինակ՝ մեկը ԳԱԹ, Ա.Աթանասյանի ֆոնդ №63, մյուսը՝ ԳԱԹ, Հովհիկ Մելիքյանի ֆոնդում, մենք հատվածները բերում ենք վերջինից:

«— Ես բանաստեղծ եմ — արտասանեց նա շփոթված:

Ազգասեր ընկերս քահ-քահ ծիծաղեց.

— Ի՞նչ... բանաստեղծ եք, բայց Շիրակին բանաստեղծություն չէ հարկավոր, այլ հաց:

— Բանաստեղծությունն էլ հաց է, հոգևոր հաց, — ասաց և շեշտակի նայեց երկուսիս վրա»:

Ապա Աթանասյանը և նրա ընկերը փորձում են պարզել, թե Իսահակյանը դրամական ինչ միջոցներ ուներ Լայպցիգում ապրելու և սովորելու համար.

«Իսահակյանին այս հարցը, ասես, շփոթեց.

— Իմ միջոցները կախված են Շիրակի սառնամանիքի աստիճանից, — պատասխանեց նա:

Այս պատասխանը ինձ համար ևս հանելուկային էր:

— Այսինքն ինչպե՞ս թե կախված են սառնամանիքի աստիճանից, — հետաքրքրվեցի ես:

— Եղբայրս մեր գյուղի մոտ ջրաղաց ունի. եթե ցուրտը շուտ ընկավ, և ջուրը սառեց, ջրաղացից ստացվող «շահատը» (աղունավարձը) ևս կդադարի: Իսկ եթե ցուրտն ուշացավ, ջրաղացը կարող է մինչև դեկտեմբեր բանել ու ջրաղացից ստացվող շահատից եղբայրս ինձ դրամ կուղարկի»:

Այնուհետև մի որոշակի շրջան Իսահակյանն ու Աթանասյանը չեն հանդիպում. «Թե ուր էր նա և ի՞նչ էր անում, մենք այդպես էլ չիմացանք: Մեր հայ ուսանողներից ոմանք տեսել էին նրան մերթ նշանավոր հոգեբան Վուռդտի աուդիտորիայում, մերթ մի այլ պրոֆեսորի: Թվում էր, թե նա խույս էր տալիս հայ ուսանողական մեր ակումբից, հատկապես գերմաներենը սովորելու նպատակով»: Ինչպես երևում է հուշերի այս հատվածից, ուսումնածարավ բանաստեղծն ավելի հակված էր լուրջ պարապելու, քան պարապ ժամեր անցկացնելու ընկերական հանդիպումներին կամ քեֆերին:

Հատկանշական է, որ վերը նշված ընկերության և

ընդհանրապես Լալպցիգի հայ ուսանողության մասին Իսահակյանը բավականին անկեղծորեն գրել է իր առաջին նամակներից մեկում Ստեփան Լիսիցյանին.

«1893թ. 30 հոկտ. Այստեղ կան մոտ 16 ուսանող – հները բոլորը վարդապետող, խրատող և փիլիսոփայող մարդիկ են – այսինքն «ի նոցանե» («Նոր-դարական») են: Մեր մեջ չկան այն ընկերական կապերը, ինչպես Ռուսաստանի ուսանողների մեջ – մենք միմյանց մոտ ձևանում ենք, կեղծում ենք, ամենաբարդ քաղաքավարությամբ վարվում – մեր մեջ ամեն ինչ պաշտոնական է...

«Հայկական հեմարան – ակադեմիական» մեծանուն ընկերությունը յուր սենյակը մեզ միայն գարեջուր խմելու համար է հատկացրել... Ցավալի երևույթ է... » (VI, 17):

Ինչ-ինչ, ոչ լրիվ չբացահայտված պատճառներով, հստակ երևում է, որ Իսահակյանը չի համակրել այդ ամպագոգոտ անունը կրող միությանը, այդ է վկայում նաև հետագա շրջանում 1899թ. նույն ընկերության անունով ուղարկած մեկ նամակը, ուր, մտաբերելով իր ուսման շրջանը Լալպցիգում, իր ծանր նյութական պայմանները, Իսահակյանը մասնավորապես գրում է. «Ես մի աղքատ ուսումնածարավ երիտասարդ էի, հոգով ավելի բարձր, քան նրանք, որոնք հրամայում են ինձ, վնիոներ հանում և արտասահմանները չափչփում... երևում է, դուք հարգելի ուսանող ընկերներ, հառաջադիմում եք Բիսմարկի հայրենիքում, դուք ևս դառնում եք պատժի, օրենքի ներկայացուցիչներ» (VI, 27):

Այժմ մի երկու տող Աշոտ Աթանասյանի՝ լալպցիգյան զբաղմունքի մասին. «Նոր-Դար» թերթի 1893թ. N128, տպագրված «Լալպցիգից-Շիքագո» (նամակներ ճանապարհից) թղթակցության հեղինակ Հովհաննես Խաչումյանը (նույնպես համալսարանի ուսանողներից) գրում է. «Իմ ընկեր պ.Ա.Աթանասյանը, որ Լալպցիգի համալսարանում ուսանում է գյուղատնտեսություն և

այժմ գործնական զբաղմունքներ ունի Սաքսոնիա, մի ընտիր կալվածքում, միտք ունի բերել տալ Կովկասից հողի նմուշներ և ուսումնասիրելու նրանց ուժը և ուրիշ պայմանները»:

Աթանասյանը սկզբում սովորել է Հոհենհայմի գյուղատնտեսական վարժարանում, իսկ 1892 թվին տեղափոխվել է Լայպցիգի համալսարան: Լայպցիգից ոչ հեռու (15 կմ) սոնիի անտառներով շրջապատված Օբերհոլց ամառանոցային գեղատեսիլ վայրում համալսարանն ուներ մի ծավալուն գյուղատնտեսական փորձադաշտ, ուր բնագետ ուսանողները, ապագա գյուղատնտեսները կատարում էին հետազոտական աշխատանքներ: Սրանց թվում էր և Ա.Աթանասյանը: Վերջինս մտածելով, որ կկարողանա համոզել Իսահակյանին զբաղվել գյուղատնտեսությամբ, հրավիրում է նրան Օբերհոլց, ցույց տալու իրենց հատկացրած փորձադաշտը: Երբ տեղ են հասնում, մի առ ժամանակ անց Աթանասյանը նկատում է, որ Իսահակյանը լրիվ անտարբեր էր թե՛ պատմածին, թե՛ փորձերի արդյունքներին: Ապա բանաստեղծը, գտնելով հարմար պահը, միայնակ գնում է զբոսնելու Օբերհոլցի գեղատեսիլ անտառները: Ետ է գալիս արդեն մութն ընկած. «Կոշիկները փոշոտած, վարտիկի և բաջկոնի վրա չոփեր, եղևնու ասեղներ, ձեռքին ծաղիկների մի մեծ փունջ...»: Աթանասյանը, անհանգստացած երկար ուշացումից, հարցումների տարափ է տեղում:

Իսահակյանն անվրդով պատմում է. «Անտառում էի... Պառկել էի թավ թփուտում և լսում էի թռչունների երգը... հետո քունս տարել էր, և ես քնել էի...»:

«Եվ մոտենալով սեղանին, — գրում է հուշագիրը, — նա ծաղկեփունջը դրեց բաժակի մեջ, լցրեց ջուր և, ձեռքը տանելով ծոցի գրպանը, հանեց այնտեղից իր ծոցատետրը, մոտեցավ էլեկտրական լույսին:

— Այդ ի՞նչ է, — հարցրի ես խոռված:

– Ոչինչ, մի ոտանավոր է, գրեցի անտառում,– ասաց նա, ցանկանալով գրպանը դնել:

Ես բարձրանալով տեղիցս առա նրա ձեռքից ծոցատետրը, ուր մատիտով խզրզված էր հետևյալը... »:

Խոսքը Իսահակյանի նշանավոր «Մանկալ ես – բեզարած ես... » բանաստեղծության մասին է: Տարիներ անց Իսահակյանը չիմանալով իսկ, որ Աթանասյանը հուշեր է¹⁰ գրել, գրականագետ Ա. Ինճիկյանին իր Երկերի հոբելյանական մեկհատորյակը տպագրության պատրաստելու ժամանակ պատմում է հետևյալը. «Օրեր-Հոլց գյուղում (Լալայցի գի մոտ) գյուղատնտեսության ուսանող Աշոտ Աթանասյանը փորձեր էր կատարում: Մի օր էլ ինձ հրավիրեց, որ ես էլ գյուղատնտես դառնամ: Այդտեղ գրեցի «Մանկալ ես... »-ը: Երբ գրածս Աթանասյանին կարդացի, կատակով ասաց. «Ա՛յ, հիմի գյուղատնտես կդառնաս... »:

Եվրոպայի գյուղական միջավայրում մե՛րն եմ հիշել, վերապրել... »¹¹:

Մանկալ ես – բեզարած ե՛ս,
Առը շու՛ռ տուր, շու՛տ արի,
Մովի պես քրտներ ես –
Եզներն արձկի՛, տուն արի:

Կաթի սերը քաշեր եմ,
Դրեր եմ հովին – սառի,

---

¹⁰ Աշոտ Աթանասյանը ո՛չ այս հուշը և ո՛չ էլ «Իսահակյան և Շանթ» հուշը չի տվել տպագրության, հիանալի իմանալով, որ այն կարող էր հիմք ծառայել իրեն հետապնդելու համար, ուստի և նրա կենդանության օրոք չի տպագրվել:

¹¹ Արամ Ինճիկյան, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1977, էջ 236:

Ալ-գոգնոցս փոեր եմ,
Արի, թառա՛ն, թը՛ռռ, արի՛.

Տեղ եմ քցեր շվաքում,
Քամին կուգա – գո՛վ կանի,
Լուսնի շողքն է մեր ծոցում,
Ջափ տու՛ր, չափ ա՛ն – չու՛ստ արի.

Դատրած, բեզարած եար ջա՛ն,
Ամպերն ելան – դե՛հ, արի...
Բեզարած ջանիդ դո՛ւրպան,
Ծտից թև ա՛ն – թեզ ա՛րի...

1893թ. 24 սեպտեմբերի, Օբեր-Հուլց.

(«Երգեր ու վերքեր», 1898, էջ 59-60):

Ահա ի՛նչ ուժ էր պարփակված 18-ամյա բանաստեղծի մեջ, հայրենի երկրի հավիտենական ընթացքը ցույց տալու ի՛նչ կարողություն, ինչպիսի հարազատություն հայ գեղջուկի հոգեբանությանը, մեր ժողովրդի նիստ ու կացին: Այս ամենը գրել հնարավոր չէ, այլ միայն վերապրել: Արտահայտել այն, որ պիտի դառնար այնուհետև սեփականությունը հազարների, սերնդից սերունդ: Եվ միաժամանակ բանաստեղծական արվեստի վսեմ նմուշ:

*2. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԽՈՀԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ
ՆԻՑՇԵՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Լայպցիգի համալսարանում Իսահակյանի ուսման տարիները՝ 1893-1895թթ., եղան բանաստեղծի հոգևոր զարգացման ամենաարգասաբեր շրջանը: Երիտասարդ Իսահակյանը, իմացության ձեռքբերման իրապես «ֆաուստյան տենչով» բռնկված, ամբողջ եռլայամբ ընկղմվեց դասական փիլիսոփայության աշխարհը: Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում նա ուսումնասիրեց ու յուրացրեց Հեգելի, Կանտի, Շոպենհաուերի, Նիցշեի աշխատությունները: Նրա առջև բացվում էին մարդկային ստեղծագործ մտքի նորանոր հորիզոններ, իր հոգևոր հետաքրքրություններին հագուրդ տալու անախադեպ հնարավորություններ, և երիտասարդ Իսահակյանը պատրաստ էր բանականության լարման ու հոգևոր մաքառման: Այս հանգամանքներն Իսահակյանի համար առաջին հերթին պայմանավորված էին լայպցիգյան համալսարանի (մանավանդ փիլիսոփայական ֆակուլտետի) ընդհանուր մթնոլորտով, ուր դասավանդում էին եվրոպական նախաչում ունեցող մի շարք անվանի գիտնականներ, ուր ողջ իրականությունը ողողված էր «իմացության ծարավով»:

Իսահակյանի անհագ տենչը՝ իմանալու, քննելու, յուրացնելու մարդկային մտքի հսկաների ժառանգությունը և դրան զուգահեռ հյուսելու խոհափիլիսոփայական հայացքների իր սեփական աշխարհը, գտնելու մտքի այդ վիթխարի շտեմարանի մեջ այն դրույթները, սկզբունքներն ու հենարանները, որոնք թույլ կտային բացահայտել, առաջ քաշել իր մտածելակերպի ծնունդ խոհերն ու դատողությունները, քայլ առ քայլ կերտելով փիլիսոփայական ուսմունքների ու պատկերացումների հարափոփոխ

և հավերժական օվկիանոսի մեջ իր անհատական կառույցը: Հոգեկան այս մղումը Գերմանիայում միանգամայն հաջող ընթացք ունեցավ: «Հիշատակարանում», արխիվային այլ նոթերում ու ծոցատետրերում, բազում գրառումներում՝ արտացոլվեց խոհափիլիսոփայական մտորումների՝ իսահակյանական համակարգը:

Ըստ երևույթին, Գերմանիան տրամադրում էր խորասուզման, մտքի սևեռուն աշխատանքի: Դարավերջը նշանավորում էր մարդկային պատմության մի մեծ, ստեղծագործ նվաճումների իմաստով տիտանական եպոխայի ավարտը նորամուտ 20-րդ դարի դիմաց, որը պիտի իրավացիորեն անվանվեր տեխնիկայի դար: Այնպես որ Իսահակյանին բախտ վիճակվեց գտնվել եվրոպայում մի դարաշրջանում, որը պիտի համարվեր վերջինը, ուր առաջնային դեր էին խաղում արվեստն ու գրականությունը: Եվ Գերմանիան հայրենիքն էր այն ստեղծագործողների, որոնք առավել սիրելի էին Իսահակյանին, մոտ ու հոգեհարազատ էին իրենց արվեստի ռոմանտիկ, հպարտ եությամբ, լինի դա գրականություն՝ Գյոթե, Շիլլեր, Հայնե, լինի երաժշտություն՝ Բախ, Բեթհովեն, Վագներ: Շատ տարիներ անց անվանի արվեստաբան Ռուբեն Զարյանի հետ գրույցներից մեկում Իսահակյանը հիշել է «Մի անգամ, շատ տարիներ առաջ, ուսանող ժամանակս, լսել եմ Բեթհովեն, Յոթերորդ սիմֆոնիան: Անջնջելի տպավորություն է թողել: Դրան ոչինչ այլևս չհասավ՝ ինչպես է գրված և ինչպես էին նվագում»¹²: Չես հավատում, որ մարդ է գրել: Մարդկային ուժից վեր է, թվում է, թե մարդ չի ստեղծել, այլ միշտ էլ եղել է, ինչպես բնության հրաշալիքները՝ երկինքը, լուսինը, աստղերը...

---

¹² Իսահակյանը նկատի ունի Լայպցիգի նշանավոր Գևանդհաուզ (Gewandhaus) սիմֆոնիկ օրկեստրը, որի խմբավարն էր այդ տարիներին անվանի մանստրո Կարլ Ռայնեկեն:

Վախճանվել էր համալսարանի փիլիսոփայություն
պրոֆեսորը¹³։ Բոլորը սիրում էին նրան, մեծ ցավ էր
բոլորիս համար նրա մահը։ Համալսարանը ասես
միանգամից կորցրեց իր հմայքը։ Նրա հոգեհանգստին էր,
որ լսեցի Յոթերորդ սիմֆոնիան։ Հիշո՛ւմ եք երկրորդ
մասը՝ մահվան քայլերգը... Հանճարի են աստիճանն է դա,
երբ վերացնում է քեզ, ստիպում մոռանալ, թե որտեղ ես,
համակում է քեզ իրմով, տանում հետևից։ Ես չգիտեմ մի
ուրիշ ստեղծագործություն, որ այդպես արտահայտի
մահվան կսկիծը, բայց այնքան խոր, որ միաժամանակ
հեռացնի հոգեկան ցավից... Բարձրացնի, դարձնի
փիլիսոփա։ Այստեղ է, որ կյանքը հաղթում է մահվան»¹⁴։

Իսահակյանի ողմանտիկ եությանը շատ համահունչ
էր նաև Վազների միստիկական վեհ երաժշտությունը։
Ունենալով ընդգծված հակում դեպի փիլիսոփայական-
խոհականը՝ Իսահակյանը հաճախ ինքնամոռաց խո-
րասուզվում էր փիլիսոփայության աշխարհը։ Մենք
ասացինք, որ պրոֆեսոր Ռատցելը ծրագիր էր մշակել
Իսահակյանի համար, որով նա ղեկավարվում էր փի-
լիսոփայական պարապմունքների ժամանակ։ Մի
պարտադիր դասընթաց համընդհանուր փիլիսոփայության
գծով նա անցավ Լայպցիգի համալսարանում։ Շուտով
Իսահակյանի համար նշմարվում են իր մտաշխարհին
առավել մոտ, առավել հոգեհարազատ փիլիսոփաները։
Դրանց մեջ պետք է առանձնացնել երկու անուն՝ Արթուր
Շոպենհաուեր և Ֆրիդրիխ Նիցշե։

Շոպենհաուերի անվանը Իսահակյանը ծանոթ էր
դեռևս էջմիածնի հեմարանում ուսման շրջանից. «Հիշա-

---

¹³ Ըստ Ա.Մուշեղյանի, խոսքը Լայպցիգի համալսարանի
պրոֆեսոր Վիլիելմ Ռոշերի մասին էր, որը մահացել էր 1894թ.
հունիսի 4-ին։ Ռոշերը Լայպցիգի համալսարանում դասավանդել է
1848 թվից, Լայպցիգի պատվավոր քաղաքացի էր։

¹⁴ *Ռ. Վ. Չարյան*, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1974, էջ 121-122։

տակարանում» կարդում ենք. «1892, հունվարի 4, «Այս օրերս ես մի տեսակ անորոշ դրության մեջ եմ գտնվում, մտքերս խառնաշփոթ են, միմյանց դեմ շարունակ կոիվներ են հարուցանում, պատճառը մի քանի գրքերի ընթերցումն է. այս օրերս կարդացի Шопенгауэр փիլիսոփայի կյանքն ու փիլիսոփայության թեորիան: Նա, որպես պեսիմիստ փիլիսոփա, սաստիկ (մի քանի մտքերի կողմերից) դուր եկավ... Ես, իհարկե, սաստիկ պեսիմիստ եմ և ջերմ պաշտպանը այդ ուղղությանը. այդպես է պահանջում իմ հոգին: Պեսիմիզմը թվում է ինձ համար ճշմարտություն, իսկ օպտիմիզմը – կեղծավորություն: Պեսիմիզմը արդարև տեսնում է այն, ինչ որ կա, իսկ օպտիմիզմը՝ ոչ... Պեսիմիզմը ճշմարտություն է, բայց անգործունեության, բայց և կարելի է լինել պեսիմիստ և դարձյալ գործող՝ նպատակ ընտրելով՝ «աշխատել կյանքի վատ կողմերը լավացնել»... Ես շատ կմտածեմ դեռ... Բայց իմ բոլոր ցույցերը, հակումները պեսիմիզմին են վերաբերում – թող լինի-ոչինչ... լինել պեսիմիստ և գործող... » (Հ. 31-32):

Շոպենհաուերը, ըստ ամենայնի, առաջին փիլիսոփա հեղինակն էր, որի գործերին ծանոթացավ Իսահակյանը. «Առաջին գիրքը, – պատմել է Արամ Ինճիկյանին Իսահակյանը, – որ Գերմանիայում ուսանող ժամանակս ձեռքս ընկավ, Շոպենհաուերն էր: Ինձ վրա ուժեղ տպավորություն թողեց»¹⁵: Եվ Գերմանիայում Իսահակյանը փոքրիկ ցանկ է կազմում իրեն անհրաժեշտ գրքերի. «Ես պիտի գնեմ այսուհետև այնպիսի գրքեր, որոնք ինձ դասագրքեր լինեն, որոնցից ես միշտ սովորեմ – Շոպենհաուերի, Հարտմանի, Կանտի, Դարվինի, Վունդի գրքերը» (Հ. 183):

Իսահակյանը, լավատեղյակ լինելով Շոպենհաուերի հիմնական աշխատություններին, գալիս է հետաքրքիր եզրակացության.

¹⁵ Արամ Ինճիկյան, Ավետիք Իսահակյան, 1977, էջ 226:

«Հիշատակարան» – 1895, մայիսի 14. Ինձ համար պարզ է, որ քրիստոնեությունը տանում է անբժշկելի պեսիմիզմի: Սիրելի Քրիստոսը խորը պեսիմիստ էր, ինչպես Շոպենհաուերը խորը քրիստոնյա էր» (Հ. 184):

Իսահակյանը նույնիսկ իր ապրելածևը ուզում էր մոտեցնել իր սիրելի փիլիսոփաների կյանքին. «1895, մայիսի 15. Ոչ մի ժամանակ չպիտի ամուսնանամ ես՝ Նիցշեի, Շոպենհաուերի նման» (Հ. 186):

Վերոհիշյալ փիլիսոփաների երկերը առաջ են քաշում մի շարք դեռևս մինչև վերջ չբացահայտված դրույթներ, հարցեր, որոնց Իսահակյանը սևեռում է իր ուշադրությունը: Միաժամանակ, նրա հետաքրքրությունը զբաղեցրած այդ հարցադրումները որոշ չափով բացահայտում են բանաստեղծի նախասիրությունները փիլիսոփայության առարկայի բավիղներում.

«Հիշատակարան» – «1894թ. դեկտեմբերի 12. Հագարավոր շատ դժվար հարցերի հետ ի միջի այլոց պիտի շատ մեծ ուշք դարձնեմ հետևյալների վրա – ի՞նչ է Նիրվանան – (Oldenberg "Budda"), ի՞նչ է կամքը (Schopenhauer), ի՞նչ է Պլատոնի սերը (Պլատոն, Մանտեգացցա, Դրումոնդ), ի՞նչ է բնագղը (Hartmann), ի՞նչ է հարգանքը, սերը, ատելությունը, ոգևորությունը... (Spinoza, Leibniz, Spenser, Wundt, Paulsen). ի՞նչ է «եսը», ալտրուիզմը, էգոիզմը, ի՞նչ է հոգին, զգացմունքը, միտքը, ցանկանալը (Wundt, Spenser). ի՞նչ է պոեզիա, էսթետիկա, լոգիկա (Hegel, Vischer). ի՞նչ է արհեստ, կուլտուրա, ի՞նչ է բնություն, գեղեցկություն» (Հ. 130):

Իսահակյանի խոհական արձակում կա մի լեզբեղ՝ «Շի-Հոանգ-Տի Բոգդիխանը»՝ գրված 1907թ.: Ձին մեծ կայսրը՝ Ցին-Շի-Հուանը (259-210 մթա), հրամայում է իր մոտ բերել կայսրության մեծագույն իմաստուններին, մտածողներին և պահանջում նրանցից, որ մեկնաբանեն – բացատրեն իրեն. «Ինչո՞ւ համար է ապրում մարդը, ի՞նչ է կյանքի նպատակը, որտեղի՞ց ենք գալիս մենք, ո՞ւր ենք

գնում մենք, ի՞նչ է նյութը, ի՞նչ է ուժը, և ինչո՞ւ են դրանք, պատասխանեցեք ինձ: Ասացեք, ի՞նչ է տիեզերքը, ինչո՞ւ ստեղծվեց նա, ե՞րբ է նրա սկիզբն ու վախճանը, և վերջապես, ի՞նչ է ժամանակն ու տարածությունը և ինչո՞ւ են դրանք» (III, 124): Ինչպես տեսնում ենք, Իսահակյան մտածողին միշտ տանջել են աշխարհաճանաչման հարցերը: Նա վիթխարի տենչ է ունեցել խորանալ մարդկային մտքի շտեմարանները, ճանաչել մարդուն, նրա հոգին, անհատականությունը:

Ինչպես որ ինքն է վկայում «Հիշատակարանում».
«1895, ապրիլի 16. Չմտածող մարդու համար ամեն բան պարզ է. նրա մտքովը չի անցնում «ինչո՞ւ» հարցը... Բայց մեկը, որ մի անգամ դնում է «ի՞նչ», «ինչո՞ւ» հարցերը նրա երջանկությունը մարում է, և աշխարհը սկսում գաղտնիքների մեջ... Բայց մտածող մարդու համար երջանկությունը ճշմարտության գտնելն է... Մի անգամ ճամփա մտնողը պիտի շարունակե հասնել նրա վերջին – Նիրվանային... Ուրիշ բան էր, եթե մենք ճամփա չմտնեինք, մնայինք անասուն – հիմար և երջանիկ... » (Հ. 173):

Փիլիսոփայական ուսմունքներով հափշտակվելը, առաջին հերթին, կապված էր մտատանջող հարցերին պատասխան գտնելու պրոբլեմի հետ: Եվ կարելի է զարմանալ, թե կյանքի ընթացքում ինչ բազմապիսի, հաճախ և ծայրահեղորեն տարբեր ու հակասող ուսմունքներով ու փիլիսոփայական ուղղություններով է տարվել Իսահակյանը:

Ահա, երիտասարդ գրականագետ Արամ Ինճիկյանը 1938 թվին Իսահակյանի հետ զրուցելիս խնդրում է մեկնաբանել, թե որ փիլիսոփաների ազդեցությունն է նա կրել: Պատասխանը շատ նշանակալից է.

«– Բուդդան, Շոպենհաուերը ինձ ոգևորել են. նրանց ազդեցությունը ես կրել եմ: Դեռ ճեմարանում կարդում էի Շոպենհաուեր: Գերմանիայում առաջին գիրքը, որ ձեռք

բերի՝ Շոպենհաուերի "Die Welt als Wille und Vorstellung" («Աշխարհը որպես կամք և պատկերացում») երկն էր: Պեսիմիզմն առաջ էլ կար իմ մեջ, բայց Շոպենհաուերը հունավորեց, թեորիաներ տվեց: Երիտասարդ հասակից ինձ զբաղեցնում էին կյանքի և մահի, անցավորի և հավերժականի, անհատի և հասարակության փոխհարաբերության հարցերը... Ես ընդունում էի Շոպենհաուերի «Աշխարհն իմ պատկերացումն է» տեսությունը»¹⁶:

Ճանաչելու համար Իսահակյանի խոհական հայացքների բնույթը, նրա փիլիսոփայական հետաքրքրությունների բնաշրջումը, անհրաժեշտ է անդրադառնալ կյանքի արդեն պատկանելի տարիքում արված նրա հետևյալ խոստովանությանը.

«Ինչո՞վ չեմ տարվել, ի՞նչ փիլիսոփայական էթիկական, հասարակագիտական սխտեմներով՝ ազատագրելու տառապող մարդկությունը:

Եղել եմ տոլստոյական, նիցշեական, Գերմանիայում, ռուսացող ժամանակս սոցիալ-դեմոկրատ: Հուսահատված՝ դարձել եմ անիշխանական, պեսիմիստ: Տարվել եմ Բուդդայով: Ոգևորվել եմ հայկական մարտական ազգայնությամբ, դաշնակցական ո՛չ երկրորդական գործիչ՝ աշխատել եմ անձնվիրաբար, բանտեր եմ նստել, քսոորվել, փախել հայրենիքից» (V, 312-313):

Այսպիսով, հենց ինքը՝ Իսահակյանը, ընդունել է, որ եղել է նիցշեական, միաժամանակ խոստովանելով, որ եղել է «դաշնակցական ո՛չ երկրորդական գործիչ»: Եվ սա բնական է, քանզի մարտական ազգայնությունը՝ զինվորագրվելը ազգային-ազատագրական պայքարին, այդ պայքարի ողջ բնույթը իր էությանբ խորապես ձայնակցում է Նիցշեի ստեղծած հերոսի՝ Գերմարդու իդեալին: Հայու-

---

¹⁶ Ա. Մ. Ինճիկյան, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, 1977, էջ 229:

թյան ծանր վիճակից ելք գտնելը, միաժամանակ պայքարը երկու խոշոր բռնակալությունների և թվով հարյուրապատիկ գերազանցող իսլամական տարրի դեմ իրոք որ հնարավոր էր միայն ինքնագոհ, ումանտիկ և հերոսական պայքարի գնով: Հնարավոր էր այն իդեալներով և այն տիպի հերոսի գլխավորությամբ, որ առաջ էր քաշում Նիցշեն իր «Այսպես էր խոսում Ջրադաշտը» գրքում: Եվ Իսահակյանը՝ ումանտիկ ու ըմբոստ երգիչը, իսկույն ըմբռնեց այդ յուրահատուկ կապը Նիցշեի գաղափարայնության և՝ ազգային-ազատագրական պայքարի միջև: Հայ ազատամարտին անհրաժեշտ էր Հերոսը, և Իսահակյանը Նիցշեի մտքերին համահունչ գգում է, որ ժողովրդին հոգեհովիվ է պետք: Հերոս, որ գորու լինի արթնացնել թմբիրից ժողովրդին, հոծ մասսային և տանել դեպի վեհ նպատակը: Իր օրագրում Իսահակյանը բերում է Նիցշեի մի խոսացումը այս առթիվ. «—Ես վագում եմ դեպի լույսը — արևը, որ ստվերս իմ հետքից գա, որ իմ հետևից գաք դու ք, մարդիկ... » (Հ. 185):

Ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ զուգադիպում են՝ նախասիրությունները թե՛ երիտասարդ բանաստեղծի, թե՛ նրա կուռքը դարձած գերմանացի գիտնականի: Սկզբում սոսկ բնագդաբար, ապա քայլ առ քայլ խորապես գիտակցված, Նիցշեն սկսում է դառնալ Իսահակյանի խոհերի, մտորումների տիրակալը. այն մտածողը, որին Իսահակյանը կարող էր կոչել Ուսուցիչ:

Ահա ինչպես է ընթացել Նիցշեով հափշտակվելու պրոցեսը. «Հիշատակարան» — «1894, նոյեմբերի 25. Երեկ կատարյալ հիվանդ էի, ամբողջ օրը պառկեցի անկողնում — մենակ էի, մոտս ոչ ոք չկար, նրազը լուռ վառվում էր. Nietzsche — "Also sprach Zarathustra" մոտս էր. — սաստիկ ջերմում էի ու գլուխս ցավում էր, հիշում էի Ապլալիս — անցած կյանքս իր բոլոր մանրամասնությամբ, Շուշիկին, մեր սերը, այժմյան դրությունը — տանջվում էի, ուզում էի փշրել, արյուն էի ուզում... Բայց անուժ էի ինձ գտնում...

աղքատ ու անտաղանդ... սիրտս ճաքում էր, բարձա
այրվում... ծա՛նր, ծանր գիշեր... » (Հ. 99):

Իսահակյանին միշտ հետաքրքրել է արևելքի հին
իմաստությունների մեկնաբանումը գերմանական դասա-
կան հեղինակների և փիլիսոփաների կողմից, լինի դա Գյո-
թեի «Արևմտա-արևելյան Դիվան»-ը պոետական շարքը
կամ Օլդենբերգի նշանավոր գիրքը Բուդդայի կյանքի
մասին: Բայց առաջին հերթին, Նիցշեի նշանավոր մեկ-
նաբանությունները Հին Պարսկաստանի կրոնական ուս-
մունքներից մեկի՝ զրադաշտության հիմնադիր և քարոզիչ
Ջրադաշտի (Ջորոաստրի) կյանքի և ուսմունքի վերա-
բերյալ, որոնք նա անվանել է շատ սիմվոլիկ՝ «Այդպես էր
խոսում Ջրադաշտը», մեկը Նիցշեի ամենահայտնի և
թերևս ամենատարածված գրքերից: Սա բառիս բուն իմաս-
տով սեղանի գիրք դարձավ երիտասարդ Իսահակյանի
համար: Ինքը՝ Իսահակյանը, իր նամակներից մեկում այն
անվանել է «բանաստեղծական – միստիկական գոհար»,
որը «շատ հետաքրքիր է յուր տարօրինակ հան-
նարեղությամբ» (VI, 21):

Կարելի է ասել, որ գերմանական շրջանը և
ընդհանրապես դարավերջը Իսահակյան մտածողի համար
ընթացել է «Ջրադաշտի» լույսի ներքո: Ջրադաշտն է այն
արգասավոր ակունքը, որը սնել է Իսահակյանի անձնական
փիլիսոփայական կառույցը:

Շա՛տ և շա՛տ տրամադրություններ, խոհեր, մտքեր,
որ հանդիպում ենք Իսահակյանի վաղ շրջանի հիշա-
տակարանյան գրառումներում, նամակներում, հետզհետե
բյուրեղանում են, համախմբվում և գերմանական շրջա-
նում վերածվում մի կուռ համակարգի:

Եվ եթե առաջին շրջանում նիցշեական հայացքներն
սկսում են սերմեր գցել Իսահակյանի խոհերի և մտքերի
մեջ, ապա հետագայում դրանք տանում են բանաստեղծին
դեպի իրական գործողությունների. խոսքը Գերմանիայից
հայրենիք վերադարձի շրջանի մասին է: Բերենք «Հիշա-

տակարանի»՝ 1894 թվի գրառումներից մի քանի օրինակ, ուր գգացվում է Զրադաշտի քարոզների շուկնը.

«Ես ասում եմ, զգվում մարդկանցից – ես ասում եմ, որովհետև նրանց սիրում եմ, ես ասում եմ, որովհետև նրանք իդեալ չունեն... » (Հ. 97):

«Մարդկությունը, երբ սոված է ու ճնշված – նրա տրիբունները ազատությունից, իդեալներից ու սիրուց են խոսում, բայց հենց որ հաց են ձեռք բերում – այն բոլոր վսեմ ձգտումները դառնում են խոզության ու բոգության ձգտումներ... » (Հ. 89):

«Էքստազներ, միայն էքստազներ – սա է վեհ կյանքը, ուր և՛ ժպիտ կա, և՛ արցունք, և՛ վիշտ, և՛ ուրախություն, և՛ սեր, և՛ ատելություն... » (Հ. 100):

«Ես թեև այժմ մոխրի տակ թաքնված կրակ եմ ու գետնի տակով վազող գետ... բայց շատ շուտով կզարթնեմ ու կվառվեմ, այս մի գինադադար է, մի պատրաստություն է ինձ համար... Ես պիտի մտնեմ մեր կյանքը մի գիսավոր աստղի պես՝ պիտի երգեմ, քարոզեմ, բարկանամ, լամ, վառվեմ.. մարդիկ ապրում են իներցիայով, նրանց մեջ կա մի ինքնաշարժ անիվ ու նրանց գլորում է... » (Հ. 107):

«Բնության մեջ նպատակ, դիտավորություն, տենդենց չկա, կա՛ միայն կամք – մի ուժ, որը ցանկանում է այն և անում է այն, ինչ որ իրեն գեղեցիկ, մաքուր, լավ, դուրեկան է թվում... Ո՛չ մի նպատակ... կամքը բանաստեղծություն է, իսկ փորձաքարը – խելքը՝ այն ուղին, որի վրայով պիտի սահեն կամքը – պոեզիան... » (Հ. 117):

«Հասարակությունը՝ փեթակ է, անհատները՝ բջիջների տերեր. հարուստները՝ բոռեր, բջիջների տերերն – աղքատները մնում են անտուն, անբջիջ, անհաց» (Հ. 120):

«Եթե հազարավոր հանճարներ դուրս գան և ուզենան ապացուցել, որ ընկերին ու մերձավորին սիրելը վատ է, անգունություն, անեսություն է, անինքնուրույնություն է – ես չեմ լսեր մինչև անգամ: Ես կսիրեմ իմ ընկերին ու

մերձավորին, բայց ոչ անպայման, իմ լոգիկան ինձ կառաջնորդե» (Հ. 101-102):

«Ի՞նչ արած – աշխատի՛ր, ուրիշին մի՛ տար ու ամբարիւր, որ մարդիկ գան մոտդ ու ոտքերդ լիզեն ու քեզ սիրեն, խնայիր փողերդ ու երբեք մի՛ կարեկցիր ու մի՛ օգնիր մարդկանց... Սա է միակ միջոցը, որը ես չեմ անելու – ես կթքեմ մարդկանց վրա ու կհեռանամ սարերն ու ձորերը, այրերն ու անտառները... » (Հ. 100):

Թերևս Նիցշեի ուշադիր ընթերցողը Ջրադաշտի մասին նրա տրակտատում կհանդիպի համահունչ հատվածներ, մտքեր: Անգամ եթե ուղղակի նմանություն չլինի, սակայն, անտարակույս, կան հատվածներ, որոնք թելադրված են Նիցշեի գործի ընդհանուր ոգու և տրամաբանության ազդեցությամբ, նմանություն կա հաճախ և գրելու ոճի մեջ:

Հարևան հատվածներ կարելի է շատ ավելի բերել, բայց կարևորն այստեղ այն փաստի արձանագրումն է, որ հայ երիտասարդ բանաստեղծը իրեն զգում է Նիցշեի խոհերի և մտքերի հետևորդ, զգում է այն աստիճան, որ ինքն իրեն անվանում է «նիցշեական»: Բայց և այնպես, նրանց առավել մերձեցնում է և սա ունի վնոորոշ դեր, Գերմարդու խնդիրը և նրա դերը պատմության մեջ:

Իննիկյանի հետ (1938թ.) իր գրույցներից մեկում Իսահակյանն արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս վաղ շրջանի իր փիլիսոփայական հետաքրքրությունների մասին. «– Երիտասարդությանս տարիներին տարբեր փիլիսոփայական սիստեմներով շատ եմ տարվել՝ պեսիմիզմ, անարխիզմ... – հափշտակվել եմ Բուդդայով, Շոպենհաուերով, մանավանդ Նիցշեով. մարդկությանը ամեն տեսակ ննջումներից, տառապանքներից ազատելու ուղիներ էի որոնում: Տենչացել, ձգտել եմ ճշմարտության՝ «իմ կյանքի շեմքից», ինչպես ասել եմ ոտանավորիս մեջ: Ինձ ոգևորում էր Նիցշեի բողոքող, ընդվզող ոգին: Տիրող հասարակության կաշկանդումներից մարդուն ձերբա-

զատելու ձգտումն էի տեսնում նրա մեջ: Բայց ավելի շատ ինձ գրավում էր Նիցշեի լակոնիկ, աֆորիստիկ, կուռ ոճը: Հետո տեսա, որ նրա փիլիսոփայությունը խորթ է իմ հոգուն: Նիցշեի ցանկացած աշխարհը հզորների աշխարհն է: Հերոսների պաշտամունք էս էլ ունեմ, բայց Նիցշեի գերմարդու դաժանությամբ չեմ ընդունում: Նիցշեն իմ մեջ արմատ չձգեց. նա դաժանության փիլիսոփան է: Ձե՛ որ հայ ժողովուրդը դաժանության գոհն է...»¹⁷:

Բանաստեղծի այս ընդարձակ խոստովանությունը շատ բան է բացահայտում: Նախ՝ հիշենք ժամանակը. ասվել է 1938թ., առաջին անգամ տպագրվել՝ 1975թ. («Գարուն» ամսագիր, №10): Թե՛ 1938, թե՛ 1975թթ. խորհրդային գաղափարախոսության կողմից Նիցշեն ընկալվում էր որպես գերմանական ռազմականության ձայնատար, որի ուսմունքը օգտագործել են ֆաշիզմի գաղափարախոսության հիմնադիրները: Եվ բնականաբար այդ շրջանում առանց «քննադատական» շեշտի խոսել կամ գրել Նիցշեի մասին հնարավոր չէր: Այն ժամանակների դրվածքն այնպիսին էր, որ եթե գրեիր, թե Իսահակյանը եղել է նիցշեական, կնշանակեր՝ թույլ տալ կոպիտ գաղափարական սխալ: Այնպես որ բացեիրաց «հիանալ» Նիցշեով՝ չէին կարող ո՛չ Իսահակյանը և ո՛չ էլ նրա գործի հետազոտողը: Այս հանգամանքը սակայն գրույցի բուն էությունը չի փոխում: Վարպետի խոստովանության մեջ կան իրոք շատ արժեքավոր մտքեր: Նախ՝ հստակորեն երևում է, որ Իսահակյանի հիշատակած փիլիսոփայական ուսմունքները մի գծի վրա են գտնվում և՛ հեռակա, և՛ ուղղակի իրար կապված են: Հիշենք, թե ինչքան էր կարևորում ու արժևորում Շոպենհաուերը Բուդդայի ուսմունքը, և որ նրա ընթերցանության մշտական

---

¹⁷ Արամ Ինժիկյան, Ավետիք Իսահակյան, Ե., 1977, էջ 228-229:

առարկան էր Բուդդային վերաբերող գրականությունը: Հիշենք, որ նրա աշխատասենյակում Կանտի կիսանդրիի հարևանությամբ մշտապես դրված էր Բուդդայի արձանիկը: Եվ իր հերթին, Շոպենհաուերը պաշտամունքի առարկա էր հատկապես վաղ շրջանի Նիցշեի համար: Նիցշեն իր շատ գործերի հիմքում օգտագործել էր շոպենհաուերյան մտակառույցներ, դրույթներ, այսպես, օրինակ, հասարակության եության ինչ լինելը բացահայտվել է Նիցշեի համար, իր իսկ վկայությամբ այն պահից հետո, երբ ինքը ծանոթացել է Շոպենհաուերի «Ասեղնավոր կենդանիների մասին» նշանավոր պրիտչին ("Притча о дикобразах"): Ի դեմս Շոպենհաուերի՝ Նիցշեն տեսնում էր իր հայացքների սկզբնակետը, զգում էր, որ իր մտածողության արմատները գալիս են Շոպենհաուերի ուսմունքից: Եվ միաժամանակ նա ձգտում էր Շոպենհաուերի հոռետեսական ուսմունքից հնարավոր չափով լավատեսական պտուղներ քաղել: Նա, իր իսկ խոստովանությամբ, լիցքավորվում էր Շոպենհաուերի աշխատությամբ՝ «Աշխարհն որպես կամք և ներկայացում» (1819):

Նիցշեն մինչև իսկ իր փիլիսոփայական առաջին աշխատություններից մեկն անվանել էր՝ «Շոպենհաուերը որպես դաստիարակ» (1874): Եվ վերջապես, հիշենք Նիցշեի հայտնի խոստովանությունը. «Աշխարհում միայն երեք բան կա, որ ի վիճակի են հանգստացնել ինձ, բայց դրանք հազվադեպ սփոփանքներ են՝ իմ Շոպենհաուերը, Շումանը և իմ միայնակ զբոսանքները»:

Իսահակյանի հափշտակվելը Բուդդայով, Շոպենհաուերով և Նիցշեով խոսում է այն մասին, որ բանաստեղծի փիլիսոփայական հակումները նույնպես մեր ակնարկած «հոգևոր միասնության» նույն գծի վրա են գտնվում, պատահական չէ, որ համաշխարհային փիլիսոփայական մտքի աշխարհում Իսահակյանն այս երեք անուններն է առանձնացնում:

Այլ հարց է, որ երեքից ամենամոտը Իսահակյանին Նիցշեն էր: Եվ իհարկե, ոչ միայն երիտասարդության տարիներին, երբ Գերմանիայում՝ փիլիսոփայի հայրենիքում տեղի ունեցավ բանաստեղծի առաջին հանդիպումը Նիցշեի գրվածքների հետ, այդ հանդիպումը, իհարկե, առավել հուժկու էր ու տպավորիչ, որ այն և հետագա տարիների վրա ունեցավ իշխող նշանակություն: Եվ ամեն շրջանում հայ բանաստեղծի մոտ Նիցշեականությունն ունեցել է իր ընկալումը, իր մեկնաբանումը, իր դերը: Եվ տարիների ընթացքում այն ավելի գորացել է:

Նիցշեի մարտնչող ոգին, արհամարհանքը դեպի մահը, ձգտումը ազգի ընտիր զավակների՝ հերոսների միջոցով հասնել այդ ազգի նվիրական իդեալների իրագործմանը, ատելությունը դեպի ժամանակակից հասարակարգի (իր էությանմբ բուրժուաշուկայական) վերնախավը, դեպի ժողովրդին ստրկացնող միջոցները՝ վարձու աշխատուժը՝ գործարաններ, ֆաբրիկաներ, որ ոչնչացնում են անհատին, նրա մոլեգին ձգտումը ազատել մարդուն, նրա «եսը» կեղեքումից, շահագործումից, խորապես համահունչ էին երիտասարդ ու արդարամիտ Իսահակյանի տենչերին ու ձգտումներին: Նիցշեի ցասումնալից ոգին նոր հավատ և ուժ էր տալիս Իսահակյանին ազատագրելու օսմանյան լծի տակ ընկած իր հայրենիքը, անվախ ու անտրտուն զայքար մղելու հանուն իր ժողովրդի նվիրական երազների իրագործման: Այս նշանաբանով էր ոչ հեռու ապագայում կերտվելու Իսահակյանի «Հայդուկի երգեր» շարքը:

Երբ Իսահակյանը անհրաժեշտ համարեց դիմել իր հայրենակիցներին «Վե՛ր կաց, ժողովուրդ» մարտական կոչով:

Վե՛ր կաց, ժողովուրդ, վե՛ր կաց միահամու՛ռ
Եթե սիրտ ունիս, եթե չես ստոր,

Եթե զագիր չես դահիճներիդ պես:
Վե՛հ ազատության դրոշը կարմիր
Բարձրացրո՛ւ հպարտ լեռներիդ վրա.
Եվ արդարադատ քո սուրը հանի՛ր,
Գրոհ տուր լպիրշ թշնամուդ վրա.
Հորիզոններից մինչև հորիզոն
Եվ փոթորկաշունչ զայրույթով, ըմբո՛ստ
Փշրի՛ր, խորտակի՛ր գահ ու գայիսոն:
Մի անգամ մեռիր, քան հազար անգամ,
Կամ եղի՛ր ազատ, հզոր, ինքնիշխան,
Կամ ընկի՛ր հպարտ, ձեռքովդ ավերակ
Բռնապետության բեկորների տակ:
(1900-ական թթ.) (Հ.Ե. 80-81):

Այս բանաստեղծությունը գրված է լայպցիգյան շրջանից մոտ տասը-տասնհինգ տարի հետո, բայց մի թե այս տողերի մեջ չի նկատվում Նիցշեի ոգին: Բանն այն է, որ ուղղակի գուգադիպում լինի, այլ այն, որ ոգին պահպանվել է: «Հիշատակարանի» հենց լայպցիգյան շրջանում սկիզբ առած Իսահակյանի բազմաթիվ, ծավալուն խոհափիլիսոփայական բնույթի գրառումները, որոնք նրա օրագրերի 1894-1896 թվականների գերիշխող մասն են կազմում, լավագույնս վկայում են, որ բանաստեղծը Նիցշեի ուսմունքի և մանավանդ նրա ստեղծած գերմարդու կերպարի ազդեցության տակ մշակել և զարգացրել է խոհափիլիսոփայական պատկերացումների իր ուսմունքը, որը խորապես արձագանքելով «Ջրադաշտի» հեղինակի խոհերին ու տրամադրություններին, միաժամանակ կրում է Իսահակյան բանաստեղծի և մտածողի անհատական կնիքը: Մենք տեսնում ենք, թե ի՛նչ հետևողականությամբ ու

համառությամբ է ընթացել Իսահակյանի՝ նշմարտության որոնումը (տվյալ դեպքում դա հարազատ ժողովրդին ազատության և անկախության երաշխիքների որոնման գործընթացն էր): Բնականաբար, այդ պրոցեսը չէր կարող սկիզբ առնել ու ավարտվել Գերմանիայում, ուր 1894 թվականին բանաստեղծը իրագեկ դարձավ Արևմտահայաստանի՝ Սասունի և Կիլիկիայի շրջանների խաղաղ բնակչության աննախադեպ ջարդերին: Այդ հիմնահարցը մտավ պատմություն «Հայկական հարց» անվամբ և պիտի դառնար բանաստեղծի կյանքի մշտական ուղեկիցը: Գոյություն ունի մի դաժան նշմարտություն, որ փոքրաթիվ ժողովուրդների քաղաքական նակատագիրը մեծ պետությունների ռազմատնտեսական շահերի քաղաքական դաշտում չունի և չի կարող ունենալ ինքնուրույն նշանակություն: Նման բնույթի հանգուլյցների լուծումը քաղաքական դիվիդենտներ է բերում ոչ թե խնդրահարույց փոքր պետությանը, այլ նրա մեծ հովանավորին, իսկ խնդիրը այդպես էլ չի լուծվում... Ինչպես որ անցյալ դարի վերջերին ծագած «Հայկական հարցը» մինչև օրս չունեցավ իր լուծումը:

Բանաստեղծի նակատագիրը պայմանավորված էր ու միահյուսված այդ «մեծագույն հարցի» հետ: Նիցշեականությունը և իր՝ Իսահակյանի խոհական ուսմունքը այդ բոլոր տարիների ընթացքում՝ յուրահատուկ հոգևոր հենարան էր՝ տոկալու ու դիմադրելու իր ժողովրդին բախտ վիճակված հարվածներին:

Լայպցիգյան ուսման շրջանը, առաջին հերթին, նշանակալից եղավ այն առումով, որ այդ արգասաբեր շրջանում ձևավորվեց Իսահակյանի խոհափիլիսոփայական հայացքների կուռ կառույցը:

Իսահակյանի պատկերացրած հերոսի կերպարին ամենամոտը Նիցշեի ստեղծած Գերմարդու կերպարն էր: Այդ հերոսը, ուժեղ անհատը, ըստ Իսահակյանի, պիտի տաներ ժողովրդին ազատության ափը:

Հարկ է ասել, որ հետևելով «Հիշատակարանի» գրառումներին՝ մենք տեսնում ենք, որ Նիցշեի Գերմարդը, հանձին Իսահակյանի հերոսի կամ հենիի (genie – հանճար բառից է), ապրում էր իր յուրօրինակ բնաշրջումը: Ահա, ինչպես է պատկերացնում իր հերոսին առաջին շրջանի գրառումներում (1894, դեկտեմբեր) երիտասարդ ռոմանտիկ բանաստեղծը.

«Ես պիտի հերոսս լինեմ – օ՛, ի՛նչ մեծ ու վեհ զգացմունք, երբ հերոսական գործից – կովից հետո կրծքիս վերքեր, ճակտիս կնճիոներ, գլխիս ուռու թարմ պսակ՝ ընկերներիս հետ կմտնեմ՝ կվերադառնամ իմ ծննդավայրը... Հերոսս լինեմ՝ պսակված ուռու պսակով, մոր արցունքով, Շուշիկի ժպիտով, ընկերներիս համբույրով. – հերոսի գրիչը – ձեռքիս, թուրը՝ մեջքիս, վերքերը՝ կրծքիս, մտքի ու վշտի կնճիոները ճակտիս... – Հերո՛ս, հերո՛ս... » (Հ. 113):

Քիչ ավելի ուշ, շրջանում. «Հետգհետե մշակում եմ այն տիպը, որ իմ գրվածքում ես պիտի ինձ նկարագրեմ: Ես պիտի իմ մեջ մարմնացնեմ մի հոգի, որին ես պիտի տամ Գերմարդ (Übermensch) անունը: Ի՛նչ պիտի ունենա այդ մարդը: – Գեղեցիկ դեմք, կնճոտ ճակատ, տխուր, բայց փայլող, մարող աչքեր, շրթունքներ՝ որոնց վրա ժպիտ ու անեծք կա... մի կուրծք, որ հեկեկում է ու ոգևորված խփում... մի ճակատ, որ մտքերի տակ այրվում է, մազեր, որոնք արշալույսի ցողերի հետ, քամու հետ ծփծփում են... մի ճակատ, ուր քրտինքը վառվում է...»

Խելոք, մտածող ու քննող, անալիզ անող ու հարցասեր, սկեպտիկ և միշտ մտորող...

Նա պիտի ոգևորվի մահով – Նիրվանայով: Նա պիտի պատվասեր ու ասպետ լինի, հերոս ու դյուցազն, պատերազմում գեներ ձեռքին պիտի մեռնի տանջվողի ու թշվառի համար և պիտի հսկա քարի տակ թաղվի, զինվորների հետ, ուռենու տակ» (Հ. 121-122):

Եվ հետգհետե, այս հարցի շուրջ ավելի հանգա-

մանորեն մտորելով և բազմաթիվ հեղինակներ՝ Պլատոն, Սպինոզա, Շոպենհաուեր, Մանտեգացցա (տե՛ս մանրամասն՝ «Հիշատակարան», էջ 130) ընթերցելով, ավելի ու ավելի նպատակասլաց և խորն է դառնում Իսահակյանի պատկերացումը Գերմարդու վերաբերյալ: «Իմ կարծիքով գերմարդը պիտի ոգևորվի կյանքով ու մահով, այսինքն այն սկզբունքներով, որով սկսվել է, որով պիտի վերջանա, որոնք իր մեջն են և իրեն են վերաբերում: Հերոսը պիտի իր «ես»-ով ոգևորվի, իր «ես»-ի վրա հենվի, նրանով նայե և դատե, նրանով զգա ու մտածե: Հերոսին պատիվ չի բերում, որ մի աղջիկ, մի երգ, մի ժայռ նրան կրակ տա, ապրելու ձգտում, ոգևորություն... Օ՛հ, հերոսի սիրտը օվկիան է. շատ-շատ դրանք մի-մի ալիք պիտի նրանում շարժեն: Ո՛չ, հերոսը դրանց կսիրե ու կկարեկցե ու կօգնե, բայց առանց իր «ես»-ի, կամ խորը ինքնագիտակցության ու ինքնաճանաչողության, ինքնազսպության ու անսխալական կամքի (եթե) միայն նրանցով ոգևորվի – այլևս նա հերոս չէ: Հերոսը կգրկե ողջ տիեզերքը իր կրծքին, կհամբուրե նրա համար, որովհետև ինքը ոգևորված է» (Հ. 130):

Գերմարդու կերպարի բնաշրջման յուրովի աստիճան կարելի է համարել շատ տարիներ անց Իսահակյանի կերտած «Սասմա Մհեր» պոեմի հերոսի՝ Փոքր Մհերի կերպարը, Իսահակյանի ստեղծագործության ամենադեմոկրատական և ամենախոր հերոսներից մեկը: Բայց այդ մասին խոսակցությունը կլինի ապագա գլուխներում:

* * *

Իսկ այժմ անդրադառնանք Իսահակյանի արխիվում պահվող մի շատ հետաքրքիր ինքնագրի, որը նոր ասպեկտներ է բացում Իսահակյան-Նիցշե առնչություն-

ների հարցում, օգնում մեզ հասկանալու, թե ինչպե՞ս էր ընկալվում Նիցշեն Իսահակյանի կողմից:

Խոսքը Ֆրիդրիխ Նիցշեին նվիրված մի ուսումնասիրության վերաբերյալ Իսահակյանի աշխատության մասին է՝ գրի առած դարավերջին՝ 16 էջանոց, կապտավուն կազմով նոթատետրում, որը մինչ օրս ամբողջությամբ անտիպ է մնացել:

Ինչպես ցույց է տալիս տետրի¹⁸ առաջին էջում նշված տարեթիվը, գրառումներն արված են 1898թ.: Իսահակյանը երեք տարի առաջ վերադարձել էր Գերմանիայից և հրատարակել «Երգեր ու վերքերը»՝ իր առաջին ժողովածուն:

Գրառումներն անվերնագիր են, սկսվում են «Նիցշեի փիլիսոփայությունը սա որոշում է...» խոսքերով:

Ինչպես ստույգ երևում է գրառումների բնույթից, ուսերեն և գերմաներեն լեզուներով բերված բազմաթիվ մեջբերումներից, այս տետրը կոնսպեկտ-հոդված է՝ արված 19-րդ դարի գրող և փիլիսոփա Լյուդվիգ Շտեյնի "Friedrich Nietzsche und ihre Gefahre" (Leipzig, 1893), ("Мировоззрение Фридриха Ницше и сопряженные с ним опасности") գրքի հիման վրա: Բերված ուսերեն մեջբերումներից և Իսահակյանի արած հայերեն թարգմանություններից երևում է, որ այդ գիրքը բանաստեղծը կարդացել է ուսերեն լեզվով: Սակայն ինչպես հաճախ պատահում է մեծ ստեղծագործողների մոտ, ուրիշի աշխատանքը համառոտագրելիս, նրանք մերթ ընդ մերթ, առանձին հատվածներում՝ երևան են բերում և իրենց սեփական դատողություններն ու գնահատականները:

Անտարակույս Լ. Շտեյնի գիրքը հետաքրքրել է Իսահակյանին, որոշ առումով արձագանքել նրա մտքերին, ինչի հետևանքը կոնսպեկտ-հոդվածը կազմելու գաղափարն է: Սակայն շա՛տ և շա՛տ հարցերում

---

¹⁸ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, N1-123:

Իսահակյանը նման քննադատական ոգով չէր գրի Նիցշեի մասին և ոչ էլ կխորանար, ասենք, Նիցշեի փիլիսոփայության և նոր-ցինիկների ուսմունքի հետևորդների առնչությունների մեջ, չէր կապի Նիցշեի ուսմունքը ստոյիկների և գեղոնիստների անվան հետ, ինչպես որ հանախ անում է Լ.Շտեյներ, և ավելին՝ այդ փիլիսոփայական դպրոցների և Նիցշեի ուսմունքի համադրության վրա է կառուցում իր աշխատության հիմնական դրույթները։ Սակայն շատ հարցերում Իսահակյանը լիովին համամիտ է Լ.Շտեյնին և բերում է հատվածներ, որոնք կարող են հանդիսանալ և իր գնահատականի արգասիքը։ Նման հատվածները առավել վերաբերում են Նիցշե ստեղծագործողի ոնին, նրա խոհական գրվածքների բնույթին, մարդկային խառնվածքին, ինչպես և Նիցշեի նշանակությանը, նրա կատարած դերին փիլիսոփայության պատմության մեջ։ Ահա մի հատված նման բնույթի գրառումներից. «Չնայելով, որ ես հակառակ եմ (Л.Штейн)¹⁹ Նիցշեի վարդապետությանը, բայց ասում եմ, որ նրա գրքերը-երկերը համաշխարհային գրականության մեջ պատկանում են ամենանշանավոր և ամենագրավիչ երկերին, իսկ ոնը, լեզուն հրաշալի է, և Նիցշեի տարածման գաղտնիքը այդ ոնի հրաշալիության մեջ է»²⁰։

Այն հանգամանքը, որ այս գրվածքի էջերում 23-ամյա բանաստեղծը վեճի է բռնվում իր պաշտամունքի առարկա փիլիսոփայի շուրջ հայտնած մտքերի հետ, խոսում է նրա խոհերի գարմանալի հասունության, նրա կուռ բանականության մասին։ Գալով Նիցշեի հետ տարվող

---

¹⁹ Իսահակյանն այս հատվածում, փակագծերի մեջ, բերում է ռուսերեն Լ.Շտեյնի անունը, դրանով իսկ ընդգծելով, որ այդ կարծիքը Շտեյնինն է, հակառակ դեպքում, առանց ազգանվան հիշատակման, կթվար, որ այդ գնահատականը Իսահակյանինն է։

²⁰ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, 1-123, ք.6։

վիճաբանությանը՝ մենք հիշում ենք Իսահակյանի «Հիշատակարանի» հետևյալ գրառումը՝ «1895, մայիսի 13: Որքան էլ Նիցշեն ցանկանա կյանքը առողջ և ոգևորված սիրել ու սովորեցնել մեզ, բայց նա երբեք չի մոռանալու, որ կյանքում կան այնպիսի բաներ, որոնք էապես վատ են և տհաճելի.՝ ա՛խ, որքա՛ն վատ է՝ սիրելիների և իրմահը, սովածությունը՝ սովը, տոփանքը, [...] սպանությունները, երկյուղը, գղջանքը.. » (Հ. 184):

Եվ կրկին, մեկ այլ առարկում, «1895, փետրվարի 6, Ինձ համար դեռ պարզ չէ, թե ի՛նչ են ուզում ասել Շտիրներն ու Նիցշեն, եթե ամեն մարդ առաջ իր մասին մտածե ու հոգա՝ այն ժամանակ ի՞նչ կլինի նրա նց նաը, որոնք զուրկ են միջոցներից» (Հ. 163):

Սրանք, բնականաբար, եական առարկումներ չեն և չեն խախտում այն մայրուղին, որ կապում է Իսահակյանին Նիցշեի հետ, բայց սեփական կարծիքը նույնպես բարձր կատեգորիա է:

Մեկ ուրիշ հատված ևս. «Նիցշեն անպայման հանճար է (ըստ Շտեյնի), բայց փիլիսոփայության ուղիղ ճանապարհից շեղված, հենց սրա համար պետք է ցավել, որ մարդկությունը կորցրեց մի հանճար... : Բայց Նիցշեն միանգամայն վնասակար է մարդկությանը իր անբարոյական, փչացնող վարդապետությամբ, իր կործանիչ, հեղափոդ ումբերով... նրա «Արիստոկրատական և անարխիստական» ինդիվիդուալիզմը հեղափոխության արյունոտ ծնողն է²¹: Այս տողերի սկզբնական մասի հետ Իսահակյանն անպայման համաձայն կլիներ, բայց հետագա՝ հեղափոխությանը վերաբերող մասի հետ հազիվ թե, հենց «հեղափոխության», «անհատական ընդլվգման» տանող Նիցշեի քարոզներն էին ոգևորել երիտասարդ ումանտիկ-հեղափոխական Իսահակյանին:

---

²¹ ԳԱԹ, Ավ. Իսահակյանի ֆոնդ, N1-123:

Դժվար է, իհարկե, այս՝ 1898 թվականին արված գրառումների տեսրի մեջ գտնել, առանձնացնել, թե որ հատվածն է Իսահակյանինը, իսկ որը Լ.Շտեյնինը, մանավանդ միշտ չէ, որ Իսահակյանը չակերտներ է դնում:

Սակայն ակնհայտ է մեկ հանգամանք, որ համառոտագրություն կազմելիս Իսահակյանը հայտնում է իր վերաբերմունքը, իր տեսակետները այնպիսի մի բարդ, խորը և անհատնում վարդապետության մասին, ինչպիսին Նիցշեի ուսմունքն էր: Հաճախ Լ.Շտեյնի գրվածքը հիմք է տալիս կամ ավելի շատ լիցք է հաղորդում Իսահակյանին զարգացնելու իր անհատական տեսակետը «պաշտելի իմաստունի» խոհերի շուրջ:

Իսահակյանը բերում է Շտեյնի հետևյալ խոսքերը. «Այնպես որ Նիցշեն իրավունք չունի ասելու, որ իրեն միտքը գնում է անշուշտ օրիգինալ, առաջ ոչ-ոքին ծանոթ նանապարհներով»²²: Եվ կամ թե. «Նիցշեն, այսպես ասած, գրականական դիմամիտ է. նրա աֆորիզմները մի-մի ումբեր են, որով նա աշխատում է օդը ցնդացնել բոլոր մեր կրոնական, բարոյական ու քաղաքացիական, քաղաքական իդեալները, մեր ողջ քաղաքակրթությունը»²³:

Գրառումներ կան, ինչպես ասացինք, Նիցշեի մարդկային խառնվածքին վերաբերող, և այստեղ ևս մենք զգում ենք Իսահակյանի միջամտությունը շարադրանքին, նրա բառն ու շեշտը. «Նիցշեն բոլորովին ուրիշ անձն է կյանքում, հասարակության մեջ և բոլորովին ուրիշ գրասեղանի առաջ. նա ընտիր հասարակության սիրելի, հարգելի հյուրն է, կանանց զբաղեցնող, նրանց կուռքը, մեղմ, կանացի, քնքուշ, քաղաքավարի, աշխարհիկ, բայց

---

²² ԳԱԹ, ԱԻՖ, N1-123, թ.1:

²³ ԳԱԹ, ԱԻՖ, N1-123, թ.3:

երբ որ գրում է՝ դառնում է մարտնչող, արյունարբու, վիշապաքաղ»²⁴:

Իսահակյան-Նիցշե առնչություններն ուսումնասիրելիս չպետք է անտեսել այս փոքրիկ, կապտավուն տետրը՝ գրված 1898 թվականին, մի շրջանում, երբ շատ գորեղ էին Նիցշեի ուսմունքն ու նրա գաղափարներն երիտասարդ Իսահակյանի աշխարհայացքի ձևավորման վրա, երբ Նիցշեն կարող էր համարվել թիվ առաջինը Իսահակյանի պաշտելիներից:

Գուցե այս համառոտագրությունը իր ստեղծագործական մշակումներով հետագայում դառնար Նիցշեի մասին մի առանձին հոդված-ուսումնասիրություն, բայց այդպես չեղավ: Բայց և այնպես այս վիճակում էլ Իսահակյանի բնագիրը ունի իր ուրույն արժեքը, և շատ ու շատ հարցերում նրա տեքստը մանրազնին ուսումնասիրելիս բացահայտվում են նոր խորություններ Իսահակյան-Նիցշե առնչությունների հարցում, որի արձագանքները մենք կգտնենք մեկ տասնամյակ անց գրված «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի տողերում:

Նիցշեի մասին իր համառոտագրությունն Իսահակյանն ավարտում է մի ընդարձակ մեջբերումով, այս անգամ վերցված Նիցշեի երկերից մեկից, և իր թարգմանությամբ. «Պետք է լինել Եավայի Lipo Mador բույսի նման, որ փաթաթվելով կաղնու բնին բարձրանում է վերև, ձգտելով դեպի արևը և վերջը իր թփերով ծածկում է նրակաղնու գլուխը և էլի ձգտում... Բա՛րձր... Մարդիկ պետք է լինեն հիմք, պատվանդան, կաղնի Գերմարդերի համար – Lipo Mador-ների համար:

Արիստոկրատիան պետք է ձգտի դեպի առաջ և երբեք հետ չհայե. ոչ թե պետք է հարցնել թե ուր տից կուգաս, այլ ուր կերթաս:

---

²⁴ Նույն տեղում, թ.6:

Մարդուն կամքի, ցանկության համաձայն պետք է գնահատել...

Աքսորվեցեք Ձեր հայրենի երկրից, Ձեր պապերի երկրից, սիրեցեք Ձեր որդիների և թոռների երկիրը. և բարիք մատուցեք այդ երկրին: (Որ արժանի լինեք Ձեր որդոց սերին)»²⁵:

Եվ այս գրառման տակ նա բերում է իր տետրի եզրափակիչ տողերը. «Հուշատետրերի մեջ, այսպիսի մի բան ունիմ գրած 1895 թ. մայիսին, Բեռլինում.

«Ես թողեցի Եվրոպայի կեղևը և ընդունեցի Հայրենիքինը, իսկ բովանդակությունը – համաշխարհային»²⁶:

* * *

«Հիշատակարանի» էջերում կերտած Գերմարդ-հերոսի (որին հաճախ Իսահակյանն անվանում է՝ «հենի») կերպարը, ինչպես ողբանդանի բանաստեղծի կերտած յուրաքանչյուր քնարական հերոս, մեզ, աներկբայորեն, հիշեցնում է բուն հեղինակին: Այս հանգամանքն անկարելի է չնկատել: Հանձին Հերոսի՝ Իսահակյանը ձգտում է ներկայացնել իր անհատականությունը, և այդ պրոցեսում Հերոսը (Հենին) հաճախ երևում է Իսահակյանին որպես անմատչելի իդեալ, որին ինքը ձգտում է նմանվել. «Ես ուզում եմ հերոսներով զարդարել երկրի կուրծքը... Ես ուզում եմ ստեղծագործել հերոսներ, տիեզերքներ... Ես ուզում եմ արծվի պես կանգնել ծովի ափին, ժայռի կրծքին, լեռան գագաթին – երգել խորու-

---

²⁵ ԳԱԹ, ԱԻՖ, N1-123, ք.14:

²⁶ Նույն տեղում, ք.15:

թյան, վշտի, մտորմունքի, ոգևորության ու երազանքների երգեր... Ես չեմ ուզում նստել սոխակի պես վարդի թփին ու երգել տարփանքի երգեր... Ես ուզում եմ արծիվ լինել, ես չեմ ուզում սոխակ լինել – ես հերոս եմ... » (Հ. 164):

Իսահակյանը լավ էր գիտակցում իր ներքին ուժերը, զգում էր այն անսովոր հուժկու բաբախումները, որ գալիս էին իր եռության խորքերից, զգում էր վիթխարի ներքին կապվածությունը պատանի բանաստեղծի և իր ուղեցույց աստղի միջև, որ ճառագում էր տիեզերական հեռուներից ու իր կենսական ուժերը հղում պատանի ստեղծագործողին. «1895, հունվարի 8. Ես տիեզերքի եզերքն եմ – ես հերոս եմ, ինձնից է սկսվում ամեն մի ճշմարիտ բան. ես այն ասին եմ, ուր կյանքի խարիսխն է ձգված, այս ասին բռնեցեք, ո՛վ մարդիկ, և կտեսնեք լույս ու կյանք:

Հերոսը տիեզերքի եզերքն է – ողջ ալիքները դիպնում են նրան, և նա մնում է ամուր, պայծառ ու կենսատու» (Հ. 154-155):

Ինչպես չհիշենք Իսահակյանի՝ հենց Լայպցիգում գրված ծրագրային բանաստեղծություններից մեկը, ուր թերևս, մինչ այդ գրած բոլոր բանաստեղծությունների համեմատ, լավագույնս է բացահայտված նրա մարդկային եռությունը:

Կենսական ծովի հույզերի միջին

Ես ժալոի նման կանգնած եմ ամուր.

Կայծակն է զարկում իմ վես ճակատին,

Ես ժալոի նման կանգնած եմ ամուր:

Հողմ ու փոթորիկ շուրջըս են հածում,

Ես ժալոի նման կանգնած եմ ամուր:

Գոռ ալիքները կուրծքս են ծեծում,

Ես ժալոի նման կանգնած եմ ամուր:

Ինձնի՛ց բռնեցեք, խորտակվող մարդիկ,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր,
Ձեր խարիսխները ոտքիս տակ ձգեք,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր:

1894, մայիսի 29

Լալայցիզ

Այսպիսի երկը չի կերտվում միայն տաղանդի ուժով, դրա համար անհրաժեշտ է ոգու ամրություն, անասան հավատ սեփական ուժերի հանդեպ և նաև ճշմարիտ ըմբռնում իր ով լինելու վերաբերյալ: Այսպիսին էր Իսահակյանի հերոսը ընդամենը 19 տարեկան հասակում, օտար մի երկրում, նյութապես անապահով, սիրեցյալ էակի կողմից մերժված, բայց և միաժամանակ ի՛նչ վիթխարի ստեղծագործական ներուժով էր նա օժտված, ի՛նչ կամքի ուժ ուներ: Եվ սա միայն բանաստեղծական հռչակագիր չէր, այլ բանաստեղծի ողջ հետագա կյանքի ճշմարիտ պահվածք: Եվ դարձյալ մենք «Հիշատակարանում» կարդում ենք երիտասարդ բանաստեղծի բացառիկ անհատականության վերաբերյալ. «1895 մարտի 7. Ես ուզում եմ այնպիսի ճամփով գնալ, որ դեռ ոչ ոք չէ գնացել. այդ ճամփան չկա. ես նոր պիտի բանամ, ինձնից հետո էլ պիտի այդ ճամփան կորի: Այդ ճամփով միայն ես պիտի գնամ – այդ ճամփեն մշուշի ու ժայռերի միջով է, ծովերի ու հովերի, փշերի ու վարդերի, դաշտերի ու անապատների, ցողերի ու աստղերի, երգերի ու վերքերի»²⁷ միջով է... » (Հ. 166):

Յուրահատուկ չափածո տարբերակն է վերը բերված

---

²⁷ Երկու տարի անց՝ 1898 թվին Իսահակյանը «Երգեր ու վերքեր» անվամբ կվերնագրի իր առաջին գիրքը:

գրառման Իսահակյանի հետևյալ բանաստեղծությունը՝
գրված Լալայցիգից տունդարձի ճամփին.

Փշե՛ – պսակը նակտիս կըղենեմ
Ու ջինջ սրտով ամբոխի մեջ,
Ու վեհ մտքերով նրա վրեն
Կըթափառեմ ու՛ր-մու՛ր
Երկրի բոլոր ոլորտում...
– Եվ ի՞նչն է իմ նպատակը, –
Աստղոտ, վսեմ ապագան,
Որ վառ, պայծառ կըշողա
Պղտոր կյանքի փերից
Խորին, կապույտ հեռվում...

1895, հունիսի 10, Վարշավա

Գաղափարների այն ոլորտը, որոնցով տարվել էր
Իսահակյանը լալայցիգյան շրջանում, բնականաբար
արտացոլվեց ոչ միայն խոհական գրառումներում, այլև
պոեզիայում, և հետագա տարիներին դրանք ավելի ու
ավելի խոր արմատներ գցեցին նրա պոեզիայի խոհական
աշխարհում:

Մենք ասացինք, որ Նիցշեի հանդեպ Իսահակյանի հա-
յացքները հետևողականորեն կրել են ներքին բնաշրջում:
Արդեն իսկ լալայցիգյան շրջանի վերջին գրառումներում՝
1895 թվի մայիս և հունիս, շատ բան այլ կերպ էր ընկալ-
վում: Երկու տարի ապրելով Եվրոպայի ամենագարգացած
պետություններից մեկում՝ Լալայցիգի նման քաղաքում,
Իսահակյանի համար բացահայտվում էր նաև սոցիա-
լական այն գորեղ հակասությունը, որ կար հասարակական
տարբեր խավերի միջև: Լալայցիգը չէր կարող թաքցնել
բանաստեղծից այն ծանր պատկերը, երբ նույն ազգի
տարբեր խավերի միջև վիթխարի վիհ էր գոյացած:

Մտածողությամբ լինելով ժողովրդավար՝ Իսահակյանն իր օրագրում դառնությամբ արձանագրում է այն գահավիժը, որ առկա էր տիրող հասարակարգի և հասարակ ժողովրդի միջև: Գրառման այդ հատվածը Իսահակյանն անվանել է «Իմ ուխտը» (1895, մայիսի 1). «Ես տեսնում եմ մարդիկ, որոնք աշխատում են գօր ու գիշեր, բայց մնում են անտուն, անքուն, սոված, ծարավ, այլանդակված, հիվանդ և բուսական էակ, անբարոյական: Այս բոլորի պատճառը տնտեսական անարդարությունն է: Նրանք, որ չեն աշխատում՝ ունին պալատներ, տասնյակ ձեռք շորեր, թանկագին սեղան... Ա՛խ, պիտի ճաքեցնել կյանքը, պիտի մտցնել աշխատանք և տնտեսական հավասարություն, տնտեսական նիվեո, բայց միշտ և միշտ հենիները, հերոսները, հոգու արիստոկրատները պիտի իշխեն, կառավարեն: Պետք է մտցնել տնտեսական դեմոկրատիա և հոգեկան արիստոկրատիա:

Ես կփշրեմ բուրժուան, պետություն, փող, կղեր, գյուղ ու քաղաք և կստեղծեմ նոր երկիր, ուր աշխատեն, ուտեն և հոգով դեպի վեր սավառնեն: Ահա այսպես՝ ես մարքսիստ և նիցշեիստ եմ, սոցիալիստ, անարխիստ, դեմոկրատ, արիստոկրատ» (Հ. 178):

Բանաստեղծի «Ուխտը» թույլ է տալիս խոսել փիլիսոփայական տարբեր բնույթի և իրարամերժ ուսմունքների վերաբերյալ Իսահակյանի ունեցած յուրօրինակ հայացքների մասին: Քանզի գոյություն չունեն ավելի անհամատեղելի հասկացություններ, քան մարքսիզմն ու նիցշեականությունը, սոցիալիզմն ու արիստոկրատիան: Իսահակյանը փորձում է սրանց միջև նմանության եզրեր գտնել, ճիշտ այնպես, ինչպես և Նիցշեն, որը ձգտում էր Շոպենհաուերի հոռետեսության մեջ գտնել լավատեսական տարրեր, որոնք կարձագանքեին իր հայացքներին: Իհարկե, սա ևս երիտասարդ բանաստեղծի որոնումների շրջանն է, բայց ակնհայտ է մեկ հանգամանք, որ Իսահակյանը իր ներքին եռությամբ միշտ հակված է եղել

դեպի սոցիալական արդարության սկզբունքը: Այս խնդրում ևս Իսահակյանը հակված էր մտածելու, որ Գերմարդ-հերոսը կրեթի ընչազուրկ խավերին սպասվող արդարությունը: Եվ ժամանակի հետ նրա կարծիքը նման Հերոսի հանդեպ ու նրա առաքելության վերաբերյալ ավելի էր ամրապնդվում ու կայունանում: Միայն Հերոսը կարող էր իրականացնել այն երազանքները, որ դարեր շարունակ տենչացել է ամբոխը: Իսահակյանի մոտ խոր կարեկցանք կար, սեր կար դեպի ամբոխը, ժողովրդի հոծ զանգվածները, մինչդեռ Նիցշեն արհամարհում էր ամբոխին, որպես անհնոթելեկտ և իներտ մի տարր: Այս հանգամանքը ևս լավ էր հասկանում Իսահակյանը և իր գրառումներից մեկում յուրովի մեկնաբանում է այս հարաբերակցությունը. «Նիցշեն ատում է պոբելը (գերմ. pöbel ամբոխ) – բայց այս ոչ հարստության տեսակետից, այլ հոգու, հարուստն էլ այնպիսի այլանդակ պոբել է, որպես և աղքատը:

Աղքատի մեջ էլ կան հոգու արիստոկրատներ, հարուստի մեջ էլ:

– Ես վագում եմ դեպի լույսը – արևը, որ ստվերս իմ հետքից գա, որ իմ հետևից գաք դու ք, մարդիկ...

Սքանչելի միտք... » (Հ. 184-185):

Թերևս այս մտածելակերպի լավագույն արտահայտությունը եղան Իսահակյանի գեղարվեստական արձակում «Արծվամանուկը» և «Լեռների հսկան» ալեգորիկ լեգենդները: Այս խոհերը արձագանք են գտել ինչ-որ չափով նաև «Մասսա Մանուկ» և «Սասմա Մհեր» պոեմներում: Իսահակյանը հսկայական դեր էր հատկացնում Հերոս – անհատին: Եվ ի վերջո, ինքն էլ նման մի Հենի – անհատականություն էր: Ինչպես ինքն է բնութագրել Հերոս հասկացությունը «Հիշատակարանում», «1895, մայիսի 1. Հենին, հերոսը մի ազգի դիստիլիրտ եղած կրիստալն է. նրա մեջ արտացոլվում են այդ ազգի ամեն հատկությունները՝ ավելի խորացած, նույնիսկ նրա մոլորությունները: Մի Հերոսը, մի Հենին մի ողջ ազգ է,

մի ազգի գլուխն է. հենց այդ հիման վրա նա պիտի իշխե և ղեկավարե իր ազգը դեպի իր որոշած իդեալը... » (Հ. 178):

Հեռավոր Գերմանիայում ինչքան էլ բանաստեղծը կտրված էր հայրենի իրականությունից, սակայն նրա խոհերն ու մտքերը մշտապես հայրենիքի հետ էին: Հատկապես, երբ Եվրոպա էին հասնում լուրերը Սասունի և Կիլիկիայի կոտորածների մասին: Այս ծանր, ողբերգական իրականությունը ավելի է ամրապնդում բանաստեղծի համոզումը Արևմտահայաստանում ազատագրական գինված պայքարի ծավալման մասին: Եվ հեղափոխական-բանաստեղծը, իր ոռոմանտիկ խառնվածքին համապատասխան, ապագա ազատամարտի հաջողության գրավականը կապում է միայն հարազատ ժողովրդի ուժի, տարերքի հետ, որին պիտի առաջնորդեին հերոս անհատները՝ հենյիները: Կապում է հայ հեղափոխական շարժման հետ, որի մի մասնիկը կազմում էր և ինքը՝ երիտասարդ Իսահակյանը, այն օրից, երբ գինվորագրվեց ազատամարտին: Եվ Իսահակյանն իր քաղաքական ծրագրերում յուրօրինակ ձևով շաղկապում է հայ հեղափոխական շարժումը Նիցշեի վարդապետության հետ՝ այդ յուրօրինակ համադրության մեջ տեսնելով ապագա պայքարի հաջողության նախադրյալներ: «Հիշատակարան, 1895, սեպտեմբերի 25.

Մեր դարու նպատակը հեղափոխությունն է – արմատական ու հիմքով... Եվ ես ուզում եմ հեղափոխ(ող) ուժ լինել: Այս ճամփեն երկուս է. մեկը ներքևով՝ երկրի վրայով, մյուսը վերևով՝ երկնքի միջով: Ես ուզում էի և մինչև վերջն էլ կցանկամ վերևի-երկնքի ճամփով գնալ, հեղափոխել կյանքը... Այս ճամփեն շատ դժվար է – պետք է լինել հենի՝ մտածող ու ստեղծող, պետք է լինել գիտնական փիլիսոփա ու բանաստեղծ: Ես ուզում եմ հենի լինել – մարդկության երակը, մարմնացումը լավ իդեալների... Գուցե ես ունիմ հենիի սաղմը, բայց միջոց չկա – ազատ երկիր ու փող...

Ուստի ես ուզում եմ ներքևի ճամփով գնալ – լինել պրոպագանդիստ, գինվոր, ասպետ, տեղորիստ... Ես կմտնեմ հայ հեղափոխական շարժման մեջ և կլինեմ ներկայացուցիչ հայ ժողովրդի՝ ճնշված ժողովրդի իրավունքների ու ապագա իդեալների, բախտավոր և մաքուր կյանքի... Ես վճռել եմ լինել ազգային – հեղափոխական, փշրել տանկի՝ այսպիսով և բոլոր տերերի և պարագիտների շղթաներն ու լուծերը... Ես կգնամ ներքևի ճամփով, բայց եթե հարկը գա, եթե ես զգամ իմ մեջ հենի – ես կթողնեմ ներքևի ճամփեն, կթողնեմ հոգու դեմոկրատներին և կթոնեմ վերևի ճամփեն ու կլինեմ հոգու արիստոկրատ... Վեհի թևերով կթռչեմ իդեալին և երկնքի շանթերով կփշրեմ բռնության շղթաները... Կաշխատեմ լինել Բուդդա, Մովսես, Ջրադաշտ, Քրիստոս, Մահմեդ և Նիցշե, իսկ եթե չկարողացա այդ լինել, կլինեմ բուդդիստ, մովսեսական, զրադաշտական, քրիստոնյա, մահմեդական կամ նիցշեական... կմտնեմ գործելու, կտանջվեմ ժողովրդի մեջ, նրա հետ, նրա ցավով, լացով ու վշտով: Օ՛ր, եթե կարողացա, վերջը կշաչեմ ժողովրդի վրայով – արևի ու ամպի նման...

Այժմ կգնամ ժողովրդի միջով, հետո ժողովրդի վրայով à la Nietzsche: Այսպես ես կմտնեմ հայ շարժման մեջ, հայ ժողովրդի մեջ, մարդկային մեծ գաղափարներով տոգորված... Կկոչեմ, կմեռնեմ...

Կեցցե՛ գործը, ուր կա խորը կյանք, իդեա ու զգացմունքներ...

Կեցցե՛ հայն ու մարդկությունը:

Կեցցե՛ Հայաստանն ու տիեզերքը...

Դե՛հ, մնաս բարև առայժմ, գիտություն, սիրելի մարգարեներ ու փիլիսոփաներ, մնաս բարև, մայրիկ, հայրիկիս շիրիմ, Շուշիկ, եղբայրներ, քույրեր... Ես սլանում եմ ընկերներիս հետ գործի ու կովի դաշտը» (Հ. 189-190):

Մենք ստույգ տեսնում ենք, որ նիցշեականությամբ տարվելը Իսահակյանի համար ինքնանպատակ չէր, սահմանափակվող սոսկ իմացական հետաքրքրություններով: Նիցշեով հափշտակվելը այն ներքին խորը պահանջն էր, որ իր մեջ զգում էր ըմբոստ, ռոմանտիկ հոգու տեր երիտասարդ ստեղծագործողը: Դա մի ներքին մղում էր՝ ձերբագատվելու արտաքին աշխարհի խոչընդոտներից և նվիրվելու «վեհ իդեալին», այն է՝ հայ ազատագրական շարժմանը:

Այսպիսով, Նիցշեի վարդապետությունը հավասարաչափ իր ազդեցությունը թողեց թե՛ Իսահակյանի խոհական աշխարհի ձևավորման վրա, որի անհատական մտածողության լավագույն արգասիքը պիտի դառնար «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, թե՛ բանաստեղծի քաղաքական գործունեության վրա, հայրենասերի դժվարին, բայց առաքինի ճակատագրի վրա: Շատ տարիներ անց Իսահակյանը կանի մի կարևոր խոստովանություն. «Ինձ ասում են նիցշեական: Ես երկար ժամանակ եղել եմ նիցշեականության ազդեցության տակ, դա նիշտ է: Եղել եմ նաև տոլստոյական: Նրանց միջոցով ես հասել եմ ինքս ինձ: Ես շատ շնորհակալ եմ Տոլստոյից, Շոպենհաուերից, Բուդդայից, որոնք ինձ շատ-շատ բան սովորեցրին... Բայց ես, թեև փոքր, մնացել եմ ես: Այն միտքը, որ ես արտահայտել եմ, թե «Մուրն կամ զնդան պիտի լինիս» – դա նիշտ է, որովհետև երբ հայ մարդը տեսնում էր, որ իր աչքի առաջ ոչնչացնում են իր ժողովրդին, շահագործում և ճնշում նրան, նա պետք է մի բարկության նշան արտահայտեր: Այս բոլորը դառնության հետևանք է» (ԱԻԸԱ):

Սա է Իսահակյանի կոնցեպցիան՝ իր և Նիցշեի, այլ մեծերի առնչությունների վերաբերյալ:

Միաժամանակ, հարկ է ասել, որ Նիցշեն զգալի ազդեցություն է թողել Իսահակյանի գրելաոճի վրա: Իսահակյանը ինչքան հիացած էր Նիցշեով որպես մտածող, այնքան և հիացած էր որպես արվեստագետ (բառի գեղագետ):

Նրա ստեղծագործական խառնվածքին խորապես արձագանքում էր Նիցշեի պատկերավոր լակոնիկ ու խտացված գրելաոճը: Մեկ անգամ չէ, որ Իսահակյանը հայտնել է իր հիացմունքը այս հարցի վերաբերյալ, քանզի բանաստեղծի համար ոնի, տաղաչափության, երկի կառուցվածքի հարցերը միշտ ունեցել են կարևոր նշանակություն:

Ահա նա մտորում է Լալայցիգում իր գրելիք երկերի չափի ու կառույցի հարցերի մասին. «1894, դեկտեմբերի 31. Ես երբեք մի երկար միտք, զգացմունք, վիշտ, թախիծ չեմ գրե ոտանավորներով, ինչպես Նադսոնը, ես այդ կգրեմ Նիցշեի պես, բայց որքան կարելի է տունների բաժնած, կարն, ներդաշնակ բառեր ու նախադասություններ՝ այնպես, որ շատ անգամ, քաղցրության համար՝ հանգեցնեմ ու վանկերով վերջանան» (Հ. 149-150):

Նույն շրջանում Նիցշեի մասին իր հոդված-համառոտագրության մեջ ևս Իսահակյանն անդրադառնում է Նիցշեի հազվագյուտ ձիրքին՝ արտահայտելու մտքերը իմաստուն աֆորիզմների ու ասացվածքների ձևով. այս բնագավառում, հիրավի, Նիցշեն մրցակից չունի. «Բայց որ Նիցշեն աֆորիզմներ գրելու մեջ հանճարեղ է. — այդ ես ինքս կապացուցանեմ»²⁸, — գրում է Իսահակյանը՝ աֆորիզմի ապագա վարպետը:

²⁸ ԳԱԹ, ԱԽՖ, N1-123:

Դժվար չէ պատկերացնել, թե Իսահակյանն ինչքան ոգևորված էր Նիցշեի՝ աֆորիզմներ ստեղծելու կարողությամբ, նրա իմաստուն, սակայն չափազանց սեղմ ու հակիրճ խոսքով, քանզի ինքը՝ Իսահակյանը, հայ դասական գրողներից հիրավի եզակին է, որ հատուկ անդրադարձել է աֆորիզմի ժանրին, կերտելով այդ հազվագյուտ ժանրի բարձրարվեստ օրինակներ, որոնք ինքը անվանում էր *խտացումներ*: Կարելի է ենթադրել նաև, թե ինչ մակարդակով Իսահակյանը կթարգմաներ Նիցշեի «Այսպես էր խոսում Ջրադաշտը» գիրքը, մանավանդ որ երկար ժամանակ փայփայել էր այդ միտքը: Առաջին անգամ իր մտադրության մասին նա հայտնել է Թիֆլիսի Հայերեն գրքերի հրատարակչական ընկերության նախագահին՝ 1897 թվի օգոստոսի 5-ին գրած նամակում.

«Գալով իմ ուժերիս (...) թարգմանել կարող եմ գերմաներեն, ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզուներից: Հենց այժմ էլ պատրաստ ունիմ Թ.Կարլեյլի կենսագրությունը՝ թարգմանորեն կազմած նրա գրվածքներից ու կենսագրություններից. ունիմ և Ֆր. Նիցշեի կենսագրությունը²⁹, Իբսենից՝ «Հետա Գաբլեր», Հաուպտմանից՝ «Միայնակ մարդիկ» սքանչելի դրամաները: Իսկ եթե կուզեք, կարող եմ թարգմանել Ֆր. Նիցշեի "Also sprach Zarathustra" այս բանաստեղծական – միստիկական գոհարը: Այս "Also sprach Zarathustra" գիրքը շատ հետաքրքիր է յուր տարօրինակ հանճարեղությամբ» (VI, 21):

Այն ժամանակ, ցավոք սրտի, այդ մտահղացումը չիրականացվեց: Անցնում են տարիներ, Նիցշեի գլուխգործոցը հայերեն թարգմանելու ծրագիրը բանաստեղծի մտքից դուրս չի գալիս: Բայց այդպիսի մեծ ու դժվարին

²⁹ Իսահակյանի հիշատակած երկը չի պահպանվել, ըստ երևույթին նա նկատի ուներ իր հոդված-համառոտագրությունը Նիցշեի մասին:

աշխատանք իրագործելու համար, բնականաբար, հատուկ պատվեր և նպաստավոր պայմաններ էին հարկավոր, սակայն չկար ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը: Եվ Իսահակյանը քառորդ դար անց՝ 1925թ. փետրվարի 2-ից, Վենետիկից դիմում է Բոստոնում հրատարակվող ՀՅԴ պարբերական «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր Ռուբեն (Արտաշես) Դարբինյանին. «Հանապազօրյա հացից» ավելի մեծ շնորհ չկա, որ մի մարդ կարող է տալ մյուսին: Մյուս բաները սուտ են, կեղծ են: Քաղցած չի կարելի ապրել: Այդ դու էլ ես փորձել, անշուշտ: Ուստի, սրանով դիմում եմ քեզ, որ մի բան ձեռնարկես ինձ համար – ոչ թե հանգանակություն, երբե՛ք, երբե՛ք, այլ մի բան հանձնես մի հրատարակչական տան կողմից, կանխիկ վճարումով կամ կես-կանխիկ, թարգմանելու: Օրինակ՝ Նիցշեի «Also sprach Zarathustra», կամ Անաթոլ Ֆրանսից, և կամ «Հայրենիք»-ում լույս տեսած պատմվածքներիցս լավերը մի գրքով ամփոփել»³⁰:

Միայն և միայն կարելի է խորապես ցավել, որ հրատարակիչները միջոցներ չգտան պատվիրելու Իսահակյանին Նիցշեի գլուխգործոցի թարգմանությունը: Հիանալի տիրապետելով գերմաներենին և ունենալով խոր հոգեկան կապվածություն Նիցշեի ուսմունքին, բնականաբար, Իսահակյանը կարող էր կերտել թարգմանական արվեստի մի կատարյալ նմուշ: Մեզ հաջողվեց Իսահակյանի արխիվում գտնել Նիցշեից թարգմանած մեկ բանաստեղծության ինքնագիրը.

Վերնագրված է լակոնիկ Նիցշեից, ենթախորագիրն է՝ Գերմարդը:

---

³⁰ Ավ. Իսահակյանի նամակները, Կահիրե, «Հուսաբեր», 1959, էջ 59:

Հա՛, ես լավ գիտեմ, ու՞րտից եմ ծագում,
Բոց – կրակի պես անկուշտ, անհոգ եմ.
Եվ ես այրվում եմ, և ես ինձ լափում:

Լույս կլինի բոլորն, ինչ ո՛ր բռնում եմ,
Ածուխ բոլորը, ինչ որ թողնում եմ.
– Ես բոց եմ անկուշտ, ես բո՛ց եմ անկո՛ւշտ:

Այս թարգմանությունն արվել է Լալայցիգում, 1895թ.
և մինչև օրս չի տպագրվել:

Անշուշտ, Իսահակյանը համամիտ էր մեծ իմաստունի
հետ, նրան հիացրել էր այս անմիջական, բայց ծանրակշիռ
ու մտածված խոստովանությունը: Կանցնեն տարիներ, և
Նիցշեի բանաստեղծության խոսքերը իրավամբ կարելի
կլինի վերագրել նաև Իսահակյանին:

Երբ Իսահակյանը ուսանում էր Լալայցիգում, Նիցշեն
ընդամենը հիսուն տարեկան էր, և անգամ կարող էր
այնպես լինել, որ Իսահակյանը տեսներ կենդանի
Նիցշեին: Սակայն մեծ փիլիսոփան արդեն անբուժելի
հոգեկան հիվանդությամբ էր տառապում: Իսահակյանը
գիտեր, որ Նիցշեն երիտասարդ տարիքում սովորել էր
Բոննում, ապա Լալայցիգում, նույն «Աուգուստիում»
համալսարանում և ստացել բանասիրական կրթություն:
Նա տեսել էր այն գրասեղանը, ուր սովորաբար պարապում
էր Նիցշեն համալսարանի գրադարանում, նա հատուկ
լսում էր Նիցշեի պաշտամունքի առարկա Ռիխարդ
Վագների այն գործերը, որոնք ժամանակին այնպես
ոգևորել էին մեծ փիլիսոփային: Ամբողջովին ընկղմված
էր հոգեկան այն մթնոլորտի մեջ, որը ոգևորել ու
խանդավառել էր իր կուռքին: Բայց ողբերգության ոգին
հավետ անբաժան էր Նիցշեից: Նա՝ մարդկային մտքի
տիտաններից մեկը, պետք է հեռանար կյանքից

խեղաթյուրված գիտակցությամբ: Իսահակյանը խոր ցավ է ապրել այդ կապակցությամբ: Փիլիսոփայի ողբերգական ավարտը ևս արտացոլվում է «Հիշատակարանի» էջերում, քանի որ, գտնվելով Գերմանիայում, Իսահակյանն այդ դրամատիկ վիճակն ապրել է առավել անմիջականությամբ.

«1895թ.: Այսօր մայիսի 9-ին տեսա Fr. Nietzsche-ի խելագար դրության մեջ նկարված պատկերը... Օ՛, սիրտս նմլվում, պատռվել է ուզում. ի՞նչ սոսկալի դեմք – ապուշ, հիմար, հիվանդ. սարսափելի՛ է. սիրտս կտոր-կտոր է լինում, ա՛խ, մի՞թե մի հանճար այդ աստիճան կընկնի... Ա՛խ, Նիցշե, ա՛խ... Մինչև անգամ անատոմիական փոփոխությունների է ենթարկվել թշվառ հանճարը: Այն մեծ ճակատը նեղցել, փոքրացել, տափակացել. քներակները փոս ընկել. աչքեր՝ տխուր և անմիտ... Ինքը նիհար ու խեղճ, ողորմելի... Սրտաշարժ տեսարան... Ամբողջ տպավորությունը այնքան ճնշիչ է, այնքան սրտաշարժ... Ա՛խ, ի՞նչ է դառել այն արծիվը, առյուծը, Übermensch... Ա՛խ, ա՛խ, աշխարհ... » (Հ. 182):

Ժամանակին Նիցշեն «Այսպես էր խոսում Ջրադաշտը... » գրքի եզրափակիչ հատվածում գրել է. «Կարեկցա նք: Կարեկցանք վսեմ մարդու հանդեպ: Ի՞նչ արած: Այդ էլ է եղել իր ժամանակին: Իմ տանջանքս և իմ կարեկցանքս... Ի՞նչ արած: Մի՞թե ես երջանկության եմ ձգտել: Ես իմ գործն եմ որոնել»:

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԱՐՉԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՍԱՍՈՒՆԻ ԵՎ ՉԵՅԹՈՒՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՆ

Նորից խոնվում են մթագին ամպեր

Մեր արյունավառ լեռների վրա.

– Վե՛ր կաց, ժողովուրդ, վե՛ր կաց միահամուռ...

Ավ. Իսահակյան

Ենթադրել, որ Իսահակյանը, ապրելով Լալայցիգում, կտրված էր հայ իրականությունից, բոլորովին իրավացի էր լինի:

Հարազատներից և ընկերներից մշտապես եկող նամակներից, Վիեննայի միջոցով Լալայցիգ հասնող հայ պարբերականներից Իսահակյանը, թեև մի փոքր ուշացումով, բայց մշտապես տեղյակ էր լինում, թե ինչ է կատարվում հայրենիքում՝ Անդրկովկասում և նաև Արևմտահայաստանում: Իր հերթին, Իսահակյանի ընկերները նրան մշտապես դիմում էին սոցիալական և ազգային հարցեր քննարկող եվրոպական գրականություն, որոշ քաղաքական բրոշյուրներ, փաստագրական նյութեր, քարտեզներ և այլն ուղարկելու խնդրանքով:

Այստեղ հիշենք, որ այդ շրջանում Իսահակյանը և նրա գաղափարական ընկերներից շատերը, օրինակ՝ Սիսակ Տեր-Սիմոնյանը, Լևոն Գյուլումյանը կապված էին Հնչակյան կուսակցության հետ:

Դեռևս Իսահակյանի՝ Գևորգյան ճեմարանում սովորելու տարիներին ճեմարանցիների մի մասը ոգևորված էր Հնչակյան կուսակցության գաղափարներով, և շատերը նրա կենտրոնական օրգան «Հնչակ» թերթի մշտական ընթերցողներն ու տարածողներն էին:

Ալեքսանդրապոլում, ինչպես և Հայաստանի համարյա բոլոր խոշոր բնակավայրերում, Հնչակյան

կուսակցութիւնը հիմնել էր իր մասնաճյուղերը: Իսահակյանի և նրա ընկերների նամակագրութիւնից երևում է, որ շատերն Իսահակյանի շրջապատից անդամ էին կամ համակիր հայ առաջին քաղաքական Հնչակյան կուսակցությանը: Որոշ փաստերից երևում է, որ առաջին շրջանում Իսահակյանն էլ բավական կապված է եղել այդ կուսակցության հետ, օգնել է անհրաժեշտ գրականութեան հայթայթմանը, նամակներ է ուղարկել և վայելել հնչակյանների համակրանքն ու վստահութիւնը: Այս տեսակետից շատ հետաքրքիր փաստաթղթեր են Հնչակյան կուսակցության երիտասարդ գործիչ, Իսահակյանի մտերիմ ընկեր Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցի նամակները՝ գրված բանաստեղծին՝ Լայպցիգ:

Նամակներից առաջինում, գրված Թիֆլիսից 1893թ. նոյեմբերի 21-ին, Տեր-Սիմոնյանցը, պատմելով կուսակցության մոտակա ծրագրերի մասին, անդրադառնում է իրենց պարբերականի հրատարակման հարցերին և դիմում Իսահակյանին հետևյալ խնդրով.

«Քեզնից հետո հասարակութեանը ծառայելուն փոփոխութիւն է մտել կյանքիս մեջ: Ունինք գործելու օրինավոր ծրագիր, մշակված և կատարելագործված... Մեր ծրագ. ունի յուր օրգանը՝ «Ազատ Հայաստան»¹ անունով, բանվորական է, հեղափոխական, որտեղ կա և սոցիալիզմի բաժին, կենսագրական բաժին, որտեղ կգրվի հայ և օտարագրի յեղափոխականների կենսագրութիւնը: Ծրագիրը յուր նպատակով և միջոցներով սուրբ է, որին կարելի է իդեալական ասել, որտեղ հասարակութիւնը, ազատութիւնը և եղբայրութիւնը առաջին տեղն են և մեր ցանկացածը: Չեմ իմանում, թե քեզ ինչպես կընդունվի...

---

¹ «Ազատ Հայաստան» – օրգան Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիայի. (Բրյուսել-Ֆիկտիվ), Թիֆլիս, 1893-1894, խմբ. կոլեգիա՝ Ա. Խանոյան, Ս. Տեր-Սիմոնյան և ուրիշներ: Տե՛ս Գ. Լևոնյան, Հայոց պարբերական մամուլը, Ե., 1934, էջ 32:

Մենք այստեղ ասում ենք, թե արտասահմանումն է հրատարակվում, իսկ ինչ վերաբերում է հասցեին, չենք հայտնում լրագրի միջոցով, որովհետև ոչ մի մարդ չունենք արտասահմանում, որպեսզի հասցեն նորա անունով գրվի, նա ստանա և հետո ուղարկի այստեղ մեզ տպագրելու: Այդպիսի մի մարդ ինձ համար դու ես, չեմ իմանում ինչպես կընդունես, բայց ես այսքանը համոզված կասեմ, որ դորանով դու մեծ ծառայություն արած կլինես, քեզ այս բանի համար հիշեցնել պարտականությունդ իմ կողմից ավելորդ է, միայն այսքանը արած պիտի լինես, որ այդտեղ, կամ որտեղ որ ցանկաս, հաստատես մի տեղ, մի հասցե, որտեղ թե փողը և թե թղթակցությունները ուղարկվի: Ավետիք ջան, մի գուցե քեզ ցնորք թվա, կամ թե ասես երեխաների գործ է, բայց ասում եմ էլի կասեմ, որ մենք գործում ենք դրական կերպով և ոչ թե խոսելով: Հիմի տես երեխաներին. ձեռք ենք բերել տպարան, գրաշար, տպել ենք ծրագրեր, հրատարակել ենք սեպ. հոկ. ամս. թերթիկներ, իսկ կանոնավորապես կսկսվի 6 երեսից բաղկացած յունվարից: Գուցե ինքդ հասկանաս, խմբագիրը, այսինքն առաջնորդողներ գրողը ո՞վ լինի: Դրոշակականների գործը սկսվել է: Նրանց բանը շատ ձախ է, նրանց բանակից հետզհետե դեպի մերն են դիմում: ...Այս կարճ միջոցում ունենք ճյուղեր ոչ միայն այստեղ, այլ Նուխիում, Գանձակում, Բաքվում, Ալեքսանդրապոլում... Մենք գործում ենք ժողովրդի մեջ քարոզելով և նորա մեջը մտնելով, ինչու համար Դրոշակի մարդիկը հետզհետե անցնում են մեր կողմը... Եկող կիրակի ունենք գրական երեկո, իհարկե հեղ. նպատակով, կանչելու ենք Դրոշակ. մարդկանց մի քանիսին, որպեսզի օրգանների համար կոփողներ պատրաստենք:

...Տեր-Ստեփանյանը ինձ գրում է. «Ավետիքը ինձ համարձակ լուրեր է ուղարկում, ասա մի քիչ զգույշ վարվի»: ...Այս տարի կարելի է համայն Հայաստանի համար ասել, որ չքավորություն, հացի պակասություն է

տիրում, տանկահայերի դրուժյունը անտանելի է դարձել» (բնագիրը պահվում է՝ ԱԽԸԱ, տպագրվում է առաջին անգամ):

Սիսակի ակնարկած թերթը՝ «Ազատ Հայաստանը», իրոք ունեցավ իր կյանքը, այն լույս տեսավ 1893-1894թթ. և հանդիսացավ Հնչակյան կուսակցության առաջին պարբերականներից մեկը, ինքը՝ Սիսակը, խմբագրական կոլեգիայի անդամ էր, թերթի ակտիվ կազմակերպիչներից: Բնական է, որ կուսակցությունը, խուսափելով իշխանութ-
յունների հետապնդումներից և ոստիկանությանը մոլո-
րեցնելու համար, հայտարարում է, որ թերթը լույս է տես-
նում արտասահմանում, մինչդեռ այն իրականում հրատա-
րակվում էր Թիֆլիսում: Իսահակյանին նման առա-
ջարկներ անելով, իհարկե՝ Տեր-Սիմոնյանը բանաստեղծին
դնում էր բավականին ծանր վիճակում, քանի որ թերթը,
արգելված լինելով իշխանությունների կողմից, փաստորեն
անլեզալ վիճակում էր, և բոլոր այն մարդիկ, որոնք նպաս-
տում էին թերթի հրատարակման և տարածման գործին,
ընկնում էին պահնորդական բաժնի հսկողության տակ,
այդ թվում և արտասահմանում բնակվողները:

Հետագա նամակներից և գործերի բնույթից երևում
է, որ Իսահակյանը տալիս է իր համաձայնությունը
Սիսակի առաջարկին և նշում է իր հասցեն, որպես «Ազատ
Հայաստանի» խմբագրատուն, ինչպես և համաձայնվում
է իրագործել նամակագրական կապը: Թե ինչպես
կանդորադառնան Իսահակյանի այդ քայլին իշխանութուն-
ները, մենք կներկայացնենք առաջիկա հատվածներում:

Իսկ մինչ այդ ևս մեկ կարևոր հատված Սիսակի և
Իսահակյանի նամակագրությունից, որը շատ բաներում
լուսաբանում է արծարծված հարցը: Նամակն ուղարկված
է Թիֆլիսից՝ Լայպցիգ, 1894 թվի փետրվարի 2-ին.

«Ավետիքս!

... Մենք ամեն տեղ հայտարարել ենք, որ մեր թերթի
խմբագրությունը արտասահմանումն է, գործերնիս

բավական հառաջ է գնում: Ասացին, թե քեզ թոուցիկ
թերթն ուղարկել են, ստացե՞լ ես, թե՞ ոչ:

Դարձյալ կրկնում եմ, որ հասցեդ Ալեք... և մի
քանիսներին հայտնի է... Այդպես եմ վնոել դնել հասցեդ
միայն, անունդ և ազգանունդ փոխել, ես էլ գիտեմ, որ ոչ
մի վտանգ չի սպառնում... Եթե դու անդ վերա կպցրած է
անունդ և ազգանունդ, փոխիր, կամ բոլորովին մի կպցնիր:
Այդպես կ'դնենք թերթի մեջ Карлъ Зейцъ. Եթե սա էլ չի
լինիլ, դարձյալ գրիր, ինչևիցե, այնպես պիտի անես, որ
ոչ ոք չիմանա, թե դու ես... ուղարկիր այդտեղից կամ
Քարգմանություններ, կամ ինքնուրույն գրվածքներ
...Բրոշյուրներից ուղարկիր, որ միտք կա արտատպելու ու
տարածելու»:

Նամակներից երևում է, որ շուրջ կես տարի Իսա-
հակյանն ապահովվել է թերթի արտասահմանյան մտա-
ցածին հասցեի գոյությունը, դրանով իսկ հնարավոր
դարձրել հնչակյան պարբերականի կապը արտասահման-
յան երկրների և թիֆլիսյան խմբագրության միջև:

Սիսակի մեկ այլ նամակում՝ գրված 1894թ. ապրիլին,
խոսքը կուսակցության դրամական միջոցների մասին է.
«Բրոշյուրների համար դարձյալ գրում եմ և խնդրում եմ,
որ ուղարկես որքան կարող ես, չմոռանաս ի սեր
համասփյուռ ազգիս հայոց... Այստեղ բոլորն էլ իմանում
են, թե կենտրոնը արտասահմանն է, եթե Ալ(եքսանդրա-
պոլից)-ից էլ դիմեն քեզ հարցով, դու միայն պա-
տասխանիր «չեմ իմանում»: Դաշնակցականների դեմ
մրցում ենք գործով, միայն գումար չունենք, այդ է պակաս
մեզ ուրիշ ոչինչ, Աստված ողորմած է դրա մասին: Մեր
եղ.(բայր) բանվորները իրանց կոպեկները չեն խնայում:
Ինչևիցե, կ'գաս, կ'տեսնես և բարոյական ուրախություն
կ'գգաս, եթե այսպես գնացինք, բայց տատաքներ էլ շատ
կա, ո՛ր, փշոտ է շատ... Ստացած նամակներդ կուղարկես
այս հասցեով Фотография Ермакова Дворцов. ул. Петросу
Мнацаканіану.» (ԱԻԸԱ):

Հնչակյան կուսակցությանն անդամագրվել էր նաև Իսահակյանի հեմարանական շրջանի մտերիմ ընկեր Լևոն Գյուլումյանը:

Գյուլումյանը ևս փորձում է իր նամակներում՝ ուղղված Լայպիգ, բանաստեղծին ընդգրկել հնչակյան շրջանակները: Թեև հարկ կա այստեղ ասելու, որ սկզբնական շրջանում Դաշնակցական և Հնչակյան կուսակցությունների թե՛ ծրագրերը, թե՛ գործունեությունն ու քաղաքական խնդիրները շատ քիչ էին իրարից տարբերվել, երկուսի սլաքն էլ ուղղված էր օսմանյան բռնապետության դեմ, և երկուսի առաջնահերթ նպատակը գեներլ ուժով Արևմտահայաստանի ազատագրումն էր: Պատահական չէ, որ այնպիսի նշանավոր հայդուկներ, ինչպիսիք են՝ Սեբաստացի Մուրադը, Մարտիկը, Մեծն Մուրադը, Աչիկփաշյանը և ուրիշներ, եղել են հնչակյաններ: Ճիշտ է, Սեբաստացի Մուրադը հետո անցավ ՀՅԴ շարքերը: Բայց ինչպես որ եղել և լինում է ներկուսակցական կյանքում, երկու կուսակցությունների մեջ ծագում են հազար ու մեկ տարակարծություններ՝ թե՛ տեսական, թե՛ գործնական բնույթի, թե՛ պարզապես մարդկային համատեղելիության: Լևոն Գյուլումյանի նամակը՝ գրված Ալեքսանդրապոլից, 1894թ. հունվարի 17-ին, այս տեսակետից շատ բան է բացահայտում.

«Մեր խումբը իմ միջոցով խնդրում է քեզ մի երկրորդ բան ևս, այսինքն մենք այստեղից կուղարկենք քեզ փող, որը դու կուղարկես Աթենք Հնչակեան կուսակցությանը, ուղարկած փողից դու կը վերցնես ճանապարհածախսը և մնացածը կուղարկես, եթե համաձայն ես, շուտով գրիր ինձ» (ԱԻԸԱ):

Այսինքն՝ Լ. Գյուլումյանը փաստորեն Իսահակյանին առաջարկում է դառնալ կապավորը Հնչակյան կուսակցության մի օղակի (ալեքսանդրապոլյան կազմակերպության) և Բյուրոյի միջև: Բյուրոն այդ շրջանում գտնվում էր Աթենքում: Մեզ հայտնի չէ, թե ինչ պատասխան է տալիս

այս առաջարկին Իսահակյանը, որն արդեն բազմիցս վտանգել էր իրեն: Թեև նրան թե՛ Սիսակը, թե՛ Լևոնը գրում էին, թե այս գործունեության մեջ ոչ մի վնաս չկա, պահանորդական բաժինը գլխի էր ընկել, որ Լայպցիգի «Ազատ Հայաստան»-ի խմբագրության հասցեի ետևում կանգնած էր ակեքսանդրապոլցի ուսանող Ավետիք Իսահակյանը: Այդ է վկայում Իսահակյանի եղբայր Մկրտիչ Իսահակյանի նամակը՝ ուղարկված 1894թ. ապրիլի 22-ին Ալեքսանդրապոլից:

«Գալով քու ընկերներիդ գրած նամակներիդ և Լևոնին ուղարկածդ գրքի մասին. այստեղ մեծ դժգոհոց պատճառեց և շատ վատ բան դուրս եկավ, և քու բոլոր ընկերներիդ էլ շատ դժգոհ են քեզանից և քեզ խնդրում և աղաչում են, որ սրանից հետո նրանց այլևս նամակ չգրես, և այդտեղ ինչքան որ նամակ ունիս ընկերներիցդ, բոլորն էլ պատռիր և վառիր, որովհետև սրանք մերժել են, թե քեզ հետ ոչ մի նամակագրություն չունեն և մոտ հարաբերություն չունեն: Եթե քեզ այդտեղ հարց ընիլ և եղած դառնաս, կմերժես և կասես, որ ես նրանց հետ նամակագրություն չունիմ և մոտ հարաբերություն չունիմ, բայց լինելով մի քաղաքացի նանաչում եմ, որ նրանք մեր քաղաքացի են, և այստեղ քու ընկերներիդ քեզանից ստացած բոլոր նամակները ոչնչացրել են. պատճառ այն կարմիր գլուխները² նրանց տները ման են եկել և հիմա էլ հսկողության տակ են, դարձյալ քեզ խնդրում եմ և աղաչում եմ, որ այլևս նրանց նամակ չգրես, բացի մեզնից, նամակ գրելով թե քեզ և թե մեզ մեծ վտանգ է ըսպասում, իսկ մերոնք էլ քու վերադ շատ են բարկացել, թե ինչու համար այդ տեսակ բաներ է անում, իմաց լինիս, որ քեզ այլևս փող չեն ուղարկիր, եթե շարունակես այդ

---

²Կարմիր գլուխներ – Կայսերական ժանդարմները. այդպես էին անվանում ըստ գլխարկի ժապավենի կարմիր գույնի:

տեսակ վարմունքիդ: Ես այս նամակը գրելուս ժամանակ քու ընկերներիդ թելադրությամբ եմ գրել: Էլ չեմ ասում ես կարճ ու մութը գրեցի, դու երկար ու պարզը հասկացիր և նամակով ինձ պատասխանիր՝ հասկացար միտքս, թե ոչ և այս նամակս էլ ոչնչացուր» (ԱԻԸԱ):

Ակնհայտ է, որ Իսահակյանն իր գործունեության պատճառով ընկել էր կայսերական ոստիկանության դիտակի տակ: Պահնորդական բաժինը հսկողության տակ էր առել Իսահակյանի նամակագրությունը, անց էր կացրել խուզարկություններ և ընկերների բնակարաններում: Այդ էլ ասենք, որ հիշյալ շրջանում խուզարկության ժամանակ եթե անգամ մեկ արգելված գրքույկ հայտնաբերեին, ապա դա բավական էր ձերբակալության և դատական գործ հարուցելու համար, ինչպես որ 1908թ. վարվեցին Իսահակյանի հետ:

Իր հերթին, բերենք ևս մի վավերագիր, երբ Իսահակյանն իր ճեմարանական ընկերոջ հասցեով որպես չեզոք անձի ուղարկում է մի գրքույկ խնդրանքով հանձնել նրան, ում համար այն նախատեսված էր, ապա ընկերը՝ Պողոս Մխիթարյանը, որն անկասկած հայրենասեր և ազնիվ անձնավորություն էր, ահն ու սարսափը սրտում, հետևյալ պատասխանն է հղում նրան՝ Լայպցիգ. «Ստացել եմ քո առաջին նամակդ և քո վերջին անմիտ հանձնարարությունը: Շատ ցավում եմ, որ դու այդպես թեթև կերպով ես վերաբերվում քո կյանքիդ, բոլորովին չմտածելով, որ քո հնարավոր փայլուն ապագադ կարող է մի չնչին բանով կամ նույն այդ տեսակ հանձնարարություններով սևանալ: Ես հատուկ կխնդրեմ, որ դու ինձ ոչ նամակ գրես և ոչ էլ հանձնարարություններ կատարել տաս, վերջին հանձնարարության հետ պիտի վտանգ առաջ գար, եթե միայն ես չհասնեի: Բախտի բերմունքով միայն կարողացա պրծնել: Դու ոխսկ ես անում... » (ԱԻԸԱ):

Հարկ է ասել, որ չնայած իրական վտանգին, երբ կայսերական իշխանությունների խնդրանքով գերմանական

ոստիկանությունը կարող էր ձերբակալել կամ առնվազն երկրից արտաքսել բանաստեղծին, նա բնավ փոքրագույն չի դրսևորել և իրեն տրված հանձնարարականները կատարել է պատվով և մինչև վերջ: Անշուշտ, նրա այս գործունեությունը չէր մոռացվել, երբ նա վերադարձավ հայրենիք, ոստիկանական ճնշումը գործի դրվեց ողջ ուժով: Իսկ ընտանիքը պատժի իր միջոցն արդեն սկսել էր կիրառել՝ փող չուղարկելով օտարության մեջ գտնվող երիտասարդ բանաստեղծին: Բնական է, որ առևտրական գործերով զբաղված Իսահակյան եղբայրների համար Ավետիքի բանաստեղծ լինելը այնքան էլ ցանկալի չէր, ուր մնաց, որ հիմա էլ բանաստեղծը զբաղվեր հեղափոխական գործունեությամբ:

Իհարկե մեծ եղբոր՝ Ալեքսանդրի համար շատ բան ընդունելի էր, բայց մնացյալ շրջապատը զայրացած էր կրտսեր Իսահակյանի վրա:

Մինչդեռ հայրենասիրական շարժմանն ինչ-որ չափով օգտակար լինելը Իսահակյանի համար մեծ նշանակություն ուներ, քանի որ մինչև իսկ օտարության մեջ կարող էր օգտակար լինել հայրենիքի ազատագրության գործին:

1894 թվի երկրորդ կիսամյակից «Ազատ Հայաստանը» դադարում է լույս տեսնել: Այդ և ներկուսակցական կյանքի մի շարք հարցերի մասին Իսահակյանին է գրում Տեր-Սիմոնյանցը, Թիֆլիսից, 1894թ. օգոստոսի 13-ին. «Մեր գործերն էլ շատ խառը դրության մեջ են, թերթը առ այժմ լույս չի տեսնում, տեսնենք ինչ դուրս կգա, կը գաս, կիմանաս ամեն ինչ, շատ երկար պատմություն է: Փափագյանը³ նոր վերադարձավ ժնկից, ապա Ալեքսանդր.(ապոլ), Ղարս, մի ամսից հետո վերադարձավ

---

³ Գուցե խոսքը Վահան Փափագյան (Կոմս)-ի մասին^օն է (1876-1973):

Թիֆլիզ, առաջարկեցինք այդ պ-ին խմբագիր լինել, հանձն առավ, դժբախտաբար նա էլ վերկացավ, գնաց Ցյուրիխ, որտեղից կվերադառնա սեպ.5-ին: Այդ պ-ը աշխատում է միություն կայացնել բոլ. հեղ. կուսակցությունների մեջ⁴, բայց դժվար թե հաջողվի, քանի որ այդքան թշնամացած են «Հնչակն ու Դրոշակը»:

...Երբ ես գալու արդյոք: Երբ որ ապրելու պայմաններդ դժվար են, վեր կաց արի, ոչինչ, դրանով չափավորվիր առայժմ» (ԱԽԸԱ):

Այս նամակները, որոնցից մենք մեջ բերեցինք մի շարք հատվածներ, ընդհանրապես հրաշքով են պահպանվել: Եթե միայն հիշենք, թե քանի՝ երկրներ, սահմաններ, մաքսատներ են անցել, սակայն ցավով պետք է նշենք, որ մինչև օրս հայտնաբերված չեն Խսահակյանի նամակները Սիսակ Տեր-Սիմոնյանին, Լևոն Գյուլումյանին, ճեմարանական շրջանի ընկերներին:

1891-1893 թվականներին Հնչակյան կուսակցության անմիջական ղեկավարությամբ հնարավոր դարձավ կազմակերպել Արևմտյան Հայաստանի ամենամեծ շրջաններից մեկի՝ Սասունի գլխաված ինքնապաշտպանությունը: 1891-1893թթ. սասունցիներին հաջողվել էր կասեցնել թուրքական բանակի հարձակումները և Սասնա սահմաններում հաստատել որոշակի ինքնակառավարում: Սակայն, 1894թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին թուրքական

---

⁴ Բանասերի ճշտում. Հնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից մեկը Ռուբեն Խանազատը (Նշան Կարապետյան, 1862-1929), 1890-ական թթ. հանդես էր եկել ծրագրով և գործնական քայլեր արել միավորելու Հնչակյան կուսակցությունը և ՀՅԴ-ն մի ընդհանուր կազմակերպության մեջ «Հայ հեղափոխականների դաշինք» անվան տակ, հիշյալ Փափազյանը Խանազատի գաղափարակիցներից էր այդ հարցում: Սակայն այդ ծրագիրը չիրագործվեց:

կառավարությունը 12-հազարանոց (4-րդ անատոլիական) բանակը շարժեց դեպի Սասունի ապստամբ գյուղերը: Երկու ամիս՝ հուլիս-օգոստոս, հայկական ուժերին հաջողվում էր դիմադրել թուրքական բանակին, բայց օգոստոսի վերջերին, ուժերի բացարձակ անհավասարության և զենքի պակասի պատճառով թուրքերը ճնշեցին դիմադրությունը, և տեղի ունեցավ աննախընթաց չափերի հասնող Սասնա կոտորածը՝ 1894 թվի օգոստոսի վերջերից և ողջ աշունը: Հրկիզվում էին ամբողջական գյուղեր, սրի մատնվում ողջ խաղաղ բնակչությունը: Սասնա արյունոտ կոտորածները, հարկ է ասել, որ ժամանակին միջազգային լայն արձագանք գտան, սակայն եթե Ռուսաստանն ու Փրանսիան պաշտպանում էին հայ խաղաղ բնակչության իրավունքները, կայսերական Գերմանիան բացահայտ պաշտպանում էր իր հին դաշնակցի՝ Օտտոմանյան Թուրքիայի շահերը:

Այդ մասին ցավով ու գայրույթով է գրում Իսահակյանը իր «Հիշատակարանում».

«1894, նոյեմբերի 5, գիշեր. Հայաստանում մեծ կոտորած կա... Գերմանական թերթերը տանիկի կողմն են պահում.— անտանելի մարդիկ են գերմանացիք. զգացմունք չունեն, փողասեր, <...>: Ամբողջ ուսանողությունը դատարկ, նյութապաշտ, մահմեդական են դառնում (ֆակտ) փողի ու կնոջ համար. պաստորները բարաբանշչիկ ու կառապան են դառնում, երբ տեսնում են, որ շատ փող են վաստակում» (Հ. 84): Արդեն իսկ դարավերջին Իսահակյանը նիշտ է մեկնաբանում Գերմանիայի հակահայկական դիրքորոշումը: Եվ սակայն հենց այդ ողբերգական օրերի հիշատակարանյան գրառումներում Իսահակյանը մեղադրում է նաև ինքն իրեն, որ ինքը եվրոպայում զբաղված է ինքնազարգացման գործընթացով, մինչդեռ Հայաստանում. «1894, նոյեմբերի 7. Ես շատ եմ փչացել — դառել եմ մարդկության հարագատ որդին. ես ուժեմ տվել միայն իմ խելքի զարգացմանը և զգացմունքս

մոռացել եմ... Հայաստանում արյան հեղեղ կա – տանիկը 8-10.000 հայ մարդ է սպանել. կանայք ու աղջիկներ բռնաբարել ու սպանել, մարդկանց կենդանի վառել, 25 գյուղ ավերել... Գազա՛ն, գազա՛ն մարդկություն... Իսկ եվրոպան ուրախանում է, նա իր շահերի օգուտն է իսկույն տեսնում... Ժափահարում է տանիկին... Թյու՛, թքել եվրոպայի ու իր եսական կուլտուրայի վրա (...), իսկ ինչու՞ իմ մեջ չի վառվում վրեժ – ինչու՞ ես չպիտի այժմ կատաղեմ ու դինամիտով վերջ տամ ամբողջ եվրոպային ու փչացած մարդկությանը – բոլորին ջարդել, փշրել – Կալիգուլայի ասած – բոլորի գլուխը կտրեմ, կտրեմ... Սուրբ են Կազերիոյի պես երիտասարդները... Վրե՛ժ, վրե՛ժ, վրե՛ժ» (Հ. 86): Նման տողեր, հիրավի, մենք առաջին անգամ ենք հանդիպում Իսահակյանի մոտ, հետագայում մեր ժողովրդի արյունոտ ճակատագրով մտահոգ՝ նա տասնյակ, հարյուրավոր անգամներ ցասումնալից խոսքեր կուղղի եվրոպայի և քաղաքակրթության հասցեին, որ կոտորածների ժամանակ օգնության ձեռք չմեկնեցին Արևմտահայաստանին, որ միջազգային աստաններում չպաշտպանեցին Հայ Դատը և դյուքված շահադիտական նպատակներով՝ սատար կանգնեցին Թուրքիային: Հետագայում շա՛տ և շա՛տ անգամներ նա վերջին խոսքերով կապիտալի եվրոպական մեծ պետությունների, մանավանդ Գերմանիայի դիրքորոշումը Հայկական հարցի հանդեպ, երբ նա հանդես էր գալիս որպես հայկական արհավիրքների հրահրող և կազմակերպիչ:

Երիտասարդ Իսահակյանը իրոք որ օժտված էր բանաստեղծական կանխատեսության զորեղ կարողությամբ: Նա արդեն իսկ, ելնելով 1894թ. պատմական դեպքերի իրավիճակից, հետևություն արեց, որ Հայաստանի միակ իրական բարեկամը Ռուսաստանն է: Եվ միայն ու միայն Ռուսաստանի հետ է նա կապում Արևմտահայաստանի ազատագրման ծրագրերը, հայ ժողովրդի քաղաքական ապագան: Հետևյալ մտքերը, որ

նա կշարադրի «Հիշատակարանի»՝ 1894թ. նոյեմբերի 19-ի գրառումներում, մենք կարող ենք անվանել այդ շրջանի երիտասարդ բանաստեղծի քաղաքական ծրագիրը, որն իր իմաստնությամբ, իրերի գնահատման ճշմարտացիությամբ, անտարակույս կգերազանցեր Հայաստանի քաղաքական նակատագրի կարգավորմամբ զբաղվող բազում կուսակցական գործիչների ու գաղափարախոսների ծրագրերը.

«Մինչև այժմ ես այն կարծիքին եի, որ պիտի կռվել և Տանկահայաստանը ձեռք բերել – իբրև ազատ երկիր – անկախ նույնիսկ ուրիշ ազգերի միջամտությունից, միայն մեր արյունի շնորհիվ, բայց Սասունի կոտորածի լուրը ինձ փոխեց. այս նամփով տանիկը մեզ կջնջե վերջնականապես աշխարհի երեսից, նրանք ունեն գորք, գենք, թնդանոթ և փող, իսկ մենք ոչինչ և սոված (ենք)... Նրանք մեզ հում-հում կուտեն: Պետք է ուրիշ տեսակ վարվել, բացի դրանից էլ, որ մեր երիտասարդությունը իսկի տրամադրություն ցույց չի տալիս մեռնելու: Պետք է պրոպագանդա անել, շայկաներ պատրաստել, դինամիտ շինել սովորել, և պետք է ջարդել ու փշրել տանիկին հոգուտ Ռուսաստանի: Շատ, շատ լավ կլինի, որ Ռուսաստանը գնա և ողջ Հայաստանը տիրե, գոնե մեր ժողովուրդը էլ չի ջարդվի – սովից ու սրից, – գոնե ռուսը օրենք և սիրտ ունի: Այն ժամանակ ոսի ձեռքի տակ, որպես մի ամբողջություն, կզարգանանք ու կանենք, իհարկե, որ մի օր Ռուսաստանում կոնստիտուցիա կլինի. ներկա կայսրը բարի է երևում: Այս շատ լավ կլինի: Ես այսուհետև ինձ կպատրաստեմ մի գինվոր. ուրիշ գինվորների հետ արյունս կթափեմ ռուսի դրոշակի տակ և հայրենիքս կփրկեմ կրակից ու արյունից ու սովից: Պետք է այս քարոզել ու խրախուսել Ռուսաստանին» (Հ. 94):

Հետագայում ևս Իսահակյանը մեկ անգամ չէ, որ կարտահայտվի Ռուսաստանի հետ դաշինքի անհրաժեշտության մասին, որպես միակ հուսալի ապավենը Հայաստանի Հանրապետության: Լինելով միայնակ կղզյակ,

ընկած իսլամական պետությունների օվկիանոսում՝ Հայաստանը կարող էր իր քաղաքական ապագան կապել միայն և միայն հյուսիսային մեծ հարևանի հետ, սակայն ուսական կայսրությունը ոչ միշտ էր պաշտպանում Արևմտյան Հայաստանի շահերը, խոչընդոտում էր երկիր ուղարկվող օգնությանը՝ լինեին դրանք կամավորական խմբեր կամ զենքի և դրամական միջոցների առաքում...

Ավելորդ է ասել, որ առավել սաստիկ ու հետևողական էին հետապնդումները բուն կայսրության սահմանների ներսում գործող հայրենասիրական կուսակցությունների, միությունների, մամուլի, պարբերականների հանդեպ: Իսահակյանը, որը մեկ անգամ չէ, որ եղել է կայսրության պատժիչ մեքենայի զոհը, բազմիցս հանդես է եկել Ռուսաստանի իշխանությունների ազգային քաղաքականության գծի դեմ, սակայն ռազմավարության իմաստով կողմնացույցի սլաքը նա միշտ ուղղել է Ռուսաստանի կողմը:

Իսահակյանը 1894 թվին Լայպցիգում գրել է մի ստեղծագործություն՝ «Իգիթ Սարդար» (Զրույց Գալոց օրերից) ենթախորագրով, որը իրավամբ կարելի է համարել Իսահակյանի հայրենասիրական պոեզիայի առաջնեկներից մեկը: Նման բնույթի երկերից էր «Օխտը սարով հեռու քեզնից...» բանաստեղծությունը: Կարելի է ասել, որ հայ հայդուկի կերպարն առաջին անգամ մտավ Իսահակյանի պոեզիա «Իգիթ Սարդար» լեգենդով: Եվ այս հանգամանքն անմիջականորեն կապված էր Արևմտահայաստանում տեղի ունեցող արհավիրքների, Սասունի հերոսական իրականության հետ: Ամբողջ երկը, որն, ի դեպ, գրված է էպոսի ոճով, ուր հանդես են գալիս ժողովրդական պոեմի ավանդական կերպարները՝ Աշուղը (աշըղ), Խալիսը (ժողովուրդը), Սարդարն ու Սանամը (սիրահար զույգերը), ողողված է Սասնա աշխարհին հատուկ պատկերներով, գույներով ու երանգներով և մինչև իսկ բարբառային դարձվածքներով: Լեգենդը

պատմում է Սասնա գյուղերից մեկի պաշարումը, որի քաջ պաշտպանն է լեռնցի հայդուկ Իգիթ Սարդարը:

Սեղմ ու ազդու գույներով տրված է շրջապատման մեջ ընկած Սասնա ծանր, օրհասական պատկերը: Աշուղը ժողովրդի անունից մարտի ելնելու կոչ է անում իր հերոսին՝ Իգիթ Սարդարին.

Աշուղ.-

– Մշուշի պես մեր թշնամին
Ծով ու ցամաք պատել է,
Սարդա՛ր, վե՛ր ել, քու սուր թրին
Ժանգ ու փռշին պատել է:
Մեր վաթանը սգի մեջ է,
Զարն է կապել մեր աստղին⁵,
Մեր ու մանուկ բանտի մեջ են,
Լուծ է դրած մեր վզին:
Մշուշի պես մեր թշնամին
Շեն ու շեմքին հասել է,
Շուտ վե՛ր ելեք, դուռ ու դրկից,
Կռվի օրը հասել է:
Հազար ամոթ՝ ով ձին գոմում,
Թուրը պատին մնում է,
Ով գովերում, յարի գրկում
Վարդ ու գինով քնում է:

---

⁵ Բանասերի ճշտում – Աստղը Իսահակյանի մոտ բախտի, ճակատագրի խորհրդանիշ է, քանզի ինքը ևս իր կյանքում ուներ ու զգում էր իր ուղեցույց *աստղը*:

Իգիթ Սարդարը սասունցուն վայել արի ու առնական
այր է, միշտ պատրաստ՝ կյանքը զոհաբերելու հայրենի
եզերքի ազատության համար.

Սարի ուսից լույսը շողաց,
Արև դիպավ կա՛ս-կարմիր,
Սարդարն ելավ ասպապ մտած,
Ձեռքին բայրաղ խաս կարմիր:
– Մնա՛ք բարով, հերի՛կ, մերի՛կ,
Տուն ու օջախ պապերի,
Մնա՛ք բարով, քուրի՛կ, յարի՛կ,
Ալ վա՛րդ, ալ թու՛շ, ալ գինի՛.
Արունս աչքիս կոիվ կերթամ
Դեմ ու դիմաց թշնամուն,
Թիկունք տվեք՝ կուրծքս թոշ տամ,
Ջարդեմ, փշրեմ թշնամուն:
Սարդարն եռաց, Սարդարն թնդաց,
Ալ ձին հեծավ, չափ տվավ,
Երկինք հանեց թոզ ու դուման,
Ղոշունի գլուխն անցավ:

Եվ ինչպես որ ինքնապաշտպանական ուժերին
չհաջողվեց իրենց թեռքում պահել Սասունի ապստամբ
գյուղերը, երբ դեմ առ դեմ կանգնեցին անգեն ժողո-
վուրդն ու թնդանոթներով զինված կանոնավոր բանակը,
և ինչպես որ արյան մեջ ողողվեց ողջ Սասունը, զոհ-
վեցին Սասունի իրական հայդուկ հերոսները. օրի-
նակ՝ Հրզոն (Հ. Մոսեյան), Սարդարը զարկվեց մար-
տի դաշտում:

Խորունկ ձորը, կովի ձորը,
Ագռա՛վ, ի՞նչ ես վռագում,
Ա՛խ, Սարգարի լուռ դիակը,
Ագռա՛վ, ի՞նչ ես քրքրում:
Դարդիլու յարին խաբար տարեք,
Սև-սև ամպեր ու թռչնակ,
Որ Սարգարը զարկեց-զարկվավ,
Երկինք թռավ, աստղ դարձավ:

«Իգիթ Սարգար» լեգենդի ինքնագիրը Իսահակյանն ուղարկում է Լայպցիգից Սանկտ Պետերբուրգ Սիմոն Գուլամիրյանին՝ «Արաքս» հանդեսի խմբագրին, և այն հրատարակվում է 1894-1895թթ. միացյալ համարում (Ա գիրք, էջ 114-116): Դա էլ եղավ լեգենդի առաջին և վերջին հրատարակությունը:

Այս երկը իր բնույթով ավելի մոտ է «Սասնա Ծռեր» եպոսի ընդհանուր ոճին, պոետիկային, որն, ինչպես երևում էր, արդեն երիտասարդ տարիքում Իսահակյանը համակողմանի ուսումնասիրել էր:

Այն փաստը, որ Լայպցիգում Իսահակյանը ստեղծում է «Իգիթ Սարգարի» պես մի երկ, խոսում է այն մասին, որ բանաստեղծն ամբողջապես տարված էր հայ իրականության: Եվ թեև հեռու էր հայրենիքից և օրնիբուն գիտելիքների ձեռքբերման, ուսման ու ինքնաճանաչման խնդիրներով էր տարված, սակայն հայրենիքից եկած լուրերը, պատմական Սասունի և Զեյթունի մարզերում իրականացված մեծ ողբերգությունը կարծես սթափեցրեց նրան, հոգևոր մաքառումի բարձր ոլորտներից ու երկնային բավիղներից իջեցրեց՝ կապելով իրական կյանքի հետ, որը սարսափելի էր ու եղբրական: Հիրավի, այդ արյունահեղությունն առաջինն էր դարավերջի հայոց պատմության մեջ և դժբախտաբար ոչ վերջինը: Սկսվում էր

հայկական ջարդերի չարագուշակ ու հանցագործ շրջանը, որի անդրանիկ արտահայտությունը նոր ժամանակներում եղավ 1894 թվի Սասունի կոտորածը:

Սասունի կոտորածների աննախադեպ իրադարձություններից դրդված՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները մշակեցին Թուրքահայաստանում հայ բնակչության ապահովությունը երաշխավորող այսպես կոչված՝ «Մայիսյան ռեֆորմները», և 1895 թվի մայիսի 11-ին ռեֆորմների ծրագիրը ներկայացվեց Թուրքիայի Սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդին (այստեղից և անվանումը՝ «մայիսյան»): Սակայն Սուլթանը, չնայած 1878 թվի բեռլինյան վեհաժողովի 61-րդ հոդվածին (որը որոշ ինքնավարություն էր տալիս արևմտահայերին), բնավ մտադրություն չուներ իրագործելու «Մայիսյան ռեֆորմները»: Սուլթան Համիդի վրա ներգործելու նպատակով Հնչակյան կուսակցության ղեկավարությունը որոշում ընդունեց Կոստանդնուպոլսում անցկացնել քաղաքական ցույց, որը տեղի ունեցավ 1895 թվի սեպտեմբերի 18-ին Սուլթանի պալատի մերձակա Բաբ Ալի շրջանում: Եվ թեև խաղաղ բնույթի էր ցույցը, որին մասնակցեցին Պոլսի չորս հազարից ավելի հայ բնակիչներ, Սուլթանի կարգադրությամբ ցույցի մասնակիցների դեմ հանվեց բանակը, և սրով ու մահակներով սկսեցին ջարդել ու ցրիվ տալ ցույցը, ապա անմիջապես սրան հաջորդեցին պոլսահայության կոտորածները, որի ժամանակ սպանվեցին շուրջ չորս հազար հայ ընտանիքներ: Եվ միայն եվրոպական պետությունների միջամտությունից հետո Սուլթան Համիդը ստիպված եղավ մեծաթիվ ուղղումներով ընդունել «Մայիսյան ռեֆորմները», սակայն սոսկ փաստացի, իրականում դրանք այդպես էլ մնացին թղթի վրա: Ավելին, ոգևորված, որ Բաբ Ալիի ցույցի ջարդարարները մնացին անպատիժ, թուրք խուժանը բանակի հովանավորությամբ ստեղծեց «Համիդիե» հատուկ զորախմբերը և 1895 թվականի աշնան ամիսներին նոր

ջարդեր կազմակերպեց Տրապիզոնում, Երզնկայում, Ուրֆայում, Բաղեշում, Կարինում, Ակնում, Սեբաստիայում, Դիարբեքիրում: Որոշ շրջաններում հայ ինքնապաշտպանական ուժերին հաջողվեց կազմակերպված դիմադրություն, կրկին, ինչպես 1877-78թթ., ապստամբեց հերոսական Ջեյթունը՝ 1895թ. աշնան սկզբին: Ջեյթունի ապստամբ ուժերը ղեկավարում էին իշխան Ղազար Շովրոյանը և Աղասի Թուրսարգիսյանը: Երկու ամիս թուրքական բանակին չհաջողվեց գրավել Ջեյթունի բարձրադիր ու անառիկ գյուղերը, թուրքերը ստիպված նահանջեցին Ջեյթունի գավառից՝ կնքելով պայմանագիր, որով զեյթունցիները հինգ տարի ժամանակով ազատվում էին հարկերից:

Այս քաղաքական իրադարձությունների առթիվ, մանավանդ ինքնապաշտպանության գործի, անհրաժեշտ է նշել այն վիթխարի կազմակերպչական դերը, որ խաղացին հայ ազգային երկու կուսակցությունները՝ Հնչակյանը և նորաստեղծ (1890) Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը:

Մտորելով սկզբնական շրջանում Իսահակյանի կապի մասին Հնչակյան կուսակցության հետ, ես եկա այն եզրակացության, որ ցավոք շատ քիչ վավերագրեր են պահպանվել այդ հարցի շուրջ: Սակայն բոլորովին վերջերս հայտնաբերեցի մի շատ հետաքրքիր վկայություն՝ Մոնտեվիդեոյում (Ուրուգվայ) ժամանակին լույս տեսնող «Հնչակ» թերթը իր հեղինակ Ա. Շամլեանի՝ «Ավետիք Իսահակյան գուսանների գուսանը» հոդվածի վերաբերյալ տալիս է հետևյալ խմբագրական ծանոթագրումը. «Ավետիք Իսահակյանը մինչև 1902-ը գործեր է Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցության մեջ: 1900-ին «Բանվոր» մասնաճյուղը Կենտրոնական վարչության ուղղած նամակով մը հայտնեց, որ Կովկասի շրջանային ժողովը իրեն ընտրեր էր Լոնդոն գալ, որպես «Հնչակի» օգնական խմբագիր, բայց բանաստեղծը Լոնդոնի օդի

մոռյալութիւնը աչքի առաջ ունենալով, հրաժարվեր էր և լավ համարեր ոտքով պտտել բնության ծոցի մեջ և իր ներշնչումների համար մոտիվներ վերցնել» – («Հնչակ», Մոտեվիտո, 1936, փետրվարի 10): Հիշյալ շրջանում Իսահակյանը արդեն հիմնովին կապված էր ՀՅԴ-ի հետ, ուստի և նա չի ընդունել ներկայացված առաջարկը: Սակայն, դարավերջին Լայպցիգում նա ունեցել է ակտիվ մասնակցութիւն Հնչակյան կուսակցության գործունեութանը:

Իսահակյանը, օտարության մեջ կատարելով որոշ կուսակցական հանձնարարութիւններ, անշուշտ արել է դա հոգեկան պարտքի զգացումով, արել է՝ հիանալի ըմբռնելով, որ ինչ-որ չափով սատար է կանգնում ազատամարտի ընդհանուր գործին: Եվ որ ամենակարևորն է՝ բանաստեղծն ինքն իրեն կոչում ու կոփում էր որպէս Հայրենիքի ազատության սուրբ գործի երդվյալ մարտիկ:

Իսկ մինչ այդ նա գրում էր «Հիշատակարանում».
«1895, հունվարի 14. Ժողովուրդ (...) ես ձեզ մեղմութիւն ու հեզութիւն չեմ քարոզում, ես չեմ ուզում որ ոչխարներ լինեք, ես ձեզ քարոզում եմ հերոսութիւն» (Հ. 158):

Ապա բերում է հետևյալ գերմանական ասացվածքը.
«Die grösseren Schicksale erlangen das grössere Los» (Մեծ նակատագիրը բերում է մեծ շահում) (Հ. 170): Եվ կրկին խորանում ինքնագնման ու ինքնաճանաչման բավիղների մեջ. «Որքան մոտենում եմ աստղերին, այնքան նրանք մեծ, վսեմ և խորհրդավոր են լինում: – Մոտեցեք իմաստուններին և քաջերին՝ նրանք էլ են աստղեր՝ մեծ և վսեմ» (Հ. 170):

«... Թո՛ղ խավար լինի – աստղերն ավելի պայծառ կփայլեն» (Հ. 158):

Այսպէս, նա մարգարեի ոգով գրուցում էր աստղերի հետ՝ հոգում տենչը և անմար հավատը, որ. «Երկաթե սուրս այն վառ շողքն է, որ ստրկութեան գիշերին հուլիսի պէս կփայլէ ու կլուսավորէ հուսահատ ճամփես» (Հ. 170):

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԼԱՅՊԻՏԻԳՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ
ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ,
Իմ մեջ երկինքն է երգում.

Բռնկում է սիրո հրդեհն,

Վշտի հեղեղն աղմկում...

Ավ. Իսահակյան

Կարծիք կա, որ Իսահակյանը լայացի գյան շրջանում ավելի շատ գրադվել է ուսմամբ, ինքնագարգացմամբ, ընթերցանությամբ, քան գրել է: Մի ինչ-որ չափով գուցե՝ և դա այդպես է, քանզի Իսահակյանը եկել էր Լայպցիգ՝ գիտելիքներ ձեռք բերելու, ուսում ստանալու նպատակով: Բայց և այնպես, միայն մի ինչ-որ չափով. Իսահակյանը նաև ակտիվ ստեղծագործել է, գրել և՛ չափածո, և՛ «Հիշատակարանի» հարյուրավոր տողեր, կազմել խոհական համառոտագրություններ և թարգմանել գերմաներենից: Եթե սևեռուն ուշադրություն դարձնենք բանաստեղծի «Հիշատակարանի» վրա, կտեսնենք, որ 1890-ական թթ. գրառումների գերիշխող մասը արվել են հենց Լայպցիգում: Եվ դա բնական էր, քանզի Լայպցիգում է ընթացել նրա խոհափիլիսոփայական աշխարհի ձևավորման հիմնական, ինտենսիվ գործընթացը: Իսկ ստեղծագործական պրոցեսը, մանավանդ Իսահակյանի բնույթի արվեստագետի մոտ, միշտ ընթացել է բռնկումներով, ինչպես ասում էին հնում՝ «երբ գալիս են մուսաները»:

Մինչ Լայպցիգից մեկնելը, Իսահակյանը հայ մամուլում տպագրել էր քսանից ավելի բանաստեղծություններ և երեք արձակ կտորներ: Բանաստեղծը պայմանավորվածություն ուներ թղթակցելու թիֆլիսյան «Տարագ» և «Աղբյուր» ամսագրերին, պետերբուրգյան

«Արաքս» տարեգրքին: Լալայցիզում բանաստեղծին շատ են զբաղեցրել զուտ ստեղծագործական հարցերը, պոեզիայի քնարական հերոսի, պոետիկայի, տաղաչափական կառուցվածքի և այլ խնդիրների մասին: Նա մտածում է իր գրվածքներից առանձին գիրք կազմել: Ապագա գրքի բնույթի, բովանդակության ու կառուցվածքի մասին գրում է՝ «1894, հոկտեմբերի 8, Լալայցիզ. Ունիմ գրած անթիվ ոտանավորներ և բավական արձակ կտորներ... մի քանի լավ թարգմանություններ: Բոլորը կժողովեմ մի գրքի մեջ ու կհրատարակեմ «Իմ երգերը, օրագիրը, նամակները, թերթիկները և թարգմանությունները», 1891-1894 (թթ.):

«Թերթիկներս» են հետևյալները, — «Փերին», «Իրիցկնկա աղբյուրը», «Ոգու արցունքները», «Շուշանները»: Թարգմանություններ են լինելու՝ «Եղիր օրհնված», Հովհան Պոլ-Մարիի "Cavalerra rusticana" («Գեղջկական ասպետություն» — իտալ.), Պոլ-Բուրժեի «Եգիպտական լեգենդան», Լերմոնտովի "Царь Иван Вас. Калашников" — գերմաներենից: Անպատճառ սա գլուխ բերել — լեզուն ուղղել, մաքրել, գեղեցկացնել և տպագրել, հավատացած եմ, որ արժեք կունենա շատ և շատ:

Գրել միշտ այս անունով՝ Ավետ Իսահակյան» (Հ. 67-68):

Ըստ Իսահակյանի, այդ գիրքը պետք է ցույց տար՝ «Իմ սրտի ու սիրո զարգացումը» (Հ. 68): Սակայն երիտասարդ բանաստեղծի հատընտիր ստեղծելու մտադրությունը չիրագործվեց: Ինչպես ասացինք, Իսահակյանի՝ 1893-1895թթ. «բանաստեղծական հունձքը» այնքան էլ առատ չի եղել: Այս հանգամանքը հետևյալ կերպ է պարզաբանում Իսահակյանը. «1894, դեկտեմբերի 31. «Ոտանավոր չգրելուս մի գորեղ պատճառն էլ այն է, որ Լալայցիզը ինքը չոր ու ցամաք տեղ է, ես նրա կյանքում չեմ սուզվում, բնություն չկա, մի կողմից էլ մեջս չկան այսպիսի զգացմունքներ, օրինակ հայրենասիրական,

սիրահարական... այժմյան իմ զգացմունքները պատալոգիական դրուքյունից ծագած են՝ վրե՛ժ, արյուն, կոտորած, ատելություն...» (Հ. 148-149):

Այս խոստովանությունը պարփակում է այն ծանր խոհերը, որոնց պատճառը Արևմտահայաստանում կատարվող կոտորածներն էին: Նման իրավիճակի մեջ Իսահակյանի նման զգայուն, կարեկից հոգու տեր ստեղծագործողը, բնական է, որ չէր կարող ունենալ ստեղծագործական պոռթկումներ: 1893թ. համեմատությամբ բանաստեղծությունների թիվը զգալի նվազել էր: Մեր հիշատակած դեկտեմբերի 31-ի գրառման ասես չափածո տարբերակն է 1894 թվին գրած «Ապրում եմ մենակ, մարդկանց մեջ օտար...» բանաստեղծությունը.

Ապրում եմ մենակ, մարդկանց մեջ օտար,

Նրանց աչքերը ինձ չեն ողջունում.

Մարդկանց սրբոտերը փակ են ինձ համար

Եվ նրանց հոգին ձայնս չի լսում...

Իմ ընկերները – իմ խոր մըտքերն են,

Որ վեհ թևերով անհունն են պատում.

Այն վառ աստղերը – գըթոտ աչքերն են,

Որ վըշտիս ժամին ինձ քաղցր են ժպտում...

Լայպցիգում գրված երեք բանաստեղծություններ մտնում են Իսահակյանի բոլոր հատորների մեջ, դրանք են՝ «Կենսական ծովի հուլյգերի միջին», «Երազ տեսա ձեր տան առաջ...» և «Մայրս տեսավ ինձ շա՛տ տխուր...»:

1894-1895թթ. մի շարք գործեր վկայում են բանաստեղծական արվեստի նոր, բարձր փուլի ձևավորման մասին:

Միաժամանակ լայացիզմի շրջանում Իսահակյանի կերտած մի շարք բանաստեղծություններ դուրս են մնացել նրա երկերի հատորներից: Ինչպես օրինակ «Սիրտս լին էր — ջինջ ու լոկկ...» քնարական մանրանկարը՝ գրված 1894թ. դեկտեմբերի 9-ին: Եվ կամ թե 1893թ. աշնանը գրված «Հովը փչում է լեռների լանջից...» բանաստեղծությունը, որը տակավին կրում է նեմարանական շրջանի վաղ երկերի կնիքը՝ երկարաշունչ և պատմողական, հատկանիշներ, որոնցից Իսահակյանը շուտով, հենց Լայացիզմում, հիմնովին ձերբազատվում է: Այդ բանաստեղծության եզրափակիչ հատվածն ունի ընդգծված խոհական բնույթ և, ըստ մեզ, շատ հարագատ է բանաստեղծի աշխարհայեցողությանը.

... Աղոթքի բույրը երկինք չի հասնում.

Ջինջ սիրտը կ'արբի կասկածի թույնով.

Կյանքի վառ երգը կ'լոռ շրթնում,

Սիրո ժպիտը կ'թռչնե շուտով:

Օ՛, ես տանջվում եմ, տանջանք է հուժկու,

Ա՛խ, մենք բոլորս վաղն ենք մարելու...

(ԳԱԹ, ԱԻՖ, №II-1, էջ 21)

Հայտնի է Իսահակյանի խստապահանջությունը պոեզիայի հարցերի նկատմամբ, ինչի արձագանքները մենք կարող ենք գտնել հիշատակարանյան գրառումներում. «Բացի դրանից, ոտանավոր գրելը, կարծես, աչքիցս վայր է ընկել. ինչու՞ գրել, երբ վաղը դրանք պիտի ձուկ փաթաթելու պետք գան միայն. թո՛ղ մարդ այնպիսի ոտանավորներ գրե, որ մարդկության հետ անմահ մնան, նրա հետ ապրին» (Հ. 148):

Սակայն լայացիզմի գործերի շարքում պատահում են երկեր, որոնք իսկապես արժանի են վերհանել

մոռացութեան գրկից: Դրանց շարքին կարելի է դասել «Բանաստեղծը»¹ (1893թ. դեկտեմբերի 6).

Ես խփեցի ոգևորված
Սրտիս անթիվ լարերին,
Կուրծքս շաչե՛ց, կուրծքս թնդա՛ց –
Եվ լարերը կտրվեցին...

Մե՛նակ սիրո լարը մնաց
Սրտիս անհուն խորքերում,
Մենակ սիրո երգը շողաց
Կյանքիս ամեն ծալքերում...

(ԳԱԹ, ԱԻՖ, №1-2, էջ 6)

Մինչև «Հայդուկի երգերի» հրատարակումը² անտիպ էին մնացել լայացի գլան շրջանի վեց բանաստեղծություններ՝ «Ա՛խ, մարալս, ա՛խ, ու՛ր գնաց...» (Պրագա), «Նվեր տիկին Շ.-ին», «Ես ձեզ ատում եմ, ամենքիդ ատում...», «Իմ վեհությունը», «Շուշան ծաղիկ, քու բողբոջում...», «Սրտումս խորունկ վշտեր կան...»: Այս շարքի մեջ թերևս առանձնանում է «Իմ վեհությունը» բանաստեղծությունը, գրված 1894թ. մարտի 14-ին: Բանաստեղծն այստեղ ողջունում է ոգու վեհությունը, համարում այն «վեհ իդեալ», առաջնային սրբություն.

---

¹ Բանասերի ճշտում. Ի դեպ, համաշխարհային պոեզիայում, Գյոթեի, Պուշկինի, Թումանյանի մոտ հաճախադեպ են «բանաստեղծ» բառը և այդ բառով վերնագրերը. օր. «Բանաստեղծն ու մուսան» և այլն, այնինչ Իսահակյանի ստեղծագործություններում այդ վերնագիրը հազվադեպ է:

² Նկատի ունենք՝ *Ավետիք Իսահակյան*, Հայդուկի երգեր, Երևան, 1990:

Ո՞վ ես դու, ով կույս – չքնա՛ղ, նագելի՛,
Քեզ չեմ նանաչում, բայց սիրում եմ քեզ.–
Քեզ որպես բարձր մի վսեմ Ոգի
Այնպես երկյուղած ես պաշտում եմ քեզ.
Դու մի տաճար ես՝ լուռ ու ամայի...

...եվ այնպես, ինչպես մարդկային Ոգին
Ամայի երկնքում կառուցեց սուրբ սեղան,
Ստեղծեց Աստծուն, և պաշտեց նրան,
Պաշտեց, ինքն իրան – Ոգուն մարդկության:
(Հ.Ե., 226)

Խոհական մտորումներն անընդհատ լարման մեջ են պահել երիտասարդ բանաստեղծին: Ուստի և շա՛տ ու շա՛տ էին լայացիզյան շրջանում ստեղծագործական ծրագրերը, մտահղացումները: Դա ևս որոնումների շրջան էր, կապված բանաստեղծական արվեստի ձևերի, քնարական հերոսի բնույթի հետ. «Իմ հերոսի տիպը դուրս բերելու համար,– գրում է Խահակյանը 1894, դեկտեմբերի 31, – ես պիտի շատ ճշտությամբ թաղվեմ իմ հոգու տրամադրությունների մեջ, ու բոլորը արձանագրեմ: Ես մի օրատեսոր³ պիտի լուսնենամ հատուկ իմ հոգու տաճանմունքների համար. դրանցից պիտի ես կազմեմ իմ հերոսին: Դ՛Ամիչիսի «Սիրտ» գիրքը, ինչպես և Դավթի Սաղմոսը կամ Սողոմոնի Երգ երգոցը կամ մեր Նարեկը, որոնք մի-մի օրինակներ են իմ գրվածքի համար ծառայելու» (Հ: 149):

---

³Թերևս նա նկատի ունի «Հիշատակարանը»:

Թվարկած երկերից առաջինը դարավերջին իտալական սենտիմենտալ հեղինակ Դ'Ամիչիսի մոդայիկ սիրավեպն է, որը հիշեցրել է Իսահակյանին իր ապրումները՝ կապված Շուշանիկ Մատակյանի հետ: Իսկ Սողոմոն իմաստունին վերագրված «Երգ երգոցի» քնարական խոստովանությունները՝ ուղղված Սոմնացուն (Սոլոմեային), Իսահակյանը միշտ համարել է համաշխարհային սիրերգության լավագույն էջերից մեկը: Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգության»-ը, որը ժողովուրդը պարզապես անվանում էր Նարեկ, ավանդաբար, Իսահակյանենց ընտանիքում եղել է պաշտամունքի արժանի գիրք, որի աղոթք – տողերի տակ է մեծացել Իսահակյանը:

Քնարական բանաստեղծության չափի ու ձևի մասին հիշատակարանյան մտորումներում Իսահակյանը որպես դասական օրինակ բերում է հետևյալ երկերը. «Лермонтов-ի "Выхожу один" կամ "Отворите мне темницу", կամ Բայրոնի «Շիրիմը», կամ Գյոթեի «Սարերն հանդարտ քնած են...», կամ Հայնեի "Warum sind denn die Rosen so blass" («Ինչու են վարդերն այդքան գունատ...»), կամ Շահագիզի «Ես լսեցի մի անուշ ձայն» (Հ. 150):

Թվարկած երկերի շարքին կարելի է դասել նաև իր բանաստեղծությունը.

Անհա՛յտ, անորո՛շ, անձև՛ տենչերով
 Ձգտում է հոգիս, հեռու՛, շատ հեռու՛.
 Տխուր ու մոռյլ, ինչպես մշուշ-ծով,
 Խուլ հեծեծում է ափերի վրա,
 Եվ ինչպես երազ – և՛ կա, և՛ չկա...

1897

Մտորումների շարունակությունը վերաբերում է ազգային էպոսի, բանահյուսական այլ ժանրի երկերի պոետիկայի հարցերին. «Իսկ էպոսներ, լեգենդներ, բալլադներ, պոեմներ ես չեմ գրե այնպես, ինչպես գրում են կլասիկ կամ կեղծ կլասիկները, կամ Բայրոնը, Գյոթեն, Պուշկինը, Լերմոնտովը, ես դրանք կգրեմ հայ ժողովրդական չափով՝ չափական ձևով, ուրտեղ ուշք չեմ դարձնի հանգերի նմանության վրա այնքան շատ, որ մտքիս արտահայտվելը ճշվի, ուշք չեմ դարձնի վանկերի քանակության վրա...

Իմ մտորումքների, մտքերի, խորհրդածությունների լեզուն ավելի մոտ կլինի գրականական թե արևելյան և թե արևմտյան լեզվական խառնուրդին» (Հ. 150): Հենց այս ծրագրերն են բացահայտում Իսահակյանի ստեղծագործական հետաքրքրությունների աշխարհը, թե ի՞նչ մեծ թռիչքի էր բանաստեղծը պատրաստվում:

Նույն շրջանում Լայպցիգում Իսահակյանն աշխատել է երկու ստեղծագործությունների շուրջ, որոնք իրենց պոետիկայով, կառուցողական համակարգով կապված էին հայ բանահյուսական բանաստեղծության ձևերի հետ, առաջինը գրույց – ավանդավեսի ժանրով գրված «Իգիթ Սարդար» լեգենդն է, երկրորդը՝ «Իրիցկնկա աղբյուր» լեգենդը: Այս լեգենդի առաջին տարբերակը գրվել է 1891թ. Բեշիլիսեում, իսկ հիմնական խմբագրումը կատարվել է 1894-ի սեպտեմբերին, Լայպցիգում: Գուցե և հենց այդ շրջանում նրա մոտ ձևավորվել է «Մասսա Մանուկ» էպիկական պոեմի մտահղացումը:

Երբ Իսահակյանը մուտք գործեց գրական աշխարհ, «Մշակ» և «Նոր-Պար» ամսագրերի կողքին Կովկասի հայ ամենահեղինակավոր պարբերականներից մեկն էր դառնում «Մուրն» ամսագիրը, որը սկսեց հրատարակվել 1889թ. Թիֆլիսում (հիմնադիր խմբագիրն էր Ավետիք Արասխանյանը): Հետգհետե ամսագիրը ձեռք բերեց լայն ճանաչում, դարձավ հայ լիբերալ-դեմոկրատական

մտավորականության հիմնական ամբիոնը: «Մուրնում» տպագրվելը ինքնըստինքյան պատվաբեր էր համարվում յուրաքանչյուր հեղինակի համար: Եվ Իսահակյանը որոշում է Լայպցիգում գրած իր մի քանի բանաստեղծությունները տպագրել «Մուրնում», այս կապակցությամբ նա նամակ է գրում «Մուրն» խմբագրին՝ Ավետիք Արասխանյանին (1894, հունիսի 13-ին):

«Մեծապատիվ խմբագիր.

Համակրելով «Մուրն» ամսագիրը՝ ես ջերմ ցանկությամբ ունիմ աշխատակցելու նրան. այդ պատճառով այժմ ուղարկում եմ մի քանի ոտանավորներ և խնդրում եմ տեղ տաք «Մուրն»-ում՝ պատշաճ կրիտիկայից հետո, այդ Ձեր կամքն է: Մի քիչ հետո կուղարկեմ ուրիշ ոտանավորներ՝ ինքնուրույն և թարգմանական, և եվրոպական նոր վիպասանների նովելներից ու միանաշյուրներից: Սեմեստրի վերջին՝ հայրենիք վերադառնալուս ժամանակ, այդտեղ կհանձնեմ Ձեզ իմ մասնագիտությունից (էտնոլոգիա, էնտոգրաֆիա) փոքրիկ հոդվածներ, հույս ունիմ, որ կկարողանամ միշտ աշխատակցել թե՛ հայրենիքում և թե՛ արտասահմանում եղած ժամանակներս: Ընդունեցեք հարգանքս, Ձեր Իսահակյան Ավետիք» (VI, 19-20):

«Մուրն» ամսագիրը այդ ժամանակ ընդառաջ չգնաց երիտասարդ բանաստեղծին: Ըստ երևույթին, Ավետիք Արասխանյանը նախընտրել էր առաջնորդվել գրական հայտնի անուններով, բայց կանցնի ընդամենը երեք տարի, և նա ամենից շատ և ամենից հաճախ կսկսի հրատարակել Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծությունները:

Սակայն Իսահակյանի նամակը և հիշատակած բանաստեղծությունները խնամքով պահվել են «Մուրնի» արխիվում, իսկ հետագայում այդ ինքնագրերը փոխադրվել էին ԳԱԹ՝ Իսահակյանի ձեռագրային ֆոնդ: Արդ որոնք

էին Իսահակյանի ուղարկած բանաստեղծութիւնները. «Նվեր օր.Շ.Մ.» («Մութը գրկած ծով ու գետին»), ապա «Ժողովրդական մոտիվներ» շարքից «Յայլի»⁴ (վերջինս նշանավոր «Մանկալ ե՛ս, բեզարած ե՛ս... » բանաստեղծութեան տարբերակներից մեկի վերնագիրն էր), «Գիշերն եկավ, գով-հովն ընկավ... », «Կենսական ծովի հույզերի միջին... », «Մշուշն իջավ դար ու դաշտեր... »:

Իսկ մի շարք բանաստեղծութիւններ՝ գրված Լայպցիգում, հետագայում հիմնովին մշակվել են և գետեղվել երկերի հատորներում: Այսպես օրինակ 1894 թվի դեկտեմբերի 9-ին Լայպցիգում գրված «Ուռնու տակ մենակ նստած... » բանաստեղծութիւնը զգալի փոփոխութիւն է կրել, նոր տարբերակի սկզբնատողն է «Մայրս տեսավ ինձ շատ տխուր... »: Այս բանաստեղծութեան ստեղծման պատմութիւնը կապված է Իսահակյանի մոր անվան հետ:

Իսահակյանը ենայից իր ընկեր Արշակ Զիլինգարյանից 1894 թվի դեկտեմբերի 22-ին (հին տոմարով 9-ին) մի բացիկ է ստանում, ուր մասնավորապես ասվում էր. «Անցյալ օրը Զաբելից (Զաբել Բաբայան – ալեքսանդրապոլցի, ուսանել է Լայպցիգում -Ա.Ի.) նամակ ստացա, որի մեջ ի միջի ալլոց գրում էր՝ «որտեղ է Իսահակյանցը, ի՞նչ է անում, մայրը ինձ մոտ էր եկել և խնդրում, որ քեզ գրեմ նորա ուր լինելն և հասցեն իմանամ և իրան հայտնեմ, մոր ասելով եղբայրների վերաբարկացած լինելով՝ նամակ չեն գրում և խեղճ մայրն շատ էր տանջվում և մտածում որդու վերա – շուտով գրիր նորա մասին»: Այս խոսքերից մորդ դրութիւնը լավ քեզ հայտնի

---

⁴Ավ. Իսահակյանը հետևյալ ծանոթագրութիւնն է տալիս. «Յայլի մի գյուղական եղանակ է, որ տրվում է ուրախ, իղիլիական և պարերգական ոտանավոր երգերին»– բնագիրը ծանոթագրումով տե՛ս ԳԱԹ, ԱԻՖ, I N2, էջ 5 (փոխադրված է «Մուրճ»-ի արխիվից):

կլինի. այն մոր՝ որին շատ ես սիրում և որի հետ միայն կապված ես – դու նամակ չես գրում, թե եղբայրներդ խեղճին բան չեն հայտնել այդ չգիտեմ – միայն թույլ կըտա՞ս ես գրեմ, որ փողի է սպասում ուղարկեցեք... Հայկական հարցի վերստին ծագելը ինքնըստինքյան այս անգամ շատ մեծ շարժում հանեց և կարծեմ լավ եվրոպական մամուլի խոսելը դեռ բավական չէ՝ այլ պետք է նյութականապես օգնել Հնչակին՝ որ կարևոր բաների հոգալը չվերանա – միթե յուրաքանչյուր ոք չի կարող նամակներով Կովկասից մի բան ստանալ յուր շրջապատողներից. երևի այնտեղ խլրտումն մեծ կլինի – քո Արշակ» (ԱԻԸԱ):

Նամակը ստանալու օրը՝ դեկտեմբերի 9-ին Իսահակյանը հուզված հետևյալ գրառումն է արել «Հիշատակարանում». «Զաբել Բաբայանը գրել է Արշակին, որ մայրս գնացել է օրիորդի մոտ և իմ մասին հարցրել, ու շատ է տանջվում ինձ համար – ես կարդացի, ու լացեցի, ու լացեցի, լացեցի... երջանիկ արցունքներ, օ՛, դեռ ես ընկած չեմ... օ՛, ես երջանիկ եմ – կա մեկը, որին ես դեռ շատ թանկ եմ, որը ինձ դեռ սիրում է: – Լալիս եմ, լալիս, մայրի՛կ ջան, Ապլա ջան, հոգի ջան... Ինձ թաղի՛ր, ինձ թաղի ր... » (Հ. 118):

Օրիորդ Բաբայանի նամակը գալիս էր հաստատելու, որ մայրական սիրտը տանջվում էր նեղուքյան մեջ գտնվող գավակի համար և միջոցներ որոնում՝ նրան օգնելու: Այս ապրումներն էլ բանաստեղծի գրչի տակ վերածվում են քնարական խոստովանանքի.

Ուռնու տակ մեռակ նստած՝

Տխուր-տրտում երգեցի...

Սիրտս ծփաց, ուռին խշշաց,

Տխուր-տրտում լացեցի...

Ա՛խ, մերիկ իմ – սրտիս նայի՛ր,
Սիրտս խորին վերք ունի՛ –
Դեղ չեմ ուզում, դեղ մի անի՛ր –
Թող նա շիրիմ ինձ տանի...

Ա՛խ, մերիկ ջան, կուգեմ մեռնել
Բալադ անհու՛ն հոգնած է –
Մնաս բարով, մայր իմ անգին –
Բալադ անչափ հոգնած է:

9 դեկտեմբերի 1894թ.

Լալայցիգ՝

Լալայցիգյան տրամադրությունների արտահայտությունն է նաև Իսահակյանի «Ես չեմ ուզում արև ցոլա...» բանաստեղծությունը, երբ Իսահակյանը կարծես ընդգծում է մարդկային կյանքի անհեթեթությունը տիեզերքի հավիտենականության հանդեպ, մի մոտիվ, որը հետագա տարիներին խոր զարգացում կստանա նրա ստեղծագործություններում.

... Ես չեմ ուզում ոսկի աստղունք,
Մարմանդ ծովի օրորանք,
Փարթամ ծառեր, ճոճուն ստվեր,
Թռչունների գուրգուրանք:

Է՛լ չեմ ուզում կյանքը վրիտա՝
Հոգնած երկրում – ամեն տե՛ղ.
Օ՛, հերի՛ք է, մարդը սողա
Մերուկ երկրում – ամեն տե՛ղ:

---

⁵ Ձեռագիրը պահվում է՝ ԳԱԹ, ԱԽՖ, NII – 14, էջ 3:

Տիեզերքը թո՛ղ շունչ դառնա,
Թո՛ղ ծավալվի լուռություները:
Ախ, ես ցընդվեմ, սիրտըս հոսումս —
Անվե՛րջ, հավերժ, անդո՛րր քուն...

5 օգոստոսի 1894թ.

Լայպցիգ

Ի միջի այլոց, այս երկը Իսահակյանի առաջին ստեղծագործություններից մեկն էր, որ տպագրվեց «Մուրճ» ամսագրում (1898, N5, էջ 659):

Լայպցիգում թերևս առաջին անգամ բանաստեղծի կյանքում նրան այցելում է հայրենաբաղձության (նոստալգիայի) սրտամաշ գգացումը: Ջգացում, որը նախադրյալ է բերում պիտի դառնար բանաստեղծի կյանքի մշտական ուղեկիցներից մեկը:

Ահա կարդում ենք «Հիշատակարանի» 1895թ. ապրիլի 16-ի գրառումներում. «Խորը գգացված գրում եմ, առանց հայրենիքի և բարեկամների չեմ կարող ապրել. նրանց հետ կապված եմ, չեմ կարող պոկ գալ, առանց նրանց՝ ես թշվառ եմ: Մենակ չեմ կարող ապրել» (Հ. 172):

Եվ բնական է, որ ամենից շատ բանաստեղծը կարոտել էր մորն ու Շուշիկին: «Հիշատակարանի» էջերում բանաստեղծը 1895 թվի մայիսի սկզբներին⁶ ստեղծում է մորը նվիրված արձակ բանաստեղծությունների քնարական շարքը (14 մաս), որը մեք պայմանականորեն անվանեցինք՝ «Ասացեք մայրիկիս», քանզի շարքի

---

⁶ Իսահակյանի «Հիշատակարան» գրքում այդ 14 հատվածները տեղադրված են 1895 թվի հոկտեմբեր 7-ի Ղազարապատում կատարված գրառումների տակ: Այնինչ, ինչպես ցույց է տալիս երկի բովանդակությունը («որ նամակիս հետ ծրարում, ուղարկում եմ», «երբ հովերը «Կարապի լճի» վրա սահում են...»), գրելու վայրը եղել է Լայպցիգը:

բանաստեղծությունների վերջին տողը սկսվում է «Ասացեք նրան» կամ «Ասացեք մայրիկիս» խոսքերով: Մորն ուղղված քնարական բաց նամակները բանաստեղծի ներաշխարհը պարուրած ապրումներն են՝ հիմնականում կապված Շուշիկի հետ: Ահա առաջին բանաստեղծությունը. «Տեսեք իմ սիրելի մայրիկիս և ցույց տվեցեք իմ սիրտը, որ նամակիս հետ ծրարում, ուղարկում եմ – թող նա տեսնի, որ իմ սրտի խորքում նա սրբության պես ապրում է, որ ես վաղուց գահավիժել եմ երկնքի աստվածները – վաղուց նա է իմ միակ աստվածը... Ա՛խ, մայրիկ ջան– ես քեզ շա՛տ սիրում եմ... Ասացեք նրան, որ նա է միակ պաշտելի աստվածը» (Հ. 193):

«Հիշատակարանի» տեքստի մեջ (1977թ.) արվել է մի կրճատում, հարկ ենք համարում վերականգնել այդ հատվածը. «Մարդիկ բացիլներ են, կյանքի աղբի մի կտոր, մարդիկ գազաններ են... մի գազան էր տիկին Կոստանյանը⁷, որ սերս փշրեց, մի գազան էր Տեր-Միրաքյանը, որ Շուշիկին սոված գայլի պես հափշտակեց և կրքի ժանգոտ շղթայով փաթաթեց այն ամենը, ինչ որ սուրբ էր, գեղեցիկ և երկնային»:

Շուշանը բանաստեղծի սրտի մշտատոչոր վերքն է, մայրը՝ այդ վերքին սպեղանի դնողը: Կուզենայի այստեղ հիշել բանաստեղծի մի նշանավոր խոսքը. «Մի կին ինձ աշխարհ բերեց, իսկ մի կին ինձ ողջ կյանքումս տանջեց»:

Քնարական բարձր շնչով է գրված շարքի 8-րդ բանաստեղծությունը, ուր նկարագրված է Լայպցիգի բնության մի գեղատեսիլ պատկերը, որը եզակի է Իսահակյանի պոեզիայում.

---

⁷ Իսահակյանի մորաքրոջ որդու՝ Կարապետ Կոստանյանի կինը՝ Տիրուհին, ակտիվ դեր է խաղացել Շուշանիկին Հովի. Միրաքյանի հետ ամուսնացնելու գործում:

«Երբ գիշերը վար է իջնում աստղի ցողերի հետ երկնից, երբ հովերը «Կարապի լճի»⁸ վրա սահում են, երբ ալիքները երգում են – լուռ ու խորին երգեր,– որդիդ նստում է ծառի տակ, գլուխը դնում է ձեռքի վրա – լճի հետ երգում է, ուռու հետ խշշում, և լուսնի շուշան փոշին համբուրում է որդուդ հոգնած ճակատը... » (Հ. 195):

Նույն այս շարքում բանաստեղծի մտորումներով ներկայացվում է իր իսկ ստեղծագործական աշխատանքը.

«Երբ նստում եմ իմ սեղանի առաջ, երբ թաղվում եմ իմ մտքերի ու գրքերի մեջ – կուրծքս բարձրանում է, փառքի կրակը լցվում է իմ հոգում – ես ուզում եմ գրել, ես ուզում եմ հոգեկան շահերով ապրել... ես ուզում եմ ջնջել սուտն ու տգեղը – ես ուզում եմ ստեղծել մի ողջ աշխարհ, ուր ծաղկում է անհուն սերը, ուր վառվում է իդեալի կրակը, ուր այրվում է բարձր ոգևորությունը... » (Հ. 196):

Իսահակյանի ճակատագրի շուրջ մեր դիտարկումներում մեկ անգամ չէ, որ հիշատակել ենք բանաստեղծի կյանքի ուղեցույց – աստղը՝ ելնելով իր գրածներից և խորհրդածություններից: Լայպցիգյան «Ասացեք մայրիկիս» շարքն էլ ավարտվում է մի բանաստեղծությամբ, ուր կրկին «շողում է» պոետի աստղը.

---

⁸Լայպցիգի համալսարանի Աուգուստպլատցից մինչև կայարան հատվածի միջև ընկած է «Կարապի լիճը» (Schwanenteich), քաղաքի ամենագեղեցիկ վայրերից մեկը: Լճի ափերը շրջապատված էին լացող ուռենիներով: Այն Իսահակյանի սիրած վայրերից մեկն էր Լայպցիգում:

Մայրի՛կ, դու իմ փոքր հասակում,
 Երբ ես քո կրծքում վառ աստղիկի պես
 Ժպտում էի ու ձեռքս մեկնում
 Դեպի երկինքը՝ աստղերը բռնելու,
 Դու միշտ ասում էիր, – քու աստղը բռնի՛ր,
 Որ հեռվում, հեռվում պայծառ շողում է...
 Ես այն օրվանից, նազելի՛ մայրիկ,
 Իմ աստղն եմ որոնում անհուն երկնքում,
 Ես որոնում եմ ու չեմ գտնում:

(Հ. 198-199)

1895-ի գարնանը տունդարձն արդեն որոշված էր, և այդ միտքն ինքնին Իսահակյանին հոգեկան բավականություն էր պատճառում:

Բանաստեղծի՝ Գերմանիայում ստեղծած թերևս լավագույն գործերից մեկն է «Հովերն առան սա՛ր ու դարե՛ր...»՝ բանաստեղծությունը, որի նախնական տարբերակը գրել է 1893 թվի օգոստոսի 3-ին Գալիցիայում, իսկ հիմնովին վերամշակել է 1895 թվին Ենայում⁹: Սա այն կախարդական երկերից է, որոնք կերտում են Իսահակյանի պոեզիայի բուն էությունը, նրա անկրկնելի ոճը, սա գուտ իսահակյանական բանաստեղծություն է և վկայում է այն մասին, որ 20-ամյա հեղինակը, որը երկու տարի հետո պետք է լույս ընծայեր իր առաջին գիրքը՝ «Երգեր ու վերքերը», արդեն կայացած

---

⁹ Բանաստեղծությունն առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Աղբյուր» 1895, նոյեմբեր 11, էջ 502, «Աշողի խաղերը» վերնագրով, ապա անվերնագիր «Երգեր ու վերքեր», Ալեքսյու 1898, թվագրված «1895թ. 3 մարտի, Ենա»:

բանաստեղծ էր: Ի դեպ այս բանաստեղծության մեջ Իսահակյանն իրեն անվանում է «շողշողուն աստղ», կրկին սիմվոլիկ կապ տեսնելով աստղի և իր պատկերի միջև:

Հովերն առան սա՛ր ու դարե՛ր,
Ամպերն ելան, մութն ընկավ,
– Անգին մերի՛կ, հերիք հուսաս,
Քո շողշողուն աստղն ընկավ:
Լա՛ց, մերիկ ջան, որ էլ չե՛մ գա,
Վերքը սրտիս տուն չե՛մ գա:

Այսպես էր գրում բանաստեղծը Լայպցիգում, գերմանական մտքի մայրաքաղաքում, Գյոթեի և Նիցշեի ուսանած քաղաքում, և չնայած միտքն ու ականջը լիքն էին գերմաներենով, սակայն հոգին արձագանքում էր հայերեն, այն հույզով ու շնչով, որով ապրում էր հայ գեղջուկը: Սա ևս մեկն էր Իսահակյան երևույթի ֆենոմեններից. մտաշխարհով խորասուզվել գերմանական փիլիսոփայության և պոեզիայի բավիղները, սակայն որպես ստեղծագործող հոգեպես միշտ մնալ գտարյուն հայ:

Բնական է, Իսահակյանը բացարձակ անհաղորդ չմնաց գերմանական պոեզիային, սակայն ազդեցությունները, աղերսները առնչվում էին սոսկ նրա մտավոր զարգացման ոլորտին: Եվ այսպես պետք է լիներ միշտ ու ամենուրեք, որպես մտածող աշխարհի քաղաքացի, որպես ստեղծագործող իր ազգի զավակը, հայ բանաստեղծության բազմադարյան հանճարի արտահայտիչը:

Պատկերացում կազմելու համար լայպցիգյան տարիների նրա գրական գործունեության վերաբերյալ, անշուշտ պետք է հիշատակել և նրա թարգմանությունները գերմանական պոեզիայից: Շատ չեն դրանք, Իսահակյանը երբևիցե հատկապես թարգմանությամբ չի զբաղվել,

թերևս միակ բացառությունը Կնուտ Համսունի «Պանը» վեպի թարգմանությունն էր (1912թ.): Թարգմանել է ավելի շատ իր համար այն երկերը, որոնք առանձնակի արձագանք են գտել իր հոգում:

Իսահակյանը, ինչպես իր նամակներում հայտնել է մի շարք հայ հրատարակիչների, ծրագիր է ունեցել թարգմանելու ամբողջությամբ Նիցշեի «Այսպես էր խոսում Զրադաշտը» տրակտատը: Անշուշտ, եթե նա ձեռնամուխ լիներ այդ գործին, դա կլիներ հայ թարգմանչական արվեստի մի գլուխգործոց: Կամ եթե ասենք անդրադառնար Գյոթեի և Հայնեի երկերին: Սակայն այդ ամենը մնաց որպես ստեղծագործական մտահղացում:

Լայպցիգյան շրջանի նրա ձեռագրերում մենք հանդիպում ենք գերմանական թարգմանությունների մի քանի նմուշների: Այդ թվում մի հատված Հայնեի ուսանողական շրջանի պոեզիայից, գվարթ մի էտյուդ, որը, ըստ երևույթին, Իսահակյանն արել է ընկերական շրջապատի խնդրանքով՝ հայ ուսանողների որևէ հանդեսում օգտագործելու նպատակով.

Տիկին Վենուս, իմ սիրուն կին,
Անուշ գինուց ու պաչերից
Հոգիս հիվանդ է դարձել.—
Օ՛, դառնությամբ կ'փափագիմ,
Մենք շա՛տ ծաղրեցիք, ծիծաղեցիք,
Հիմա արցունքներ կ'ուզեմ:
Ու գլուխս վարդերի տեղ՝
Փշերով պսակել կ'ուզեմ¹⁰:

---

¹⁰ Բնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, N1-121, էջ 2:

Իհարկե, ո՛չ Հայների մեծ պոեզիային և ո՛չ էլ Իսահակյանի հոգեկան խառնվածքին բնորոշ չէր այս երկը, և, ինչպես ասացինք, նրա ընտրությունը պատահական բնույթ ուներ:

Հայացիքում գրի առնված բանաստեղծությունների տեսքում մենք հանդիպում ենք երկու թարգմանչական գործերի՝ կատարված գերմանացի երիտասարդ սերնդի հեղինակներից, որոնց անունները Հայաստանում բնավ հայտնի չէին՝ Յոհաննես Շլաֆ (1862-1941) և Պաուլ Շերբարտ:

Այդ գրողները հակված էին դարավերջին Եվրոպայում լայն տարածում գտնող սիմվոլիզմի ուղղությանը: Ահա Իսահակյանի՝ 1894 թվի կատարած թարգմանությունը Յ.Շլաֆից.

Իմ նպատակը

Վայրի – խոտը կ'իսրեմ գդակիս

Ու կ'թափառեմ.

Ի՞նչն է իմ նպատակը, –

Մի թռչունի կանչ,

Որ զանգի պես ջինջ

Կ'ղողանջե հեռու

Ու խուլ խորքից¹¹:

Սա ևս գուտ մի պատկերագրողում է ժամանակակից պոեզիայից: Իսահակյանը մշտական հետաքրքրություն է տածել արձակ բանաստեղծության ժանրի հանդեպ, համարելով, որ այն իր սեղմ, խիտ միջոցներով հնարավորություն է ստեղծում ընդլայնելու ավանդական բանաստեղծության սահմանները, և որ արձակ բանաստեղծու-

---

¹¹Նույն տեղում, էջ 1:

թյունը կարող է դառնալ փիլիսոփայական այս կամ այն տեսակետի յուրովի մեկնաբանումը, այնպես, ինչպես Նիցշեի «Այսպես էր խոսում Զրադաշտը»:

1894 թվականին Իսահակյանը թարգմանում է Շարլ Բոդլերի երկերը հիշեցնող գերմանացի ժամանակակից հեղինակ Պաուլ Շերբարտի մի գվարթ և իմաստուն արձակ բանաստեղծությունը:

Արքայի երգը

– Ե՛ս եմ աշխարքի ծիծաղկոտ տերը:

Ի՞նչ ուտել կ'ուզես: Ի՞նչ խմել կ'ուզես:

Ես կարող եմ քեզ բոլորը տալ, բոլո՛րը:

– Դու կ'կարծես, որ ես աղքա՞տ եմ:

Անմիտ, փոքրիկ երեխա:

– Կ'տեսնես վերևը, – մութ ծովում անհամար աստղեր:

Գիտե՞ս դու, ումն են նրանք: Նրանք իմն են:

– Եվ ես այնքա՛ն երջանիկ եմ, որպիսին ոչ ոք

չի կարող լինել. և ով որ մի բան երջանիկ է

տեսնում. նա ստանում է այն, ինչ որ տեսնում էր:

Տեսնում ես դու՛, այժմ գիտես դու՛,

Ի՞նչ է սեփականությունը:

– Կուզես դու հիմա երկրի թագուհին լինել:

Իմ մոտ – իմ մեծ գահի վրա: Կու՞զես դու:

– Եղիր երջանիկ, և թագուհի ես: Ե՛կ և նստե իմ կողքին:

Մենք ենք մի իշխանական զույգ, ծիծաղկոտ

արքաներ...¹²:

---

¹² Բնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, N1-121, էջ 3-4:

Երբ պրպտում ես Իսահակյանի ձեռագրերը, հաճախ հանդիպում ես գերմաներեն գրված տարբեր հատվածների, մտորումների, արտագրությունների՝ արված հիմնականում Նիցշեի գործերից, ինչպես նաև Շոպենհաուերից: Գերմաներեն լեզվին հիանալի տիրապետելով՝ Իսահակյանը հարկ չի համարել այդ հատվածները թարգմանել հայերեն: Այն նյութերը, որոնք անհրաժեշտ էին գործնական կիրառման համար, անշուշտ, նիշտ էր թողնել բնագրի լեզվով: Բայց և այնպես, մեզ թվում էր, թե կգտնեինք Նիցշեից տարբեր բնույթի գործերի թարգմանություններ, բայց ինչքան էլ հարազատ էր Նիցշեն հայ պոետին, այնուամենայնիվ հիմնովին թարգմանության փորձեր Իսահակյանը չի արել: Թերևս մեկ-երկու կտորներ միայն:

Հիշենք, որ «Երգեր ու վերքեր» (1898) գրքի «Իմ օրագրից» շարքի բնաբանը Իսահակյանը վերցրել էր Նիցշեից.

– Ժողովրդին օտար,
 Բայց և նրան օգտակար –
 Գնում եմ ես իմ ճամփով՝
 Երբեմն արև, երբեմն ամպ,
 Բայց միշտ նրա վրայով...¹³
 (Ե.Վ., 41)

Բնականաբար մենք այստեղ հիշում ենք հիշատակարանյան 1895թ. սեպտեմբերի 25-ի գրառումը. «Այժմ կգնամ ժողովրդի միջով, հետո ժողովրդի վրայով á la Nietzsche... » (Հ. 190):

¹³ Սա Նիցշեի «Իմաստունը կխոսե» բանաստեղծության թարգմանությունն է: Ինքնագիրը տես ԳԱԹ, ԱԳՖ, N1-121, էջ 1-2:

Լայպցիգյան շրջանի Իսահակյանի բանաստեղծությունների մեջ կան և այնպիսիք, որոնք անմիջականորեն առնչվում են Նիցշեի Զրադաշտի մասին տրակտատի գաղափարներին:

Նույն՝ 1895թ. Իսահակյանը գրում է մեկ բանաստեղծություն, որի վերնագիրն առնված էր Նիցշեի ինքնակենսագրական գրքից՝ "Ecce-homo", ինչը հայերեն թարգմանվում է՝ «Ահա մարդը»: Այդ բանաստեղծությունը լույս է տեսել 1898 թվին միաժամանակ երկու հայ պարբերականներում՝ «Աղբյուր» (N5-6, էջ 195-196) և «Մուրճ» (N12, էջ 1701): Այսպես նոր խմբագրումից հետո այն զետեղվում է «Բանաստեղծություններ» (1903թ.) հատորում, որտեղից և բերում ենք տեքստը.

Եվ այս, խոլ աշխարհում,
Այս քար ու փուշ ուղիով՝
Դեպի արևըն եմ ես վազում,—
Վառ արևը,— լույսի ծով:

Եվ ստվերս ծանր ու թանձր,
Գիտեմ, կը գա իմ հետքից.—
Իմ ստվերը — հոծ ամբոխը
Պիտ հետևե, անշուշտ, ինձ...

Իհարկե, այս գործը ամբողջապես ողողված է Նիցշեի այն գաղափարով, որ Հերոսը, Գերմարդը պետք է տանի իր ետևից ամբոխին: Եվ ըստ ամենայնի, այն դրական արձագանք է գտնում Իսահակյանի հոգում, որը նույնպես մեծագույն նշանակություն էր տալիս պատմության մեջ անհատ հերոսի՝ Գերմարդու դերին:

Հայրենիք վերադառնալուց հետո Իսահակյանը Լայպցիգում արված իր թարգմանությունները ի մի է

բերում և ներկայացնում տպագրության «Մուրն» ամսագրի խմբագիր Ավետիք Արասխանյանին, հավաքածուին կցելով հետևյալ նամակ – ծանոթագրությունը (1895, սեպտեմբերի 17 Ալեքսանդրապոլից)։

Մեծարգո պ. խմբագիր.

Ուղարկում եմ «Մուրնին» տպագրելու հետևյալ հատվածները. սրանք իրենց ոգով ամենաթարմն են գրականության մեջ. այստեղ կա այժմյան սիմվոլիստների հետ միասին և՛ Նիցշեի առույգությունը, և՛ Հեյնեի թալկությունը՝ ներկայիս նուրբ կուլտուրայի մարդու սիրտը։ Այս բոլորը նշանավոր կտորներ են, հանճարեղ Նիցշեի տողերը անմամն են, և մեր գրականության մեջ նույնիսկ դժբախտ Հենիի¹⁴ անունը օտար։ Հեյնեն միշտ երևում էր մեր գրականության մեջ նուրբ, սալոնական – մանուշակի ու շաղերի բույրիչ. այժմ նա երևում է ներվոզ էպիկուրիստ, հոգնած, զգված-բուդդիստ։ Նրա այս գլխավոր կողմը միշտ մոռացվում է։

Հ.Շլաֆ և Պ.Շերբարդ – երկու ջահել գերմանական տաղանդներ՝ սիմվոլիստ ու նիցշեական՝ խորը ու մռայլ, այնքան էլ պայծառ ու ուրախ. նրանց կտորները մեծ անուն ունին հանած Գերմանիայի այժմյան գրականության մեջ։ Հուսով եմ, որ կտպագրեք. խոստանում եմ ուղարկել ուրիշները։

Մնամ հարգանքով՝ Ավետիք Իսահակյան» (VI, 20)։

Սակայն և այս թարգմանական կտորները «Մուրնը» չհրատարակեց. ի պահ դնելով այն արխիվային նյութերի շարքում։

Հավանական է, որ Իսահակյանը «Մուրնին» ներկայացրել էր ավելի շատ նյութեր, մասնավորապես թարգ-

---

¹⁴ Դժբախտ Հենիի – Իսահակյանը նկատի ունի Նիցշեի կյանքի ողբերգական ավարտը, որ նա մահացավ ծանր հոգեկան հիվանդության և տառապանքների մեջ։

մանված Հայնեից և Նիցշեից, սակայն մեզ հասել է այն միայն, ինչ մնացել է «Մուրնի» արխիվում:

Այս թարգմանական փունջից ամենանշանակալիցը Նիցշեից թարգմանած «Հիմն կյանքին» ("Hymnus auf das Leben") բանաստեղծությունն է: Փիլիսոփայական մենախոսություն կյանք հասկացության վերաբերյալ, որն իր եռությամբ համահունչ էր Իսահակյանի պատկերացումներին (բնագիրը ԳԱԹ, ԱԻՖ, NI-121):

Գերմանիայում Իսահակյանը հավաքել էր նաև իր հավանած, իր մտքերին արձագանքած աֆորիզմների, թևավոր խոսքերի հավաքածուն: Որպես օրենք՝ նման գործերը բանաստեղծը ինքն էր թարգմանում հայերեն և գետեղում հատուկ ծոցատետրերի մեջ, հետագայում առանձին գրքով տպագրելու ծրագրով: Այդ հավաքածուում շատ մտքեր քաղված էին գերմանական դասական փիլիսոփաների գործերից: Մեծ էր հետաքրքրությունն Իսահակյանի նաև հայ-գերմանական առնչությունների վերաբերյալ, լինի դա մշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքի ասպարեզում: Այս ուղղությամբ նա բավականաչափ գրքեր և անհրաժեշտ վավերագրական նյութեր է հավաքել, որոնց մի մասը, ինչպես և անձնական նամակները, 1895 թվի ամռանը ռուսական իշխանությունները բռնագրավեցին կայսրության տարածք մուտք գործելիս:

Երկու տարի ապրելով Լայպցիգում՝ Իսահակյանը ընկերական շրջապատում կայուն նաճաչում էր ձեռք բերել որպես բանաստեղծ, որպես լուրջ ու խոհեմ, ազգային հարցերով ապրող երիտասարդ: Հարկ կա նշելու, որ Իսահակյանը Լայպցիգում բավական ընտիր հայկական շրջապատ ունեցավ հայրենի երկրից ուսման եկած ուսանողների թվից: Այս շարքում պետք է առանձնացնել մի քանի անուն՝ Գևորգ Զորեքչյան և Գարեգին Հովսեփյան – Մայր Աթոռ Էջմիածնի և Մեծի Տունն Կիլիկիո

ապագա հոգևոր առաջնորդները, Լևոն Շանթ, Մանուկ Աբեղյան, Արշակ Զիլինգարյան, Լևոն Աթաբեկյան, Տիգրան Ռաշմանեան, Աշոտ Աթանասյան:

Հաստատվելով Լայպցիգում՝ Ավետիք Իսահակյանը և Գարեգին (սարկավագ) Հովսեփյանը համատեղ մի հետաքրքիր ծրագիր էին մշակել: Այդ մասին մենք իրազեկ ենք դառնում Ավետիք Իսահակյանին Գարեգին Լևոնյանի գրած նամակից. (1893թ. 6 նոյեմբերի, Ալեքսանդրապոլ).

«Ծրագիրներդ հավանեցի, որ մնալու ես Լայպցիգում... «Տարագի» մեջ կարդացի Վիեննայում գրած մի ոտանավորդ¹⁵. ապրես, հաջողված էր: Մեծ բավակա-նություն և ծիծաղ բարձրացրեց մեր մեջ քո օր. էմիլի հետ ունեցածը:

Ուրախալի է, որ շնորհ. Գարեգին Սարկավագի հետ մտադիր եք միասին գրելու հայ ժողովրդական բանաստեղծ – երգիչների վարքը: Ամեն բոպե պատրաստ եմ ըստ իմ կարողության օգնելու նյութերի վերաբերմամբ...»¹⁶:

Այդ ծրագիրն ինքնին վկայում է, որ հայ բանահյուսությունը մշտապես գտնվել է բանաստեղծի հետաքրքրությունների կենտրոնում, ծրագրված ձեռնարկը պետք է իր բնույթով նման լիներ Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության հրատարակած «Վարք սրբոյց» մատենաշարին:

Իսահակյանին հայտնի է դառնում, որ ժամանակին 1884թ. Վիեննայի Միսիթարյան միաբանության հարգարժան հայերից մեկը՝ Հայր Ավետիք Կոյլավյանը, կազմել և հրատարակել էր «Բառգիրք գերմաներեն – հայերեն» ծավալուն բառարանը: Բնական էր նման հատորի անհրաժեշտությունը բանաստեղծի համար, և նա գրում է Վիեննայի միաբանության անդամ հայր

---

¹⁵ Նկատի ունի «Տիեզերքի պերճ հյուսվածքն եմ...» բանաստեղծությունը, «Տարագ», 1893, N43, էջ 660:

¹⁶ ԳԱԹ, Գարեգին Լևոնյանի ֆոնդ, N1187:

Արիստակես Վարդանյանին (1895թ. 28 փետրվար, Լալպցիգ). «Խնդրում եմ Ձեզանից մի բաց նամակով հայտնեք ինձ արդյոք քանի՞ մարկ կարժենա Հայր Ա.Կոլլավ.ի գերմ – հայերեն բառարանը, ամուր կազմով:

Խնդրում եմ շուտով պատասխանեք, կարիք ունեմ մի օրինակ ունենալու՝ բայց գինը չգիտեմ:

Ընդունեցեք հարգանքս ու ողջույնս, մնամ Ձեր՝ Ավետիք Իսահակյան: Իմ հասցեն Leipzig, West-Strasse – 27. IV Av.Iss»¹⁷:

Եվ շուտով այդ գիրքը Իսահակյանը ստանում է: Ընդհանրապես Իսահակյանը մեծ սիրահար էր բառարանների, նրա անձնական գրադարանում պահվում են մի քանի տասնյակ բառարաններ, որոնք միշտ եղել են բանաստեղծի ձեռքի տակ:

Գրքերի աշխարհը երիտասարդության ամենավաղ շրջանից մինչև խոր ծերություն Իսահակյանի հոգու աշխարհն էր: Լալպցիգում, չնայած ծայրահեղ անբարենպաստ նյութական վիճակին, Իսահակյանը հավաքել էր բավական թվով անհրաժեշտ գրականություն, այդ հավաքածուն նրա անձնական գրադարանի ամենանվիրական հատվածներից մեկն էր:

Այն հասակում, երբ Իսահակյանը Գերմանիայում էր, մարդը նոր գաղափարները, նոր գրական ուղղությունները, ձևերը ներծծում է սպունգի պես: Երիտասարդ ստեղծագործողի միտքն ու երևակայությունը բաց էին առաջադեմ ու լուսավոր գաղափարների առաջ: Եվ այն հանգամանքը, որ համալսարանական ուսման շրջանն ընթացավ Եվրոպայի լուսավորության կենտրոններից մեկում՝ Լալպցիգում, մեծ, դրական ներգործություն ունե-

---

¹⁷ «Գրական թերթ», 1987, N15:

ցավ բանաստեղծի ներաշխարհի վրա: Իսահակյանն առնչվեց գերմանական փիլիսոփայական դպրոցին, խորասուզվեց մարդկային մտքի այդ հսկա շտեմարանի մեջ: Դա, բնականաբար, բարենպաստ ներգործություն ունեցավ նրա հոգեկան աշխարհի ձևավորման գործընթացի վրա: Եվ ոչ միայն երիտասարդական շրջանի, այլև հետագա տարիների համար:

Գերմանական փիլիսոփայական դպրոց հասկացությունը կայուն և ճանաչված կատեգորիա է, նրա առաջ քաշած դրույթները նշանակալից դեր են խաղացել մարդկային ոգու և մտքի բացահայտման ու իմաստավորման պրոցեսում, և նրա բովո՞վ անցած հետազոտողը, մտավորականն արդեն ողջ կյանքում կրում է այդ դպրոցի բարեգործ դրոշմը: Իսահակյանը բացառություն չեղավ:

Լայպցիգյան համալսարանական տարիները շատ հարցերում, մանավանդ երիտասարդ Իսահակյանի աշխարհայեցողության կազմավորման ոլորտում, ունեցան վճռորոշ նշանակություն:

ՍԻՐԱՎԵՊԸ «ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ

Դու երազել ես աստղը հեռավոր,
հրեշտակաթև շուշանն ըսպիտակ,
Որ քո վերքերին բալասան լինի,
ոսկեշող երազ կյանքի ցավի տակ...
Ա.վ. Իսահակյան

Լայպցիգյան շրջանի՝ 1893-1895թթ. հիշատակարանյան գրառումները պարփակում են մի գողտրիկ սիրավեպ: Եվ թեև օրագրային գրառումի ժանրը հեռու է չափածոյի ձևերից, այս սիրավեպի շատ էջեր ընկալվում են որպես գտարյուն պոեզիա: Քանզի սա ևս մեր քնարական հերոսի՝ երիտասարդ Իսահակյանի յուրահատուկ խոստովանությունն է, «սրտի խոսքը»: Այս գրառումներում տիրապետողը ոչ հեռու անցյալի սիրո պատմության վերհուշերն են՝ կերտված իրական դեպքերի վրա և նաև ինչ-որ չափով բորբոքված, զայրացած, մերժված հերոսի տեսիլքներն ու անուրջները կապված նույն հերոսուհու Շուշանիկ Մատակյանի հետ: Բնական է, որ այս գրառումները բացահայտում են երիտասարդ Իսահակյանի ռոմանտիկական ապրումները և հոգեկան վիճակը, որին համապատասխան ստեղծվում էին և այդ տարիների նրա քնարերգության բազում գործերը: Եվ կարելի է միայն զարմանալ Իսահակյանի հավատարմության աստիճանի վրա, թե երկու տարի շարունակ ինչ համառությամբ է Իսահակյանը պայքարել ինքն իր դեմ: Իսկ խնդիրը մեկն էր՝ սիրել, թե՛ չսիրել Շուշանիկ Մատակյանին: Եվ գրառումները համառորեն շարունակում են պնդել՝ սիրել, սիրել...

Հեռու էր նա, ամուսնացած, ամենաանարժան կերպով դրժել էր առաջին սիրո սուրբ զգացմունքը, ոտնահարել

նրան, ով պաշտել էր իրեն ամենից առավել... Եվ թվում էր, թե Եվրոպայի ամենալուսավոր կենտրոններից մեկում Նիցշեին երկրպագող, Իսահակյանի նման գորեղ անհատականությունը պետք է մոռանար սիրո այդ առաջին հորձանքը: Բայց ապարդյուն: Հիշենք մեկ անգամ ևս, որ մենք գործ ունենք բանաստեղծի հետ, մի ռոմանտիկ երիտասարդի, որի համար Շուշիկը երկրային էակ չէր, նրա հետ, ով կարող էր ասել.

Թռած սիրո վառ թևերով՝
Ես քեզ տեսա աստղերի մեջ...

Լալայցիգում Իսահակյանը կարող էր տեսնել նրան միայն աստղերի մեջ, բայց ոչ միայն աստղերի, երբեմն և իրականում.

«1895. հունվարի 13. Լալայցիգում երկու աղջիկ կան՝ մեկը մեծ, մյուսը փոքր, մեծը՝ սև, փոքրը՝ ոչ շատ սև, որոնք ինձ Շուշիկին են հիշեցնում և սիրտս լցնում են եթերային սիրով: Այսօր տեսա, որ փոքրը՝ Շուշիկի նմանը սառույց էր խաղում, երկար նայեցի... Ա՛խ, ի՛նչ լավն էր, ի՛նչ գեղեցիկ, մաքուր. ես տխուր էի ու ուրախ, շատ էլ բարձր էի այդ մոմենտին: Աղջիկը ժպտում էր — շա՛տ պայծառ դեմք, շա՛տ քնքուշ ժպիտ, շա՛տ լավ աչեր... Ա՛խ, ուզում եմ լալ... Ես կխնդրեմ և կաղաչեմ բնությանն ու մարդկանց, որ թողնեն այդ մանուկը մաքուր մնա, միշտ չինջ ժպտա, երբեք վատ կիրք սրտում չմտնի... Մի՛շտ մաքուր մնա: Ա՛խ, Շուշիկիս էլ այդպես էի աղոթում, բայց նա հիմա... » (Հ. 157):

Այդ «բայց նա հիմա... » միտքը 1893թ. օգոստոսի 29-ից հանգիստ չի տալիս նրան, դառնում է մի յուրօրինակ հիվանդություն, որին ոչ մի հակամիջոց, ավա՛ղ, չէր օգնի.

– Էդ ի՞նչ կըրակ կանես, մերի՛կ:
– «Բալաս, վերքիդ դեղ կեփեմ»:
– Ա՛խ, իմ վերքը սիրտս է, մերի՛կ,
Դեղ ու դարմանդ ի՞նչ անեմ:

Սրտիս վերքը խորն է, մերի՛կ,
Լավի դարձի հույս չըկա,
Մի՛ քըրքըրիր սիրտըս, մերի՛կ,
Խոր-խոցերուս ճար չըկա:

«Հիշատակարանի» լայպցիգյան շրջանը բանաստեղծի անձնական կյանքի ապրումների քրոնիկն է: Ռոմանտիկ հոգիներին, սիրո փուլումը, դավանաութունը ավելի են բորբոքում, ավելի սաստկացնում սիրահարության աստիճանը: Ինչպես որ սիրո տառապանքը ստեղծագործության ակունք է, այնպես և դրժված սերը չմարած հրաբուխ է երիտասարդ բանաստեղծի սրտում: Համոզված կարելի է ասել, որ Գերմանիայում գտնված երկու տարիների ընթացքում Իսահակյանը չի ունեցել քիչ թե շատ լուրջ սիրահարվածության որևէ նախադեպ, թեև, ինչպես իմանում ենք բանաստեղծի ընկերների գրած նամակներից, գուցե և «մի փոքր պատմություն» եղել է: Ահա ինչ է գրում բանաստեղծին նրա ճեմարանական ընկերն ու համաքաղաքացին՝ Պողոս Մխիթարյանը, 1893թ. Ալեքսանդրապոլից. «Սիրելի Ավետիք որքան բաղդավոր ես, որ ուսուցիչդ եղել է ոչ թե տղամարդ, այլ քնքույշ օրիորդ, երևակայում եմ քո դրությունդ և բնական է, որ ավելի շատ նրա գեղեցկությունն էիր ուսումնասիրում, քան լեզուն: Այդ Վիեննայում էր, պատմի՛ր Լայպցիգիներ» (ԱԽԸԱ):

«Մի փոքր պատմություն» եղել է նաև Լայպցիգում, այդ մասին նույնպես իմանում ենք ընկերների գրած

նամակներից: Ահա գրում է Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցը Թիֆլիսից. «1893, 21-ին նոյեմբեր... Քո նամակներիդ մեծ մասը «պոեզիային» է զոհված, նամանավանդ, պոեզիային, վասնզի այնտեղ, երբ դրա ազդեցության տակ էմիլիային համբույրներդ ես երգում» (ԱԽԸԱ):

Այդ անվանը մենք կրկին հանդիպում ենք Սիսակի գրած նամակներում. «բարևներս օրիորդ էմիլիային» և այլն: Որևէ էական դեր մեզ անծանոթ գերմանուհին բանաստեղծի կյանքում չի խաղացել: Ասենք չէր էլ կարող խաղալ, քանի որ նրա սիրտը Շուշիկից բացի ուրիշների համար փակ էր:

«Ես Շուշիկի մեջ գտա իմ իդեալները, — գրում է խորը համոզմունքով Իսահակյանը 1894 թվի դեկտեմբերի 3-ին, — գեղեցիկի, վեհի ու բարոյականի, ես նրան սիրեցի — իմ բարոյական ու հոգեկան ինտերեսները միացան նրա հետ — և կազմվեց մի սեր, մի երգ, մի վերք...» (Հ. 114): Այս խոսքերը շատ բան են պարզում, այն միտքը, որ Շուշիկը բանաստեղծի իդեալն էր, թերևս ճիշտ էր բանաստեղծի զգացմունքների տեսանկյունից, բայց այն միանշանակ չէր, թեև այդ միտքը հար ու նման ձևերով անընդհատ շոշափվում է «Հիշատակարանի»: Էջերում, արդեն 1894 կամ 1895 թվերին շատ բան պիտի պարզ լիներ Իսահակյանին: Բայց այս հարցում նա անհողդողդ էր, այստեղ թերևս այլ կարծիք լինել չէր կարող. «Ես Շուշիկին չէի սիրում Հաֆիզի պես, — գրում է նա 1894թ. դեկտեմբերի 16-ին, — ես նրա վիշտը, նրա լացը, նրա լրջությունը, մաքրությունը, վշտալի աչերը, մեղանխոլիան էի սիրում, ես նրա հոգեկան, բարոյական ու ֆիզիոնոմիական գեղեցկությունն ու մաքրությունն էի սիրում... » (Հ. 136):

Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, ինչպես որ վկայում են ժամանակակիցները, Շուշանիկ Մատակյանը իրոք ունեցել է մոգական ուժի հասնող ներքին կրակ, ունեցել է զարմանալի գրավչություն, որ յուրովի մագնիսական դաշտի մեջ էր գցում շրջապատի ախ

քաշողներին: Որպես մեր խոսքերի հաստատում՝ բերենք հետևյալ խոսուհի հատվածը Իսահակյանի հորեղբոր որդի՝ Արամ Իսահակյանի՝ 1892 թվի դեկտեմբերի 23-ին Գյումրիից էջմիածին գրած նամակից. «Ավետիք ջան, նա շատ անգամ յուր վամի հետ հանախում է եկեղեցին: Աստվածածնա պատկերի հանդեպ բազկատարած նա աղոթում է. այդ ընդմեջ նա պատկերանում է մի մարմնացած ջերմեռանդությամբ. սևոտակ աչքերը նա ուղղում է վերոհիշյալ Սրբուհուն և նրանից հույս, սեր և կյանք է խնդրում: Նա գնում է դանդաղ և կորագլուխ: Ուսումնարան գնալիս նրան կարելի է տեսնել գրքերը կոնատակին տված, ձեռքերը «մուֆտի» մեջ անցկացրած, գլխին մի մորթե գդակ, մազերը կոնակին թափված, ցրտից կարմրած, և ավելացնենք՝ մի մոռյալ հայացք: Մոտից անցնելիս չի կարելի վստահությամբ նայել աչքերին, պատճառ վերջինից դուրս թափվող կայծերը այնպես են շլացնում քեզ, որ դու ականամ ենթարկվում ես էլեկտրական բացասության: Դա մի անմատչելի էակ է, որին մահկանացուներս չենք կարող մերձենալ: Բայց դու՛, դյուցազն, հերոս, կեցցես, որ տիրապետեցիր մի բուն, կրակոտ սիրո սրտի» (ԱԻԸԱ):

Այդ հայացքը մխրճված էր և Իսահակյանի հոգու խորքը, հիրավի, հավերժապես, և ինչ նշանակություն ուներ, թե որտեղ էր Իսահակյանը՝ Ալեքսանդրապոլում թե էջմիածնում, Վիեննայում թե Լայպցիգում: Ամեն, ամեն ինչ նրան հիշեցնում էր Շուշիկին: Ահա Լայպցիգի կերպարվեստի թանգարանում նա մի պատկեր է տեսնում. «1894, դեկտեմբերի 16. Այսօր տեսա Շուշիկի նման մի պատկեր – սիրտս լցվեց. մի քիչ առաջ մի պատկեր ինձ սեռապես գրգռել էր. այն գեղեցիկ պատկերը. մի սևաչյա կույսի պատկերը – այնքա՛ն պայծառ, մաքուր դեմքով, այնքա՛ն սև, ու խորն, ու վշտոտ, մշուշոտ աչքեր, թարմ ու անմեղ ժպիտ... Ես կկամենայի այս պատկերի առաջ խոնարհվել – մեջս բանաստեղծելու ուժ գգացի... » (Հ. 135):

«Հիշատակարանին» գուգահեռ նույն սիրավեպը պատմվում, ավելի շատ երգվում է և լայացիզյան շրջանի մի շարք բանաստեղծություններում: Դրանց մեջ կան այնպիսիք, որ համաժողովրդական ճանաչում են ստացել, բայց կան և բանաստեղծություններ, որոնք կենդանության օրոք Իսահակյանը հարկ չի համարել տպագրել, ըստ երևույթին համարելով դրանք զուտ անձնական բնույթի խոստովանություններ: Ահա դրանցից մեկը՝ վերնագրված «Նվեր տիկին Շ.(-ին)», գրված 1893 թվի սեպտեմբերի 21-ին, երբ դեռ չէր լրացել նրա ամուսնության առաջին ամիսը.

Ինչպես անցյալի տխուր ավերակ,
Կամ նոխ պսակի թռչնած ծաղիկներ,
Ինչպես մանկության աղոտ հիշատակ,
Կամ մոռցած երգի նսեմ հնչյուններ,
Հիշիր ինձ, քույրիկ, ա՛խ, անուշ քույրիկ,
Հիշիր, թե ինչպես ես քեզ սիրեցի,
Անքուն գիշերներ մենակ ու լռիկ,
Քո կյանքի համար ջերմ աղոթեցի...
Հիշիր, թե ինչպես իմ տանջանքներից
Քո քաղցր անունով երգեր փնջեցի,
Վառ ծիածանը ամպերի միջից
Խլեցի, բերի քեզ համար գոտի...
Հիշիր, թե ինչպես իմ արցունքներից
Պսակ փնջեցի, քույրիկ, քեզ համար,
Աստղիկ ու լուսնյակ քեզ զարդեր բերի,
Քեզ նվեր բերի սիրտս վշտահար...

(Հ.Ե., 121)

Ասում են, որ այս նամակ-բանաստեղծությունը
Իսահակյանի քոռ Քինովաբեի միջոցով ընկել է Շուշիկի
ձեռքը: Դժվար է պատկերացնել, թե զգացմունքների ի՞նչ
ալիք է բարձրացրել, երբ հասել է հասցեատիրոջը: Նա-
մակները միշտ է, որ ունենում են պատասխաններ: Բայց
կա և պատասխանի ավելի գորեղ ձև՝ բանաստեղծությու-
նը, անգամ եթե գրված է սոսկ հեղինակի համար ու մինչ
մահը հեռու պահած ուրիշներից: Տիկին Շ. Մատակյանի
արխիվում հայտնաբերվել և հետմահու տպագրվել է հե-
տևյալ բանաստեղծությունը՝ յուրօրինակ պատասխանը
լայպցիգյան ուղերձի.

Մահվան տխրության իր մթին քողը
Սավառնեց գլխիս, ու ես կանգ առա.
Իմ սրտիս երազ, միակ հրեշտակ,
Մի՞ թե դու անդարձ կորար հավիտյան:

Սիրտս դատարկ է, տխուր ու դատարկ,
Մշուշ է շուրջս և ուղիս խիստ մառ.
Իմ ծաղիկ խլված, իմ միակ սերը,
Ինչու՞ իմ ջահել սրտից չքացար:
Դաժան ձեռքերով իմ սրտից խլված
Իմ սիրո երազ, ո՞ւր ես չքացել¹:

Պալիս է պահը, և Իսահակյանը Լայպցիգում որոշում
է ընդունում դիմել ծայրահեղ միջոցների՝ ետ բերելու
համար կորցրած սերը. «1894, նոյեմբերի 22. Շուշիկը ինձ
շատ է տանջում, առանց նրա հետ հաշիվս վերջացնելու,
ես չեմ կարող ապրել – ես կփախցնեմ նրան... Ուրիշ կերպ

---

¹ *Շուշանիկ Մատակյան*, Չափածո և արձակ էջեր, Երևան, 1975, էջ 39, ժողովածուն պատրաստեց Մուշեղ Նարյանը:

ես չեմ կարող ապրել» (Հ. 96), «նոյեմբերի 23. Երեկ գիշեր մինչև 4-ը չեմ քնել, հետո քնեցի, որովհետև ուժասպառ եղա... Ես վնոել եմ – պիտի գրել նամակ Շուշիկի մարդկանց և խնդրել ու ստիպել, որ ապահարգան տա, իսկ եթե չտվեց, ես չեմ կարող տանել (որ նա սեռական հարաբերություններ ունենա)² – այն ժամանակ կդիմեմ խիստ միջոցների – արյուն... Ես ինձ կսպանեմ ու իմ արյունով կներկեմ նրանց լիրբ ամուսնության խայտառակ անկողինը... Անե ծք կյանքին ու զարգացմանը – անե՛ծք, անե՛ծք... » (Հ. 98), «դեկտեմբերի 16. Ա՛խ, Շուշիկ – մոռացար ինձ, սրբությունը: Ես կլուծեմ այդ վրեժը, այդ վրեժը սուրբ է ինձ համար՝ և ես բոլորիդ, Կոստանյաններ ու Տեր-Միրաքյաններ³, կապտակեմ. դուք փչացած գազաններ... » (Հ. 136), «1895թ. մայիսի 15, Շուշիկին և նրա ամուսնուն միմյանց կապեց (...) ցանկությունը – հոգեկան և բարոյական ո՛չ մի կապ, ո՛չ մի փոխադարձ խորը գնահատություն: Այդ կապը ես պիտի փշրեմ» (Հ. 186):

Արդյոք հավատու՞մ էր Իսահակյանը, որ Ալեքսանդրապոլի պես մի պահպանողական քաղաքում, ուր գործում էր պատվի օրենքը, Մատակյան-Կոստանյան-Միրաքյան քաղքենիական միջավայրում հնարավոր էր իրագործել այս ծրագիրը, քանդել եկեղեցիով օրինականացված պսակադրությունը, հագիվ թե...

Բորբոքված հուլյգերը, որ շարժում էին գրիչը, իհարկե հաշվի չէին նստում բանականության հետ, իրերի դասավորության հետ... Պարզապես նա պետք է գրեր ու գրեր, ցասումն ու բարկությունը հանձներ թղթին՝ իր

² Սուր անկյունների մեջ դրված հատվածը հանված է եղել «Հիշատակարանի», Ե., 1977թ. տեքստից, էջ 98:

³ Իսահակյանը նկատի ունի Շուշիկի մորեղբայր Կարապետ Կոստանյանին, նրա կնոջը՝ Թագուհուն և Շուշիկի ամուսնուն՝ Հովհաննես Տեր-Միրաքյանին:

անբաժան ընկեր «Հիշատակարանին»: Եվ թեև «Հիշատակարանի» սահմաններում չպարփակվեց սույն սիրավեպը, սակայն բանաստեղծի խոստովանագրքում, կարծես հայելու մեջ, արտացոլվեցին նրա բոլոր էական կողմերն ու հանգամանքները: Սիրո այս պատմությունն ունի նաև գուտ հայկական պատկանելություն, այն, ինչպես և իր հերոսի ողջ եությունը, ներծծված է հայկական բանահյուսության տարրերով ու մտածողությամբ: Սա հայ մարդու սիրո պատմությունն է հայ աղջկա հանդեպ: Եվ այս կարողությունը՝ հաղորդել ազգային ուրույն ոճ սիրո նկարագրին, անշուշտ Խսահակյանի բանաստեղծական արվեստի հաղթանակներից մեկն է: Ահա մեր ակնարկած քնարական գործերից մեկը, որն առաջին հրատարակության ժամանակ խորագրված է եղել՝ «Ժողովրդական մոտիվ» (իսկ հետագայում անխորագիր):

Երազ տեսա – ձեր տան առաջ
 Զուլալ աղբյուր կըբխեր.
 Ձենը մեղմիկ, քաղցրակարկաչ,
 Զորս դին ծուփ-ծուփ ծաղկունք էր:

Զուր խմելու դուռըդ եկա,
 Պապակ էի ու ծարավ,
 Զինչ աղբյուրը, մեկ էլ տեսա,
 Ցամաք կտրավ, քար դառավ:

Քընից գարթնա, – սիրտս էր տրտում.
 Ա՛խ, էս շա՛տ վատ երազ է. –
 Ծարավն ես եմ, աղբյուրը՝ դուն.
 Սերդ ինձ համար ցամքել է:

1894 թիվ, նոյեմբերի 16
 Լալայցիգ

Եվս մեկ դիտարկում. այս սիրավեպը Լալայցիգում իր ավարտը չունեցավ, իսկական սիրո հրդեհը նոր էր բորբոքվում... Եվ բանաստեղծի «այրվող վշտից» ազատում չկար, ինչպես սիրահարված նա մեկնեց Լալայցիգ, այնպես էլ սիրահարված պիտի վերադառնար Ալեքսանդրապոլ... Ավելին, նրա հոգում վրեժի ցասումը կար, ամեն գնով Շուշիկին ետ բերելու տենչը, միահեծան ձգտումը սիրել նրան և լինել սիրված, քանզի ինքը համոզված էր, որ. «Շուշիկը կուռք դարձավ մի քուրմի ձեռքը, որ ծեր է և ոչ ինձ պես մաքուր... (ասացեք, մի՞ թե Շուշիկին ոգևորում էր սերը, կամ որդի ունենալու ձգտումը – ոչ մի անգամ, նա չէր սիրում նրան (...))» (Հ. 193):

Եվ պատճառներից մեկը, որ Իսահակյանը ուզում էր վերադառնալ հայրենիք, ուր չէր եղել ուղիղ երկու տարի, հենց Շուշիկին հանդիպելու տենչն էր: Օրերի շարանը գալիս հասնում է 1895 թվի մայիսի 18-ին, «Վերջին օր: Վաղը գնում եմ հայրենի ք, սիրելի Կովկաս, Արագած, մայր, ընկերներ և Շուշիկ...»

Երկու տարի կուշտ և սոված ապրեցի... Շա՛տ բան սովորեցի և շա՛տ բան էլ մոռացա, բայց բարոյապես շա՛տ տուժեցի... » (Հ. 156):

Վերջանում էր բանաստեղծի կյանքի մի կարևոր փուլը, ուսումնառության շրջանը, և թեև ընդամենը երկու տարի տևեց լալայցիգյան համալսարանի շրջանը, սակայն այդ երկու տարում Իսահակյանը յուրացրեց գիտելիքների մի այնպիսի ծավալ, որ սովորական մահկանացուն հազիվ թե հաղթահարեր ողջ կյանքում: Ինքը՝ բանաստեղծը, լավ էր ըմբռնում հոգու մեջ կատարվող բնաշրջական բարդ ու արգասաբեր ընթացքը:

Եվ գրում էր «Հիշատակարանում». «Ես թողեցի Եվրոպայի կեղևը և ընդունեցի հայրենիքինս – ազատ և արձակ: Իսկ բովանդակությունս – համաշխարհային», «Անցյալում ես այլ մարդ էի, նա Ավ. Իսահակյանը չէր...

Իսկ ես այժմ իմ գլխի տերն եմ, ես այժմ Ավ. Իսահակյանն եմ» (Հ. 192, 157):

Լայպցիգից 1895 թվի մայիսի 19(31)-ին Իսահակյանը գնացքով մեկնում է Բեռլին, ուր մնում է մոտ քսան օր ետդարձի փաստաթղթերը կարգավորելու համար: Եվ Բեռլինում էլ ստեղծագործում է, արդյունքը՝ «Մայրիկ, հիվանդ եմ, սիրտըս քրքրված... » (1895, մայիսի 13) խոհական բանաստեղծությունն է, ուր այսպիսի տողեր կան.

Մայրի՛կ, իմ մայրի՛կ,
Թող ես թափառեմ երկրի ոլորտում,
Ամբոխի վրա, ուրվականի պես.
Ճակտիս՝ կըննիոներ,
Ձանձրույթը՝ շըրթնիս.
Մենակ ու մըռայլ թափառեմ խոժոռ,
Որպեսզի միտքըս էլ անդու՛լ թափառե
Մինչ տիեզերքի հեռու՛ եզերքը...

Ետդարձին կարճատև կանգառ է ունենում Վարշավայում, այստեղ ևս մի նոր ստեղծագործական սավառնում՝ «Փշե – պսակը ճակտիս կըղնեմ... » (1895, հունիսի 10), ուր հստակ ու լավատեսական է երևում իր առջև բացվող ճամփան.

Փշե – պսակը ճակտիս կըղնեմ
Ու ջինջ սրտով ամբոխի մեջ,
Ու վեհ մտքերով նրա վրեն
Կըթափառեմ ոլո՛ր-մոլո՛ր
Երկրի բոլոր ոլորտում...

– Եվ ի՞նչն է իմ նպատակը,–
Աստղոտ, վսեմ ապագան,
Որ վառ, պայծառ կըշողա
Պղտոր կյանքի ավերից
Խորին, կապույտ հեռվում...

Բեռլինում և Վարշավայում գրված բանաստեղծությունները Իսահակյանը համախմբում է «Հատուկտոր թերթեր իմ օրագրից» ընդհանուր խորագրի տակ և տպագրում «Տարագ»-ի 1895թ. նոյեմբերյան համարում:

Երբ բանաստեղծը մուտք է գործում կախարչական տարածք, տեղի է ունենում մի նոր, անախորժ միջադեպ: Սահմանապահ ոստիկանությունը խուզարկում է Իսահակյանի նամակները և բռնագրավում բազմաթիվ նյութեր, այդ մասին մենք կարդում ենք «Հիշատակարանում»։ «1895, սեպտեմբերի 23, Գյումրի. «Այսպես խաբեց ռուսաց կառավարությունը ինձ – նրա սարքն ու կարգը կերան, ոչնչացրեցին Շուշիկիս անգին նամակները⁴, իմ արտասվալի հիշատակարանները, իմ գգայուն ոտանավորները, և իմ բկից ու բերնից գրկված կոպեկներով գնած հարյուր ռուբլու արժեքով գրքերը... Օ՛, լիրբ աշխարհ, մարդիկ ու կարգե՛ր...

Մինչև ե՞րբ պիտի ապրես. մինչև ե՞րբ պիտի տանջվինք... » (Հ. 187):

Նույն ոստիկանական անօրինականությունների մասին է գրում բանաստեղծը «Հիշատակարանի» 1895թ.

---

⁴Կենսագրի ճշտում. Իսահակյանը նկատի ունի այն նամակները, որոնք Շուշիկը իրեն գրել էր 1889-1891թթ. հիմնականում Ալեքսանդրապոլից Էջմիածին, Գևորգյան ճեմարան: Իսկ Գերմանիայում գտնված ժամանակ բանաստեղծը և Շուշիկը նամակագրական կապ չեն ունեցել:

սեպտեմբերի 26-ի գրառումում. «Օ՛, ինչպես ժանդարմերիան ինձ շրջապատեց սահմանում և անգին գրքերս ու թղթերս վերցրեց... և ինչպես այդ բոլորը նա կերավ – լափեց... Օ՛, գազաննե՛ր... Ու՛ր եմ իմ նամակներն ու տետրերը, իմ կարտերն ու գրքերը... Բոլո՛րը չկան... օ՛, գազաննե՛ր... » (Հ. 191):

Այս խուճարկությունը կրել է կազմակերպված բնույթ, և հրահանգը եկել է ոստիկանության պահ-նորդական բաժնից, որի ցանկերում Իսահակյանն արդեն հաշվառման էր վերցված, որպես «անվստահելի անձ»։ Իրերի հետագա ընթացքը կհաստատի մեր տեսակետը։

Այնուհետև ճամփան Իսահակյանին բերեց Կիև՝ կայսրության հայտնի քաղաքներից մեկը։ Եվ էլի հավատարիմ ինքն իրեն, նա կերտում է մի նոր քնարական գոհար, այն է՝ բանաստեղծի խոհական զրույցը իր այնքան սիրած աստղերի հետ.

Անհուն երկնում աստղերն անշեջ,

Գիտե՛մ, շա՛տ են ինձ սիրում,

Վարդ – արշալույսն ամպերի մեջ

Ամենից շուտ ինձ է գրկում...

1895, հունիսի 13, Կիև

1895 թվի հունիսի վերջերին բանաստեղծը հայրենի Ալեքսանդրապոլում էր, հարազատների և ընկերների շրջապատում, ամենը, ամենը կային, մենակ Շուշիկը չկար...

ՄԱՍ ԵՐՐՈՐԴ 1895 – 1900

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀՈՐՉԱՆՈՒՏՈՒՄ

Ես պիտի մտնեմ մեր կյանքը
մի գիսավոր աստղի պես՝ պիտի
երգեմ, քարոզեմ, բարկանամ,
լամ, վառվեմ...

Ավ. Իսահակյան

Ա. ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԿՈՎԿԱՍՍ

Իսահակյանը շատ էր կարոտել Հայրենիքը: Երկու տարի առանց հայրենի Շիրակի, առանց մոր, քույրերի և եղբայրների, առանց հավատարիմ ընկերների և, որ ամենատանջալիցն էր, առանց հայկական միջավայրի, առանց մայրենի լեզվի, առանց հայրենի օդի և ջրի...

Դժվար չէ ենթադրել, թե հոգեկան ի՞նչ հուզումով նա ոտք դրեց հարազատ հողին: Իրեն պատած կարոտի մասին նա գրում է «Հիշատակարանում»։ «Օտար երկրներ շատ թափառելուց հետո, ես վերադարձա հայրենիք – շա՛տ էի կարոտել հայրենիքս, անհ հեռվից տեսնում եմ հայրենիքիս սահմանները... Օ՛, որքան սիրելի է հայրենիքը, քա՛ղցր ու թանկագին, որպես մորս դեմքը. նրա ամեն մի լեռն ու գետը հարազատ են իմ սրտիս, ինչպես մորս անուշ դեմքի սիրելի գծերը...» (Հ. 253):

Բանաստեղծը Ալեքսանդրապոլ է հասնում 1895 թվի հունիսի 20-ին: Խանդավառված հայրենի իրականությանը՝ նա տունդարձի առաջին իսկ օրերին գրում է մեկը մյուսին գերազանցող, հասուն ու իմաստալից բանաստեղծություններ. «Լուռ գիշերին հեռու տեղից...», «Նայում եմ ցոլուն աստղերը անշեջ...», «Շղարշ ամպերն երկինքն առան...»:

Հատկանշական է, որ վերջին երկու բանաստեղծությունները գրված են Անիում, որը, հայրենի Ղազարապատ գյուղին հարևան լինելով, Իսահակյանի սիրելի վայրն էր՝ հայոց պատմության, նարտարապետության պանծալի խորհրդանշը:

«Երկար ժամանակ դեռ 10 տարեկան հասակումս, — գրել է Իսահակյանը, — կանգնում էի Կարապետ Օհանջանյանի Անիի ավերակների պատկերների առաջ և անհագորեն նայում, հիանում, վերանում, հեռանում իրականությունից: Ես մտածում էի, թե այդ ինչպիսի՛ նախահայրեր ենք ունեցել... Ի՛նչ ժողովուրդ է եղել, որ այդպիսի բաներ է ստեղծել, և համեմատում էի ներկա հայ ժողովրդի հետ, և ցավով տեսնում էի, որ ընկել ենք, հետ ենք գնացել, հասարակ ենք դառել... Եվ այդ հասակում ողբեր էի գրում, մանավանդ Անիի մասին, որին գրեթե ամեն տարի այցելում էի և չէի հագնում...»:

Անին ողջ ստեղծագործական կյանքի ընթացքում կլինի Իսահակյանի մտորումների, հայոց անցյալի վերաբերյալ նրա տածած զգացմունքների մշտական ակունքը: Սրբագործ քաղաք:

Լայպցիգից հետո, տարիներ անց, Անիի պարիսպների տակ, անշուշտ պիտի գրվեին նման խոհափուլական, իմաստալից տողեր.

Նայում են ցոլուն աստղերը անշեջ
Լուռ անապատին քնքուշ հայացքով.
Եվ ծավալվում է մըռայլ հոգուս մեջ
Լուռ անապատը խո՛ր գաղտնիքներով:

Եվ նըրա անհուն, հավերժ դողանջուն
Վեհ լըռության մեջ մտորում եմ ես,
Հոգիս այրում են և թևավորում
Այն վառ աստղերը պատգամների պես...

Այսպես էր մտածում բանաստեղծը Անիում՝ հայոց հավերժական մայրաքաղաքում, ուր նրա գլխավերևում առավել վառ ու անշեջ ցոլում էր իր աստղը և ասես օրհնում Ավետիքի ուղին: Հիրավի գերմանական համալսարանական կանառում Խսահակյանը պատրաստվել էր որպես գիտակցված մարտիկ Հայոց դատի: Պատահական չէ հետևյալ տողը. «Հոգիս այրում են և թևավորում /Այն վառ աստղերը պատգամների պես...»:
Նա անելիք շատ ուներ, և այժմ կյանքը նրան հնարավորություն էր տալու իրագործելու այն, ինչին ինքը պատրաստվում էր որպես ազգի ընտրյալ զավակ՝ «հերոս»:

Խսահակյանի հայրենասիրական գործունեությունը հիմնականում ընթացել է երկու ուղղությամբ. պրոպագանդիստական-քարոզչական աշխատանք հայ շրջաններում, գյուղերում սատար կանգնել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գործին, բացահայտել երկրում գինված ապստամբություն բարձրացնելու անհրաժեշտությունը, որպես միակ հնարավոր միջոց բնակչությանը փրկելու ֆիզիկական կործանումից: Եվ երկրորդ, դրամական միջոցների հայթայթում, գեների ձեռքբերում և կամավորական ջոկատների կազմավորում: Այս

պատասխանատու աշխատանքը մինչև 1899 թիվը, մինչև Հայ հեղափոխական դաշնակցությանը զինվորագրվելը, առաջին շրջանում՝ Իսահակյանը կատարել էր՝ կապված լինելով Հնչակյան կուսակցության և նրա աչքի ընկնող գործիչների հետ:

Ի դեպ, 1895 – 1898թթ. Կովկասում Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը, որպես առաջին՝ արդեն ձևավորված հայ հեղափոխական կուսակցություն, մեծ հեղինակություն էր վայելում: Այդ կուսակցությանն անդամագրված էին այնպիսի անվանի հայ գրողներ, ինչպիսիք են՝ Ղազարոս Աղայանը, Շիրվանզադեն: Կուսակցության ակտիվ համակրող է եղել այդ շրջանում և Հովհաննես Թումանյանը: Թումանյանի կենսագիրը՝ գրականագետ Արամ Ինճիկյանը, «Հովհաննես Թումանյան: Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը» մենագրության մեջ, բերելով բանաստեղծի ժամանակակիցների մի շարք վկայությունները, այդ մասին գրում է. «Թումանյանի այդ տարիների նամակագրությունից և ժամանակակիցների հուշերից երևում է, որ բանաստեղծը մի առժամանակ համակրել և հարել է Հնչակյան կուսակցությանը:

Ինչպես վկայում է Սարգիս Խանոյանը, այդ կուսակցությունը 90-ական թվականների սկզբներին զգալի ազդեցություն ուներ հայ մտավորականության և նույնիսկ բանվորության շրջաններում: «Կղերականությունից դեպի լիբերալիզմ թեքվող մտքի դիմաց Հնչակյան նացիոնալ-սոցիալիզմը մի տեսակ ձախություն էր, – գրում է նա, – ուստի ավելի ձախ տրամադրություն ունեցող բանվորներն ու ինտելիգենցիան հարում էին նրան, այդ կուսակցությանը» (Տե՛ս Ս.Խանոյան. Հիշողություններ Ղ.Աղայանի մասին. «Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում», 1967, էջ 286 – 287):

Թումանյանի, որպես Հնչակյան կուսակցության համակրողի՝ գործունեության մասին, – շարունակում է Ա.Ինճիկյանը, – մեզ հայտնի են շատ աղոտ տեղեկություններ: Դրանք հիմնականում վերաբերում են 1894 – 1896թթ. Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած կոտորածներից մազապուրծ՝ Կովկաս ապաստանած հայ գաղթականության օգնության կազմակերպմանը, ինչպես և հայկական նահանգներում «Մալխյան բարեփոխումների» իրականացմանը: Ուշագրավ է Միխ Ցխակայայի հետևյալ վկայությունը. «...Ես նրան (Թումանյանին) պատահել եմ 1893 թվին մի կոնսպիրատիվ ժողովում, որտեղ մի քանի հոգի... հանգանակություն էին կազմակերպում հօգուտ թյուրքահայերի»¹ (տե՛ս «Մարտակոչ» 1923, հ. 37):

Այստեղ երկու բանաստեղծների ճամփաները հատվում են: Հովհաննես Թումանյանը, որպես Հնչակյան կուսակցության ստեղծած «Հանգանակող ու գործադրող կոմիտեի» (գաղթականների օգնության և տեղավորման միավորման) ներկայացուցիչ, 1895-ի ուշ աշնանը՝ նոյեմբերին, գործուղվում է դրամական միջոցների հայթաթման և հիշյալ կոմիտեի նոր մասնանյուղերի հիմնավորման նպատակով Կովկասի հայկական կենտրոնները՝ Ախալցխա-Ախալքալաք-Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Ղարաքիլիսա-Էջմիածին: (Տե՛ս այս մասին Թումանյանի նամակը Արսեն Ղլտնյանին, 1895, հունվար 17):

Ալեքսանդրապոլում Թումանյանին միանում է Իսահակյանը: Հովհաննես Թումանյանի մասին իր հուշերում Իսահակյանը գրում է Ալեքսանդրապոլ բանաստեղծի այցի մասին, սակայն այցի բուն նպատակների մասին նա, բնականաբար, տալիս է շատ աղոտ տեղե-

---

¹ Արամ Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 368 – 370:

կություններ (այդ տարիներին, երբ գրվում էին հուշերը՝ 1930 – 40-ական թվականներին, ավելին ասել հնարավոր չէր): «1895 թվի ծմեռնամուտին Օհաննեսը երևաց Ալեքսանդրապոլում: Իջել էր հյուրանոց. ես տեղափոխեցի մեր տուն: Մի շաբաթ մնաց Ալեքսանդրապոլում: Գալիս էր Թիֆլիսից Ախալցխայի և Ախալքալաքի վրայով, գնում էր Երևան, Էջմիածին: Ինչ-որ միսիայով էր շրջում նա:

Հայ կյանքը ալեկոծված էր արևմտահայերի ջարդերի սարսափելի լուրերով և ջարդերին ականատես, փախած հայ գաղթականների սրտակեղեք պատմություններով: Ամեն գիտակից հայ ծանր մտահոգություններ ուներ արևմտահայերի և հայկական հարցի ճակատագրի նկատմամբ: Անշուշտ, Օհաննեսի ուղևորությունը կապված պիտի լիներ այդ դրության վերաբերյալ գործերի հետ: Այդ օրերից անցել է ավելի քան 50 տարի և մոռացել եմ, թե ի՞նչ էր Օհաննեսի դերը այդ գործերի մեջ, թեև նա անվերջ տեսակցությունների մեջ էր քաղաքի ինտելիգենցիայի և հասարակության ներկայացուցիչների հետ, հետաքրքրվում էր գաղթականների վիճակով և տետրակներ էր լեցնում նրանց պատմածներով» (V, 51 – 52):

Հայտնի է, որ Թումանյանը, դարձյալ Ղազարոս Աղայանի միջնորդությամբ, սերտ կապեր է հաստատում Բաքվում գործող Հնչակյան կուսակցության «Օջախ» խմբակցության անդամ մտավորականների հետ, հայտնի է նույնպես, որ 1898 թվին Հնչակյան կուսակցության միացյալ վարչությունը առաջարկում է Թումանյանին ընդգրկվել Հնչակյան կուսակցության կենտրոնի և «Հնչակ» թերթի խմբագրության կազմի մեջ և մեկնել Լոնդոն, որպես կուսակցության ներկայացուցիչ: Սակայն որոշ տատանումներից հետո Թումանյանը մեր-

ժուժ է առաջարկը և այդ մասին Թիֆլիսից հեռագրում Բաքու՝ Կուսակցության վարչությանը. «Ինձից միանգամայն անկախ պատճառներով չպիտի կարողանամ ձեր կանտորի առաջարկն ընդունել»²:

Մինչդեռ Ղազարոս Աղայանի, Շիրվանզադեի և Ավետիք Իսահակյանի կապերն այդ Կուսակցության հետ ունենում են ավելի խոր արմատներ, ինչպես և դրանից բխող համապատասխան հետևանքներ:

Պրոպագանդիստական աշխատանքն Ալեքսանդրապոլում Իսահակյանը տանում է այն խմբակցության շարքերում, որի անդամներն էին իր պատանեկության օրերի ընկերները՝ Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցը, Ավետիք Մալոյանը (Ավոն), Ստեփան Տեր-Ստեփանյանը (Ստոփկան), Բագրատ Սերոբյանը: Գաղտնի աշխատանքի բնույթը այնպիսին է, որ մակերեսի վրա չեն թողնվում վավերագրեր և փաստական հետքեր: Շատ բան պետք է կռահել, լրացնել, ի մի բերել: Միայն բացառիկ դեպքերում են պահպանվում ժամանակի վկայություններ, վավերագրեր, նամակներ:

Այսպես, օրինակ, Բոստոնում լույս տեսնող ՀՅԴ օրգան «Հայրենիք» ամսագիրը 1924 թվին հ. 6 (էջ 43, 45) շատ արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Ավետիք Մալոյանի և Ավետիք Իսահակյանի համատեղ աշխատանքի մասին. «Գյուղերի հետ գործ ունեն կարելի է ասել բացառապես, մանավանդ Ավետիք Մալոյանը՝ մի գաղափարական, տիպիկ հայ ուսուցիչ: Կարճ, հաստատուն մարմնով, խճշոր գլխով և լայն մորուքով մի երիտասարդ: Հաճախ կոթնում էր նա ամենքիս ծանոթահագին գավազանին՝ տասնյակ վերստեր քայլում դեպի գյուղերը և այնտեղից վերադառնում էր փոշու, կեղտի

---

² Հեռագրի տեքստը բերված է՝ *Ա.Ինձիկյան*, Հովհաննես Թումանյան, էջ 377:

մեջ կորած, բայց միշտ գոհ իր գործից: Նրան ուղեկցում էր մեր բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը, որ պատասխանատու գործչի դեր չէր վերցրել, բայց սիրում էր գյուղը և գյուղացին, որի հետ շատ մտերիմ էր, որին սիրում էին և գյուղացիները:

...Մեր մեջ ընդհանուր զարգացման տեսակետից ամենից ավելի աչքի էր ընկնում Ավետիք Իսահակյանը, որ բարձրագույն կրթություն ստանալուց զատ, շատ կարդացած էր, անծանոթ չէր նաև ընկերային գիտություններին: Նրա մեջ սակայն փիլիսոփայական գործը էր, որ թույլ չէր տար մխրճվելու կուսակցական գործնական կամ տեսական աշխատանքների մեջ: Կարծես նեղ էին գալիս այդ գործի սահմանները նրան: Հայրենասիրական պրոպագանդայի գործը, որ երբեմն հանձն էր առնում, նրա համար առիթ էր գյուղերը շրջելու, բայց ընդհանրապես, նա իր տրամադրություններով էր ապրում»³:

Հարկ կա այստեղ նշել, որ 1895թ. սկսած Ավետիք Մալոյանը ավելի շատ կապվում է Ալեքսանդրապոլում նորերս ստեղծված Հայ հեղափոխական դաշնակցության հետ, այնպես որ առանձին կապող օղակներից մեկը Իսահակյանին ՀՅԴ-ի հետ եղել է Ավետիք Մալոյանը՝ Ավոն: Ծագումով բնիկ գյումրեցի, Իսահակյանենց հարևան տնից՝ Մալոյանը քաղաքի այն անուն հանած մտավորականներից էր, որ իր երիտասարդ կյանքը նվիրել էր հայրենիքի ազատագրման գործին: Նա, որպես առաջնակարգ ուսուցիչ, բանահավաք և գրասեր, մեծ հարգանք էր վայելում շրջապատում: Որոշ ժամանակ Ալեքսանդրապոլից երկիր մեկնող կամավորական ջոկատների գործը ապահովել է Ավետիք Մալոյանը: Արևմտյան Հայաստանի վերջին

---

³ «Հայրենիք», 1924, հ. 6, ապրիլ, էջ 43, 45 (Ա.Մ., 271):

կոտորածների լուրերից ազդված երիտասարդ հայրենասերը, այլևս ի վիճակի չլինելով զսպել վրեժի ուռնացող զգացումը, վնիռ է ընդունում երկու համախոհ ընկերների հետ անցնել սահմանը և գեներ ձեռքին մարտնչել օսմանյան խուժանի դեմ:

Դա լինում է 1896 թվականի ուշ աշնանը: Սակայն Ավոյի խմբի բախտը չի բերում, սահմանագլխին նրանք ընկնում են ուժեղ բքի մեջ, և ուժասպառ եղած Ավոյին ու նրա երկու ընկերներին գերում է քրդերի մի հրոսակախումբ, որոնք, դրամական պարզև ստանալու հեռանկարով, տղաներին հանձնում են ռուս սահմանապահ զորամասին, ապա Ավոյին ընկերների հետ խոշտանգելուց հետո դիերը հանձնում են Կարս քաղաքի մի հայ խանութպանի՝ հողին հանձնելու համար: Այս մասին մանրամասն տեղեկատվություն է տպագրում ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Դրոշակ»-ը (1896, 15 նոյեմբերի, № 26, էջ 192):

Կատարված անօրինակ հանցագործությունից ողջ Գյումրին իրար է անցնում: Կարծես Ավոյի ճակատագիրը պիտի բերեր ու խաչաձևեր հայ ժողովրդի թշնամի ուժերը, մի հատվածում թուրք կանոնավոր գործը պարբերաբար ոչնչացնում էր հայ խաղաղ բնակչությանը, մյուս հատվածում հանցագործ չեզոքություն պահող, բայց իրականում թուրքերին նպաստող ռուս ռազմաչինովնիկական ապարատը ճնշում ու կասեցնում էր իրենց եղբայրներին օգնության գնացող հայ կամավորներին:

Ավագ ընկերոջ ու սիրելի ուսուցչի ողբերգական մահը ցնցում է Իսահակյանին, ինչպես ցույց են տալիս «Հիշատակարանի» գրառումները, մի տևական ժամանակ նա չի կարողանում դուրս գալ իրեն համակած վշտից. «Խո Ավոն էլ մեռավ, խո այս մի բարձր ու պաշտելի մարդ էր. ինձ շա՛տ մտերիմ էր և սիրելի, որի

սիրտը բաց էր իմ առաջ – մի մեծ, խորին, հիվանդ ու տանջված սիրտ... Դու իմ ուսուցիչն էիր, բայց ես չեմ կարող քու արժանավոր աշակերտը լինել, երբ Բաբն⁴ ու իր աշակերտը կախվում էին, աշակերտը հարցրեց Բաբին. «Վարժապետ, գո՞հ ես ինձնից»: Բայց ես այդպես չեմ կարող ասել – անել...

Գոնե թող կարողանամ լալ, տանջվել քեզ համար, կարոտնալ քեզի, վրեժ ու զայրույթ զգալ դեպ՝ մարդիկ և հարգել քու վեհ և բարձր անունը, և մինչև մահս սրբի պես պաշտել քեզ...» (Հ. 229 – 230):

Ավետիք Մալոյանը անանց հետք թողեց երիտասարդ բանաստեղծի և նրա համախոհ ընկերների հոգիներում, որոնք նահատակված ուսուցչին նամակներում, հուշերում, գրառումներում անվանում էին Սուրբ, ս.Ավոն: Ահա գրում է Իսահակյանը «Հիշատակաբանում». «Մի անգամ ս.Ավոն ինձ ասաց...» (Հ. 241), ահա բանաստեղծին ուղղված իր նամակում գրում է Կաղզվանից իր գաղափարական ընկերը՝ Սուրեն Ջանփոլադյանը (1897, 14.7.). «Ուղարկի՛ր նաև Սուրբ Ավոյի նամակի պատճենը» (ԱԽԸԱ):

Ավետիք Մալոյանի հիշատակին Իսահակյանը ձոնել է մի շարք բանաստեղծություններ, որոնք տպագրել է «Դրոշակում» և «Մուրնում», և այդ բանաստեղծություններում Ավոն պատկերվում է որպես հայ հայդուկի հավաքական կերպար, որն իր կյանքը զոհաբերեց ժողովրդի ազատագրման գործին:

---

⁴ Բաբ – իսկական անունը Ալի-Մոհամմեդ (1820 – 1850), ծնվել է Պարսկաստանում: Հիմնադրել է Իսլամի մեջ շիիթական բնույթի՝ բաբիականության հոսանքը: Բաբ-ը նրա մականունն է, արաբերեն նշանակում է «Դարպաս», այսինքն՝ դարպաս, որի միջոցով մարդկանց համար կբացվի նոր հավատ, և ի հայտ կգա մահդին-մուսուլմաները՝ մարգարեն:

Ավոն դառնում է միֆ, խորհրդանիշ, որին պետք է
ընդօրինակեն սերունդները.

էն արծի՞վն էր թռա՛լ գընա՛ց
Մեր վըրայով, մեր միջով. –
Ա՛խ, էն մեր սիրտ, մեր ազիզն էր՝
Գընաց սարով, սար – դարձավ:

էնոր դարդը, ա՛խ, մեր դարդն էր
– Ու մեր սրտից էն գընաց.
էնոր դարդը խեղճի դարդն էր,
– խեղճի սրտից էն գընաց:

...Հեռո՛ւ տեղեր, արնոտ տեղե՛ր,
Վերքը սըրտիդ, հոգի ջան.
Ընկար մենա՛կ ու անընկեր,
Դուման – դաշտեր, Ավո ջա՛ն...

Ահա այսպիսին էր Իսահակյանի պաշտելի ընկերը:
Երբ նայում ես Իսահակյանի կյանքի նամփին, ապա
տեսնում ես, թե ի՛նչ ընկերներ է նա ունեցել, ամեն մեկը
մի փայլուն աստղ՝ Ավետիք Մալոյան, Ռուբեն Խոջա-
Ավագյան, Արտաշես Տեր-Անդրեասյան, Լևոն Գյուլում-
յան, Լևոն Աթաբեկյան, Գարեգին Լևոնյան, Լևոն
Խոջայան, Սիսակ Տեր-Սիմոնյանց, Գևորգ Զորեքչյան,
Գարեգին Հովսեփյան, Մանուկ Աբեղյան, Նիկոլ Աղբալ-
յան, Լևոն Շանթ, Դերենիկ Դեմիրճյան, Հովհաննես
Թումանյան, Ղազարոս Աղայան, Մարտիրոս Սարյան....
և էլի շատ շատերը (ես թվարկեցի միայն առաջին
շրջանի ընկերներին): Եվ երբ դրանցից մեկը մահանում,
հեռանում էր կյանքից, բանաստեղծին թվում էր, թե
աշխարհը դատարկվում էր. «Անտանելի՛ աշխարհ...

դարտա՛կ, դարտա՛կ. անցավ պատանեկան վառ հավատը, ոգևորությունը... եկավ ցո՛ւրտ, ձգձգո՛ւն կյանքը... Սիրելիները մեռնում են... Հիվանդություն, մահ, երկյուղ, սարսափ, սով, քաղց... Մեռավ Մուշեղը (Մամիկոնյան – Ա.Ի.), մեռավ Գաբո Ուրեկյանը, մեռավ պաշտելի Ավոն...» (Հ. 227):

Տեղին է ասել նաև, թե իր հերթին ի՞նչ ընկեր է եղել Իսահակյանը՝ անձնվեր, անփոխարինելի, ցավակից ու հավատարիմ: Եվ իր ընկերներից յուրաքանչյուրի համար նա եղել է ամենասիրելին ու հոգեհարազատը:

Կուզենայինք այստեղ հիշատակել Իսահակյանի երիտասարդության շրջանի ամենահին ու մտերիմ ընկերներից մեկին՝ բանաստեղծուհի Շուշանիկ Կուրդինյանին, որի մասին իր հուշերում հետևյալն է գրում Իսահակյանը. «Եթե չեմ սխալվում, մենք ծանոթացել ենք 1893 թվին: Նիհար, բարձրահասակ, խոհուն, գեղեցիկ աչքերով աղջիկ, մոտ 16 տարեկան, սովորում էր Գիմնազիայում:

Ամառները Արդուքյան դպրոցի դահլիճում հավաքվում էինք պատանիներ – տղա և աղջիկ, երգում էինք, պարում: Նա աղջիկների մեջ տիրական դիրք ուներ, լսում էին նրան: Այդտեղ շատ մտերմացանք...» (V, 121):

Հազար ու մի թելերով է կապված Իսահակյանը իր ընկերների հետ, և շատ հաճախ ամենաստույգ վկայությունը, փաստացի պատմությունը բանաստեղծի կյանքի վերաբերյալ մեզ տալիս է նամակագրությունը⁵ Իսահակյանի և իր ընկերների միջև:

---

⁵ *Բանասերի ճշտում*. Հարկ է նկատել, որ Իսահակյանի ընտանիքի արխիվում բարեբախտաբար պահպանվել է այդ նամակագրության գերակշռող մասը: Այդ նամակներն առաջին անգամ տպագրվում են ներկա աշխատության էջերում:

Ինչքան էլ կենսագիր-բանաստեղծը փորձի իր հերոսի կյանքի այս կամ այն հատվածի վերաբերյալ ներկայացնել իր կանխատեսումները, գուշակություններն ու ենթադրությունները, բայց ահա գալիս է ժամանակի ամենանշմարիտ վկան՝ նամակը, և ամեն ինչ դնում իր տեղը, պարզություն մտցնում բազում մշուշոտ հարցերի մեջ:

Մարդկային կյանքի հավերժ ուղեկիցը՝ նամակը, կախարդական փայտիկի պես, մեզ փոխադրում է անցած-գնացած դարաշրջաններ և ժամանակակիցը դարձնում վաղեմի դեպքերի, երևույթների: Այս տեսակետից Իսահակյանի ընկերների նամակները ձեռք են բերում բացառիկ կարևոր նշանակություն:

Թե՛ որպես հարգանքի նշան, թե՛ որպես թանկագին մասունք, Իսահակյանը անխտիր պահպանել է իր ընկերների գրած նամակները, ամենավաղ՝ էջմիածինյան ուսման շրջանից մինչև ծերության օրերը: Ի՛նչ խոսք, որ դրանք անգնահատելի արժեք ունեն բանաստեղծի կենսագրի համար:

Շա՛տ և շա՛տ հարցերում բացահայտվում են իրողություններ՝ կապված ոչ միայն Իսահակյանի, այլև տվյալ ժամանակաշրջանի պատմաքաղաքական դեպքերի ու դեմքերի անցուղարձերի հետ:

Եվ ինչպես ասվեց, հայրենիքում բանաստեղծը պետք է իրականացներ իր ուխտը, Ավոյի ողբերգական կորուստը էլ ավելի ամրապնդեց Իսահակյանի որոշումը: Իրապես ծրագրվում էր անցնել սահմանը Պարսկաստանի ուղղությամբ և ապա այնտեղից երկիր:

Մինչդեռ ոստիկանության պահնորդական բաժինը չէր նիրհում: Երբ Արևմտյան Հայաստանում դեռ չէին հանգել ապստամբության կրակները, Ռուսաստանում հրահանգ եղավ հաշվեհարդար տեսնել հայրենասիրական ուժերի հետ: Առաջինը Հնչակյան կուսակցությունն

եր: Թվագրած՝ 1895թ. օգոստոսի 22, Գործ № 6722-ի՝ տակ՝ մենք գտնում ենք մի ընդարձակ, հույժ գաղտնի գրություն, որն ուղղված է կայսերական ներքին գործերի ոստիկանության գրասենյակի տնօրենի կողմից՝ Թիֆլիսի նահանգային ոստիկանության վարչության պետին, այստեղ մանրամասն պատմվում է Հնչակյան կուսակցության ստեղծման, արտասահմանում և կռվկասում նրա տարած գործունեության մասին: Մասնավորապես ասվում է, որ «այս կապակցությամբ, Ռոստովից Թիֆլիս գալու նանապարհին, Վլադիկովկասում ձերբակալվել է արտասահմանից վերջերս ժամանած կուսակցության հիմնադիր ղեկավարներից մեկը՝ Ռուբեն Խանազատը, որը էտապավորվում է քննության Թիֆլիս», ապա հրահանգ է տրվում նույն գաղտնի կազմակերպության պատկանելության խնդրով «ձերբակալել Ռուբեն Բերբերյանին, գրող Ղազարոս Աղայանին, և համապատասխան դատական գործ հարուցել Հնչակյան կուսակցության ղեկավար մարմնի և աչքի ընկնող գործիչների դեմ»:

Հետևաբար շատ շուտով ոստիկանականահաբեկիչ մեքենան գործի է դրվում: Սկսվում է ձերբակալությունների առաջին փուլը: Անդրկովկասում «Հայկական գաղտնի ազգայնական միություններ» ստեղծելու (“Объорганизовавшихся въ Закавказье тайных армянскихъ национальныхъ сообществахъ”) կապակցությամբ, կայսերական ներքին գործերի նախարարության ոստիկանության ղեկարտամենտի կարգադրությամբ 1896 թվի փետրվարին ձերբակալվում են Հնչակյան կուսակցության ակնառու դեմքեր Սարգիս Աղամիրզյանցը (Աղա-

---

⁶ Գործն ամբողջությամբ պահվում է Հայաստանի Պետական Կենտրոնական Պատմության արխիվում, ՀՊԿՊԱ, № 114 ֆոնդում:

միրգով), Ղազարոս Աղայանը, Ալեքսանդր Խումարյան-
ցը (հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիայի
խմբակի հիմնադիր), այնուհետև՝ Ռուբեն Բերբերյանը,
Իվան Աղամիրգովը, Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցը, Արամ
Խարազյանը, Ալեքսանդր Ստեփանյանցը, Ալեքսանդր
Մոսեսովը, Ցուլակ Տեր-Սիմոնյանցը (Սիսակի ավագ եղ-
բայրը), Խաչատուր Վարդանյանը, Հարություն Միրզո-
յանցը և ուրիշներ (տե՛ս ՀՊԿՊ Արխիվ, ֆ. 114, ց. 2, գ.
18, ք. 17 – 18):

1896 թվի փետրվարի 13-ին Իսահակյանը գրում է
«Հիշատակարանում»։ «Սիսակին ձերբակալեցին... Թիֆ-
լիսում... Իմ սիրելի և սիրած ընկերներից երկուսը՝
Լևոն Գ.(Գյուլումյանը – Ա.Ի.) ու Սիսակը ընկան բանտի
անկուշտ որկորը» (Հ. 208):

Այս տողերը գրելիս մտածո՞ւմ էր արդյոք բանաս-
տեղծը, որ շուտով, շա՛տ շուտով ինքը ևս կկիսեր
Սիսակի և Լևոնի բախտը։ Հագիվ թե, նույն գրառման
հաջորդ տողերում բանաստեղծը ինքն իրեն է
մեղադրում, պախարակում. «Բայց ես անտարբեր եմ,
անզգա, եսական, ուրախ և անցավակից»։ Մեկ այլ
գրառման մեջ ևս. «<Ոչ մի> բան աչքումս կշիռ ու գին
չունի, և այդ է պատճառը, որ չեմ ոգևորվում, կամ
սիրում, կամատում։ ...Բռնեցին Լևոնին ու Սիսակին՝
չնչին բան համարելով, չտիրեցա...» (Հ. 217)։ Այսպիսի
տխուր և հոռետեսական վիճակի պատճառը մեզ թվում
է՝ բանաստեղծի և Շուշիկի սիրո պատմությունն էր։
Ինչպես ինքն էր գրում «Հիշատակարանում»։ «1896,
հունվարի 29, Ալեքսանդրապոլ... Է՛հ, կյանքը ինձ շա՛տ
փչացրեց, բայց ամենից շատ ճնշեց ու փչացրեց ինձ
Շուշիկը՝ թունավորելով իմ հավատը դեպի կինը, կյանքն
ու սերը» (Հ. 203)։

Թվում է, թե սրանով ամեն ինչ ասված է, սակայն, ո՛չ, սիրավեպը դեռ պիտի ունենար իր վերելքներն ու անկումները, ինչին մենք կանդրադառնանք գրքի առաջիկա հատվածներում:

Հիասթափված սիրուց, պաշտելի էակից, բանաստեղծն ավելի խորն է ընկզմվում քաղաքական պայքարի հորձանուտը, միայն այդ ոլորտում տեսնելով հայրենասեր մարդու համար գործելու արժանի բնագավառ:

Որոշ գրականագետներ այն միտքն են հայտնել, որ Իսահակյանը Գերմանիայից հայրենիք վերադառնալուց հետո նորից մտածում էր մեկնել Եվրոպա՝ ուսումը շարունակելու և այլն: Սակայն այդպես չէ, ինչքան էլ որ ընկերները իրեն գրել են և կանչել Գերմանիա, նա այդ կոչերին անտարբեր է մնացել: Բանաստեղծի այդ շրջանի թե՛ «Հիշատակարանի» գրառումներում, թե՛ նամակներում մենք ոչ մի տող չենք հանդիպի այն մասին, որ նա փափագել է հեռանալ հայրենիքից: Ընդհակառակը. նա օրըստօրե ավելի է կապվում հայրենասիրական ընդհատակյա շարժման հետ: Եվ մտքում անընդհատ իր հայրենանվեր ընկերներն էին՝ Ավոն, Սիսակն ու Լևոնը, ինչքան էլ որ իրեն թվար, թե հարկ եղածին չափով վշտակից չէր նրանց: Սակայն նրա ընկերները մշտապես իր հետ էին: Մեջբերենք «Հիշատակարանից». «Մի՞թե պիտի մեռնիք Լևոն, Սիսակ, Շուշիկ» (Հ. 224): «Ես չեմ կարող ապրել զվարճության, ինքնախաբեության մեջ. ես չեմ կարող ապրել և չտեսնել պատի այն կողմը, ուր կա տանջանք, արյուն, արցունք, ես չեմ կարող ուտել այն հացը, որ շատերի արցունքով է թրջված» (Հ. 225 – 226):

Իսահակյանը քաղաքական հանգամանքների ննշման ներքո մեկ անգամ չէ, որ ստիպված է եղել հեռանալ հայրենիքից, կարող էր և թողնել-գնալ 1896 թվի գարնան սկզբին, երբ մեկը մյուսի ետևից ձերբակալվում էին իր

Ավետիք Իսահակյանը Պետական Դոմայի Երևանյան մահանգի
հայ պատվիրակների հետ, Երևան, 1907թ.:

Ավետիք Իսահակյանը թիֆլիսում, 1908թ.:

Ավետիք Իսահակյանի թիֆլիսում
ամուսնության տարին, 1910թ.:

Ավետիք Իսահակյանը Բեռլինում, 1912թ.

Ավետիք Իսահակյանի
 Գևորգ եղբոր ուղիղ՝
 Իսահակ Իսահակյան,
 բանաստեղծ և սպա:

՝ Ավետիք Իսահակյանի
 քույրը՝ Գլինովաբեն:

Ավետիք Իսահանկյան, ֆոթոթիւս. 1900թ.:

Ավետիք Իսահակյանը Վենետիկի Գորտուդրո 2266՝
իր ապրած տան բակում, 1925թ.:

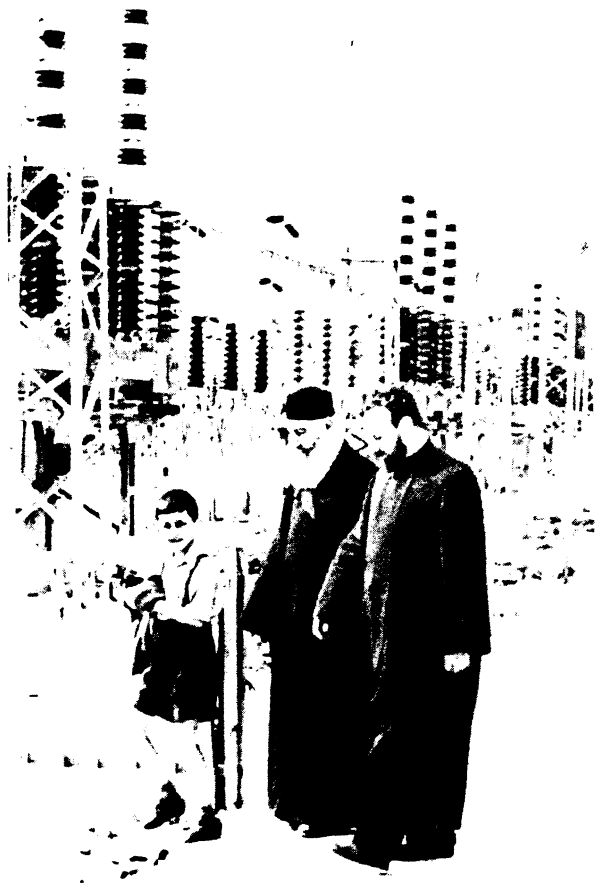
Ավետիք Խաժահեկյան, Սոֆյա Խաժահեկյան, Վիգեն Խաժահեկյան,
Իզաբելլա Խաժահեկյան, Նշրեան, Ղ. Ղուկասյանի փողոցի
բնակարանի պատշգամբում, 1937 թիվ:

Ավետիք Իսահակյան, Ցյուրիխ, 1900թ.:

Ավետիք Իսախանյանը իսրայիլի
Իզաբելլա Իսախանյանի հետ. 1938թ.:

Ավետիք Իսահակյանը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ,
Վազգեն Արքեպիսկոպոս Պալեան, Ավիկ Իսահակյան,
Գյումուշ գետ, 1954թ.:

Ավետիք Խաչատրյանը 70 տարեկան.
Ավիկ Խաչատրյանը՝ 1 տարեկան:

Պատր և Բորի՝ Երևան, 1957թ.:

Ավետիք Իսահակյան, Մարտիրոս Սարյան, Նրեան, Մ.Սարյանի
տան բակում, 1945թ.: Միգում են Վարպետները:

Ավետիք Իսահակյանը կնոջ՝ տիկին Սոֆյայի հետ,
Պլեխանովի փողոցի տան այգում, 1955թ.:

Ավետիք Իսահակյանը թուրան Ավիկի հետ Զվարթնոցում,
իր 80-ամյակի օրերին:

Ավետիք Իսահակյանը բռնան Ավիկի հետ իր 80-ամյակի օրերին.
Երևան, 1955թ.:

Հագերի ճամփորդ...

ընկերները, անկախ տարիքից կամ հասարակական դիրքից, ինչպես օրինակ՝ հայ գրողների նահապետ և անվանի մանկավարժ Ղազարոս Աղայանը, բայց հենց այս շրջանում Իսահակյանը զգում էր, որ ինքը պետք էր ընդհանուր գործին: Ավելին, նրա ծրագիրն էր Պարսկաստանի վրայով Երկիր անցնելը (այդ են ցույց տալիս նամակները):

Երբ Նիկոլայ 2-րդը Կովկասի փոխարքա նշանակեց հայաստյաց իշխան Գ.Ս.Գուլիցինին (1896 – 1904), վերջինս անգիշում պայքար ծավալեց հայ հեղափոխական և ազգային ուժերի դեմ:

Եվ ինչպես 1885 թվականին, երբ Հայաստանում փակվեցին մայրենի լեզվով գործող շուրջ 300 դպրոցներ, դարավերջին էլ Գուլիցինի հրահանգով արգելվեց հայկական դպրոցների գործունեությունը, այդ իսկ պատճառով հետապնդման ենթարկվեց նաև Շուշանիկի ամուսինը՝ Հով. Տեր-Միրաքյանը, որը շարունակում էր դասավանդումը մայրենի լեզվով: Իսահակյանը այս փաստն էլ է արձանագրում օրագրում. «Մոտ օրերս, ապրիլի 25-ին (1896) Շուշիկին իր մարդու հետ աքսորեցին Տամբով... Բայց ես չեմ տխրում. է՛լ Շուշիկին չեմ սիրում...» (Հ. 229):

Հիրավի, նման չափերի հասնող ոստիկանական գործողություններ Արևելահայաստանում կիրառվում էին առաջին անգամ: Սա կարող էր հուսահատեցնել երիտասարդ բանաստեղծին, բայց ինչպես որ հաճախ է պատահում, բռնության ալիքը իր հերթին առաջ է բերում դիմադրության ավելի գորեղ ալիք:

Իսահակյանը Հովհ.Թումանյանի մասին իր հուշերում բերում է մի հատված, որը կարծես խտացված պատկերն է տալիս մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանի և նրա հանդեպ ունեցած Թումանյանի վերաբերմունքի.

«1896 թվի գարնանը Թիֆլիսումն էի... Ես գիշերեցի Օհաննեսի մոտ: Տխուր շրջան էր. ցարական հայահալած քաղաքականությունը չարագին բնույթ էր ստացել, կառավարությունը փակել էր հայոց դպրոցները, իրար ետևից փակում էր հայ թերթերը, գրադարանները և կուլտուրական հիմնարկները, բանտերը լցվել էին արևմտահայերի ազատագրական շարժման համակրողներով. բանտարկված էին Ղ.Աղայանը, Շիրվանզադեն:

Ուշ գիշեր էր, երբ պատրաստվեցինք քնելու: Օհաննեսը լամպը ձեռքին կանգնել էր անկողնուս մոտ.

– Ա՛յ տղա, շատ մի՛ տխրիր, վերջը լավ կլինի: Հայ ժողովուրդը ավելի ծանր օրեր է տեսել: Մի՛ հուսահատվիր, էս էլ կանցնի» (V, 52):

Մեր պատմության ծանր պահերին մեկ անգամ չէ, որ այս խոսքերը կմտաբերի մեր պատումի հերոսը:

Ք. ԻՍՍՀԱԿՅԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գալիս է պահը, երբ քաղաքական պայքարի մրրիկը իր մեջ է առնում մեր հերոսին: Եվ այդ պահին Իսահակյանը ինքը ընդառաջ գնաց՝ համոզված լինելով, որ միայն պայքարի, գործի, ընդվզման ճանապարհով պիտի իրականանար այն գաղափարը, որին վնոել էր նվիրաբերել իր կյանքը:

Երբ Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ եկավ Իսահակյանին ձերբակալելու հրահանգը, բանաստեղծը հայտնի պատճառներով տանը չէր ապրում, այնպես որ սկսվեց Իսահակյանի որոնումը: Ձերբակալումից մեկ օր առաջ Իսահակյանը փորձել էր մեկնել քաղաքից, սակայն այն պատճառով, որ եղբայրը՝ Ռուբենը, մերժել էր իրեն տոմսակի փողը տալ, մեկնումը հետաձգվում է: Հաջորդ

օրը՝ մայիսի 1-ին (1896թ.), Ալեքսանդրապոլի կառամատույցում նա ընկնում է ոստիկանների նախօրոք պատրաստած ծուղակը: Այն պահին, երբ Իսահակյանը պատրաստվում էր Թիֆլիս մեկնող գնացքը նստել, նրան է մոտենում գաղտնի գործակալներից մեկը և բանաստեղծից ծխախոտ խնդրում, մինչ Իսահակյանը հանում է պորտսիգարը, մոտենում են ոստիկանները և ձերբակալում: Նույն օրը Ալեքսանդրապոլի՝ գրողի հայրական տանը ոստիկանական խուզարկություն է կատարվում, նյութերի առգրավումով, իսկ բանաստեղծին ուղարկում են Երևանի նահանգային ոստիկանական վարչություն: Սկսվում է հարցաքննությունը: Բանաստեղծի, ինչպես և Հնչակյան կուսակցության անդամ մյուս ձերբակալվածների դեմ հարուցված մեղադրանքը ձևակերպված էր հետևյալ կերպ. «По делу о Тайном армянском сообществе, имеющему целью возбудить своих турецких соплеменников к восстанию против Османского Правительства»⁷.

Ինչպես տեսնում ենք, մեղադրանքը լուրջ էր և ծանրակշիռ: Այն փաստը, որ ողուսական իշխանությունները գործ էին հարուցում արևելահայ հայրենասիրական մի կազմակերպության դեմ, միայն այն բանի համար, որ նրանք ձգտում էին օգնել սուլթանական լծի տակ տառապող իրենց հայրենակիցներին՝ քույրերին ու եղբայրներին, վկայում է այդ շրջանում ողուսական

---

⁷ Թարգմ. «Օտտոմանյան Կառավարության դեմ ապստամբություն բարձրացնելու և իրենց թուրքական ցեղակիցներին զարթոնքի կոչելու նպատակով՝ Հայկական գաղտնի Միության Գործը»:

Բանասերի ճշտում. Հենց միայն գրության այս ձևակերպման և ոճի մեջ արդեն արտացոլվում էր ցարական իշխանության վերաբերմունքը հայերի հանդեպ, երբ մեր արևմտահայ հայրենակիցները կոչվում են ցեղակիցներ, իսկ օտտոմանյան կառավարությունը գրվում է մեծատառով:

իշխանությունների բռնած դիրքը՝ հայ ժողովրդի, հայկական հարցի հանդեպ: Բացի այդ իշխանությունները նաև երկյուղում էին, որ հայ գաղտնի հեղափոխական կազմակերպությունները թե՛ դրսում, թե՛ Ռուսաստանի տարածքում կարող էին համագործակցել ռուսական սոցիալ-հեղափոխական կազմակերպությունների հետ: Այս մասին ուղղակի հարցում էր արվում Հնչակյան կուսակցության ղեկավար անձանց: Հարցաքննության վերաբերյալ Պետերբուրգի ոստիկանության վարչության՝ Թիֆլիս ուղարկված հրահանգագրության մեջ (№ 7123, առ 6. սեպտեմբերի 1895) շարադրված է. «Լոնդոնում գոյություն ունի արտասահմանյան ազատամիտ հայ ագիտատորների խմբակ, նրա անդամները, ազդված սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարներից, ձգտում են իրենց հայրենակիցների ազատագրմանը ոչ միայն թուրքական, այլև ռուսական և պարսկական տիրակալությունից և այդ երեք մասերի միախմբմամբ ստեղծել անկախ, դեմոկրատական, ֆեդերատիվ հանրապետություն՝ «Միացեալ Հայաստան», որը պետք է օրինակ լինի իդեալական հասարակական կառույցի՝ հիմնված սոցիալիստական սկզբունքների վրա:

Ելնելով վերը ասվածից, առաջիկա նախաքննության հիմնական խնդիրը պետք է լինի ոչ թե վերոհիշյալ անձանց ագիտացիան, աշխատանքի պրպտումը՝ կապված ազգային-հայրենասիրական շարժման հետ, այլ մանրակրկիտ և բազմակողմանի զննումը նրանց կապի ռուսական էմիգրացիայի ներկայացուցիչների հետ, հեղափոխական ուղղվածություն ունեցող հայ մտավորականության գործունեության և ծրագրերի բացահայտումը, ինչպես և, իմանալ թե ինչ ձևերով է

ռուսական հեղափոխությունը սպրդում կայսրության սահմաններից ներս»⁸:

Հայաստանի Պետական Կենտրոնական Պատմության Արխիվում, ուր № 114 ֆոնդի ներքո պարփակված են Հնչակյան կուսակցության գործի վերաբերյալ նյութերը, ցավոք չկա 1896թ.՝ Իսահակյանի դատավարության գործը, նրան մեկ տարի ժամկետով բանտարկելու որոշումը և այլն:

Բանաստեղծը ինքնակենսագրականներում այդ առաջին ձերբակալության մասին գրում է. 1937թ. ապրիլի 13-ին. «Կենսագրություն Ավետ. Իսահակյանի: 1896թ. ժանդարմական խուզարկության հետևանքով, ուր մոտս գտան «Հնչակի», «Դրոշակի» և անիշխանական «Համայնքի» թերթերի համարներ և Լասսալի, Կաուտսկիի և Կրոպոտկինի բրոշյուրներից, ձերբակալեցին: Մի ամբողջ տարի մնացի Երևանի նահանգական բանտում: 1897թ. արձակվեցի բանտից և մի տարի չանցած քսոթվեցի Օդեսա»:

Նույն 1937թ. գրած «Համառոտ ինքնակենսագրությունում» ասված է. «1896թ. բանտարկվեցի ցարական կառավարության կողմից հայկական ազատագրական շարժումներին մասնակցելու համար. մի տարի նստեցի բանտում, հետո քսոթ գնացի»:

Այսպիսով, հիմնական պատճառը, ինչպես մատնանշում է Իսահակյանը, «ազատագրական շարժումներին մասնակցելու» փաստն էր, իսկ պատրվակը՝ անօրինական հայրական տանը խուզարկության ժամանակ հայտնաբերած արգելված պարբերականներն ու գրքույկները: Երբ Իսահակյանի ձերբակալման լուրը (մայիսի 1-ին, 1896թ.) Գյումրիից հասնում է Ղազարապատ,

---

⁸ Տե՛ս ՀՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 15, I մաս, ք. 82 – 83, բնագիրը ռուսերեն լեզվով է. բերված է մեր թարգմանությամբ:

Իսահակյանի սիրած աշխատավայրը, բանաստեղծի հարազատները՝ ենթադրելով, որ խուզարկության ժամանակ Իսահակյանի գրադարանում կհայտնաբերվեն արգելված գրքեր, ոչնչացնում են, առանց տարբերակելու, ռուսերեն բոլոր գրքերը:

Իսահակյանի Գևորգ եղբոր կրտսեր որդին՝ Աբասը, մեծ եղբայրների և տատի պատմածի հիման վրա իր հուշերում գրել է, թե ինչպես ողջ գիշեր շիկացրած վառարանում այրել են Իսահակյանի՝ սիրով ու երկյուղածությամբ հավաքած գրքերը... Իսկ երբ լուսադեմին կազակ-ոստիկանները ներխուժում են դազարապատյան տունը, տակն ու վրա են անում գրադարանները և խիստ հուսախաբ լինում՝ որոնած գրքերը չգտնելու պատճառով: Այսպես իր առաջին ավերումն ապրեց Իսահակյանի գրադարանը:

Այդ, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի տանը պահվող գրքերի և պարբերականների թվում էին «Դրոշակի» տարեկան հավաքածուները, «Հնչակ» թերթի օրինակները, ժնկում, Լոնդոնում տպագրված հայրենասիրական գրքույկները, ինչպես և ռուս սոցիալ-դեմոկրատների, առաջադեմ մտածողների երկերը. տարիներ անց այդ երկերի մասին նա կգրի. «...ռուսական արգելված գրքերը ոգեշնչում էին հեղափոխական պայքարի, անձնագոհ կռվի՝ ընդդեմ կեղեքման և բռնության» (V, 195 – 196):

Իշխանությունների կողմից արգելված գրականության հայտնաբերման հետևանքով Իսահակյանին 1896 թվին ձերբակալելը երկրորդական բնույթ էր կրում, մինչդեռ առաջնային պատճառը երիտասարդ, անուն ունեցող բանաստեղծի ակտիվ մասնակցությունն էր հայրենասիրական շարժմանը: Պահնորդական բաժինը տակավին Լալայցիգից, ուր Իսահակյանը հանդես էր

գալիս որպես հնչակյան մամուլի կապավոր, հետո երբ ծավալվեց հայդուկային խմբերի ստեղծումը, հետևել էր Իսահակյանին: Գործակալների հաշվետվություններում միշտ առկա է եղել Իսահակյանի անունը: Այնպես որ ոչինչ չէր մոռացվել և ոչինչ չէր անտեսվել:

Բանաստեղծի գործը վարում է Ոստիկանության դեպարտամենտի Երևանի նահանգային վարչությունը, և նահանգային դատախազության որոշմամբ Իսահակյանին դատապարտում են մեկ տարով ազատագրկման Երևանի նահանգային բանտում:

Իհարկե, Լայպցիգի համալսարանյան գրադարանի սրահներից հետո դժվար էր վարժվել բանտի ընդհանուր խցերին, մարդասպանների և քրեական հանցագործների հարևանությամբ: Արվեստագետի ազատ, ինքնիշխան կյանքը և անտանելի, հոգեմաշ բանտային առօրյան հոգեբանորեն հեշտ չէր համատեղել, սակայն բանաստեղծը չընկճվեց: Զուր չէր նա իրեն անվանել նիցշեական, զուր չէին անցել գերմարդ-անհատի մասին մեծ մտածողի քարոզները: Պահն էր եկել ցույց տալու հոգու անկախությունը, և նա՝ ընդամենը 21 տարեկան երիտասարդը, պատվով բռնեց այս առաջին ծանր քննությունը:

Հայաստանի Պետական Կենտրոնական Պատմության Արխիվում պահվող «Հնչակյան կուսակցության» դատական գործերը նայելիս (ֆոնդ 114) մենք հայտնաբերեցինք մինչ այժմ անհայտ ոստիկանական մի գրություն՝ Իսահակյանի անվանն առնչվող: Ըստ այդ գրության՝ պետք է ենթադրել, որ դատաքննության պահանջով կալանավոր Իսահակյանը կանչված է եղել Թիֆլիս՝ Մետեխի բանտ, և որոշ ժամանակ հետաքննության ընթացքում գտնվելիս է եղել Մետեխի ամրոցում: Նշված ժամանակ նրա անվամբ

ստացվել է մի նամակ, որը ուղարկվել է Մետեխ, հետևյալ
գրությամբ.

№ 2825

29 նոյեմբերի 1896

Գաղտնի

ք. Թիֆլիս

Թիֆ. Մետեխի ամրոցի վարիչին

Հասցեագրելով Ձեզ նամակը կալանավոր Ավետիք
Սահակով անունով: Խնդրում եմ Ձերդ գերագանցու-
թյանը հանձնել գրությունը ըստ պատկանելիության:

Ստորագր. Ն.Գ.Վ. Մ.Յանովսկի

Ստորագր. Լավրով⁹:

Ցավոք, բուն նամակի տեքստը չի պահպանվել:

Միառժամանակ անց՝ 1896թ. դեկտեմբերի կեսերին,
Իսահակյանին կրկին փոխադրում են Երևանի
նահանգային բանտ, որը պատմական հին, նշանավոր
կառույց էր՝ Երևանի բերդը, վեհաշուք փոխած Ջանգվի
ափին: Նույն այդ բերդը ժամանակին եղել է պարսից
Սարդարի Երևանյան նստատեղին (ավերվեց խորհրդա-
յին իշխանության առաջին տարիներին):

Բանտում Իսահակյանը ստեղծագործել է, գրել մոտ
3 տասնյակ բանաստեղծություն, աշխատել իր «Էպոսի»
կտորների վրա, արել օրագրային գրառումներ, խոհա-
կան հատվածներ, պատմվածքների էսքիզներ, այսինքն՝

---

⁹ ՀՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 17, ք. 245:

իշխանություններին դույզն-ինչ չհաջողվեց ընկնել բանաստեղծին՝ ավելին՝ շատ բանտարկյալների համար ինքը յուրօրինակ ապավեն եղավ:

Պատանի հեղափոխականի պահվածքը, անկոտրում ոգին, բնականաբար, առաջ բերին հարգալից վերաբերմունք նրա հանդեպ: Քանզի Իսահակյանը մոտ էր ամենքին, սատար էր կանգնում «մեռյալ տան» տարաբախտ բնակիչներին, փորձում մարդասպանի մեջ անգամ գտնել մարդկային հոգու բեկորներ: Եվ մենք կարող ենք հետևություն անել, որ այդպիսիներին, ինչպիսին Իսահակյանն էր, բանտը ոչ թե ջարդում, փշրում էր, այլ կոփում, կռում, պատրաստում որպես համոզված մարտիկ:

Բանտում գրած նրա բանաստեղծությունների շարքից կուզենայինք բերել հետևյալ երկը, որպես լավագույն ապացույցը մեր խոսքերի, որպես նրա հոգեկան անընկնելիության վկայություն.

– Գիտե՛մ, խաչըդ ծա՛նր է, հսկա.
Ո՛վ մարդ, ընկեր, եղբայր ի՛մ,
Քեզ մոտ, քեզ մոտ կուգամ ահա՛.
Կրծքիս սեղմեմ, արտասվեմ:
Ես էլ քեզ պես օր ու գիշեր,
Անհուն. անհույս տանջվել եմ,
Տո՛ւր ձեռքդ ինձ, անգին ընկե՛ր,
– Հառա՛ջ... հասավ ժամն արդեն...

– Հառաջ գնա՛, հպարտ տոկա՛, –

Խաչըդ խարիսխ կըդառնա...

Երևանի բանտ,

1896, նոյեմբեր¹⁰

Կալանքի սկզբնական շրջանը, ինչպես գրում է Իսահակյանը «Քուրդ Ամոն» պատմվածքում, նա անց է կացրել մեմախցում: Այս իրավիճակը կարծես ավելի խորհելու, ներամփոփվելու հնարավորություն է տալիս, մտորելու հայոց պատմության ու դատի շուրջ, հեղափոխական մարդու ճակատագրի շուրջ, քննական վերլուծության ենթարկելու իր դերը, իր կոչումը հայրենի պատմության մեջ. «1896, <գարուն> Առաջին և վերջին գործս պիտի լինի շա՛տ լավ ուսումնասիրել մեր հեղափոխությունը, հայոց պատմությունը, գրականությունը, ժողովրդին, պիտի դուրս գամ ազգային բանաստեղծ, արտահայտիչ էպոխայի, մարգարե, առաքյալ...

Շա՛տ և շա՛տ մոտ զգալ հայկական հարցը, դատը» (Հ. 231): Սա «Հայկական դատ»-ի առաջին հիշատակումն է բանաստեղծի կողմից: Նա մտածում է հայոց հեղափոխության ընդհանուր բնույթի, գինված ապստամբության հնարավոր ուղիների վերաբերյալ. «1896, <գարուն> Սմբատի ասելով, Տառյան փաշայի տղեն բանկի հերոսներին ասել է, թե՝ հեղափոխությունը երկրում արեք, Կ.Պոլսում անօգուտ է, պարզ է, որ այս խորհուրդը ելդզ Քյոշքից է ծագել, երկրում կկա-

---

¹⁰ Տպագրվել է առաջին անգամ «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, հ. 1, էջ 45, հետևյալ ընծայականով՝ «Նվեր ընկերիս – Դերենիկ Դեմիրճյանին»:

րողանան զսպել, իսկ Պոլսում ահագին սարսափ կտարածեն ցույցերը...

Եվրոպական մամուլի վկայությամբ, հայ հեղափոխականները – ճշմարիտ հերոս-մարտիրոսներ – նոր կյանքի առաքյալներն են...» («Հիշատակարանի» անտիպ տեքստից):

Բայց և միևնույն ժամանակ չի կարելի սոսկ այն կարծիքը կազմել, թե բանտում բանաստեղծը չի տանջվել, չի երազել ազատության մասին, չի ունեցել ծանր պահեր: Այլ բան է, որ գորեղ անհատականության դրոշմը, ուժեղ կամքը յուրովի պատմեշ էին ճակատագրի հարվածների, մարդկային տանջանքների դեմ:

Բանտարկության շրջանի անմիջական տպավորությունների ներքո գրված Իսահակյանի երկու պատմվածքները բացահայտում են նրա մարդասիրությունը, գուրբ ու կարեկցանքը տառապողի հանդեպ:

Բանտում Իսահակյանը սկսել էր գրել «Մեկ շաբաթ մահապարտի հետ» վերնագիրը կրող իր առաջին պատմվածքներից մեկը, որը վերջնական ավարտի է հասցնում 1902 թվին: Այս երկը կարելի է համարել Իսահակյան ռեալիստի լավագույն գործերից մեկը, ըստ որում՝ հոգեբան ռեալիստի: Անտարակույս այս իրական պատմությունը, երբ Իսահակյանը նույն խցում մեկ շաբաթ է անցկացնում ականա հանցանք գործած մի ընչազուրկ գյուղացի մահապարտի հետ, ցնցել է բանաստեղծին: Բանտում անցկացրած մեկ տարին, անկասկած, իր հետքը թողնում է բանաստեղծի ներաշխարհի վրա, այսպես, կանցնի տասը տարի և նա կգրի «Քուրդ Ամոն» պատմվածքը:

Ի դեպ պատմվածքի առաջին հրապարակումից («Արոր» օրաթերթ, 1907, սեպտեմբերի 2) տեղեկանում ենք, որ Իսահակյանը ծրագրել է երևանյան բանտի

օրերից գրել մի առանձին պատմվածաշար՝ «Բանտիս հուշերից» ընդհանուր խորագրով. «Քուրդ Ամոն» տպագրվել էր որպես այդ շարքի առաջին գործը:

Դեռևս մինչ այդ պատմվածքների գրելը Իսահակյանը իր վաղ շրջանի ծոցատետրերից մեկում արել էր մի հակիրճ գրառում իր ապագա հերոսի՝ Ամոյի վերաբերյալ. «Այն բանտարկյալը, որ պատուհանից նայում էր իրենց լեռներին ու ինքնամոռաց երգում, պահապան զինվորը սպանոց նրան: Զգուշացրեց, բայց չէր լսում, ինքնամոռաց էր»¹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, իրավիճակը Իսահակյանական էր, կարոտը հայրենի լեռների, ազատ բնության հանդեպ: Այս պատմվածքի հիմքում ևս մի իրական ողբերգական պատմություն է ընկած, երբ երիտասարդ հովվի սիրտը այլևս չի դիմանում հարկադիր բռնությանը և կալանքի ժամկետի ավարտից 85 օր առաջ նա իրեն կախում է բանտախցի վանդակապատ ճաղերից:

Մարդկային այս ողբերգություններն հենց այնպես չեն անցնում: Եվ բանտը, որ խտացումն էր մարդկային վշտի և տանջանքների, տարիներ շարունակ թողեց իր դրոշմը Իսահակյանի հուզաշխարհի ու մտքերի վրա: Մենք հայտնաբերել ենք ծոցատետրային գրառումներ՝ կապված «Բանտիս հուշերից» ծրագրի հետ:

- «Գրելիք փոքր հուշեր, բանտից,
- Պատուհանից զարկվող՝ կախվող քուրդը,
- Կարապետի սպանությունը.

---

¹¹ 1900-ական թթ. ծոցատետրից է: Առաջին անգամ հրատարակել է տողերիս հեղինակը իր «Ավետիք Իսահակյանի արձակը» մենագրությունում, Երևան, 1975, էջ 173:

– Թուրքը կարցերի ոնրագործը, որ լամպի շուշով փորը կտրեց. աղիքները իր մատներով հանեց, մորն էր երգում.

– Կախվողները, գիշերը տարան կախելու.

«Ընկերներ, մնաք բարով»¹²

Քառորդ դար անց՝ 1924 թվին, Իսահակյանը կգրի մի պատմվածք ևս՝ կապված առաջին բանտարկության հետ՝ «Բայրամ Ալին», որի հիմքում ռոմանտիկ ու ըմբոստ մի իգիթի սիրո տխուր պատմությունն է։ Այս պատմվածքից, ի դեպ, մենք բավականաչափ տեղեկատվություն ենք ստանում բանտային կյանքի ու օրենքների վերաբերյալ։ Իսահակյանը գրում է իր հանդեպ սահմանած բանտային ռեժիմի մասին. «Իմ բանտարկության մասը բաժանված էր քրեական ծանր հանցավորների մասից։ Նա իրավունք չունեի հարաբերություններ ունենալ ուրիշների հետ, բացի այն հասարակ բանտարկյալներից, որոնք ծառայություն էին անում բանտում»։

Բանաստեղծը վկայում է նաև իր հանդեպ ունեցած «շղթայակապ» բանտարկյալների վերաբերմունքի մասին. «Ինձ շատ էին հարգում իբրև կարդացվոր մարդու, իբրև «Իրան, թագավորի դեմ կռվող ջահել իգիթի» և դրսից ստացած իրենց ուտեստներից ինձ մասս էին ուղարկում» (III, 413)։

Բանտը այս կամ այն առիթով հիշվում է նաև «Հիշատակարանի» հետագա տարիների գրառումներում. «Բանտում եղած միջոցիս ուզում էի

---

¹² 1900-ական թվականների սկզբի Իսահակյանի ծոցատետրերից։ Տպագրվել է առաջին անգամ՝ *Ավիկ Իսահակյան*, Ավետիք Իսահակյանի արձակը, Ե., 1975, էջ 172։

մի ազատ օդ շնչեմ: Ընկնեմ անտառի խորքերը, քնեմ
շվաքի տակ, խմեմ պաղ պաղ ջրերը, համբուրեմ բոլոր
թփերն ու թիթեռները... Բանտում, երբ հիշում էի մորս-
սիրտս լցվում էր, քրտինքը տալիս էր մեջքս, սրտնեղում
էի և շա՛տ կարեկցում նրան...» (Հ. 248): Իր հերթին,
որդու՝ բանտում եղած ժամանակ առավել տանջվել է
հենց Ալմաստ խանումը:

Իսահակյանին 1897 թվի գարնանը հարազատները
նամակով հայտնում են մոր հետևյալ խոսքերը.

«Ա՛խ, կանանչներ, դուք արևերես ելաք,

Յարաք բալես ե՞րբ կելնի բանտեն...»:

Այս խոսքերի ազդեցության տակ նա գրում է
«Կռունկները շարա՛ն-շարա՛ն...» բանաստեղծությունը՝
որդեկարոտ մոր յուրովի գանգատ-աղերսը՝ ուղղված
երկնքի ուժերին, այսպես անժամանակ ներխուժած
գարնան գմայլքին...

Կռունկները շարա՛ն-շարա՛ն

«Կը՛ռո, կը՛ռո» կանչին ու եկան.

«Գարունն եկա՛վ, գարունն եկա՛վ»

Անուշ կանչին ու եկան...

—«Ջա՛ն, ջա՛ն, մեռնիմ ձեր ձենիկին,

Ա՛յ կռունկներ, նըխշուններ,

Յարա՛ք տեսա՞ք իմ բալիկին,

Յարա՛ք խաբար չե՞ք բերել:

Բալիս կապին, բանտը դըրին,

Տարին եկավ, բոլորավ,

Խաբար չունիմ, դադար չունիմ,

Աչքս ճամփին ծով կըտրավ...

Արդյո՞ք 21-ը հասուն տարիք էր բանաստեղծի համար, այո՛, իսկ մոր տեսանկյունի՞ց... Ինչպես դիմանար այս իրողությանը Ապլան. «Երբ բանտից հետո առաջին անգամ մորս տեսա-սոսկացի, որքա՛ն նիհարել, ընկել, մանրացել, պզտկցել էր. էն մեծ, հսկա կինը մի բուռ էր դարձել. մեջքը վրա եկել ու կուզը դուրս ընկել... աչքերը մարել, երեսը պզտկցել...» (Հ. 244):

1897թ. ապրիլին Իսահակյանի բանտարկության ժամկետը (մեկ տարի) լրանում է: Թիֆլիսից գալիս է ազատ արձակման հրահանգը, Իսահակյանը ճշգրիտ գրի է առնում բանտում գտնվելու իր ժամանակը՝ «1896թ. մայիսից մինչև ապրիլի 17», գրի է առնում անգամ բանտի դեկավարների անունները. «բանտապետ Թուրք Ալապքիար աղա Սուլթանով, ժանդարմի նաչալնիկ Клыков, օգնականը Греков»: Իհարկե, առավել ցնծությանը կատարում է հետևյալ գրառումը. «Ես բանտում 16-րդ կամերումն էի. դուրս եկա 1897թ. 17 ապրիլի հինգշաբթի օրը, նախքան ճաշը»¹³:

Երկու շաբաթ անց, արդեն լիաթոք շնչած ազատության օդը, նա «Հիշատակարանում» գրում է. «Նոր կյանք, մի տարի մեռելությունից հետո – “Свобода, новая жизнь, воскресение из мертвых. Экая славная минута...” (Հ. 234):

Իհարկե, նոր կյանք, հրաժեշտ Զանգվի ափին տիրաբար փոխած Երևանի բերդի մոռյլ պատերին: Մեկ տարի մարդկային զրկանքների և տառապանքների աշխարհում, ինչքա՛ն է երազել բանաստեղծն այն օրերը, որ իր մեջքի ետևում կգոցվեն բերդի ծանր դռները... Բանաստեղծի ազատվելը լայն արձագանք

---

¹³ Բնագիրը՝ ԱԽԸԱ: Տպագրվել է առաջին անգամ՝ *Ավիկ Իսահակյան*, Ավետիք Իսահակյանը և ռուս գրականությունը, Ե., 1982, էջ 26:

գտավ ոչ միայն հարազատների, այլև հայկական տարբեր շրջաններում:

Պահպանվել են Իսահակյանի ընկերների մի քանի նամակները, ուր նրանք իրենց բերկրանքը և ուրախությունն են հայտնում բանտից դուրս եկած ընկերոջը: Եվ այդ նամակներում զգացվում է ժամանակակիցների վերաբերմունքը բանաստեղծի հանդեպ: Ահա գրում է Իսահակյան Մկրտչին Ալմաստի եղբոր որդին՝ Մկրտիչ Ղլտեյանը, Արգինայից (1897, 18 ապրիլի). «Յամշէիկի (կառապան – Ա.Ի.) բերանից լսելով մեր անգնահատելի Ավետիքի ազատվելը – անչափ ուրախություն պատճառեց թե ինձ և թե մերայնոց բոլորին» (ԱԻԸԱ):

Պարզ է, եթե լուրը անգամ արգինացի կառապանի բերանում է, ապա դա ողջ շրջապատին հայտնի լուր է: Ահա գրում է Իսահակյանի սիրելի և գաղափարական ընկերը՝ Վահանը <.....>. «1897թ. 24 մայիսի, Թիֆլիսից. Շատ ուրախ եմ ազատությանդ համար, երևակայում եմ, շատ տանջված կը լինես, ոչի՛նչ պիտի ասել և առաջ գնալ, ի՛նչ արած, եթե բռնակալները չը լինեին աշխարհում, բռնություն էլ խո՛չ էր լինի. շատ հետաքրքիր է իմանալ արդյոք Նիցշեի գաղափարները հիմա էլ իրագործելի ես գտնում կյանքի մեջ, թե՞... Ուզում եմ ասել հիմա ավելի մեծ տեղ բռնած պիտի լինի քո մեջ հեղափոխությունը, քանց ուրիշ մտքեր...» (ԱԻԸԱ):

Յուրաքանչյուրը այս նամակներից մի դրվագ է պարզում թե՛ բանաստեղծի և իր համախոհների ընդհանուր գործից, թե՛ բանաստեղծի տրամադրություններից, հոգեկան վիճակից: Ահա գրում է գյումրեցի իր հին ընկերը՝ Արշակը <.....>. «Ավո՛ ջան, անչափ է ուրախությունս ազատությունովդ, որ վերջապես ազատվեցար սանտամիզարայ դժոխային բանտից. ոչինչ

աշխարհ. այդ ալ կանցնի, միայն խնդիրն անիկե, որ պատիվ ունեցար կովելու և ինքդ կաշվիդ վրա փորձելու բանտային կյանքը... Քույրս պատմեց բոլոր խոսակցությանդ մասին և այդ պատմածեն ես գայն կեզրափակեմ, որ լիտիկ այտերդ զրկվել են իրենց կարմրութունից. նա միմիայն նկատել էր ֆիզիկական կազմութիւնը... Ի՞նչ փոփոխության է ենթարկվել հոգեկան քո սիրասուն ու զգայուն աշխարհը» (ԱԻԸԱ):

Այս նամակների շարքում Իսահակյանին անտարակույս ուրախացնում է Ս.Պետերբուրգում լույս տեսնող «Արաքս» գրական-գեղարվեստական հանդեսի գլխավոր խմբագիր Սիմեոն Գուլամիրյանցի նամակը: Մի մարդու, որն առաջիններից մեկը դեռևս 1893 թվականից («Արաքս», Գիրք Ա և Բ) սկսեց տպագրել երիտասարդ Իսահակյանի բանաստեղծությունները: Ահա ինչ էր գրում հարգարժան խմբագիրը. «Ս.Պետերբուրգ, 11 հուլիս, 1897... Ուրախ եղա, երբ Ձեր նամակը առա: Չգիտեմ անգամ թե ինչու Դուք բանտարկված պետք է լինեիք, համեմայն դեպս երևի փորձանքի զոհ եք եղած: Աստված բարին կատարե: Ուրախությամբ կգետեղեմ Ձեր գրությունները, դրկեք, ժամանակի համար անհոգ եղեք, միևնույն է, այս կամ մյուս գրքում: Խմբագրության համար ամենակարևորն այն է, որ օր առաջ ձեռքի տակ ունենա գրությունը... Ձեզ, եթե դրկած չեմ 1895-ի առաջին գիրքը, ուր տպագրված են Ձեր երկու ընտիր բանաստեղծությունները¹⁴, գրեցեք Ձեզ կղրկեմ իսկույն:

---

¹⁴ Բանասերի ծանուցում. Ս.Գուլամիրյանը նկատի ունի Իսահակյանի «Ես երգիչ եմ, երկնի քիթեռ...», «Իմ փերին» և «Իգիթ Մարդար» երկերը, որոնք տպագրվել են «Արաքսի» 1894 – 1895թթ. համատեղ համարում, Գիրք Ա, էջ 1 (շապիկին), 96, 114 – 116:

Հարգանքներով Ս.Գուլամիրյանց»¹⁵: «Արաքսի» շուրջ 12 տարիների հրատարակիչ-խմբագրի նամակը չէր կարող չոգևորել Իսահակյանին. նման նամակները խթան են դառնում ստեղծագործողի համար, և Իսահակյանն ուղարկում է մի շարք նոր բանաստեղծություններ, որոնք տպագրվում են «Արաքսում» 1897 և 1898թթ.:

Այս բարի մաղթանքներն ավետող նամակների շարքում կա նաև երկու նամակ Արտակ Դարբինյանից¹⁶, որը Իսահակյանի նեմարանական (երկու դասարան ցածր) ընկերներից էր, հայ ազգային շարժման ապագա անվանի գործիչ, Վանի նահանգային վարչության քարտուղար: Արտակ Դարբինյանը նույնպես, որպես գաղտնի հեղափոխական կազմակերպության անդամ, ձերբակալված է եղել և Իսահակյանի հետ միաժամանակ կրել կալանքը Երևանի բերդում: Բանտից դուրս գալուց հետո նա, որպես նախկին երեսելի ուսանող, աշխատանքի է անցնում Էջմիածնի Գևորգյան նեմարանում և սակայն մնում է ոստիկանական հսկողության տակ,

---

¹⁵ Նամակը պահպանվում է ԳԱԹ, Գաբեգին Լևոնյանի ֆոնդ № 2677:

¹⁶ Դարբինյան Արտակ Հակոբի, Նորգեղցի Սախո (1878 Վան – 1950 Փարիզ): Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը և դասավանդել այնտեղ: Հետագայում ուսուցիչ Սալմաստում (Իրան): 1897, 1904-ին բանտարկվել է: Գործել է ֆիդայիներ Սևքարեցի Սաքոյի, Վարդանի, Նիկոլ Դումանի հետ: 1915թ. Վանի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից: «Վան-Տուսպ» և «Հայաստանի ձայն» (Երևան – 1919 – 1920) թերթի խմբագիրը: Բանակցել է 1922թ. ՀՅԴ և Ռամկավար կուսակցությունների կողմից Անդրկովկասյան խորհրդակցությունում Արևմտահայաստանին օգնելու նպատակով, սակայն խնդիրը մերժվել է: Հաստատվել է բնակության Փարիզում:

ստորագրություն տալով էջմիածնից չբացակայելու մասին:

Ա.Դարբինյանի նամակները բացահայտում են նաև մի շարք հարցեր՝ կապված ժամանակի քաղաքական դրության, Իսահակյանի մոտակա ծրագրերի հետ, ինչպես և կարճ վերհուշեր բանտային շրջանից: Առաջին նամակը ուղարկված է էջմիածնից 1897 թվի ապրիլի 29-ին. «Ձեր (այսքան շուտ թե ուշ ասեմ) ազատության ես այնքան էի սպասում, թերևս որքան Դուք: – Ուրեմն այժմ ազատ եք, ուրեմն այն օրը, որին ցանկանում էիք – կլուսացնեք այժմ մեծ ազահությամբ: Արագածին արդյոք շուտով պիտի այցելեք: Ախ, որքան գեղեցիկ ժամանակ նոր կյանք ստացաք. նոր գարուն – նոր կյանք: Բայց ո՞ւր մնաց մեր Պ.Վարդանն – ա՛խ, ինչպես երևում է նա դեռ երկար պիտի տանջվի: ...Ձե որ Պ.Ավետիք, վանդակում հայտնում էիք Ձեր ցանկությունը – տեղս ուխտի գալու. ինչո՞ւ չեղավ – որքան ցանկանում էի ա՛խ մի ազատ մթնոլորտի տակ տեսնվեինք, կուշտ-կուշտ խոսեինք, որ թերևս կարելի լիներ բանալ Ձեր առջև սիրտս, որ վանդակի մեջ շղթայված էր շատ պինդ և չկարողացա բաց անել, մինչև հանկարծակի հեռանալս»: Նամակի վերջում Ա.Դարբինյանը գրում է, որ ինքը որոշել է Իսահակյանին նվիրել վերջերս Մոսկվայում տպագրված Խ.Աբովյանի «Վերք Հայաստանիի» շքեղ հրատարակությունը. «Ջարմանում եմ, մի նախագագում ինձ ազդեց – մտքիցս անցավ (թերևս Ձեր ոտանավորների ազդեցության տակ) Ձեզ նվիրել այդ յուր տեսակի մեջ անմահ բանաստեղծական երկը, Ձեզ, որ վանդակում նկատեցի սիրահար գրքերի՝ այնչափ, որչափ (թերևս) – Ներան» (ԱԽԸԱ): Եվ երկրորդ նամակը՝ ուղարկված նույնպես նեմարանից 1897թ. մայիսի 15-ին. «Ես այստեղից ըստ դատական հրա-

հանգի՜ն չեմ կարող առայժմ հեռանալ – նույնիսկ նեմարանում... Բանտից գալուցս մինչև այսօր դարձյալ երկու անգամ պրիստավի դիվանատուն կանչված եմ... վերջին անգամ մայիսի 1-ին էր, եկան դարձյալ մոտս նայեցին – կարծում էին թե հին թղթերս, որ ինձ էին հանձնել – պահել եմ և չեմ տալիս, այնինչ ես այդ թղթերը Երևանի նառապարհին արդեն ճեղքել էի:

...Ռոթան ազատված է 2700 ռուբլու երաշխավորությու՜ն տալով, իսկ երկուքը մնում են դեռևս: Խնդրեմ որոշ գրեցեք ինձ Ձեր մտադրությու՜նը. արևելք թե արևմուտք – կարծեմ թե այս, եթե այդ վնո՛ւի մեջ կը լինի մեր սիրելիի համաձայնությու՜նն էլ, թեև վստահ գիտեմ, որ նա հակառակ է արևմուտք գալո՛ւ, թեև ինձ համար առայժմ այդ ավելի ցանկալի է, կարծեմ արևելքում այժմ խառն դրությու՜ն է տիրում: Համենայն դեպս խնդրում եմ գրեցեք ինձ Ձեր վնի՜ռը: Առայժմ բացեք Ձեր կրծքի լայն դուռը և կուշտ ծծեցեք այն ազատ օդը, որ Արագածի երփներանգ ծաղկանց բուրումներից է գոյանում... Ուզում եք Անի գնալ – ա՛խ որքա՞ն սիրում եք ավերակները, բայց արդեն Անի՜ն հնացած ավերակ է: Անիից մի հսկա քայլ էլ առաջ քցեցեք և ի՛նչ սարսափելի տեսարան – մի ամբողջ ընդարձակ հովիտ Ձեր առաջ կը պատկերանա, որ ծածկված է սև ածուխից և գորշ մոխրից հյուսած մի անծայր սփռոցով – թեև Ձեր պլպլացող կուրծքը և թրթռացող քնարը կարող են Անիի ավերակների վրա մի տեսարան գտնել...» (ԱԻԸԱ):

Ա.Դարբինյանի նամակներից բերված հատվածները թերևս կարող են ունենալ ծավալուն մեկնաբանությու՜ններ, ակներև է, որ նամակագիրը շատ ճիշտ է հասկացել բանաստեղծի նախասիրությու՜նները և հայտնում է մի շարք կարևոր փաստեր իրենց կյանքից և մանավանդ մտադրությու՜ններից: Ինչպես երևում է

Իսահակյանին գրած հետագա նամակներից, բանտից դուրս գալուց հետո Իսահակյանը ստույգ մտադրությամբ է ունեցել անցնել (հավանական է Պարսկաստանի վրայով) սահմանը և միանալու Երկրում մարտնչող ազատամարտիկների խմբերից որևէ մեկին: Դա է ակնարկում Ա.Դարբինյանը, երբ գրում է «արևելք թե արևմուտք»: Այդ մասին Իսահակյանին գրում են նաև իր ընկերներից Սուրեն Ջանփոլադյանը, Վարդան Սաֆարյանը, Վահանը, իհարկե Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցը, որն ի դեպ ազատվում է բանտից նույն օրերին, ինչ և Իսահակյանը: Ահա սոսկ մեկ հատված Կադզվանում հայկական դպրոցում այդ շրջանում ուսուցիչ աշխատող գյումրեցի հին ընկեր Սուրեն Ջանփոլադովից 1897թ. օգոստոսի 4-ին Իսահակյանին գրած նամակից. «...«լեզալ» թե ոչ «լեզալ», ինձ համար միևնույնն է, ես քեզ եմ սպասում, իրարից հեռու մենք ոչինչ անել կարող չենք: Կմիանանք և այն ժամանակ ամեն բան յուր կարգով կգնա... Ավետիսին երկար համոզելուց հետո ճանապարհ եմ դնում դեպի Արեաց աշխարհը, նա իմ և քո մասին կը հոգա, տեղ կը պատրաստի և այն ժամանակ ես քեզ կսպասեմ: Եթե դու ցանկանում ես առանց նրան հենց վաղն ևեթ գնալ, համեցե՛ք, ես պատրաստ եմ» (ԱԻԸԱ):

Հիշենք Ա.Դարբինյանի ձևակերպած «արևելք թե արևմուտք» երկընտրանքը, որ բանտից դուրս գալուց հետո ճամփաբաժնի մի կարևոր հատվածում դրվել էր Իսահակյանի առջև: Մյուս «արևմտյան» ափից էլ կանչեր կային և ոչ պակաս սիրելի ու հարգանք վայելող ընկերներից: Ահա գրում է նրան Գեղամ Կոստանյանը Դրեզդենից. «1897, 19 սեպտեմբերի, սիրելի Ավետիք. ստացել եմ քո նամակներն, շատ շնորհակալ եմ, աշխատիր այդ կողմերից որքան կարելի է շուտ

ազատվել և գալ այս կողմերը ուսանել: Եթե մտածում ես
թե երբ գալ այս տեղանք – քան շուտ այնքան լավ:
Դրեզդեն ծանոթացա մեծապատիվ Հ.Մանանդյանի հետ,
միասին ճանապարհվեցինք Սաքսոնական Զվիցերիան,
հրաշալի տեղեր են: Քաղաք – գիտելիք: Այսօր ճանա-
պարհ ենք ընկնում դեպի Վեյմար – Լեյպցիգ – Հալլե.
Գեղամ Կոստանյանց»: Եվ նույն բացիկի վրա, վերջում՝
«Ողջուններ Հ.Մանանդեան» (ԱԻԸԱ)¹⁷: Սակայն, ինչ-
պես ցույց տվեց Իսահակյանի գործունեությունը, ճա-
նախընտրեց մնալ հայրենիքում, և միայն և միայն
տարվա վերջին վրա հասած աքսորի որոշումը կանխեց
բանաստեղծի մեկնումը Պարսկաստանի վրայով Արեաց
երկիր, ուր ծրագրել էին Սուրեն Ջանփոլադովի (Ջան-
փոլադ) և Ավետիսի հետ ստեղծել մի փոքր մարտական
խումբ:

Այս նամակների շարքում կուգեինք կարևոր մեջբե-
րում անել Սալմաստից Իսահակյանին 1897թ. հոկտեմ-
բեր 18-ին գրված, նույնպես ուսուցիչ, գաղափարական
ընկեր Ավետիսի նամակից. «Ես էլ, իսկապես, բավական
համակրեցի կուսակցությունների այն ուղղությանը,
որին վերջերս Սուրենը (Ջանփոլադովը – Ա.Ի.) համա-
կերպվել էր, իբրև լուրջ կուսակցություն և հեռուն
մտածող» (ԱԻԸԱ):

Խոսքը այստեղ ՀՅԴ-ի մասին է, որն օրըստօրե
ավելի էր ընդլայնում իր շրջանակները թե՛ բուն Հայաս-
տանում, թե՛ դրսի հայաշատ կենտրոններում: Ահա, այս-
պես սահուն երեկվա հնչականները կամ հնչականնե-
րին համակրող Իսահակյանի մոտ ընկերները սկսում են

---

¹⁷ Գեղամ Կոստանյանը Իսահակյանի մորաքրոջ որդին է, Շ.
Մատակյանի քեռին:

Հ.<ակոր> Մանանդյանը այն ժամանակ ուսանել է
Գերմանիայում, հետագայում հայ մեծ գիտնական-պատմաբան:

անցնել Հայ հեղափոխական դաշնակցության շարքերը, հանձին նրա տեսնելով ավելի մարտական ու եռանդուն, ավելի համարձակ ու հստակ քաղաքական կուսակցության, որը իր ստեղծման առաջին շրջանում՝ 1890 – 1896թթ., թերևս չուներ արմատական տարածայնություններ Հնչակյան կուսակցության հետ, սակայն Սասունի և Զեյթունի ջարդերից և կ.պոլսյան հայտնի դեպքերից հետո ընտրեց իր նշանաբանը միանշանակորեն՝ «Մահ կամ ազատություն»։ Անգիջում պայքար մինչև հաղթական ավարտ, ո՛չ մի համաձայնագիր կամ կոմպրոմիս թուրքական իշխանությունների հետ, ո՛չ թե սահմանափակ պայքար, հիմք ունենալով սոցիալական այս կամ այն ննշված խմբերը (գյուղացիության, բանվորության), այլ համազգային շարժում, համազգային պայքար, համազգային նպատակ։

Ի՛նչ պարզ և լավ էր շարադրել Ավետիսը (ապագա հերոս ֆիդայի, զոհված հայ-թուրքական բախումների ժամանակ)։ «Լուրջ կուսակցություն և հեռուն մտածող»։ Այս ճանապարհը ինքնաբերաբար, առանց ներքին պայքարի և կամ տատանումների պետք է անցներ և Խահակյանը, որի կյանքի ուղենիշային մի հատվածում՝ երկիր մեկնելուց առաջ, վրա հասավ Օդեսա աքսորվելու որոշումը։ Եվ սակայն ազատության կարճ շրջանը՝ 1897 թվի ապրիլից մինչև 1898 թվի ապրիլը, պիտի նշանավորվեր նրա կյանքում երկու լուրջ ստեղծագործական նվաճումներով։ Առաջինը՝ ազգային էպոսի տիպի պոեմի ստեղծման փորձը և երկրորդը՝ բանաստեղծությունների անդրանիկ գրքի լույս ընծայումը։

Գ. «ՄԱՍՍԱ ՄԱՆՈՒԿ». ԱԶԳԱՅԻՆ ԷՊՈՍԻ
ՀՈՒՆՈՎ, ԲԱՅՅ ԻՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՎ

Երբ լրացավ Իսահակյանի քսանամյակը, բանաստեղծը ծրագրեց նշանավորել այն մի մնայուն, մեծածավալ գործի ստեղծմամբ: Նա մի քանի ամիս էր, ինչ վերադարձել էր Գերմանիայից, հայրենիքում իրադրությունը լարված էր Արևմտահայաստանում տեղի ունեցած աննախադեպ ջարդերի կապակցությամբ: Հայաստանի՝ անկախության անհամարձակ պահանջներին Թուրքիան պատասխանում էր նորանոր ջարդերով: Բնականաբար ջարդերի ալիքը տակն ու վրա էր արել Արևելահայաստանի կյանքը, հասարակության խոհերն ու ծրագրերը: Բյուրավոր գոհերի հիշատակը արդար վրեժ էր պահանջում: Հենց այդ օրերին Իսահակյանը գրում է իր օրագրում. «1895, սեպտեմբերի 26, Թե բան է, գնացի Տանկահայաստան, իհարկե, լավ կուսումնասիրեմ հայությունը... կգգամ կյանքը խորը... Հետո կվերադառնամ... ու կգրեմ *խմբ* գիրքը... Ահա՛ իմ ձգտումը՝ անցնել փշերի ու ժայռերի միջով, ծովի ու կրակի, սով ու սրի միջոցով... Կեցցե՛ իդեալը, որին դիմում եմ...» (Հ. 191):

Արդ, ո՞րն էր հիշատակված «իմ գիրքը» – գիրք, որը պիտի լիներ Իսահակյանի յուրովի պատասխանը դարավերջի հայասպանության ծրագրված (պետականորեն հովանավորված) քայլի, գիրք, որը պիտի գրվեր արյան մեջ գալարվող ժողովրդի զավակի ձեռքով և ցույց տար ժողովրդին հնարավոր ելքը ստեղծված ծանրագույն իրավիճակից: Եվ նման գրքի իրագործումը կլիներ, ըստ 20 տարին նոր բոլորած (իսկ ռոմանտիկ խառնվածքի բանաստեղծի համար դա լուրջ հասակ էր) հեղինակի՝ իր կոչումը արդարացնող լավագույն կոժճանը: Այդ գիրքը, սակայն, բազում հանգամանքների պատճառով մենք

չենք գտնի հեղինակի կենդանության օրոք տպագրված երկերի շարքում: Պոեմը թեև ծանրակշիռ տեսք ստացավ և սակայն մնաց անտիպ, բանաստեղծի ձեռագրերի աշխարհում:

Դարավերջին ստեղծած Իսահակյանի երկերի շարքում առանձնանում է «Մասսա Մանուկ» վերնագիրը կրող մեծածավալ պոեմը, որի բնագրի եզրափակիչ էջում Իսահակյանը տալիս է հետևյալ ծանուցումը. «Այս էպոսը սկսել եմ 1895թ. հոկտեմբերից, բայց մի ամիս չանցած ընդհատել եմ – և նորից սկսել եմ գրել 1897 թվի մայիսից և վերջացրել եմ 1898 թվի հունվարի 13-ին, գրել եմ Ալեքսանդրապոլում և Ղազարապատում»¹⁸:

Եվ ինչպես ցույց են տալիս պոեմի բնագրերը, տարբերակներն ու սևագրությունները, այն գրվել է 1895 – 1898 թվականներին, ներառյալ և բանտային շրջանը, պարզապես բանտից հետո՝ 1897 թվի մայիսից, աշխատանքն ընթացել է առավել արդյունավետ: Պոեմը սկսում է նախերգանքը, ապա գալիս են չորս հիմնական ասքերը և վերջերգը, կառուցվածքը դասական է: Ամբողջական տեսքով պոեմը կազմում է շուրջ 4000 տող, որն անտարակույս Իսահակյանի չափածոյի ամենածավալուն գործն է: Ինքնագիր առաջին օրինակն ունի հետևյալ հեղինակային ընծայագիրը. «...«Դև Սուլթանն ու Մասսա Մանուկը – հայ գուսանի վիպասքը». նվեր Ավ. Մալ-ի անմահ հիշատակին»¹⁹:

---

¹⁸ «Մասսա Մանուկ» պոեմի ձեռագիրը իր բոլոր տարբերակներով և սևագրություններով պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ II – 254 – 261:

¹⁹ Անհրաժեշտ ծանուցում. Ավ. Մալ-ը Ավետիք Մալոյանն է, որը եղավ առաջին գոհերից մեկը կամավորական շարժման ստեղծման շրջանում:

Ազատամարտի կամավոր հերոսներից մեկին ուղղված ներբողն արդեն շատ բան է ասում այդ երկի բնույթի մասին: Սակայն դեռևս հետազոտենք բանաստեղծի ձեռագրերը: Ինչպես ցույց է տալիս ընծայագրի տեքստը, պոեմը ունեցել է ըստ առաջին տարբերակի ավելի ծավալուն վերնագիր՝ «Դև Սուլթանն ու Մասսա Մանուկը հայ գուսանի վիպասքը» ըստ բնագրի (ԳԱԹ, ԱԽՖ № II – 257), Իսահակյանն ունեցել է վերնագրի մի քանի տարբերակներ՝ «Հայ գուսանի վեպը», «Մասիսի, Մասսա Մանուկը», ապա վերջնական վերնագիր է ընտրել «Մասսա Մանուկը», ըստ որում, նա երկար մտորել է և երկի ժանրի անվան շուրջ էպոս, պոեմ, վիպերգ և ի վերջո կանգ առել Վիպասքի վրա:

Առաջին տեղեկությունները «Հիշատակարանում» ակնարկած «Իմ գրքի» մասին մենք քաղում ենք Նիկոլ Աղբալյանին (1898 թվին) բանաստեղծի գրած նամակից. «...Բոլոր հոգով պիտի կենտրոնանամ այն մեծ նյութի, գործի վրա, որ անունը, <<Յոթ օր ապատում, յոթ գիշեր անապատում>> եմ դրել, որտեղ պիտի մտցնեմ բոլոր իմ հիմարություններն ու ոչ հիմարությունները... Շա՛տ-շատերի մոտ եմ կարդացել այդ գրվածքի կոնսպեկտն ու մշակված կտորները, և բոլորն էլ գովել են... Մենակ այդ պիտի գրեմ և վերջ տամ գրելուս և գոհ կլինեմ, որ մեռնիմ... (Հեղափոխական էպոսիս թեման շա՛տ հետաքրքիր է)» (VI, 22):

Այժմ բերենք մեկ վկայություն ևս այն անձանց շարքից, ում կարդացել է պոեմը և արժանացել խրախուսանքի: Ըստ որում այդ անձը ոչ այլ ոք է, քան

Յավոք, այլ ընծայագիր չի դրվել պոեմի առանձին մասերի հրատարակության ժամանակ և ոչ էլ այդ մասին ասված է պոեմի ծանոթագրություններում (տես *Ավ.Իսահակյան*, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. II, էջ 110 և էջ 311):

Դերենիկ Դեմիրճյանը. «...Նա ձեռնարկել էր գրել ինքնաստեղծ մի էպոս՝ «Դև Սուլթանը և Մանուկ Հայաստանը» ...Ավետիքը գրել էր նախերգանքը, բավական շատ բան նաև բուն մասերից: Կարդաց: Դա մի շքեղ բան էր: Եվ կարող եմ վկայել, որ ինչքան հիշում եմ, և չեմ սխալվում, Ավետիքի պոեզիայի մեջ անգամ՝ արտակարգ ու ինքնատիպ երկ էր: Ափսոս, որ էպոսը կորավ, թե՛ գողացան և լույս չտեսավ: Ես կվերադառնամ այլ առիթով այս էպոսի տպավորությանը, նրա ոճին և առանձնահատկություններին, սակայն, որքան հիշտ է իմ տպավորությունը (ես մի փոքր վստահ եմ այդ տպավորության), այդ էպոսը բոլորովին այլ ոճ ուներ, քան «Մհերն» է, և բոլորովին առանձին տեղ էր բռնում Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ»²⁰:

Դեմիրճյանը մատնանշում է երկի հիմնական ջիղը՝ «ինքնաստեղծ մի էպոս»: Եվ դա այդպես էլ կա, և այս հանգամանքն է առավել նշանակալից դարձնում այս երկը, Իսահակյանի մի նոր ֆենոմենը: Քանզի էպոսները հեղինակները չեն ստեղծում, այլ ժողովուրդը: Իսկ ահա քսանամյա Իսահակյանը խիզախում է կերտել «ինքնաստեղծ» մի էպոս, ազգային ավանդույթով, բայց պոետական արվեստի իր ճամփով: Այնքան զորեղ էր նրա սերը էպոսի հանդեպ, և այնքան մեծ ցանկությունը հակահարված տալու թուրքական զավթիչին, որ նա աներկբա դիմում է էպոսի ժանրին՝ այս վիթխարի ու դժվարագույն ասպարեզում ասելու իր խոսքը: Իրոք, նա զգում էր հրատապ պահանջը թարմացնել «Սասնա Մռերի» մայր էպոսի պատգամը, Սասունցի Դավթի և Մսրա Մելիքի մենամարտը յուրովի ներկայացնել՝ հանձնա իր հերոսի՝ Մանուկ Հայաստանի մարտնչող

---

²⁰ Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Հուլիս, 1963, էջ 201:

սիմվոլի՝ Մասսա Մանուկի և օսմանյան կայսր Աբդուլ Համիդի երկվորյակի՝ Դև Սուլթանի բախման: Ինքնին հրաշալի է մտահղացումը, և բանաստեղծին հաջողվում է ոչ պակաս կատարյալ չափով գեղարվեստական կյանք տալ իր այդ ծրագրային մտահղացմանը: Սերը դեպի ժողովրդական բանահյուսությունը, դեպի էպոսն ու դյուցազներգությունը մանավանդ առաջին շրջանում պայմանավորել է Իսահակյանի արվեստի բնույթը, մոտեցումը գրական գործին:

«Սասնա Մոեր» էպոսը Իսահակյանի համար եղել է ոչ թե գուտ գրական-բանահյուսական կոթող, այլ մի հազվագյուտ պատուհան՝ ուղղված դեպի հայ ժողովրդի հոգեկան աշխարհն ու մտածելակերպը, դեպի ազգային էությունն ու ազգային իդեալները: Եվ բնական է, երբ նա միջոց էր որոնում ստեղծելու իր գիրքը, իր «հեղափոխական էպոսը», որը պիտի ազդարարեր հայ ազատամարտի անհրաժեշտությունը ժողովրդի հենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար, նա աներկմիտ դիմեց էպոսի ժանրին: Տվյալ դեպքում կարևորվում է էպոսի հիմնական հերոսի կերպարի ստեղծումը: Հայ բանահյուսությունը Իսահակյանի առաջ պարզել էր էպոսի հերոսի դասական օրինակներ՝ հանձնինս Սասունցի Դավթի և նրա որդու՝ Փոքր Մհերի, ինչպես նաև Վիշապաքաղ Վահագնի և շղթայված Արտավազդի, բայց քանի որ ըստ իր բովանդակության «Մասսա Մանուկը» հեռանում էր «Սասնա Մոերի» պատմական շրջանից, և պատումը վերաբերում էր հայ իրականության արդիական ժամանակաշրջանին, ապա պարզ է դառնում, որ Իսահակյանը չէր կարող իր վիպասքի համար փոխառնել «Սասնա Մոերի» հերոսներին (այս դեպքում նա չպետք է դուրս գար էպոսի ծոերի հայտնի շրջանակներից): Եվ Իսահակյանը

ստեղծում է իր նոր հերոսին՝ հանձին Մասիսի Մանուկի՝ Մասսա Մանուկի, որն ըստ Իսահակյանի, խորհրդանշն էր Մանուկ Հայաստանի, նոր Հայաստանի: Իսկ որ ուժն էր դա, եթե ոչ խտացված կերպարը ազատամարտի ելած նոր քաղաքական ուժերի, այն է՝ և՛ Հայդուկային շարժումը, և՛ ՀԹԴ, և՛ ՍԴՀԿ: Սրանց գաղափարների մարմնավորումն էր Մասսա Մանուկը: Այնպես որ որոշված էր ապագա երկի ձևը՝ էպոս, հերոսը՝ նոր Հայաստանի խորհրդանշն Մասիսի զավակը, հերոսի նստավայրը – Աթոռքը՝ Սիս-Մասիսը, հայոց երկրի կենտրոնը, իսկ գործողությունները տեղի են ունենում Արևմտահայաստանի պատմական հատվածներում: Բացարձակ դյուցազնական ծագում ունեն և՛ Մանուկի ձին՝ Հրեղենը, և՛ զենքը՝ Թուր Հավլունին: Էպոսի ավանդական ձևին սակայն տրվում է նոր բովանդակություն, իսկ բովանդակությունը արդի (հեղինակի ժամանակաշրջանի) հայ պատմական իրականությունն էր, այն իրավիճակը, որ բախում էր ամեն հայի դուռը: Եվ զարմանալին այն է, որ դեռևս չստեղծած իր առաջին հայդուկային երգերը, քնարերգու բանաստեղծը ձեռնամուխ է լինում էպիկական լայն կտավի երկի ստեղծմանը, ինչպես ասացինք, այնքան մեծ էր սերը էպոսի հանդեպ, որ Իսահակյանը որոշեց իր սեփական էպոսը կերտել: Եվ այդպես էլ գիտեին Իսահակյանի շրջապատում, որ նա էպոս է գրում, նամակներում ընկերները խնդրում էին՝ «էպոսից հատվածներ ուղարկիր»: Մենք չենք կարող պնդել, որ հենց սկզբից Իսահակյանը մտադիր էր կերտել էպոս, սկզբում ավելի փոքր հատվածներ էին, առանձին երգեր, բայց գնալով մտահղացումը պարզվեց, և նա անցավ մեծ կտավի:

Ռոմանտիկ բանաստեղծի ուժը քնարական առանձին բանաստեղծություններն են, և աջգլխիք շատ հաճախ,

որպես բանաստեղծական շարքեր, ընդգրկվում են էպոսի կառույցի մեջ, դրանով թե՛ քնարական հնչեղություն տալով ստեղծագործությանը, թե՛ ամրացնելով նրա կառույցը: Եվ սակայն չի կարելի պնդել, որ «Մասսա Մանուկը» առանձին բանաստեղծություններից և շարքերից կազմված մի պոեմ է: Ոչ, սա մեկ անքակտելի միասնություն է, ոչ մի բանաստեղծություն չի գրվել ինքնանպատակ, այլ յուրաքանչյուրը իր զգայուն մասնակցությունն է բերում՝ ստեղծելու համար ապագա բազմագույն և բազմերանգ վիպերգությունը: Վստահ կարող ենք ասել, որ Իսահակյանի՝ 1895 – 1898թթ. կերտած լավագույն բանաստեղծությունների մի զգալի մասն ընդգրկվել են «Մասսա Մանուկի» կազմի մեջ, ինչպես օրինակ՝ «Զյունն իջեր, դիզվեր...», «Դառնանք ու պագնինք...», «Ավա՛ղ, ավա՛ղ, հայոց աշխարհ...», «Մայրի կ, ինչո՞ւ Արաքսն էսպես...», «Ուռիները մազերը կախ...», «Հազար-հազար տարիներ...»: Շատ տարիներ անց վերոհիշյալ բանաստեղծությունները և էլի մի քանիսը պոեմից Իսահակյանը կտպագրի Փարիզում լույս տեսնող «Վերածնունդ» ամսագրում (Հատվածներ պոեմից) ենթախորագրով (խմբ. Ա.Զոպանյան, «Վերածնունդ», 1920):

Պոեմի նախնական վերնագրերից մեկն էլ եղել է «Յոթն օր ապատում և յոթը գիշեր անապատում...», այն մասը, ուր նկարագրված են Մասսա Մանուկի շրջագայումները օսմանյան լծի տակ հեծծող Արևմտահայաստանի շրջաններում: Վիպասքի առաջին բնագրի հենց առաջին էջում գրված է՝ «Յոթն օր ապատում և յոթ գիշեր անապատում...», ըստ երևույթին սկզբնական շրջանում Իսահակյանը մտահղացում է ունեցել այդ

վերնագրի ներքո առանձին երկ գրել, սակայն հետո միահյուսել է այն «Մասսա Մանուկին»:

Դարձյալ կուզենայինք ընդգծել մի հանգամանք. պոեմը գրվեց մի ժամանակ, երբ Հայաստանում շոշափելի կերպով զգացվեց քաղաքական կյանքի զարթոնքը, Արևմտահայաստանում՝ հայդուկային շարժման ծավալումը, Արևելահայաստանում՝ քաղաքական, ընդհատակյա կուսակցությունների ստեղծումը և դրանց գործունեությունը՝ ուղղված Արևմտահայաստանի ազատագրական պայքարին: Այս ընդհանուր ընդվզումի մթնոլորտին ավելացնենք երիտասարդ բանաստեղծի, երիտասարդ նիցշեականի հոգեվիճակն ու հոգու փոթորկումները: Ուր ավելի տեղին և ժամանակին կարող էր գործել նրա երևակայած Հերոսը-Հենին-Գերմարդը, եթե ոչ էպոսատիպ պոեմի ընձեռող դյուցազնական-միֆական իրավիճակների մեջ, թերևս այն, ինչը հնարավոր չէր իրագործել կյանքում, կարելի էր արտահայտել վիպասքի էջերում, այն, ինչի մասին երազում էր զօր ու գիշեր Իսահակյանը՝ թուրքական բռնապետության տապալումը, խորտակումը, ոչնչացումը:

Ով ավելի լավ, քան Դավիթ Սասունցու հետնորդը՝ Մասսա Մանուկը, կարող էր իրականացնել այդ գերխնդիրը: Ժամանակին նույն մտադրությամբ էլ հայ ժողովուրդը հյուսել է իր ազգային էպոսը:

Եվ այսպես. «Մասսա Մանուկը» եղավ հայ ազգային բանաստեղծի առաջին պոեմը՝ գրված ազգային էպոսի ավանդներով, սակայն ոչ թե դյուցազներգության նյութի հիման վրա, այլ հայ արդիական պատմության: Առաջին մեծածավալ կտավը, որ պիտի հնչեցներ ազատամարտի գորեղ կոչը: Պոեմ՝ ազգային զարթոնքի, պոեմ՝ մարտահրավերի: Պոեմի առաջին պատկերը,

Ավետյաց Երկրից եկած թափառական գուսանի
պատմությունը մեզ տանում է 1894 – 1895թթ. կոտո-
րածների ողբերգական իրականությունը.

Ա՛խ, Հայաստան, դրախտ աշխարհք,
Դառավ շիվար, աչքը՝ խավար.
Ջարն ու չարոցք բախտը կապեց,
Մութն ու մթար դեմքը ծածկեց,
Հայոց գետերն արուն-վարար,
Ակն ու աղբյուր պղտոր բոր,
Ծառ ու ծաղիկ չորցան, երվան,
Էլ դաշտերում վարդ չմնաց...
...Էլ ոսկեսերմ արտ չմնաց,
Ավեր դառան, ավար եղան...
Մեր հանդերում սրնգի տեղ
Յաթաղանն է հիմի գնգում,
Ջորքերի հետ սև գելերն են
Մեր կալերում գուլում ոռնում,
Խաս հավքերու ծիվ-ծիվի տեղ
Քոռ բուերն են վայո՛ւմ, վայո՛ւմ...
Վարդ աղջկերք ու կանանչ տղերք
Էլ հանդ չեն երթա,
Անուշ տաղերով լեռ, ձոր չի թնդա,
Գերընդու անուշ զնգոցն անցավ,
Ժանգը կերավ խոփն ու մանգաղ...
...Թույնը մաշեց մեր սրտերը,
Դարդը սևցուց մեր օրերը,
Մեր սրտերն արուն ծով կապեց,
Հայոց աշխարհքն դառավ հայուն
Սուրբ գերեզման:

Սկսած XIX դարավերջից մեր ժողովրդի մեջ մեծ տարածում ուներ «Մայր Հայաստան» գեղարվեստական կտավը՝ ստեղծված թերևս անանուն մի ժողովրդական նկարչի կողմից: Ժամանակներ կային, որ հագվագյուտ հայի տուն կգտնեիր, որ այդ պատկերը կախված չլիներ: Իսահակյանն էլ յուրովի արձագանքել է ժողովրդական տարածում գտած այդ պատկերին՝ «Մասսա Մանուկում» տալով դրա չափածո արտացոլումը²¹, դրանով իսկ շեշտելով գրվածքի անմիջական կապը իր ժամանակի հետ:

Էս ուռինե՞րն են գլուխ քաշ գցած
Ու մագերն արձակ տխուր կսգան,
Թե՞ ես եղնիկն է մեջ քարանձավին
Վիրավոր կմնջա...
Ա՛խ, էս մեր մայրն է տխուր, սգավոր
Մայր Հայաստանին...
Տարիք-դարեր մեր աչք նամփին
Էդ սուրբ ծնունդին՝ հալանք-մաշանք:

Հայրենիքը պատկերող շարքերն ուղղակի բացառիկ են, այսպես կարող է գրել միայն այն հեղինակը, որին ինքը՝ ժողովուրդն է ընտրել որպես իր երգերի ու վերքերի արտահայտիչ: Ահա ինչպես է նա ներկայացնում Մասսա Մանուկի ծնունդը:

---

²¹ Բանասերի ճշտում. Ջարմանալի է, որ մինչև օրս ոչ ոք հայ գրականագետներից չի նկատել այս հանգամանքը, երբ բանաստեղծը իր երկում արտահայտում է ժողովրդի կողմից սիրված նկարի էությունը:

Մեկ էլ թնդաց Սիս ու Մասիս,
 Շարժան Հայոց լեռներն ամեն,
 Մութ ծմակը գիլ-գիլ գոչեց,
 Գետ ու գետին զարգանդ ընկան...
 Ամեն տեղեն որոտ գոռաց,
 Հայ աշխարհը դղորդ ընկավ,
 Ամպերն նորեն դիպան իրար,
 Ամպի ծոցեն կայծակ վազեց...
 Մութ ամպերը քաշվան հեռու,
 Շափաղ դիպավ Մասըսա ճակտին,
 Մարմանդ իջավ ոսկու փոշին,
 Շողք ու ճանաչեց ցփնեց չորս դին,
 Սար ու դարեր լուսով ցողեց
 Մայր Հայաստանի դեմքը պայծառ,
 Աչք ու ունքը – գոհար աստղունք,
 Գրկին – Մանուկ Հայաստան,
 Արևամանուկն մեջ մոր գրկին
 Լույս կժպտար դեմ Մասըսին՝
 Շաղփ ու շափաղ հայոց աշխարհքին...

Իսահակյանի նախասիրած խորհրդանիշ կերպար-
 ների շարքին են պատկանում Արաքս (Արագ) գետի,
 Ազատության Զանգի կերպարները, հիշենք հայտնի
 բանաստեղծությունները, սակայն դրանց մենք առաջին
 անգամ հանդիպում ենք «Մասսա Մանուկ» պոեմում:
 Պատանին հարցում է անում մորը.

– Մայրի՛կ, ինչո՞ւ Արաքսն էսպես
 Օր ու գիշեր տխուր կուլա...

Մոր պատասխանը.

– Ո՛հ, մի՛ հարցուր, սիրո՛ւն որդի,
Մեր աշխարհի ցավն էլ կուլա,
էն արցունքն է մեր մեծ վշտի,
Որ դարերով դառն կուլա...

Նույնպես և հարցում է անում Զանգի վերաբերյալ.

– Մայրի՛կ, էս ի՞նչ զանգ է անտես,
Գլխիս բոլորք կըորոտա.
Հուր թևերը արծըվի պես՝
Սրտիս միջին թևին կուտա...²²

Մոր և որդու զրույցի մեջ գծագրվում է մեր ժողովրդի նակատագրի ներկայիս ծանր ու օրհասական վիճակը: Այլ կերպ չի ստեղծվում էպիկական հերոսի պատկերը, նա, ում ժողովուրդն է ծնել իր փրկության համար, պետք է ողջ եռթյամբ թրծվեր-թաթախվեր այդ ժողովրդի կյանքով, բախտով, իր աչքով տեսներ, իր հոգով զգար: Ահա պատանու առաջին խորհրդանիշ երազը Արևմտահայաստանի վերաբերյալ.

Ու երազներ տխուր ու սև
Հայոց երկրի մութ սարերեն
Գալիս էին իրար ետև.

---

²² Բանասերի ծանուցում. Մասսա Մանուկի յուրաքանչյուր խոսքի մեջ, յուրաքանչյուր նկարագրի մեջ խորացվում է կամ նրա էպիկական կերպարի բնորոշ մեկ գիծը և կամ նրա բերած պատկերների մեջ արտացոլվում է Հայրենի երկրի ճակատագրի մի բեկորը: Սա է էպոսի ստեղծման հիմնական առանձնահատկություններից մեկը:

Մերկ ու քաղցած ավեր գեղեր,
Շարան շարքեր գերեզմաններ,
Ամեն մի ծառ – կախաղան,
Էնոնց բոլորք – բորենիներ
Գալիս էին իրար ետև,
Խոլ ու խոլոր, տխուր ու սև,
Ու կրծոտում սիրտը Մանկան...

Իսահակյանի գերխնդիրն է՝ էպոսի պատշաճ գեղարվեստական ձևերի մեջ ցույց տալ հայ ժողովրդի ներկայիս ծանր վիճակը, ներառյալ Երկրում տեղի ունեցած ջարդերն ու ավերումները, ներառյալ ամայացած ու բնաջնջված գյուղերն ու տարածքները, ներառյալ մեծ գաղթի նամփան և այդ ողբերգական իրականությանը զուգահեռ՝ նոր ոտքի ելնող-ուճացող հայ ազատագրական պայքարը: Այս գերխնդիրն իրականացնելու համար իրոք պահանջվում էին էպոսին բնորոշ թափ ու եռանդ, ծավալուն համայնապատկերներ, երևակայության գորեղ նախրանք, ժողովրդի կյանքի ներկան խորհրդանշող իմաստուն սևեռումներ, քաղաքական վիճակի նիշտ գնահատումներ և հեռուն գնացող կանխատեսումներ ու ծրագրեր: Իրոք նա իր առաջ դրել էր գերծանր խնդիր: Եվ սակայն նա այլ կերպ չէր կարող (տվյալ շրջանում, երբ իր հայրենիքի մի մասը արյան ու տառապանքի մեջ էր) մոտենալ գրական գործին, ինչպես ինքն է խոստովանում՝ վիպասքի տողերում. «Սազը չէր թողնում՝ կտրին դառնայի, թուրը չէր թողնում՝ գուսան դառնայի»:

Եվ իհարկե, անկախ այն գիտակցությունից, որ ինքը արևելահայ հեղինակներից առաջինը խիզախեց ստեղծել ազգային-ազատագրական պայքարի նոր էպոսը, նա մի տևական ժամանակահատված ապրեց ու ոգևորվեց իր

«ինքնաստեղծ» երկով, հայրենասիրական պարտքի կատարման գիտակցությամբ: Ստեղծվող երկն էլ իրոք համահունչ էր նրա ծրագրին՝ նախ՝ ծավալը, հիշենք՝ ամբողջությամբ Վիպասը շուրջ 4000 տող է, Հայաստանի (հիմնականում՝ Երկրի) պատկերների առատությամբ, հայրենի բնության ու բնաշխարհի փայլուն իմացությամբ, ժողովրդի հոգեկան վիճակի նշմարիտ արտահայտմամբ, Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ ունեցած գաղափարների հագեցվածությամբ և հայ ազատամարտի ներկա փուլի պատկերներն ու դրվագներն արտացոլելու եզակի կարողությամբ: Եվ այս ամենն իրականացվում էր՝ չխախտելով ժանրի օրենքները, այն է՝ հեքիաթային պատմելաձև, չափազանցումներ, այլաբանական փոխակերպումներ: Եվ այս ամենը՝ բացառիկ էպիկական շնչով, խոշոր ընդհանրացումներ կերտելու վարպետությամբ:

Ահա մինչ Դև Սուլթանի դեմ վճռական մարտի բռնվելը՝ Մասսա Մանուկը որոշում է մեկ անգամ ևս գլել-անցնել իր սիրասուն Երկրի վրայով.

Հրեղեն ձին հուր թևերով
Արծիվներեն արագ թռավ,
Նեմրուք սարեն թռավ Տավրոս,
Տավրոսեն հասավ Սեպուհ,
Խութեր, մութեր ու Բալ հովիտ,
Մանուկն անցավ, մեկ-մեկ նայեց,
Տեսավ՝ հայ գեղերեն,
Թռնիրներեն մուխ չէ ելնում,
Հայու տներ՝ հայու վրա փլած, իջած,
Սև ագռավներ տան շեղջերին:
...Նորեն թռավ, Բյուրակն անցավ,

Վարդ հովիտ ու Մշո դաշտ,
Հասավ Սասուն, Անդոկա սար.
Տեսավ Սասուն – եմ սուրբ սարերն՝
Կտրիճներու ունն ու բունն՝ հողին հավասար,
Ակն ու աղբյուր արուն-վարար:
Տեսավ Մուշը – մշուշն ավեր,
Հայ ժողովուրդ անջուր, անհաց,
Կես – կենդանի, անթաղ մեռած,
Արածանին արծաթ ծամերով
Մեջ Գրգուռին կգոգոռար
Վրեժ – բողոք:

Նախ՝ այս վիպասքում արևելահայ բանաստեղծներից երիտասարդ Իսահակյանն առաջինն է արտացոլում հայրենի հողերից սրով քշված, հայրենի տնից բռնի արտաքսված իր հազարավոր հայրենակիցների վիճակը, որոնք բռնել էին գաղթի ճամփաները, ճամփաներ, որ եկող XX դարում պիտի անբաժան մասը կազմեին հայոց նակատագրի.

Թռավ նորեն, անցավ Սիփան,
Ավեր, մոխիր կտրեց անցավ
Սուկա հասավ,
Տեսավ բանձրից քարվան-քարվան,
Իրենց շորն ու շերթը շալկած,
Քրտնքի մեջ ահով, դողով
Ելեր կերթան մեր ու մանուկ, ծեր ու առույգ.
Ա՛խ, վա՛խ, իրենց տնեն-տեղեն,
Հայրենիքի անուշ ծոցեն
Ելեր, փախեր, գաղթ կերթան,

Ետ կնայեն խոց աչքերով՝
 Բոցն իրենց տան ու գեղի
 Ամպերն են այրում-կիզում
 Բոցը ճամփին է լույս տալիս
 Անտուն, անտեր գաղթողներուն...
 – Մնա՛ք բարև, մեր հոր օջախ,
 Մեր հայրենիք՝ ավեր, ավար,
 Կերթանք օտար դուռ ու աշխարհ,
 Ոտներս կերթա, սրտերս չերթար.
 ...Գլխի՛ն փլչի Եղըզ-քյոշքը,
 Հայու տուն չմնաց...

Այս տողերն ասես գրվել են ոչ թե 1895 – 97թթ., այլ 1915թ. Մեծ եղեռնի շրջանում, երբ հիմնիվեր ավերվեց ողջ Արևմտահայաստանը, և մի ամբողջ ժողովուրդ բռնեց գաղթի ճամփաները: Ի՞նչ էր սա, եթե ոչ բանաստեղծի հանճարեղ կանխագագում: Սակայն խոսքը կրկին տանք Մասսա Մանուկին.

Տեսավ Մանուկն, հուզվեց սիրտը,
 Վշտով, լացով ու գայռույթով,
 Կանգնեց, ենոնց ետնուց կանչեց:
 – Սիրո՛ւն մարալ, նշխո՛ւն եղնիկ,
 Ո՞ւր կփախնիք մեր սարերեն...
 Մեր սարերու խոտն է ծաղիկ,
 Ամպն է արոս Վանա ծովեն:
 Հայ ախպրտի՛ք, հայ քուրիկնե՛ր,
 Ո՞ւր կգաղթեք մեր մոր գրկեն...
 Մեր ձորերու ջուրն է կաթնոտ,
 Հովը Սիփանա պրակեն:

Համբերեցե՛ք, քի՛չ էլ տարեք,
Սուրբ Վրեժի օրը հասավ,
Մեր սարերու պես մեծ սիրտ եղեք,
Ամուր, հաստատ ու անասան՝
Սուրբ կովի փողն է հնչում,
Կովինք, մեռնինք մեր սուրբ հողում:

Բնականաբար, տեղի սղության պատճառով ես սոսկ ընտրած հատվածներն եմ այստեղ բերում, բայց հար և նման կտորները շա՛տ-շա՛տ են Վիպասքում, և ինչպես Մասա Մանուկի սրտում է ուռնանում վրեժի գաղափարը, այնպես էլ Վիպասքն ընթերցող ամեն հայի մոտ: Ինչպես ասում են, այն ազդում է ժողովրդի հոծ զանգվածների գիտակցության վրա, և այն գորեղ կազմակերպչական ուժ ունի: Այո, դարավերջին մենք հազվադեպ կգտնեինք հայ հեղինակի մի այլ կտավ, որն ուղղակի գինված պայքարի գաղափարը հռչակեր.

Մանուկն դարձավ հայոց գորքին,
Թուր-Հավլունին շարժեց, ասավ.
– Իմ ազիզ քաջե՛ր, իմ ախպերնե՛ր,
Մեր կարոտած հազար տարվա
Օրերու մեծ օրը հասավ.
Սլացե՛ք առաջ, ջախեցե՛ք, ջախջախե՛ք,
Կովե՛ք քաջի պես, քաջի՛ պես ընկեք.
Մի անգամ նայեք Ազատ Մասիսին,
Էլ ետ մի նայեք, առա՛ջ ու առա՛ջ.
Վառե՛ք, բորբոքե՛ք քաջերու սրտեր,
Մի անգամ մեռնինք, քան ամեն անգամ,
Անվախ նայեցե՛ք մահի աչքերին,

Ու մահը ձեզնեն հեռու կփախնի,
Զար թշնամուն կերթա, կգտնի...

Եվ գալիս Մասսա Մանուկի ռազմակոչի տակ հավաքվում են. «Հարյուր հազար ու հազարներ, հազար ու բյուր անչափ հայեր... Ծեր ու առույզ, կտրին տղերք, զինված, վառված, եկան, եկան, Ծով կապեցին ալիք-ալիք Ու ծովացան շուրջը Մանկան»:

Երանի այսպես լինել իրականում, այսպես է ցանկանում հեղինակը. ջարդը, ավերումը, կոտորածն ու սպանող իրական էին, բայց ահա համազգային, համընդհանուր դիմադրությունը մնում էր որպես բարի ցանկություն: Այն պահից, երբ Մասսա Մանուկը ձեռնամուխ է լինում իր գորքի ստեղծմանը, համաժողովրդական ապստամբության դրոշը բարձրացնելուն ողջ Հայաստանով մեկ, իրականությունը մնում է ետին գծում, և առաջ է գալիս միֆը, լեգենդը, անուրջը:

Երբ Իսահակյանը գրում էր այս տողերը, քաղաքական կյանքը ապրում էր նոր ակեղծում: Երկրում ստեղծվել և գործում էին ֆիդայական բազում ջոկատներ, Կովկասում օրըստօրե նոր թափ էր առնում Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը: Գրողի, հայրենասեր գործչի պարտքն էր ժողովրդի առավել լայն խավերին ոտքի հանել, տալ պայքարին ոչ թե մասնակի, այլ համաժողովրդական բնույթ: Այն, ինչը բանաստեղծը երազում էր տեսնել իրականության մեջ, կյանքում, վառ երևակայությամբ իրականացրեց իր գեղարվեստական երկի էջերում: Իհարկե, նպատակ ունենալով, հույս տաձելով, որ շատ շուտով իր հերոսին՝ Մասսա Մանուկին, կհետևեն զանգվածները, և պայքարը կստանա համաժողովրդական բնույթ: Իսկ մինչ այդ, իր կոչը՝ «Ի զեն» հեղափոխական պոեմում. (իրոք և այդ իմաստով

երկը կարելի էր համարել հեղափոխական, այսինքն՝ կարծրացած, մեռյալ իրականությունը հեղափոխող գործ), լրիվ երևակայության ուղորտին չէր պատկանում, այդ կոչը սկսել էր թևածել հայրենիքով մեկ:

Դիմադրությունն ու ազատամարտի առաջին զարկերը, այն գերմարդ հերոսները, որոնց կերպարի հետ Իսահակյանը կապում էր իր հույսերը հայրենիքի ապագայի վերաբերյալ, իրենց գործը սկսել էին արդեն, ծավալել էին Արեաց երկրում, հայոց զարթոնքն արդեն իրականություն էր: Եվ այս հանգամանքն էլ առանձնահատուկ ընդգծվում է պոեմում, մեկ անգամ ևս նրա իմաստը կապելով մեր դարաշրջանի հետ:

Եվ այսպես, «Ի զեն» կոչի տակ հավաքված ժողովրդին Մանուկը տանում է մարտի.

Քաջերն ամեն հյուսվան

Բաշերի հետ ձիերի,

Փոթորկի պես քար ու քարափ

Դողորդ գցին ու սլացան,

Խումբ-խումբ, դաս-դաս, բանակ-բանակ

Կովի դաշտերն սլացան...

Արդեն իսկ հաջորդ հատվածը, ուր հերոսի մայրն ու ժողովուրդը օրհնում են կովի գնացած Մանուկին ու նրա ընկերներին, որոշակի պարզում է, թե ովքեր էին Ազատամարտի անդրանիկ հերոսները, և թե ում դեմ էին նրանք կովի ելել:

Իրական մարդկանց անունների հիշատակումը էպոսի այս հատվածում արդեն աներկբա կապում է երկը Հայաստանի պատմական իրականությանը, դարձնում վիպասքը ոչ թե վերացական, միֆական երկ, այլ մի

ստեղծագործություն, որը ողջ էությանմբ կապված է իր ժողովրդի պատմական դարաշրջանի հետ, և ճիշտ կլիներ այն անվանել հայոց ազատամարտի ժամանակակից էպոս: Սա է հենց բանաստեղծի ակտիվ մասնակցությունը պատմության արդի փուլին, և ժողովուրդն էլ իր հերթին առավել ծարավ էր այսպիսի մի երկի, այն, որ ավետում էր Իսահակյանը, իր անունից չէր միայն, այլ ժողովրդի, այդպես մտածում էր ամեն մի հայրենասեր հայ.

– Դառնանք ու պագենք
Սուրբ հողը Հայոց աշխարհի,
Երկնուց-գետին՝ եղ չափ երկեն՝
Արև մաղթենք
Մասըսա քաջ Մանուկին,
Որ գնաց դեմ Սուլթանին, բռնավորին.
Մասըսա քաջերին, կտրիճներին,
Որ թողին խոփն ու մանգաղ,
Դեմ բռնության թռան անվախ,
Կրակի պես, հեղեղի պես
Դեմ վազեցին
Հորդաներուն, դև դահիճներուն,
Փաշաներուն ու բեկերուն,
Աղաներուն ու շեյխերուն,
Ալ-Համիդի սև ասկյարին,
Գել ու գազան դյուշմնի դեմ:
Արև մաղթենք մեծ քաջերուն –
Անդրանիկին ու Վարդանին,
Զուլալ աղբյուր են Սերովբին...
Հազար-հազար են կտրիճներուն,

Որոնք համար ու թիվ չունեն...
 Քաջ ու անվախ վալադներուն,
 Գիշերվա աչք եղ քաջերուն,
 Որոնք ճամփու լեզուն գիտեն,
 Ամեն, ամեն ֆեղահներուն,
 Որ լուս կուտան ու թիվ չունեն,
 Ապրա՛ծ կենան, կանանչ արև
 Պայծա՛ռ մնան:

Եվ վերջապես բուն կոիվը: Այստեղ ևս, ինչպես «Սասնա ծռերում», կենտրոնական տեղը հատկացված է հակառակորդ բանակների առաջնորդների բախմանը, ինչպես որ Սասունցի Դավթի և Մըսրա Մելիքի մենամարտն էր: Ամեն բան այստեղ ընթանում է ժանրի օրենքներով: Դև Սուլթանն օսմանյան ուժերի հավաքական կերպարն է, Մասսա Մանուկը՝ հայկական: Որոշիչը լինում է այս երկու հակադիր ուժերի մենամարտը, և առավելության է հասնում Մասսա Մանուկը: Թեև Վիպասքում այդպես էլ նրան չի հաջողվում իսպառ ոչնչացնել թշնամուն: Այդպես էր և իրականության մեջ: Սակայն Իսահակյանի երկում ճակատամարտը չի սահմանափակվում միայն այս երկու կերպարների բախումով: Նա իր գորեղ երևակայությամբ մարտի էր տարել ողջ ժողովրդին: Նրա երկում ընթանում է իրոք համաժողովրդական ճակատամարտ, նա մարմնավորել էր իր երազանքը: Սա այն որոշիչ մարտն էր, որ պիտի տար Մանուկ Հայաստանը ընդդեմ իր դարավոր թշնամու, արդեն իսկ դարավերջին, արդեն իսկ առաջին համատարած ջարդերից հետո (1894 – 1895թթ.): Ահա այսպես էր տեսնում հայոց այդ վնոորոշ մարտը բանաստեղծը.

Ու էնոր ետնուց հանց հերսոտ ծովեր՝
 Ափերեն ելած վազում են ալեծեծ
 Գոռգոռալով ամպերեն զիլ.
 Գոչգոչալով հեղեղներեն զիլ,
 Հանց սար ու ժեռ փլչել, գալիս են,
 Հանց ծմակ-անտառ շառաչելով
 Թռչում են-վազում, թռչում են - շաչում:
 Էս Մասըսա քաջերն են գլուխ-գլխավորներ,
 Թիկունքներին հայ կտրիճներ, հայ ֆեղահներ,
 Ջորքեր ու վաշտ, դաս-դաս, խումբ-խումբ, բանակ-բանակ,
 Ձիավորներ հազար, հազար ու հազարներ,
 Ոտավորներ հազար, հազար ու հազարներ,
 Գերանդավորներ հազար, հազար ու հազարներ,
 Մուրն-բահով հազար, հազար ու հազարներ,
 Իրենց հետ բերում են հայու հազար տարվա
 Վրեժն ու ցասումներն ահավոր...

Այս պատկերներն իրոք որ արժանի են ազգային
 էպոսին: Ինչ էր այդ, եթե ոչ համաժողովրդական ելույթ,
 սա և՛ հայոց այրուձին է, և՛ աշխարհագորը, այն
 միասնական ուժը, որի կարիքն այնքան զգում էր մեր
 ժողովուրդը: Հիրավի, այդպիսի պատկերներով կարելի
 էր նկարագրել Սարդարապատի հերոսամարտը (1918թ.),
 երբ ողջ Հայաստանը ոտքի ելավ ընդդեմ ոսոխի: Այսպես
 էր տեսնում քսանամյա բանաստեղծը հայոց վնոորոշ
 նակատամարտը հեռավոր 1897 թվականին.

Ու շարքերը բյուրավոր,
 Ալիքներով բյուրածուփ
 Իրար վրա փլան ու խրվեցին իրարու մեջ,
 Անապատը հիմքեն դողաց

Ու երերաց ու դողդողաց,
Ավազներու փոշին ելավ,
Ծածկեց արև, երկինքն առավ,
Ու փոշու մեջ գորքերն կորան...

Այս տողերը Իսահակյանը գրում էր հավատով, որ մի օր այսպես է լինելու: Նա նաև իր ասքում ուղղակի հիշատակում է այն կուսակցության նշանաբանը, որն ուժ ու հավատ էր տալիս հայ մարդուն՝ վեր ելնելու ստրկացված վիճակից: Այդ նշանաբանը, ի վերջո, նշանավորում է և ողջ հայության տենչանքը.

– Ազատ Մասըսա Մանուկն եմ ես,
Հայու ծով-վրեժի սուրբ թուրն եմ ես,
Դև, իմացի՛ր, ուխտս է մի՛նակ երկնքի տակ
Կամ դու պիտի լինես, կամ թե չէ՝ ես:
Հետս են եկել հազար ու բյուր ու բյուրավոր
Կտրին քաջեր, կայծակեն ու հրեղեն...
Մենք եկել ենք անվախ, անահ,
Մեր դրոշակն է բոցեղեն՝
– Ազատություն կամ թե չէ մահ,²³ –
Մանուկն ասավ ու Թուր-Հավունին
Շարժեց թե չէ՝ ամպը-զամպը մեջեն կիսեց...

Երիտասարդ բանաստեղծը, երբ գրում էր իր էպոսը, կենթադրե՞ր արդյոք, որ այդ կոիվը, այդ պայքարը նշանավորելու է հաջորդ՝ XX դարը, և որ այն այդպես էլ չի ստանա իր լուծումը: Կմտածե՞ր նա արդյոք, որ այն հարցը, որը նա շոշափեց իր խորաշունչ երկում՝

---

²³ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության նշանաբանը:

«Հայկական հարց» անվան տակ, կլինի իր ողջ կյանքի ուղեկիցը: Շատ տարիներ անց Իսահակյանը գրականագետ Արամ Ինճիկյանի հետ իր անավարտ ու անտիպ գործերի մասին զրուցելիս անդրադարձել էր նաև «Մասսա Մանուկ» պոեմին. «– Դա էպոս է այնպես, ինչպես գերմանական Նիբելունգները, ֆրանսիական Ռուլանդը: Գուսանը պատմում է մեր ժողովրդի պայքարը սուլթանիզմի դեմ, ժողովրդի տառապանքն ու հերոսությունը:

Ոչ մի կողմի հաղթանակով չեմ վերջացնում, երկու դարավոր թշնամի ուժեր նստած են Մեծ Լեռան երկու կողմում, դեմ-դիմաց և ակնդետ սպասում են վերջին, օրհասական կովին...»²⁴:

Պոեմի ստեղծման և վերը բերված խոսքերի միջև ընկած էր մոտ կես դար ժամանակահատված: Եվ բանաստեղծը այդ էլ է ակնարկում, որ այս դարավոր թշնամիների միջև ոչինչ չէր փոխվել: Երբ դարավերջին գրվում էր «Մասսա Մանուկը», առավել, երբ այն ենթարկվեց վերամշակման 1908 թվին, դեռևս հույս կար, որ օսմանյան բռնատիրությունը կարող էր հիմնովին կործանվել, ինչպես որ նրան մարախն էր գցել Մասսա Մանուկը.

Չար Սուլթանը իր չարի հետ,
Մահիկի հետ, բյուր մահերու հետ
Յոթը տակ գետինն անցավ...
Ու գետնի մութ խորերեն
Ահռիկ նվաղ ու տնքաց.
Ու նվում է ու տնքում է մինչև էսօր:

---

²⁴ Արամ Ինճիկյան, Ավետիք Իսահակյան (Հանդիպումներ, հուշեր), Երևան, 1977, էջ 232 – 233:

Եվ բանաստեղծին պարզ էր, որ քանի կլինի այդ թշնամին, մեր ազգը չի կարողանա լիաթոք շնչել, ինչպես որ ինքն էր գրել. «Հազար տարիներ և մինչև այսօր թաթարն է նստել մղձավանջի պես մեր կրծքի վրա, մեր շունչն է խլել» (Հ. Ե. 82):

Մեր ազգի հարատևման հեռանկարը Իսահակյանը կապում էր թուրքական բռնատիրության կործանման հետ, որը, թվում էր, թե ահա կիրագործվեր, հեռու չէր ժամը, մանավանդ Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին շրջանում, երբ Անտանտը պարտության էր մատնել Գերմանիային, և որոշվել էր մասնատել Թուրքիան (որպես պետություն-չարիք) մի շարք եվրոպական տերությունների միջև: Իհարկե, երբ ստեղծվում էր «Մասսա Մանուկը», այս ամենը դեռ շատ հեռու էր և կարող էր ընկալվել սոսկ որպես հայրենասեր բանաստեղծի բաղձանք.

Էլ չի ելնի Սուլթանը վեր,
Հոգեվարքի նվոցն է դա.
Մեծ դևերը ուշ կսատկին,
Հանգիստ կեցեք, քիչ էլ կանցնի՝
Էս նվոցը մութն ու դաժան
Աշխարքեն կկտրվի:
Սուլթանն իր արևն ձեզ կբաշխի,
Էն պահ կելնի արևն հայոց
Կանանչ-կարմիր,
Հուրնի-հրեղեն,
Հայու արևն արդարության, ազատության,
Իրավունքի, եղբայրության՝
Ծիր-ծիրանի, նոր ու նոնի
Նոր արև...

Եվ ի՞նչ ապագա էր տեսնում բանաստեղծը իր հայրենիքի համար՝ պայծառ, լուսավոր, արդար ու ազատ...

Թուրքիայից բացի նոր Հայաստանի դեմ դավում են և ուրիշ պետություններ՝ Դև Մորուսը, Դև Ֆռանկը, Դև Ինկիզը և Դև Գերմանը: Բոլորին ահ ու սարսափ էր պատճառում Մանուկի գորացումը, վերելքը.

Էնոր ահեղ ձեռն հասավ
Հար Ինգլիզ, հար Լամսթ...
Ուր որ հասավ, դղորդ ընկավ,
Ազգեր, աշխարհք լսեցին ձեռն ու դղորդ
Ասին՝ հեռուներ ժաժք ելավ, սարեր փլան:

Եվ Դև Սուլթանի հրահրումով բոլոր մեծ Դևերը ժողովի են հավաքվում. նստում ու խորհում, թե ինչպես հաշվեհարդար տեսնեն օրըստօրե ուժեղացող Մասսա Մանուկի հետ, ինչպես կասեցնեն նրա հգորացումը: Եվ որոշում են, որ Մանուկին տապալելու միակ միջոցը արյան մեջ նրա լոգանք ընդունելը պիտի լինի: Հարազատ ժողովրդի արյուն-լոգանքը, միայն այսպես հնարավոր կլինի կասեցնել Մանուկի աճը, նրան պարտության մատնել: Ահա այսպիսի հանցավոր ծրագիր են մշակում Մեծ Դևերը: Կարելի է միայն զարմանալ Իսահակյանի հանճարի կանխատեսության վրա: Այս կանխատեսումն էլ համարյա իրականացավ...

Մեծ ստեղծագործությունը մեծ կանխատեսումների և մեծ իրականացումների նախաշառավիղն է միշտ: «Մասսա Մանուկը» բացառություն չէրավ:

Առանձին տեղ է հատկացվում Իսահակյանի պոեմում «Հայոց արշալույս» խորհրդանշանային պատկերին: Սա վաղվա Հայաստանի խորհրդանշանն է, որի

համար մեր հերոսները կռվեցին, անհամար զոհեր տվեցին, սակայն չհրաժարվեցին իրենց իդեալից: Սա և մեր հերոսական պատմության մարմնացումն է, որը լույս և ճամփա է տալիս ներկա սերունդներին: Սա վերջապես Մասիսի պես մեր ազգի հարատևության խորհրդանիշն է.

Ազատ Մասըսա բանձր գլխին
Արշալույսն հայոց գահ է դրել
Արևելքի ոսկեհուռ դարբասներին՝
Շքեղ, հրաշագեղ, վարդ ու պուրպուր,
Հազար-հազար գոհար ու հուր՝
Արշալույսն է ծագել Հայոց –
Մեկտեղ հյուսած հազար տարվա
Մեր չծագած արշալույսներեն.
Արշալույսն հայոց ծով ծիրանի
Երկինք-գետինք լույսով վառեր,
Հայոց աշխարհ ավաստ դառեր...

Քանի որ կենդանության օրոք Իսահակյանը չհրատարակեց պոեմը, այսօր դժվարանում ենք ասել, թե վերջնական տպագրության տեքստը պատրաստելիս ինչ կառուցվածք կունենար այն, ինչպիսին կլինեիր նրա եզրափակիչ մասը: Այս հարցերը մնացին անպատասխան, քանզի բանաստեղծը այդպես էլ ձեռնամուխ չեղավ երկի հիմնական խմբագրմանն ու մշակմանը, թեև բանաստեղծի ձեռագրերը ցույց են տալիս, որ նա անգամ 1943թ. դեկտեմբերի 31-ին անդրադարձել է պոեմին, 2 թերթիկների վրա գրել իր մտադրություններն ու ծրագրերը պոեմի վերաբերյալ, վերնագրելով իր գրածը՝ «Հայկական ազատամարտ» (Դև Սուլթանը և Մասսա Մանուկը): Դա եղավ վերջին անդրադարձը իր առաջին

մեծածավալ կտավի: Բնական է, որ հարց է ծագում, ինչո՞ւ Իսահակյանը չտպագրեց պոեմը: Յուրաքանչյուր մեծ գրողի ստեղծագործական աշխարհում կան երկեր, որոնք պիտի ինչ-որ գաղտնի շղարշի տակ մնան: Իսահակյանը օղեսյան աքսորից առաջ կասկածներ ունենալով, որ իր արխիվը կարող են խուզարկել, քաղաքից մեկնելուց առաջ պոեմի ձեռագիրը թաղում է Գյումրիի հայրական տան բակում, այնուհետև ձեռագիրը չի հայտնաբերում: Տարիներ անց այն գտնում է եղբոր որդին՝ Իսահակ Իսահակյանը, և իր ձեռքով արտագրում պոեմի մի զգալի մասը (74 – 119-րդ էջերը): Իսկ 1908 թվին Իսահակյանը արտագրում է ամբողջը (ԱԻՖ, N II – 255), որը կազմում է 220 էջ: Այդ վիճակում ևս նա երկը լիովին ավարտված չէր համարում և մտադրություն ուներ մեկ անգամ էլ դրան անդրադառնալ: Եվ սակայն մեզ թվում է, թե առավել որոշիչ հիմնական պատճառներն էին. առաջինը՝ տարված լինելով մեր ազգային էպոսով, նա վաղուց էր ծրագրել մշակել նրա նյութերից մեկը. «Շատ վաղ ժամանակից սասունցիների էպոսը զբաղեցրել է իմ ուշադրությունը», – գրել է Իսահակյանը: Եվ արդեն 1900 թվականների սկզբներից նա քայլ առ քայլ նյութեր էր հավաքում, ծրագրեր կազմում իր ապագա պոեմի՝ «Սասմա Մհերի» վերաբերյալ:

«Սասմա Մանուկը» մնաց բանաստեղծի գգրոցներում, որպես վաղ շրջանի խիզախում: Իսկ «Սասմա Մհերի» հրատարակումից հետո նա կարծես նպատակահարմար չէր գտնում տպագրել «Սասմա Մանուկը», մի գործ, որի վրա ինքը թերևս դեռ շատ պիտի աշխատեր, և մի գործ, որ բանաստեղծի կարծիքով գեղարվեստի տեսակետից ակնհայտորեն կզիջեր «Սասմա Մհերին»: Ինչևիցե, բանաստեղծը խորհում էր, որ «Սասմա Մանուկը» կամ պիտի տպագրվեր «Սասմա Մհերից» առաջ,

կամ մնար արխիվում, ինչպես որ եղավ: Եվ երկրորդ՝ հայ ժողովրդի քաղաքական նակատագրի հանգամանքները ևս անբարենպաստ եղան պոեմի համար, ո՛չ ցարական ինքնակալության օրոք, ո՛չ էլ խորհրդային կարգերի ժամանակ հնարավոր չէր հայ ազատամարտին նվիրված պոեմի ամբողջական հրատարակումը:

Այսպիսին եղավ այդ գործի նակատագիրը: Սակայն տարբեր շրջաններում Իսահակյանը չէր հրաժարվում պոեմն ավարտելու, այն ժողովրդին ներկայացնելու մտահղացումից:

Դեռևս 1898 թվին օդեսյան աքսորի շրջանում Իսահակյանը «Հիշատակարանում» անում է հետևյալ գրառումը. «Գրելու եմ երկու խոշոր, մեծ, գրանդիոզ երկեր-պոեմաս, որ ամփոփե հայկական շարժումը... և «Նոր ուխտս», Ավետարանս՝ «Յոթն օր ապատում...»։ դրանցից դուրս մանր-մունր լիրիկ, իդիլական կտորներ» (Հ. 257): Եվ վերջին՝ 1943 թվականի դեկտեմբերի 31-ի գրառումը, այն միտքն է հայտնում, որ ներկա դյուցազնությունը մեր հին օրերի դյուցազնության արձագանքն է, որի հրեղեն ոգին գալիս է «Մասսա Մանուկից» և անմար է հայ ժողովրդի սրտում:

«ԵՐԳԵՐ ՈՒ ՎԵՐՔԵՐ»՝ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅ ՊՈՆԶԻԱ

Ի՞նչ է բանաստեղծությունը –
դու ինքդ ես այդ:
Ավ. Իսահակյան

Ա. ԳՐՔԻ ՍՏԵՂԾՍԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպես մարդիկ, այնպես և գրքերն ունենում են իրենց ճակատագրերը:

Հայ գրականության պատմության մեջ ուրույն ճակատագիր ունեցող գրքերից մեկը դարձավ Ավետիք Իսահակյանի առաջին գիրքը՝ «Երգեր ու վերքերը»: Հիրավի, այն ժամանակ՝ 1897 թվին, երբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի Բեյբության փողոցի վրա գտնվող իր համեստ տպարանում բնիկ գյումրեցի Գեորգ Սանոյանցը տպագրության էր պատրաստում երիտասարդ համաքաղաքացու՝ Սահակ աղայի կրտսեր որդու՝ Ավետիք Իսահակյանի գիրքը, նա չէր էլ ենթադրում, որ այսուհետև հայրենի գրի պատմության մեջ հավիտյան մտնելու է իր փոքրիկ տպարանի անունը: Եվ դարից ավել աշխարհի այս կամ այն անկյուններում հրատարակվող հայ գրականության մատենագիտական ցանկերում, տեղեկատվություն, հանրագիտարաններում՝ հիշատակվելու է «Ալեքսանդրապոլ տպարան Գեորգ Ս.Սանոյանցի» անունը: Գուցե Գյումրիում միայն մի մարդ է հավատացել իր գրքի հաջողությանը: Եվ դա ինքն էր՝ Ավետիք Իսահակյանը: Նա, ով արդեն շուրջ տասը տարի գրում էր, որ արդեն հասցրել էր երկու տասնյակից

ավելի բանաստեղծություններ տպագրել հայ պարբերական մամուլում, և որն իր ետևում ուներ թե՛ լայացիզյան համալսարանի ուսման տարիները, թե՛ կալանքի տարին Երևանի բերդի զնգաններում:

Գիրքը իհարկե նշանավորում էր Իսահակյանի մուտքը գրական աշխարհ, սակայն ինքը՝ հեղինակը, բնավ նորելուկ չէր գրականության մեջ:

Բազում բանաստեղծական շարքերի կողքին նա արդեն գրել էր իր «Հեղափոխական էպոսի»՝ «Մասսա Մանուկի» առաջին տարբերակը, գրել էր հարյուրից ավել բանաստեղծություններ, արձակ լեզենդներ և գրույցներ, հարյուրավոր էջեր «Հիշատակարանի», համառոտագրել Նիցշե և Շոպենհաուեր, գրել փիլիսոփայական էսսեներ, թարգմանություններ կատարել եվրոպական դասականներից:

Հենց նույն «Երգեր ու վերքեր» գրքում լույս տեսած 55 բանաստեղծություններից 21-ը տպագրվել էին հայ պարբերականներում՝ «Տարազ» և «Աղբյուր» (Թիֆլիս) ամսագրերում, Վիեննայի «Հանդես ամսօրյա»-ում և Ս.Պետերբուրգի Հայկական «Արաքս» տարեգրքում՝ 1892 – 1897 թվականների ընթացքում: Իսահակյանն արդեն հեղինակ էր 40 կտոր տպագրված երկերի: Ըստ որում հեղինակ էր և ուրույն բանաստեղծական շարքերի՝ «Ժողովրդական մոտիվներ», «Դատըրկյուն աշուղի խաղեր», «Հատուկտոր թերթեր իմ օրագրից», «Արձակ բանաստեղծություններ», «Mozaik» և այլն: Եվ այդ գրվածքների մեջ բազում էին այնպիսի մնայուն արժեքներ, որոնք գրքից գիրք տեղ գտան Իսահակյանի բոլոր հատընտիրներում, ինչպես օրինակ՝ «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...», «Մի՞թե պիտի թողմին, թռչնին...», «Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ...», «Նվեր մայրիկիս» («Հայրենիքես հեռացեր եմ...»), «Սի՛րտս երկինք ե...»,

«Ես երգիչ եմ – երկնի որդի...», «Բինգետլ», «Օխտր սարով հեռո՛ւ քեզենեմ...», «Արևն հասավ սարի գլխուն...», «Մանկալ ես – բեզարած ե՛ս...», «Դարդս լացե՛ք, սարի սմբուլ...», «Իմ փերին» բանաստեղծությունները:

Մինչ «Երգեր ու վերքերի» լույս տեսնելը, Իսահակյանի գրական գործունեությունը աննկատ չէր անցել: Նրա մասին, ճիշտ է, ոչ լայն շրջաններում, բայց արդեն խոսում էին, վիճում ու հուլյսեր տածում: Այս հանգամանքը ընդգծել է «Երգեր ու վերքերի» առաջին գրախոսը՝ Նիկոլ Աղբալյանը. «Ովքեր հետևում են մեր պարբերական հրատարակություններին, նրանց ծանոթ է անշուշտ պ. Իսահակյանի անունը, որ 4 – 5 տարի է արդեն ինչ տպում է իր բանաստեղծությունները «Տարագում», «Արաքսում» և «Աղբյուրում»: Ընկերների ու գրականությունը սիրողների փոքրիկ ու նեղ շրջաններում նրա մասին խոսում էին, նրան հետևում էին, կարդում, անգիր էին անում նրա ոտանավորները, վեճ ու զրույցի նյութ էին դառնում նրա շնորհքն ու գրվածները, որոշ կարծիք էին կազմում նրա մասին»¹:

Դեռևս Գերմանիայում սովորելու շրջանում 1894 թվականին Իսահակյանի մոտ միտք է հղանում իր գրածները հրատարակել առանձին ժողովածուով:

Այնուհետև գալով հայրենիք, նրա մտահղացումը կարծես մոտ է դառնում իրականացում, սակայն կալանքը մեկ տարով հետաձգում է գրքի հրատարակման գործը, և միայն բանտից հետո և Օդեսա արքայապետից առաջ ընկած կարճ հատվածում՝ 1897-ի ապրիլից մինչև 1897-ի տարեվերջը, նա հասցնում է իրականացնել իր բաղձանքը:

---

¹ Նիկոլ Աղբալյան, «Երգ ու վերք»: Տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1898, № 6, էջ 840:

Այժմ հակիրճ առաջին գրքի վերնագրի մասին:

Մեզ թվում է, որ Իսահակյանը հանճարեղ ձևով է կայացրել վերնագրի ընտրությունը՝ «Երգեր ու վերքեր»: Օրագրային գրառումներից մեկում մենք վերնագրի վերաբերյալ հանդիպում ենք նրա հետևյալ խորհրդածությանը, «1897, նոյեմբերի I տասնօրյակ. Գրքիս վրա գրել՝ «Անմոռաց Շուշիկին»: Գրքի մյուս երեսի վրա այսպես. «Շուշիկի սերը մի խոց-վերքի պես այս վեց տարի է ընկել է սրտիս մեջ, և ես միշտ տանջվում եմ նրա ցավով, այդ ցավով եմ կլանված. ոչ պարապում եմ, ոչ աշխատում, ոչ ապագայիս վրա մտածում: Եվ արտասահման զուր գնացի» (Հ. 246): Այս տողերի վերաբերյալ Իսահակյանագետ Արամ Ինճիկյանը «Հիշատակարանի» ծանոթագրություններում գրում է. «Գիրքը իր առաջին ժողովածուն է՝ «Երգեր ու վերքեր» (Ալեքսանդրապոլ, 1898թ.), որն այդ ժամանակ տպագրվում էր: Մեզ անհայտ պատճառով Իսահակյանն իր այդ մտադրությունը չի կատարել» (Հ. 458): Թվում է, թե այդ «պատճառն» այնքան էլ անհայտ լինելու հիմքեր չունի: Չէ՞ որ գիրքը վերջին հաշվով Շուշիկին էր նվիրված, ասենք և այն, որ հենց Ջարոյին նվիրած բանաստեղծությունների քանակը ցրքում ավելի էր, քան Շուշիկին: Եվ արդյոք ինչքան հարմար կլիներ Գյումրիի պես մի քաղաքում ամուսնացած կնոջ գիրք ներբողել: «Հիշատակարանից» բերված գրառմանը նախորդում է ևս մեկ խոստովանություն, որը շատ բան պարզ է դարձնում. «Շուշիկի սերը ինձ վերք տվեց. այդ վերքի թարմ ժամանակը ես մահամերձ եմ. հիմա այդ վերքը՝ համաշխարհային մրմուռ, անուշ և տխուր...» (Հ. 245):

Մեզ թվում է, որ այս գրպոման մեջ արդեն թաքնված կա ապագա գրքի վերնագիրը, հենքը: Բնական է, որ գիրքը չէր կարող ուղղված լինել սոսկ մեկ անձի, ինչքան էլ այն մեծ հետք թողած լիներ նրա կյանքում: Գրքի հրատարակումից դեռևս չորս տարի առաջ գրած իր մի բանաստեղծության մեջ երիտասարդ Իսահակյանն ամենայն անմիջականությամբ խոստովանել էր.

Ես երգիչ եմ – երկնի որդի,
Ես գանձ չունիմ – լե՛ռ ու բե՛ռ,
Ես սիրում եմ ծաղի՛կ, աղջի՛կ,
Ծաղկի բուրմունք, կույսի սեր,
Ես սիրում եմ մրմո՛ւնջ – տրտո՛ւնջ,
Տանջված սրտի ե՛րգ ու վե՛րք...²

Ահա սա է նշանավոր վերնագրի սկզբնաղբյուրը: Հեռու գնալ պետք չէր. Իսահակյանը վերցնում է բանաստեղծության վերջին տողի եզրափակիչ խոսքերը և ներկայացնում հոգնակի թվով՝ «Երգեր ու վերքեր»: Սակայն ինչքա՛ն տեղին և ինչքա՛ն դիպուկ: Այս բառերն ունեն ներքին հանգավորում, կրում են կարևոր իմաստային նշանակություն և վերջապես բացահայտում են գրքի էությունը: Եվ պատահական չէ,

---

² Բանասերի մեկնաբանում – Այս բանաստեղծությունը ըստ ինքնագրի գրված է 1893 թվի ապրիլի 3-ին Ալեքսանդրապոլում, տպագրվել է առաջին անգամ՝ «Արաքս» պատկերազարդ տարեգիրք, Ս.Պետերբուրգ, զիրք Ա, շապիկի երկրորդ էջին հատուկ նկարազարդումով: Տեքստը բերում ենք՝ «Երգեր ու վերքեր», 1898:

«Երկնի որդի» տողը – հետագա տեքստում վերափոխվել է «Երկնի թիթեռ»:

որ գրքի և ընդհանրապես Իսահակյանի պոեզիայի առաջին մեկնաբանը՝ Նիկոլ Աղբալյանը, իր նշանավոր հոդվածը «Մուրնում» (1896, № 6) վերնագրել էր «Երգ ու վերք»:

Երբ Ավետիք Իսահակյանը մուտք գործեց գրական ասպարեզ, իսկ դա պետք է համարել 1891 – 1893 թվականները, երբ նրա առաջին բանաստեղծությունները լույս տեսան Թիֆլիսի «Տարազ» և «Աղբյուր» ամսագրերում, հայ պոեզիան որոշ իմաստով լնացում էր ապրում: Երկնակամարում թևածում էին Ռ. Պատկանյանի, Ս. Շահագիրի, Ղ. Աղայանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Ալ. Մատուրյանի անունները: Այդ անուններից յուրաքանչյուրը մեծ դեր է խաղացել հայ գրականության զարգացման գործում, սակայն պետք է ասել, որ նրանց ստեղծագործությունը որոշ իմաստով արդեն կտրված էր ժողովրդի կենդանի կյանքից. դա բացատրվում էր առաջին հերթին այդ ստեղծագործողների թե՛ թեմաների պահպանողականությամբ, թե՛ լեզվի որոշակի խրթնությամբ, գրաբարյան ձևերի հագեցվածությամբ, քարացածությամբ: Նոր ժամանակները պահանջում էին նոր գաղափարներ, նոր անուններ: Այդ Հովհաննես Թումանյանը և Ավետիք Իսահակյանն էին («Երգեր ու վերքերով»), որ դարավերջին կատարեցին արմատական վերափոխում նոր շրջանի հայ գրականության պատմության մեջ, իրենց նոր գաղափարներով ու նոր լեզվական մտածողությամբ, ինչին կարոտ էր հայ ընթերցողը, և նրանց ստեղծագործությունն ունեցավ վիթխարի նշանակություն ժողովրդի գիտակցության ձևավորման գործում: Նրանք հաղթահարեցին հայ իրականության հետ կապ չունեցող կլասիցիզմը, գրքաբույր գրաբարը, պոեզիայի փքուն, երկարաշունչ

ձևերը, վերականգնելով հայ միջնադարյան բանաստեղծության քնարական էությունը, պատկերավորությունն ու հնչեղությունը: Մոտեցան հայ ժողովրդի հոգևոր ակունքներին, բացահայտեցին հայ արվեստի ազգային էությունը, ստեղծեցին զուտ հայկական, կենդանի կամուրջ ձգելով մինչև միջնադարի հանճարներ: Վալերի Բրյուսովը ըստ արժանվույն գնահատեց այն վիթխարի նորարարական գործը, որ դարավերջին կատարեցին Թումանյանն ու Իսահակյանը (նիշտ է, իր բնութագրի մեջ նա տալիս է նաև Հովհ. Հովհաննիսյանի անունը, որն անշուշտ իր դերը խաղաց բանաստեղծության բնաշրջման գործում, սակայն հիմնորոշ որակը բերեցին Թումանյանն ու Իսահակյանը):

«Պոեզիա Արմենիի» գրքի առաջաբանում Բրյուսովը գրել է. «Այդ երեք բանաստեղծները կազմում են հայ գրականության երկնակամարի առավել պայծառ «եռաստեղությունը», և նրա պատմական ուղիներն ընթանում են այդ գրողների ստեղծածի հունով: Հայ պոեզիայի հետագա զարգացումը պետք է լինի, և այդպես այն կա իրականում, նրանց հիմնած սկզբունքների զարգացման մի մասը, նրանց գցած սահմանների «հաղթահարման» մի մասը...»:

Բ. ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐՔԸ

«Երգեր ու վերքեր»... ընդամենը 64 էջանոց մի փոքրածավալ և համեստ գիրք և միաժամանակ հայ պոեզիայի հրաշքներից մեկը: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում այս գիրքն ընթերցելիս, որ կարծես հաղորդակից ես լինում միաժամանակ և՛ տիեզերքի

խորախորհուրդ գաղտնիքներին, և՛ Մանթաշի աննման բնությանը, իմաստուն այրի խորաթափանց փիլիսոփայական հայացքներին և հագիվ քսան տարեկան պատանու կրքոտ ու փոթորկահույզ սիրո աշխարհին...

Մեկ խոսքով, սա Իսահակյանն է՝ բազմերանգ, բազմախորհուրդ, ջինջ ու անմիջական...

Եվ Իսահակյանը, որպես բանաստեղծ (այդ բառի լիակատար իմաստով) երևան եկավ հայ ընթերցողին առաջին հերթին «Երգեր ու վերքերով»: Եվ առաջին իսկ գրքով ձեռք բերեց ժողովրդական բանաստեղծի համբավ: «Երգեր ու վերքեր» գիրքը դարձավ անուն, ունեցավ իր սեփական ճակատագիրը, դարձավ հայ պոեզիայի հիմնասյուներից մեկը:

Գրքից հորդում էր սիրո, բնությանը սիրահար մարդու վառ ու երազային աշխարհագրացողության մի այնպիսի թարմ շունչ, որն ասես թթվածին էր բերում հնաբույր գրաբարի ու դեռ լիաթոք չարտահայտված աշխարհաբարի միջև տքնող հայ բանաստեղծությանը: «Երգեր ու վերքերը»՝ ինչքան էլ իր ակունքներով կապված էր հայ ժողովրդական և միջնադարյան պոեզիայի հետ, ինչքան էլ գալիս էր ազգային մտածողության ավանդական խորքերից, սակայն իր ձևով, ասելիքի անմիջականությամբ ու կատարելությամբ նոր խոսք էր հայ բազմադարյան պոեզիայի պատմության մեջ: Այդպես մուտք են գործում գրականություն միմիայն այն անհատները, որոնց բանաստեղծ լինելու հանգամանքը կանխորոշված էր ի վերուստ, ծնունդ էր ազգային ճակատագրի: Այս հանգամանքն էլ ճշգրիտ զգացել էր Նիկոլ Աղբալյանը՝ ընդգծելով. «Նա լավ է ու լայն, քանի ժողովրդի հետ է երգում կամ ժողովրդի սրտից է խոսում»:

Հայ ժողովուրդը, հայ քննադատական միտքը հենց այնպես, առաջին իսկ գրքով չէր շնորհի ժողովրդական բանաստեղծի տիտղոսը 22-ամյա ալեքսանդրապոլցի պատանուն, հիշենք, թե շատ մեծանուն բանաստեղծների առաջին գրքեր ինչպիսի անտարբերությամբ են ընդունվել ընթերցողների կողմից, հենց այդ նույն՝ 1890-ական թվականներին: Հայ ժողովուրդը կարոտ էր իր հոգուն ու սրտին համահունչ բանաստեղծական խոսքի, և այդ խոսքը հորդեց «Երգեր ու վերքերի» փերից: Գրեցի փերից, թեև զգալով, որ այդ գիրքը հիրավի անափ է իր մարդասիրությամբ ու բնապաշտությամբ, իր անկեղծությամբ ու անմիջականությամբ: Անափ էր սիրո մեջ, վշտի մեջ, տենչի մեջ, ցավի մեջ: Ճշմարիտ պոեզիան չի կարող փեր ունենալ, զգացմունքի ալիքները վարարում ու հորդում են փերից դուրս՝ իր գիրկը առնելով ընթերցողի տենչերն ու զգացմունքները, հեղեղում են բոլոր ընդունված սահմաններն ու կաղապարները, տանում մարդուն տիեզերական անհունների, հավիտյանի գիրկը:

Տիեզերքի պերն հյուսվածքն եմ,
Իմ մեջ երկինքն է երգում,
Բռնկում է սիրո հրդեհն,
Վշտի հեղեղն աղմկում...

Մենք սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Իսահակյանի բանաստեղծական եության բոլոր հիմնական հատկանիշներն այս կամ այն չափով դրսևորվեցին և երևան եկան «Երգեր ու վերքերում»: «Երգեր ու վերքերը», եթե կարելի է այսպես ասել, նրա պոեզիայի ատոմի միջուկն է: Բոլոր այն հիմնական քնարական

մոտիվները, որ հատկանշական էին Իսահակյանի պոեզիային, արտահայտվեցին արդեն «Երգեր ու վերքերում»: Եվ նրա հետագա բոլոր գրքերը այդ միջուկի նեղքման արդյունքն էին՝ շղթայական ռեակցիայի շարունակությունը:

Ինչ պարզեց ընթերցողին Իսահակյանը. առաջին հերթին այն գիտակցությունը, որ ահա կենդանի ու նշմարիտ բանաստեղծական տողը կարող է օգնել մարդուն ապրել, այն կյանքի է կոչված, հանձնված է թղթին, որպեսզի թեթևացնի մարդու երկրային կյանքի տառապանքները: Պատահական չէր վերնագիրը՝ «Երգեր ու վերքեր»։ Երգս սպեղանի է ժողովրդի վերքին...

«Երգեր ու վերքերում» բանաստեղծությունները ներկայացված են հինգ շարքով՝ «Սիրո հուշերից», «Ալագյազի մանիներից» (պոեմը հեղինակի նախնական մտահղացմամբ եղել է երգերի շարք – Ա.Ի.), «Աստղիկ ու ծաղիկ», «Իմ օրագրից», «Դատերկյուն աշուղի խղերից ու բայաթիներից»: Եվ թեև Իսահակյանի առաջին գրքում բաշխումը ըստ շարքերի էր, սակայն բանաստեղծական շարքերի բաժանումը էական նշանակություն չունեին Իսահակյանի պոեզիայի համար, ինչպես ասենք համանման շարքերը Տերյանի կամ Վարուժանի մոտ: Ճիշտ է, հաջորդ տարիների գրքերում այդ շարքերը պահպանվեցին, սակայն հետագայում Իսահակյանը դրանցից վերջնականապես հրաժարվեց: Եվ թեև «Երգեր ու վերքերում» կային շարքերը, սակայն հստակ երևում է, որ Իսահակյանի բոլոր բանաստեղծություններն ունեն ներքին կապվածություն, մեկ ընդհանուր քնարական շարքի բնական մասերն են, միմյանց շաղկապված ու միմյանցով պայմանավորված: Այնպես որ, մենք հակված ենք դիտելու «Երգեր ու վերքերը» որպես մեկ միասնության, քնարական

պոեզիայի մեկ գործող պոռթկում, ուր արտահայտված են ռոմանտիկական պոեզիային հատուկ բազում մոտիվներ, որոնք հատկանշական եղանակով նաև Իսահակյանի հետագա ստեղծագործությանը:

Արժեք համառոտակի անդրադառնալ այդ մոտիվներից առավել կարևորներին: Ամենաբնորոշը, առաջնայինը «Երգեր ու վերքերի» համար սիրո մոտիվն է: Եվ դա բնական է, քանզի վառ, քնարական խառնվածքի տեր սիրահար հեղինակին այդ հասակում ուրիշ մոտիվ չէր էլ կարող հուզել կամ գրավել: «Երգեր ու վերքերում» Իսահակյանն առաջին ստեղծագործական հայտն է ներկայացնում որպես սիրերգակ: Սիրո մոտիվին անմիջապես առնչվում է «Սիրո հուշեր» շարքը, սա էլ հատկանշական է երիտասարդ Իսահակյանի ռոմանտիկ մտածողությանը, երբ պատանին սերը ներկայացնում է ոչ թե որպես իրականություն, այլ որպես վերհուշ: Հարկ է ասել, որ և «Ալագյազի մանիները», և՛ «Դատերկյուն աշուղի խաղերից...» շարքերը նույնպես վերաբերում են սիրո թեմատիկային, սիրահարված պատանու քնարական ապրումներին ու զեղումներին:

Այնպես, ինչպես ներբողեց սերը Իսահակյանն իր անդրանիկ գրքում, հայ պոեզիայում հիրավի վերջին անգամ երգել էին Քուչակն ու Սայաթ-Նովան: Եվ ահա անմիջական կամուրջ են գցվում պատանի ալեքսանդրապոլցու և «Սիրո գինը սերն է» խոսքերը հուչակած հանճարեղ աշուղի միջև: Բայց սայաթնովյան անմիջականության ու շիկացման կողքին այստեղ առկա է քուչակյան սիրո ողբերգականությունն ու խորությունը:

Թերթում. ենք ալեքսանդրապոլյան՝ Սանոյանց տպարանում լույս տեսած գիրքը և հանդիպում ամեն հայի սրտի հետ խոսող անվանումներ. «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ...», «Բինգյոլ» («Շընկշնկալով հովն է

փչում...»), «Էս նամփեն ոլոր-մոլոր...», «Օխտը սարով հեռո՛ւ քեզենն...», «Արևն իջավ սարի գլխուն...», «Մանկալ ես-բեզարած ես...», «Դա՛րդս լացեք, սարի սմբուլ...», «Սև աչերեն շա՛տ վախեցի՛ր...», «Ալագյազի մանիներից» շարքը, մի զարմանալի երգ-պոեմ, իր զուլալությամբ ու թարմությամբ մի անկրկնելի ստեղծագործություն հայ բազմադարյան պոեզիայի անդաստանում:

Ով էր այսպես պարզ, բայց և սրտաբուխ ու սիրավառ ասել... Բերում եմ գրքի հենց առաջին բանաստեղծության տողերը.

Ո՞վ է խաղաղ մեջ-գիշերին
 Քնած գետը վրդովում,
 Ալիքները խփում ժայռին, –
 Ծերուկ ժայռը լվանում:
 – Ո՞վ է աստղոտ, զով գիշերին
 Լուսնի շողով զարդարվում,
 Շուշան-կրծքին, սև-մազերին
 Գոհար-ցողեր սրսկում:
 – Ո՞վ է չքնաղ, բարի լուսին
 Ծաղիկները համբուրում,
 Մշուշային փրփուրի մեջ
 Արշալույսին ողջունում...

(Ե.Վ. 7)

Այն համաձուլվածքով, որ ներկայացնում էր Իսահակյանը սիրո էակին և բնությունը, հիրավի մինչ Իսահակյանը չէր արել ոչ ոք, իսկ Իսահակյանից հետո շատ-շատերը՝ Տերյանից մինչև Շիրազ.

Արևի պես, գեղալ Ջարո՛,
 Շափաղ տալով դուրս ելար,
 էն մութ ձորին – իմ խո՛ր սրտին
 Շողեր տալով դուրս ելար:
 Ալ-վարդերը կրծքիդ նստան,
 Յողերն իջան ոտքերիդ,
 Զով հովերը ծամերդ տարան...
 Մեռնիմ ծո՛վ-ծո՛վ աչերիդ...

(Ե.Վ. 26)

Հաջորդ եական մոտիվը մայրական սերն էր: Այդ թեմայով գրված գործերը դեռևս շատ չեն այս գրքում, բայց եղածն արդեն թույլ էր տալիս դասել Իսահակյանին այդ մշտնջենական և հայ մարդու մտածողությանը այնքան հատկանշական թեմայի մեծագույն երգիչների շարքը: Մայրական սիրո մոտիվը Իսահակյանի մոտ սեփական ճակատագրի բերումով կապվում է պանդխտության թեմայի հետ: Մոր կարոտը պանդուխտ որդու հանդեպ, մոր աղոթքը, մոր օրհնանքը, մայրական զգացմունքի առաքինությունն ու վեհությունը, իր հերթին Իսահակյանի քնարական հերոսի՝ պաշտամունքի հասնող սերը մոր հանդեպ բնորոշում են բանաստեղծի ստեղծագործության առանցքային մոտիվներից մեկի էությունը:

«Երգեր ու վերքերում» չորս ստեղծագործություն կա կապված մոր կերպարի հետ և այդ թվում «Նվեր մայրիկիս» («Հայրենիքես հեռացեր եմ...») բանաստեղծությունը, մեկը Իսահակյանի պոեզիայի անմահ գլուխգործոցներից:

Եթե ասում էինք, որ «Երգեր ու վերքերը» Իսահակյանի ողջ պոեզիայի ատոմի միջուկն է, ապա այս

բանաստեղծությունը կարելի է համարել երիտասարդ
Իսահակյանի բանաստեղծական արվեստի խտացված
խորհրդանիշը:

Այստեղ ամբողջությամբ արտահայտված է «Երգեր
ու վերքերի» հեղինակի եությունը՝ թե՛ գրելաձևը, թե՛
ասելիքը: Այստեղ, առավել քան երբևէ (բանաստեղ-
ծությունը գրված է 1893թ.), երևաց Իսահակյանի
տաղանդի ուժը, նրա հուզական աշխարհի խորությունը,
անափ մարդասիրությունը, բնությունն ու շրջակա
աշխարհը անձնավորելու կարողությունը, ինչպես և
բանաստեղծական արվեստի կատարելությունը: Այս
բանաստեղծության միջով անցնում են զուտ
իսահակյանական արվեստի տարրերը, հիմնադիր
պատկերներն ու փոխաբերությունները և անցնում են
զուտ իսահակյանական շնչով ու մեղեդիով: Ինչպես
ասում են արաբները, նժույգի քայլվածքից կարելի է
որոշել նրա ազնվագարմությունը, այնպես և այս
բանաստեղծությամբ կարելի է որոշել Իսահակյանի
պոետական արվեստի եությունը:

Առաջին իսկ գիրքն արդեն հուժկու հայտ էր
երիտասարդ բանաստեղծի կողմից՝ ըմբռնել տիեզերքը,
փորձել ընդգրկել նրա խորհուրդներն ու խորքերը, դիտել
այն որպես աշխարհի ու մարդու երազանքների ու
ձգտումների մի վերին սուբստանց, հիմքը ամենի և
ամեն ինչի: Առաջին իսկ գրքից երիտասարդ Իսա-
հակյանն իր անթարթ հայացքն ուղղում է տիեզերքին,
փորձում նրա հզորության հանդեպ հաստատել և մարդ
արարածի ինքնությունն ու իրավունքը: Զգում է այն
ներքին վիթխարի կապը, որ ընկած է իր մարդկային
եության և տիեզերքի միջև, զգում է իրեն որպես
տիեզերքի մի անքակտելի մասը. «Տիեզերքի պերն
հյուսվածքն եմ, Իմ մեջ երկինքն է երգում...»,

տիեզերականի թեմայով գրած հաջորդ բանաստեղծու-
թյունների մեջ Իսահակյանի ասելիքն ավելի հստակ է.

...Սիրտս երկինք է...

Ամեն արարած

Աստղ ունի այնտեղ –

Խորշ ունի այնտե՛ղ:

...Ես ստեղծեցի մի չքնաղ աշխարհ,

Հզոր տիեզերք, ուր խորն ու վսեմն,

Ամուր-մաքուրը իշխում, վառվում են.

– Այդպես երգեցի, հեռո՛ւ ավերում՝

Մտքիս թռիչքով թևերս փռած

Ազա՛տ ու մեռա՛կ...

Մի ողջ շարք անվանված է «Աստղիկ ու ծաղիկ», բնական է, երկուսն էլ պոեզիայի աշխարհում Իսահակյանի պատկերային նախասիրություններից են: Աստղին հատուկ նշանակություն է տրված Իսահակյանի պոեզիայում. դեռ մանկուց բանաստեղծը հիշում է, որ մայրն իրեն անվանում էր «իմ շողշողուն աստղիկ»: Գրքում ևս առկա է այդ փոխաբերությունը: «Անգին մերի՛կ, հերիք հուսաս – Քու շողշողուն աստղն ընկավ»: Նա խորհրդակիրն է հույսի, լույսի, մեծ ապագայի: Նա հավատում էր իր աստղին՝ տիեզերական ծիր-կաթինների մեջ հավետ թափառող, հավետ լույս հղող իր աստղին. «Սիրտս երկինք է... Ամեն արարած աստղ ունի այնտե՛ղ», նա ընկալում էր իրեն որպես Տիեզերքի զավակ, ահա մի բնագավառ, որը համահունչ էր իր ոգու անեզր տենչերին, իր մտքի անվերջ ու անհուն խորքերին.

Այնտե՛ղ ցոլում էր լազվարդ երկինքը,
Զվարթ երկնքում-հեռո՛ւ ավերում
Հոգիս վառվում էր-բոցերի ծով էր...
Այնտե՛ղ երգեցի իմ վեհ երգերը,
Որ աստղերի պես շաղ էի տալիս
Հեռո՛ւ ավերում...

Մարդն ու տիեզերքը, տիեզերքը՝ որպես մարդկային կենսական ու ստեղծագործ ուժերի հավերժ ակունք, տիեզերքը՝ որպես անսահմանության ու հավիտենության խորհրդանիշ, այս մոտիվներն են բնորոշում Իսահակյանի քնարերգության տիեզերականի թեման, որը հետագա գործերում ստացավ հուժկու զարգացում, դարձավ Իսահակյանի արվեստի ամենաբնորոշ առանձնահատկություններից մեկը և նրան դասեց համաշխարհային պոեզիայում տիեզերական թեմայի լավագույն երգիչների շարքը:

Ու թեև սերն ու հավերժի ձգտումը (հանձին տիեզերքի ըմբռնման տենչի) գերիշխում են «Երգեր ու վերքերում», սակայն մեկ այլ մոտիվ արդեն բախում է նրա քնարական աշխարհի դուռը՝ ազատության ու հերոս անհատի մոտիվը: Ճիշտ է, այն անդրանիկ գրքում դեռևս չունի իրեն հատուկ խորությունն ու փիլիսոփայական ընդգրկումը, սակայն եականն այն է, որ այդ թեման ձևակերպվում, հիմնավորվում է նրա պոեզիայում: Այդ լույսով պիտի դիտել «Երգեր ու վերքերի» հետևյալ բանաստեղծությունները. «Սի՛րս իմ, սպասիր, գուցե՛ արշալույս...» («Ապրի՛ր մինչ կա կյանք, մինչ նորոգ հուլյսի Կախարդ հորիզոն...»), «Փշե-պսակը ճակտիս կղնեմ...», «Հեռու ավերում միտքս թափառեց...», «...Բայց ե՛ս ոգի եմ...», «Ընկե՛ր, միշտ

առաջ...» («Մի հուսահատվի՛ր, ...Շողում է հույսը վառ հորիզոնում...»):

Իսահակյանի առաջին ընթերցողն արդեն իսկ հստակ պատկերացում կկազմեր, որ ինքը գործ ունի ոչ սոսկ քնարաշունչ սիրերգակի, այլ աշխարհը «նորոգ հույսի տակ» վերածնելու կոչված մի բանաստեղծի հետ, որը պիտի բազմադարյան հայ պոեզիայում ընդլայներ ազատության կոչի սահմանները, հաղորդեր նրան նոր շունչ՝ մարտախոռով ու ազգայնանվեր:

Եվս երկու բնույթի գործեր կուզենայինք առանձնացնել «Երգեր ու վերքեր» գրքում, դրանք թերևս կրում են այն առաջնային սաղմերը, որոնք հետագայում գորեղ ընձյուղներ պիտի նետեին Իսահակյանի հայրենասիրական (ֆիդայական) պոեզիայի հենքին: Դրանցից էր «Մանկալ ես-բեզարած ես...», ուր հայրենիքի իդեալը արտահայտված է մի եզակի հնարանքով, այն է՝ աշխատավոր մարդու՝ հայրենիքի՝ հիմքերից հիմքի առօրյայի և ազգային կենցաղի բանաստեղծացմամբ:

Եվ երկու բանաստեղծություն, որոնք պիտի դառնային Իսահակյանի ֆիդայական պոեզիայի անդրանիկ գործերը, նախակարապետը այն մեծ ու հուժկու երգի, որն առանձնապես սիրելի է դարձնում Իսահակյանի անունը հայ մարդու համար: Խոսքը վերաբերում է «Օխքը սարով հեռու քեզնեն...» և «Արևն հասավ սարի գլխուն...» բանաստեղծություններին: Այստեղ, հիրավի, առաջին անգամ հայ դասական պոեզիայում երգվում է ֆիդայու սերը, և դեռատի աղջկա երգի տողերի մեջ գծագրվում է այն վեհ զգացմունքը, որ շուտով հազարների ապրումն ու կարոտը պիտի դառնար.

Ալ-ճին եկավ, անտեր եկավ,
Յարս ո՞ւր ա, տուն չի՛ գա...
(Ե.Վ. 59)

Առանձին խոսակցության նյութ է բանաստեղծի առաջին գրքի և Նիցշեի փիլիսոփայության միջև եղած կապը: Իհարկե, այնպիսի ոգեշունչ նիցշեական, ինչպիսին Իսահակյանն էր, չէր կարող իր առաջին գրքում (իսկ ի՞նչ էր առաջին գիրքը, վերջին հաշվով դա բանաստեղծի ստեղծագործության առաջին փուլի, այսինքն՝ 1891 – 1897թթ. հանրագումարն է) չարձագանքել կյանքի այդ շրջանում իրեն այդքան խանդավառած, ոգևորած գերմանացի փիլիսոփայի ուսմունքին, մանավանդ որ դարավերջին ոչ մի փիլիսոփայական ուղղություն չէր կլանել նրա ուշադրությունը այնպես, ինչպես Ֆրիդրիխ Նիցշեի ուսմունքը:

Հիշենք, որ «Երգեր ու վերքերում» «Իմ օրագրից» բանաստեղծական շարքի համար Իսահակյանը բնաբան է ընտրում Նիցշեի մեկ խոհ-բանաստեղծությունը:

Այս բնաբանի ընտրությամբ Իսահակյանն ուզում էր ընդգծել Նիցշեի գաղափարների կապը շարքի հետ: Բացի հայ բանահյուսությունից վերցված մեկ-երկու բնաբաններից, գրքում մենք չենք գտնի այլ հեղինակի անվան հիշատակում:

Եվ իրոք, «Իմ օրագրից» բանաստեղծական շարքում քիչ չեն գործերը, որոնք իրենց էությամբ այս կամ այն չափով արձագանքում են Նիցշեի փիլիսոփայության դրույթներին.

Փշե-պսակը ճակտիս կդնեմ
Ու ջինջ սրտով ամբոխի մեջ,

Ու վեհ մտքերով նրա վրեժն
Կը թափառեմ ոլոր-մոլոր
Երկրի բոլոր ոլորտում...

Կամ թե.

Հեռու ավերում միտքս թափառեց՝
Ազատ ու մեռակ թևերս փռած.
Վայրենի ժպիտն, մութ-մռայլ կնճիռն,
Ինչպես ստվերներ, մտքիս հետ ընկած:
...Եվ հպարտ սարից շնկշնկում հովը

Մռայլ ճակատիս:

...Այնտե՛ղ երգեցի իմ վեհ երգերը,
Որ աստղերի պես շաղ էի տալիս

Հեռո՛ւ ավերում...

– Ես ստեղծեցի մի չքնաղ աշխարհ,
Հզոր տիեզերք, ուր խորն ու վսեմն,
Ամուր-մաքուրը իշխում, վառվում են...

Հայտնի էր Նիցշեի սերը դեպի վայրի, անարատ
բնությունը, դեպի տարերքի ուժերը, որ վեհացնում ու
խանդավառում էին ճշմարիտ արվեստագետի ոգին:
Հայտնի էր և նրա սերը դեպի ներանձնությունը, մտքի
ինքնամփոփ աշխարհը, դեպի խորասուզումն ու ոգեղե-
նությունը: Այս ամենով թաթախված են և՛ Իսահակյանի
խառնվածքը, և՛ նրա առաջին գրքի հերոսի
ներաշխարհը: Այո՛, հենց առաջին գրքում շատ զորեղ է
մինչև անհատապաշտություն հասնող «ես»-ի զգացումը:

– Բայց ե՛ս ոգի եմ...

ասում է Իսահակյանի հերոսը և ինքն իրեն ձայնակցում.

Մտքերն հոգումս կ'մրրկին –
Մտքերս անա՛փ ու անչա՛փ...
...Բա՛յց ես հրդեհ եմ.
Բա՛յց ես ցնորք եմ...

Նա այն մարգարեն է, «Տիեզերքի պերն հյուսվածքը», որ պիտի տանի իր ետևից, որպես իր ստվերը, իր ժողովրդին, իր ազգին:

Որոշ ժամանակ անց «Մուրն» ամսագրի խմբագրությունը Ն.Աղբալյանի «Երգ ու վերք» հոդվածը տպագրելիս կանի երկու խմբագրական ծանուցում, կապված Իսահակյան-Նիցշե աղերսների հետ: Երբ Աղբալյանը վերլուծում է Իսահակյանի տիեզերական շարքի գործերը, խմբագրությունը նկատում է. «Իսահակեանի այդ ոտանավորները Նիցշե են հիշեցնում, խմբ.»։ Այնպես որ այս կապը նկատվել է և ունի իր ենթահողը: Դարավերջին արդեն Նիցշեի անունը լայն արձագանք էր գտնում հայ ընթերցողների շրջանում: Սակայն զարմանալի էր, որ այդ աղերսների մասին Աղբալյանը ոչինչ չի գրում:

Դրքի բացառիկ ֆենոմեններից մեկն էլ այն էր, որ այս հատորում զարմանալի ամբողջությամբ երևաց ինքը՝ Իսահակյանը, այս գիրքն ասես մեկեն հայտնի էր դարձնում նրա մարդկային խառնվածքը, նրա անհատականությունը: Այն կարելի է հեղինակի և քնարական հերոսի միաձուլման դասական օրինակ համարել: Այս մերձեցումը ճշմարիտ քնարերգության, մանավանդ ողորմանտիկական բնույթի ստեղծագործությունների հիմնական առանձնահատկություններից է: Սակայն «Երգեր ու վերքերում» այս համաձուլվածքը սուկ առանձնահատկություն չէ, սա է Իսահակյանի գրելաձևը, մտածողությունը:

Նա չունի այլ քնարական հերոս իր անձից գատ, ինքն է իր քնարական հերոսը, նրա պոեզիայի (և հետագա տարիների) քնարական հերոսը Ավոն է, Ավետիքը, Վարպետը: Այս գրքի հերոսը դեռևս Ավոն է, 1908 թվի «Երգեր ու վերքերից», «Աբու-Լալա Մահարիից» հետո՝ Ավետիքը, իսկ ուշ շրջանի երկերի՝ Վարպետը:

Այս գրքի ֆենոմեններից մեկն էլ այն էր, որ համարյա բոլոր գետնդված երկերը բռնեցին ժամանակի քննությունը և «Երգեր ու վերքերից» անցան Իսահակյանի հաջորդ հատորները, հատընտիրներն ու երկերի ժողովածուները:

Այսպես հազվադեպ է լինում, որ անդրանիկ ժողովածուի երկերը ձեռք բերեն դասական արժեք, այսինքն՝ չկա տարբերություն վաղ ու հասուն շրջանի միջև, պոեզիայի արվեստի հրաշագործ ձեռքը համաչափ կպել էր «Երգեր ու վերքերի» բոլոր գործերին: Իհարկե, տարիների ընթացքում նրանք ենթարկվելու էին հեղինակային մշակումների և խմբագրումների, սակայն հիմնական առաղձը մնալու էր նույնը, ինչ որ 1897 թվին էր: Սա ևս խոսում է Իսահակյանի ստեղծագործական համակարգի միասնության, ներդաշնակության, իսկական բանաստեղծի ձևավորման բացառիկ սրընթացության մասին: Այս այն դեպքն է, երբ ասում են, ոչ թե դարձավ բանաստեղծ, այլ ծնվել էր բանաստեղծ: Իսահակյանի պոեզիան հետագա տարիներին զարգացավ, նոխացավ, շքեղացավ, բայց էությունը նույնը մնաց:

Եվ երրորդ ֆենոմենը գրքի ժողովրդայնությունն է, ազգային ոճի, կենցաղի, մտածողության զարմանալի նշմարիտ ու համապարփակ դրսևորումը: Այնքան է հարազատ իր ժողովրդին, այնքան է խորացած նրա

եության մեջ և այնքան բնական են արտահայտված ժողովրդի զգացումները, որ դժվար է գտնել տարբերության եզրը հեղինակի և հայ բանահյուսության, հայ ժողովրդական երգերի միջև: Եվ ժողովուրդը տվեց ամենաբարձր գնահատականը, նա Իսահակյանի ստեղծածը համարեց իրենը և երգեց այդ երգերը՝ ինքն էլ հյուսելով երաժշտությունը:

Գ. ԳՐՔԻ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ՀԱՅ ՄԱՍՈՒՆՈՒՄ

Հայ գրաքննադատական միտքը բնականաբար չէր կարող անարձագանք մնալ «Երգեր ու վերքերի» լույսընծայման առթիվ: Մի գիրք, որը շատ շուտով դարձավ համաժողովրդական ընթերցման գիրք: Ահա ինչ է գրում նրա մտերիմ ընկերը՝ հայ անվանի արվեստաբան Գարեգին Լևոնյանը. «1898-ին Ալեքսանդրապոլում լույս տեսավ նրա ոտանավորների առաջին ժողովածուն՝ «Երգեր ու վերքերը», միանգամից ստեղծելով նրա համար բանաստեղծի համբավ: Դա մի խոշոր նորություն էր, մանավանդ մեր քաղաքի համար, կարդում էինք ամենքս, կարդում էինք անհագուրդ... կարդալիս ընթերցողին այնպես էր թվում, թե այդ երգերը ինքն է գրել ու վերքերը իր վերքերն են»³:

«Երգեր ու վերքերին» առաջինն արձագանքեց ժամանակի ամենաառաջադեմ և ամենահեղինակավոր հայ պարբերականը՝ «Մուրճը», ուր Իսահակյանի պոեզիայի մասին առաջինը գրեց ժամանակի հայ

---

³ Լևոնյան Գ. Մեր Ավետիքը: (Հուշեր) – «Կոմունիստ», Բաքու, 1940:

ամենախոստումնալից և շնորհալի քննադատը, տակավին երիտասարդ Նիկոլ Աղբալյանը:

Իսահակյանի մտերիմ ընկերը և գրչեղբայրը՝ Դերենիկ Դեմիրճյանը Նիկոլ Աղբալյանի հոդվածի ստեղծագործական պատմության վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս Իսահակյանին 1898թ. մարտի 1-ին Թիֆլիսից գրված նամակում: Վերոհիշյալ նամակը էպիստոլյար ժանրի մի գլուխգործոց է իր անկեղծությամբ, դեմիրճյանական նուրբ հեզմանքով և անթաքույց հումորով: Միևնույն ժամանակ հրաշալի վավերագիր է այն մասին, թե ինչպիսին պիտի լինի երկու բանաստեղծների ընկերությունը: Շա՛տ և շա՛տ բան է ասված «էն խաս հավքերն ուր կորան...» տողով սկսվող նամակում, սակայն մեզ առավել հետաքրքրում է «Երգեր ու վերքերին» վերաբերող հատվածը. «... էս հատորը հետս ման ածելով մաշել ու քրքրել եմ. միա՛կ միխիթարանքս: Էդ «դաշտերից» չհեռանաս. ասենք հեռանաս էլ, ի՞նչ պիտի կորցնիս. – պաշտոնական сочувствие-են. к черту. էն հով – ծովը միայն ժողովրդի սիրտն է. ընկիր, լողա ու զովացիր. ուրիշ ճամբա չկա. տեսնեմ կարո՞ղ եմ ես էլ եդ տրեխները հագնել, եդ յարերի մեջ ընկնել – թե չէ ես կթառամեմ էս չոր սենյակում: Արդեն սկսել եմ այսուհետև գրիչս Պարսկաստանի էն մոլթ թանաքում թաթախել:

Տո՛, կարդա Սայաթ-Նովան:

Ամբողջ օրերով ես ու Նիկոլը (Նիկոլ Աղբալյան – Ա.Ի.) նստած քո «թարիֆ»-ն ենք անում, քո երգերն ենք եղանակում:

Քննադատությունը չի ցրում, որովհետև ուզում է դեռ էլի շատ կրկնել: Գիտե՛ս նա էլ ինչքա՞ն սիրեց եդ քո «անտերները»: Էն քո «Մայրիկ հիվանդ եմ»-ը չէր ուզում հասկանալ. գլխին բամփեցի, որ «լինի եղած

հասկացած»։ Մի խոսքով ապուր է ուզում եփել, կրակը ես թեժացնում եմ։ Մինչև անգամ պաչկաներով պապիրոս եմ խոստանում, որ լավ գրի։ Է՛հ, անտեր մարդիկ ենք մենք բանաստեղծներս. Շողիկ – Շուշանը մենք ենք սիրում, խալիը խլում է տանում, դարդից երգեր ենք գրում, միայն մի կտոր ծափ են խոստանում, ես էլ կորցրած յարի գինը, արնագինը...

Մնաս բարով։ Գրի՛ր, հոգի ջան, դարդիլու ախպերս։ Հասցես. «Мурчъ»։ Քո Դերենիկ»⁴։ Այսպես է պատմվում այն մթնոլորտի մասին, երբ գրվում էր Ադբալյանի «Երգ ու վերք» քննադատականը՝ Թիֆլիսում, մի համեստ, վարձով սենյակում, ուր ապրում էին 1898թ. Դերենիկ Դեմիրճյանն ու Նիկոլ Ադբալյանը։ Մեզ ստույգ հայտնի չէ՝ նամակը հասնում է Իսահակյանին Ալեքսանդրապոլում, թե՞ տնեցիներն այն ուղարկում են Օդեսա։ Հավանաբար բանաստեղծը ստանում է այն Ալեքսանդրապոլում, աքսորվելու նախօրյակին։

Ն.Ադբալյանի «Երգ ու վերք» հոդվածը լույս տեսավ «Մուրն» ամսագրում 1898 թվի հունիսին, երբ բանաստեղծն արդեն երեք ամիս աքսորավայրում էր։ Հարկ է ասել, որ այս հոդվածը իր ժանրի գլուխգործոց էր։ Գրականագետը հաննարեղ կանխատեսությամբ պիտի օժտված լիներ, որ 22-ամյա հեղինակի առաջին 64 էջանոց գրքի մասին գրեր. «...«Երգեր ու վերքեր»-ը նույնիսկ հարևանցի թերթելիս, դուք ընկնում եք ինչ-որ նոր աշխարհ, ուր չեք եղել բնավ։ Այստեղ ամեն բան նոր է, լեզվից ու ձևից սկսած մինչև զգացմունքներն ու նրանց արտահայտությունը։ Այսպես ոչ ոք չի գրում և չի գրել, այսպես ոչ ոք չի զգացել ու արտահայտել։

⁴ Ինքնագիրը գտնվում է ԳԱԹ, Գարեգին Լևոնյանի ֆոնդ, № 2680:

Տպավորությունն այն է, որ կարդում եք մի ինքնուրույն գրողի երկեր, որ իր նմանը չունի մեր գրականության մեջ, որի զգացմունքները, մտքերն ու խոհերը իրենն են միայն և ուրիշ ոչ ոքի չեն պատկանում: Նա ոչ թե որևէ մեկի հետևող է կամ նմանող, այլ լիովին անջատ է ուրիշներից և առանձնակի տեղ ունի⁵: ...Հեղինակը նոր զգացմունքների աշխարհ է դնում մեր առաջ և այնտեղ ինքը լիազոր տեր է, մրցակից չունի...

Նայելով մեր բանաստեղծի հոգեկան կազմին, ինչպես վերն էլ ասինք, նա իր նմանը չունեցող անհատական բնույթ ունի»:

Առանձին տեղ է հատկացվում հողվածում Իսահակյանի լեզվական արվեստին: Այս դեպքում ևս Աղբալյանը թեև առաջինը, սակայն տալիս է ճշմարիտ վերլուծական Իսահակյանի ոճի, արվեստի բնույթի մասին: Ընդսմին յուրաքանչյուր նրա գնահատականը ժամանակի կողմից հաստատվեց երիցս. «Ի՞նչ ասենք պ.Իսահակեանի լեզվի հարստության, թարմության, նկունության, ուժի ու թափի մասին. նրա համեմատությունների, նմանությունների, հարմար ածականների, շքեղ դարձվածքների, պատկերավոր ոճերի և արտահայտությունների մասին, որոնք անթիվ են. ո՛ր էջը կուզեք բաց արեք, ո՛ր կտորը կուզեք կարդացեք, ամեն տեղ, ամեն քայլափոխում նրանք շաղ են անցած աջ ու ձախ: Այսպիսի լեզու մեր բանաստեղծներից ոչ ոք չի ունեցել... Մեր լեզուն մի գեներ է հեղինակի ձեռքին, որ

---

⁵ Բանասերի մեկնաբանում. Աղբալյանի այս հատվածի վերաբերյալ «Մուրճի» խմբագրությունը էջի տողատակում տվել է հետևյալ ծանուցումը. «Եվ սակայն մեզ թվում է պ. Իսահակեանը շատ անգամ Նիցշեի գորեղ ազդեցության տակ է: Ծան. խմբ.»։ Հավանական է՝ այս տողերի հեղինակը խմբագիրն է՝ Ավետիք Արասխանյանը:

նա կարողանում է վարժ ու թեթև գործածել: Բայց ամենագլխավորը այն է, որ Իսահակյանը թափանցել է մեր լեզվի ոգու ներսը. այն աստիճան հայերեն է գրում, որ մեր կիսահայ լեզվին սովոր ականջին երբեմն խորթ են հնչում նրա դարձվածքներն ու արտահայտությունները...»:

Աղբալյանն առաջինն է արտահայտում այն միտքը, որ Իսահակյանի պոեզիան, հավատարիմ Խ.Աբովյանի ավանդներին, հաստատեց նոր լեզվական մտածողությունը 19-րդ դարի վերջի հայ դասական գրականության մեջ: Հիշենք, տարիներ անց՝ 1916 թվին Վ.Բրյուսովի արտահայտած կարծիքը՝ որ Հովհ.Հովհաննիսյանը, Հ.Թումանյանն ու Ավ.Իսահակյանը հիմքը դրեցին հայ պոեզիայի և լեզվամտածողության նոր դարաշրջանի:

Սակայն առաջինն ասաց այս մասին Նիկոլ Աղբալյանը. «Նա (Ավ.Իսահակյանը – Ա.Ի.) ոչ միայն կարողացել է օգտվել ուժի ներածին չափ մեր լեզվի հարստությունից, բառերի անհատակ ամբարից, նոխձներից, փարթամ դարձվածքներից ու նկուն ոճերից, այլև լիովին յուրացրել է նրա կազմը, դասավորության եղանակը... մանավանդ նրա աշխարհիկ գրական լեզվով գրածները: Մի խոսքով այս լեզուն մի չտեսնված լեզու է մեր գրականության մեջ, այդպես ոչ ոք չի գրում. մարդու աչքը շլանում է մայրենի լեզվի այդ հարստությունից...»:

Եվ, վերջապես, Աղբալյանի ամենակարևոր եզրահանգումը Իսահակյանի պոեզիայի ժողովրդականության հռչակումն է: Այս ոլորտում էլ առաջնությունը պատկանում է Աղբալյանին: «Պ.Իսահակյանը, – գրում է Ն.Աղբալյանը, – իր զգացմունքները շատ տեղ արտահայտում է ժողովրդական բանաստեղծության արտաքին ձևով. այստեղ թե լեզուն, թե չափը, թե ոճը

ժողովրդական է. վեր եք առնում այդ խայտաճամուկ ու փարթամ ծածկոցը և տեսնում եք բանաստեղծի սեփական զգացմունքը: Երբեմն էլ ժողովրդական նյութերը մշակում է գրական ձևով... Այս երկու տեսակի բանաստեղծությունները կամուրջի մեջ կապում են անհատական բանաստեղծին ժողովրդական բանաստեղծության հետ: ...Նա կարծեք հավիում է ժողովրդի մեծ սրտի ու հոգու մեջ, և այլևս նրան անկարելի է ջոկել ժողովրդի մարդուց. այստեղ այլևս անհարազատ ոչինչ չկա: Երգչի զգացմունքները... նույնանում են ժողովրդի զգացմունքների հետ: Ինչ-որ ընդհանուր լարեր են հնչում ընթերցողի սրտի մեջ, լարեր, որոնք մեր սիրտը տանում կապում են ժողովրդի սրտի հետ, մենք այլևս օտար չենք նրան. նրա հետ ենք, նրա կրծքին, նրա մոտ: ...Բանաստեղծն իր կախարդի գավազանով փշրում է բոլոր պատեղները, ջարդում է բոլոր պատերը և մեզ ձուլում մեր մեծ մոր, մեր հարազատ ժողովրդի հետ:

Այստեղ երևան է գալիս բանաստեղծի մի նոր հատկությունը՝ ժողովրդականությունը... Ինչո՞ւմն է այդ ժողովրդականությունը, նրա այն հատկության մեջ, որ կարողանում է ժողովրդի պես զգալ, նրա սրտով ապրել: Իսկ ի՞նչ է նշանակում ժողովրդի պես զգալ, այդ նշանակում է համանման հոգեկան դրույթներում զգալ այն, ինչ կզգա ժողովրդի մարդը, սիրում եք դուք, թե ատում, վիշտ կա ձեր սրտում, թե ուրախություն, կորցրած սերն եք ողբում, թե խանդաղատանքով եք լցված, եթե դուք զգում եք այն, ինչ կզգար ժողովրդի մարդը, ապա դուք ժողովրդի պես եք զգում և ուրեմն ձեր երգերը ժողովրդական են՝ ձերը մնալով... որպես ժողովրդական բանաստեղծ, նա շատ մեծ արժանիք ունի և այս կողմից է նա մեզ թե գրավում և թե մեր մտածմունքի և հույսերի առարկան դառնում»: Այսպես

է վերջացնում իր հոդվածը «հայկական Բելինսկին»՝ Նիկոլ Աղբալյանը, մեր գրականության և հայ պետականության մեծ երախտավորը, իմաստուն կանխասացը և կանխագուշակը: Նա ի գորու եղավ տալ առաջին ճշմարիտ գնահատականը այնպիսի մի բարդ ստեղծագործական երևույթի, ինչպիսին Իսահակյանի պոեզիան էր, կանցնեն տարիներ, և նա, նույնպես առաջինը, գրական օրհնություն կտա և մեծ նամփա կգուշակի եղիշե Զարենցին: «Երգ ու վերք» հոդվածը, բնականաբար, մեծ աղմուկ հանեց հայ գրաքննադատական շրջաններում: Թե՛ հեղինակը խրոխտ անուն էր, թե՛ «Մուրճը»՝ ծանրակշիռ մի ամսագիր, բայց, իհարկե, կարևորն այն էր, որ «Երգեր ու վերքերը» ամենայն իրավունքով, ժամ առ ժամ, օրըստօրե գրավում էր ընթերցողների շրջանները:

Միայն «Մուրճը» չէր, որ արձագանքեց «Երգեր ու վերքերի» հրատարակմանը, «Մշակ» թերթի (Թիֆլիս, 1898, 7 մարտի) գրախոսը (ստորագրած միայն անվան սկզբնատառերով՝ Տ.Հ., լրիվ անունն է Տիգրան Հովհաննիսյան – Ա.Ի.) ոչ առանց հումորի նկատում է իր հոդվածի սկզբում. «Կանխակալ կարծիքով սկսեցինք թերթել այդ փոքրիկ գրքույկը: Մեզ թվում էր, թե անհայտ հեղինակի ամեն մի «երգը» մի «վերք» է լինելու մեր գրականության համար, որ կատարյալ նահատակ է դարձել անշնորհ բանաստեղծների ձեռքին, սակայն շատ շուտով փարատվեց մեր երկյուղը»: Ասել կուզե, որ դարավերջին հայ գրասպարեզը լեցուն է եղել անշնորհք դեպյուտներով, բայց սա մնաց սոսկ երկյուղ: Հաջորդ պարբերությունում Տ.Հ.-ն գրում է. «Պ.Իսահակյանի երգերը ժողովրդական ոգով և ոճով գրված իսկական բանաստեղծություններ են, որոնց մեջ արտահայտվում են սիրակարոտ սրտի փոքրիկ, բայց

իրական վերքեր և զգացվում է Արագածի գեփյուռի շունչը, աղբյուրների հովը և ծաղիկների բուրմունքը: Նյութի միակերպությունը, – մեծ մասամբ էրոտիկական (այդպիսին են եղել ժամանակները, որ Իսահակյանի տողերի մեջ անգամ դիտել են ընդունված չափանիշների խախտում – Ա.Ի.) սեր, – ընթերցողը ակամա ներում է հեղինակին, ի նկատի ունենալով ոտանավորների գեղեցկությունը և նրանց մեջ արտահայտված զգացմունքների անկեղծությունը»⁶:

Իսկ «Նոր-Դար» թերթը որոշում է հավատարիմ մնալ ինքն իրեն, վատաբանել ամեն մի նոր, թարմ, համարձակ երևույթ, լինի դա կղերի, թե գրականության, մշակույթի, թե քաղաքականության բնագավառում: Այս անգամ «Նոր-Դարի»⁷ գրախոսը՝ Հ.Շահնազարյանը, քննադատության թիրախ է դարձնում եթե ոչ ուղղակի «Երգեր ու վերքեր» գիրքը, այլ Ն.Աղբալյանի հոդվածը: Նա մեջ է բերում Աղբալյանի այն խոսքերը, որ Իսահակյանի նման «ոչ ոք չի գրում և չի գրել» և շարունակում. «Ես կարծում եմ այլ ևս առաջ գնալն ավելորդ է: Էլ ի՞նչ է՛ք ուզում. Իսահակյանը մեր գրականության համար մի չտեսնված երևույթ է. նա իր նմանը չունի, նրա պես ոչ գրվել է, ոչ էլ գրվում է: Պարզ է պ.Աղբալյանի մոլորությունը»: Եվ ոչ մի տող բուն Իսահակյանի գրքի արժանիքների կամ թերությունների մասին:

Շատ չանցած Ն.Աղբալյանը «Մուրնում» (1898, Հ. 12) հրապարակում է իր պատասխանը՝ «Մի նկատողություն» վերնագրի տակ, ուր մասնավորապես ասում է. «Կարդացի՛նք: Որ ի՞նչ, հերքվե՞ց մեր պնդումը, թե Ավ.Իսահակյանը ինքնուրույն գրող է. ամենևին:

⁶ «Մշակ», Թիֆլիս, 1898, 7 մարտի:

⁷ Տե՛ս «Նոր - Դար», 1898, Հ. 222:

Խոսքեր ասվեցին և հեգնախառն զարմանք արտահայտվեց, բայց խոսքերն ու զարմանքը ապացույց չէ... Մենք գոնե ոչինչ չսովորեցինք պ.Շահնազարյանի քննադատությունից»:

Ես հատկապես անդրադարձա այս փոքրիկ բանավեճին՝ ցույց տալու Ն.Աղբալյանի հստակ դիրքորոշումը «Երգեր ու վերքերի» հանդեպ: Իրոք որ Իսահակյանը հանձին Ն.Աղբալյանի գտել էր «իր քննադատին»:

Մոտ մեկ տարի անց Իսահակյանի մասին գրում է ժամանակի հայ հայտնի քննադատներից մեկը՝ Մինաս Բերբերյանը «Գրական ակնարկներ» հոդվածաշարում. «Նոր բանաստեղծների մեջ յուր գրական և ինքնուրույն տաղանդով աչքի ընկնող Ա.Իսահակյանն այն աստիճանի տխուր և հուսահատ լարեր է հնչեցնում, որ կարծես Լեռպարդիի, Լեռնաուի, Դուրեանի և այլ սիրերգակների պոեզիան է վերստեղծում մեզանում»⁸:

Մ.Բերբերյանին հաջողվում է ընկալել Իսահակյանի բանաստեղծական քնարին առավել բնորոշ մի շարք առանձնահատկություններ: Այսպես, առաջիններից մեկը նա գրում է Իսահակյանի պոեզիային հատուկ հոռետեսության վերաբերյալ. «Առանձին հրատարակված «Երգեր ու վերքեր» գրքույկի մեջ դեռ երիտասարդ բանաստեղծը հուսահատության անդունդի ծայրին չի կանգնած: Ավ.Իսահակյանի քնարը տխուր է. դարը, պայմանները, միջավայրը, բնավորությունը բանաստեղծին տխրեցրող են դարձրել»:

Մինաս Բերբերյանը, ինչպես և նրան նախորդած Նիկոլ Աղբալյանը, հատկապես ընդգծում է այն

---

⁸ «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1900, մայիսի 20:

օրինաչափությունը, որ Իսահակյանն իր խոսքն է բերում՝ հայ պոեզիա. «պ.Իսահակյանը, որը իր գրչակիցներից շատ ավելի ինքնուրույնություն ունի. այդ ինքնուրույնությունը նախ հայտնում է մեր բանաստեղծության չափերի, լեզվի, գրելու ձևի, համեմատությունների մեջ»: Նա նաև շեշտում է երկու կարևոր հատկանիշ, որոնք 20 տարի անց կնկատեր Ալեքսանդր Բլոկը, այն է՝ «բնական պարզությունը և անկեղծությունը, որոնցով կարող է պարծենալ Իսահակյանի... քնարը»:

Դ. ԳՐԹԻ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

«Երգեր ու վերքերը» արձագանք գտավ ոչ միայն գրաքննադատական մտքի կողմից, այն օրըստօրե գրավում էր ընթերցողների սրտերը, արժանանում ժողովրդական նանաչման:

Երիտասարդ բանաստեղծը կարող էր անվարան հպարտանալ առաջնեկով: Բախտավոր առիթ է լինում, և նա ժողովածուն ընծայում է հայ բեմի հպարտություն դերասանուհի Սիրանույշին: Իսահակյանի պատմածի հիման վրա այս փաստը իր հուշերում նկարագրել է արվեստաբան Ռուբեն Զարյանը. «— 90-ական թվականների վերջերին էր: Սիրանույշը Ալեքսանդրապոլ էր եկել: Գնացի մոտը և տարա նրան իմ առաջին գիրքը՝ «Երգեր ու վերքերը»: Մի քանի օր հետո կանչեց մոտը: Կարդացել էր, գովեց, ասաց, թե երգերդ սրտաբուխ են,

անկեղծ, ջերմ: Լավ ես գրել, ապրես: Ասում էր. «Դու իմ մեծ մանչս ես»⁹:

Իսահակյանի արխիվում պահպանվել է մեկ նամակ իր պատանեկության ընկեր Արշակից՝ ուղարկված Շուշիից, որտեղ նա ուսուցչություն էր անում տեղի հայկական դպրոցում:

«29 հունվար, 1898. Սիրելի բանաստեղծ. Երգեր ու վերքերդ ստացա, կարդացի և շատերն մի քանի անգամ, հայտնում եմ անկեղծ ցանկանքս ապագայիդ մասին, որ դու առավել ժողովրդականի հետևից ես ընկնելու, որոնք իրոք քեզ շատ են հաջողվում, իհարկե քանի գնաս ավելի ու ավելի թաղվելով այդ անսպառ ժողովրդական գանձի մեջ՝ նա քեզ շատ ու շատ ընտիր նյութեր, մեծ-մեծ պոեմաների նյութեր կըտա, որոնք դու նորից վերստեղծելով հետ կդարձնես նրան: Ահա քո գլխավոր զբաղմունքներիդ նյութը սիրելի Քյոթոզլի: Գիտեմ, որ ինքդ էլ դրանցով առավել շատ ոգևորված պիտի լինես: Շատ ազդեցիկ էին նույնպես մի քանի հառաչքներդ Հառիճում և Լայպցիգում գրած գեղգեղներդ» (ԱԻԸԱ):

Իսահակյանի գրքի առաջին գնահատողներից մեկն էր նաև նրա Փեփրոնե քրոջ ամուսինը՝ Տեր-Մկրտիչ Աֆրիկյանը, որը նույնպես փայլուն ապագա էր գուշակում Երիտասարդ բանաստեղծին:

Բնական է, որ Իսահակյանը ոգևորված էր շրջապատի դրական ընդունելությամբ, և այդ ոգևորության ակիքը տանում է նրան Թիֆլիս, ուր դարավերջին համախմբված էր հայ արվեստի և գրականության ընտրանին: Թիֆլիսում ապրում և ստեղծագործում էին, ըստ ընդունված ավանդույթի, հայ մշակույթի բազում երևելի դեմքեր: Թիֆլիսն էր կենտրոնը հայ պար-

---

⁹ *Ռուբեն Չարյան*. Ավետիք Իսահակյան (հուշեր), Երևան, 1974, էջ 102:

բերական մամուլի, հայ քննադատական մտքի: Եվ պատանի Իսահակյանը որոշում է իր գրական առաջնեկը ներկայացնել Թիֆլիսի հայ մտավոր հասարակությանը և գրողի մկրտությունն ստանալ: Ներքուստ նա գիտեր իր ստեղծածի արժեքը, ուրեմն վստահ՝ հառաջ: Իսահակյանը մեկնում է Թիֆլիս 1898 թվի մարտին: Դժվար չէ պատկերացնել, թե հոգեկան ինչ ապրումներ ուներ նա, երբ «Երգեր ու վերքերը» ձեռքին պիտի ներկայանար հայ գրական ավագանու դատին: Ինչ էր սպասում բանաստեղծին, ինչպե՞ս պիտի ընդունվեր «Երգեր ու վերքերը» մեր մեծերի կողմից: Այս մասին Իսահակյանը գրում է. «1898 թվին, մարտ ամսին Թիֆլիսումն էի, «Երգեր ու վերքեր» բանաստեղծություններիս գրքույկը նոր էր լույս տեսել. անձամբ գնում էի մեր հոչակավոր գրողների մոտ և խորին ակնածանքով գրքույկս ներկայացնում նրանց: Գնացել էի հավերժ սիրելի Ղազարոս Աղայանի մոտ, որի հետ բախտ էի ունեցել ծանոթանալու Հովհ. Թումանյանի շնորհիվ:

...Գրքույկս ներկայացրի, ժպիտով կարդաց իր անվան գրած ձոնս, ապա մեջեմեջ մի քանի ոտանավորներ, հետո գրկեց ինձ, ասելով, – «Կեցցե՛ս համ շնորհքով բանաստեղծ ես, համ խելացի տղա ես: Խելացի եմ ասում նրա համար, որ գործ ես ածել ճիշտ ուղղագրությունը. վ-ով ես գրել. փոխանակ ու-ի, իրենց գիտնական լեզվաբան հաշվող մեր պրոֆեսորները այդ չեն ըմբռնել, իսկ մի պատանի ըմբռնել է: Կեցցե՛ս: Շարունակի՛ր այս ուղղությամբ և ժամանակով մեծ բանաստեղծ կդառնաս¹⁰:

---

¹⁰ Բառերի մեջ «վ» հնչվող «ու»-ն Աղայանն առաջարկում էր «ւ» գրել: Դրա գործածման համար տարիներով նա կոքոտ պայքար էր մղում «ու» պաշտպանողների դեմ: – Ծանոթագրությունը՝ Ավետիք Իսահակյանի:

Մինչև հիմա էլ ես չհասկացա, թե սիրելի Աղայանը «այս ուղղությամբ» ասելով ի՞նչ էր նկատի առել» (V, 25):

Ոգևորված գրականության նահապետի դրվատանքով, բանաստեղծը որոշում է ներկայանալ և Պերն Պոռշյանին, որի հետ տակավին ծանոթ չէր, ծանոթացնողը պետք է լիներ «Երգեր ու վերքերը»։ «Մյուս օրը գնացի Պոռշյանի մոտ։ Սրտատրոփ բարձրացա աստիճաններով։ Պոռշյանը նստած էր գրասեղանի առաջ և գրում էր։ Անմիջապես աչքիս ընկավ մի մեծ արծաթե ժամացույց, սև, հաստ ժապավենով, դրված գրասեղանի վրա։ Գրքույկս մի պահ թերթելուց հետո, Աղայանի պես գրկեց, համբուրեց նակատս, և «հայրենաշունչ բանաստեղծ ես, ապրես, – ասաց հայրական ձայնով, – Շիրակից ուրիշ տեսակ երգիչ, իհարկե չէր կարող ծագել։ Բայց ափսոս, մեր տղա, փչացրել ես ոտանավորներդ էս անպիտան ուղղագրությունը գործածելով»։

Ես ծիծաղեցի մտքիս մեջ և ինձ արդարացնելու համար ասացի, թե դպրոցում այդպես են սովորեցրել» (V, 36):

Բնորոշ է, որ հենց Թիֆլիսում դեռևս 1895 թվի աշնանը տեղի է ունեցել Ավետիք Իսահակյանի և Դերենիկ Դեմիրճյանի ծանոթությունը։ Նրանց բարեկամությունը պիտի շարունակվեր մինչև մեր դարի առաջին կեսի վերջը և լիներ օրինակելի, անդավաճան ու աներեր։ Այս առիթով Դերենիկ Դեմիրճյանը գրում է. «Մի օր Դվորցովայա փողոցում (ներկայիս՝ Ռուսթավելու պողոտա) չեմ հիշում ով՝ ինձ կանգնեցրեց ու ներկայացնելով մեկին իր կողքին՝ ասաց. .

– Խնդրեմ ծանոթանաք, Ավետիք Իսահակյան։ Ես անակնկալի չեկա։ Ես նրան սպասում էի։ Արտաքինը ինձ տարբեր երևաց իմ երևակայությունից։ Բայց աչքերը՝

մտերմաբար ժպտում էին: Դա արդեն ծանոթ էր... Այդպես էլ գիտեի: Ես շատ ուրախացա: Մենակությունը, առաջին տարիների անփորձությունը բավական հիմք տալիս էին, որ ես որոնեի Ավետիքին, որին ձգտել եմ նեմարան եղած օրերից: Մեր գրույցը թե՛ այս հանդիպման կարճ միջոցում և թե՛ այնուհետև ոչ միայն չհայտնաբերեց ճաշակների և հասկացողությունների տարբերություններ պոեզիայի մասին, այլև պարզեց մեր տեսակետների նույնությունը: Ավետիքը գալիս էր ուրույն ռոմով ու լեզվով: Դա մեծ նորություն էր»¹¹:

Նույն այս հուշերում Դեմիրճյանն ընդգծում է մի կարևոր հանգամանք. «Իսահակյանը սիրում է առանձնապես Լեւոնտովին և տարված է (այդ արդեն ինձ համար նորություն էր) Նիցշեով»¹²:

Բնական է, որ Իսահակյանը գիրքը Թումանյանին էլ էր ներկայացրել, որի հետ անձամբ ծանոթ էր նույն Թիֆլիսից՝ 1892 թվից: Սակայն Թումանյանի մասին նրա հուշագրության մեջ մենք չենք հանդիպում որևէ վկայություն Թումանյանի գնահատականի մասին, ինչպես և չենք հանդիպի «Երգեր ու վերքերի» երկրորդ հրատարակության, «Բանաստեղծություններ» հատորի և Իսահակյանի այլ գրքերի մասին: «Հանճարեղ լոռեցին» (Ավ. Իսահակյանի խոսքերն են) այդպես էլ մինչև վերջ օլիմպիական լուծություն պահպանեց Իսահակյանի ստեղծագործության վերաբերյալ: Լինում է և այդպես, թերևս այս խնդրին մենք առաջիկա հատվածներում կանդրադառնանք:

Աղայանի, Պերն Պոռշյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Ավետիք Արասխանյանի, Աղբալյանի, Շանթի, Արշակ

---

¹¹ Դ. Դեմիրճյան. Հուշեր, «Սովետական Հայաստան», Եր., 1940, դեկտեմբերի 22:

¹² Նույն տեղում:

Զոպանյանի, Դերենիկ Դեմիրճյանի գնահատականը թևավորում է Իսահակյանին, հավատ ներշնչում իր բանաստեղծական մուսայի հանդեպ:

Իսահակյանի պոեզիայի առաջին քննադատները՝ Աղբալյանը և Դեմիրճյանը, Մ.Բերբերյանը և Հովհ.Հովհաննիսյանը, իրենց գնահատականներում ընդգծում էին Իսահակյանի պոեզիայի անհատական եռությունը և ինքնուրույն մտածողությունը: Նրան համարում էին վառ անհատականություն, որ ունի իր ինքնուրույն խոսքը, իր ինքնուրույն ճանապարհը: Դերենիկ Դեմիրճյանը, որ մեծ երկրպագուն էր Իսահակյանի տաղանդի, հետևյալ կերպ է բնութագրում «Երգեր ու վերքերի» հեղինակին: «Ավետիք Իսահակյանը իսկույն գրավել էր հասարակության համակրանքը, նա նվաճել էր և՛ անուն, և՛ դիրք, հասել էր ոճի և վարպետության կայունացման աստիճանին... Ավետիքը գալիս էր ուրույն ոճով ու լեզվով: Դա մեծ նորություն էր...

Ճշմարիտ է, որ Հովհաննիսյանի «Արագն եկավը» հալյուցիկնացիայի պես ազդեց Ավետիք Իսահակյանի վրա, բայց Հովհաննիսյանի ժողովրդական երգը մնաց ժողովրդական երգի սահմաններում: Իսահակյանը խորացրեց և ծավալեց ժողովրդական երգի կուլտուրան թե՛ իբրև արտաքին ձև և թե՛ իբրև, մանավանդ, բովանդակություն: Դա բոլորովին նորություն էր»¹³:

Ահա հենց «Երգեր ու վերքերի» լույս ընծայման առաջին օրերին Իսահակյանը խորհրդածում է իր պոեզիայի առանձնահատկության, իր ուրույն ճանապարհի մասին. «Ինքնուրույն լինելու համար պիտի ինքնուրույն պոեզիա ստեղծել, ինքնուրույն մոտիվներ, ոճ, չափ, ձև – ահա գլխավոր խնդիրը» (Հ. 255):

---

¹³ Դ.Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, Հ.8, 1963, էջ 198 – 199:

Հենց իր՝ Իսահակյանի համար անսպասելի արագությամբ գրքի բոլոր տպագիր օրինակները մի քանի օրում սպառվում են: Մեկ տարի անց նա ստիպված է լինում մեծ դժվարությամբ իր գրքից գտնել մի օրինակ և ուղարկել Փարիզ՝ Արշակ Ջոպանյանին: Ճշգրիտ տպաքանակը «Երգեր ու վերքերի» մեզ հայտնի չէ (հավանական է 500 օրինակ), սակայն փաստ է, որ գիրքը շատ շուտով դառնալու էր հազվագյուտ մոուշ:

Իսահակյանը 1898 թվի կեսերին մտադրություն է ունեցել «Երգեր ու վերքերը» վերահրատարակել՝ հարստացնելով այն մի քանի նոր գործերով: Իր մտահղացման մասին նա գրում է «Հիշատակարանում».
«Գրելու եմ երկու խոշոր, մեծ գրանդիոզ երկեր-պոեմաս, որ ամփոփեն հայկական շարժումը... և «Նոր ուխտս», Ավետարանս՝ «Յոթն օր ապատում...» դրանցից դուրս մանր-մունր լիրիկ. իդիլական կտորներ, «Երգեր ու վերքերի» շարունակությունը...» (Հ. 257):

Իսահակյանի արխիվում պահպանվել է «Երգեր ու վերքերի» երկրորդ հրատարակության համար նախատեսվող երկերի ցանկը, դա հիմնականում առաջին գրքի տեքստն է՝ համալրված մի շարք նոր բանաստեղծություններով, գրված 1896 – 1898թթ.:

Սակայն «Երգեր ու վերքերի» երկրորդ հրատարակությունը չիրականացավ՝ Օդեսա աքսորվելու պատճառով:

Կուզենայինք ամփոփել մեր խորհրդածությունները Իսահակյանի առաջին գրքի վերաբերյալ՝ XX դարի ռուս ամենահետաքրքիր և ճանաչված բանաստեղծներից մեկի՝ Նիկոլայ Տիխոնովի խոսքերով. «Իսահակյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն՝ «Երգեր ու վերքերը», իրապես ցույց տվեց, թե ինչի է ընդունակ հայ պոեզիան: Սա և խորն ու կրակոտ բողոք էր մթի և

հետադիմության դեմ, սա և բանաստեղծի մաքուր ու անարատ ձայնն է, հուզող և գերող, հնչող շատ ավելի ուժեղ, քան այն ստեղծագործողների ձայները, որոնք պարփակվել են իրենց մտքի աշտարակում, սիմվոլիզմի ճամփան ընտրած, հեռու ժողովրդի կյանքից և պայքարից:

Եվ այս ձայնը Հայաստանի տարածքից անցավ-գնաց շա՛տ հեռուները և ամենուր գտավ իր լիաթոք արձագանքը: Այս ժողովածուի մեջ գետեղված, ինչպես և հետագայում ստեղծված բանաստեղծությունները հավաստեցին մեզ, որ Իսահակյանը գորեղ և մեծ հնչեղության տեր բանաստեղծ է»¹⁴:

---

¹⁴ *Ավետիք Իսահակյան*, Ընտիր երկեր 2 հատորով, Մոսկվա, 1975, հ, I, էջ 10 – 11: Նիկոլայ Տիխոնովի «Ավետիք Իսահակյան» առաջաբանից:

ԱՔՍՈՐԸ ՕԴԵՍԱ. 1898 ԹՎԱԿԱՆ

Ե՛վ բանտ, և՛ կապանք, և՛ ծաղր ու ծանակ իմ բաժինն եղավ դեռ վաղ հասակից. կարոտ մնացի սիրո, գուրգուրանքի, և կյանքս դալար՝ քսանչորս տարի, քսանչորս դարեր, ծանր ու սոսկալի անցրի... Բայց դրոշները վեհ իդեալներիս ես՝ կրծքիս սեղմած – սրտիս սեղմած...

Ավ. Խահակյան, Հիշատակարան,
1898, հոկտեմբերի 18, Օդեսա:

Երբ 1897 թվի ապրիլի 17-ին Խահակյանն ազատ արձակվեց Երևանի նահանգային բանտից, նա տեղյակ էր, որ իր պատժամիջոցը դրանով չէր ավարտվում, որ, ըստ նախօրոք ընդունված որոշման, բանտից հետո նա, ինչպես և «ընդհատակյա հայկական ազգային ընկերությունների» (Հնչակյան) մի շարք անդամներ, պիտի աքսորվեին կայսրության տարբեր վայրեր:

Հայաստանի Պետական կենտրոնական Պատմության Արխիվում (ֆ. 114, ց. 2, գ. 18, թ. 115 – 116) պահպանվել է մի շատ կարևոր փաստաթուղթ, այն է՝ ոստիկանության դեպարտամենտի որոշումը, թե ինչ բնույթի և չափի պատժամիջոցների են ենթարկվելու վերոհիշյալ «Հնչակյան» խմբի անդամները:

Ստորև ներկայացնում ենք այդ փաստաթուղթը:

Получ. 22 декабря 1897г.

Дело 2977.

Арестантское.

669

Секретно.

Департамент Полиции имеет честь уведомить, что произведенные при Тифлисскомъ, Эриванскомъ и Бакинскомъ Жандармскихъ Управленияхъ дознания об организовавшихся въ Закавказье тайныхъ армянскихъ национальныхъ сообществахъ, по Высочайшейму повелѣию 3 декабря 1897 года, разрѣшены административнымъ порядкомъ съ тѣмъ, чтобы: I) находившихся въ непосредственныхъ сношенияхъ съ центральнымъ Лондонскимъ комитетомъ противоправительственного сообщества “гнчакистовъ” и являвшихся главными руководителями агитаци среди кавказскихъ армянъ Саркиса Агамирзянца, онъ же Агамирзовъ и Казара Казарьянца, равно какъ и основателя кружка “армянской рабочей революционной ассоцаци” Александра Хумарьянца — выслать подъ гласный надзоръ полиции въ Вятскую губерню на три года, а Газароса Агаянца, въ виду престарѣлаго возраста и представленныхъ имъ откровенныхъ показаній, подчинить гласному надзору полици внѣ предѣловъ Кавказскаго края, столицъ и столичныхъ губерній на два года и II) лицъ болѣе или менѣе способствовавшихъ преступной дѣятельности указанныхъ выше обвиняемыхъ, подчинить гласному надзору полици, а именно:

а) внѣ предѣловъ Кавказскаго края, столицъ, а столичныхъ губерній Рубена Берберьянца, онъ же Берберовъ, Ивана Агамирзова, Саркиса Мубаяджана,

Рубена Ханазадова и Сисака Теръ-Симеоньянца онъ же Теръ-Симеоновъ, — на три года каждого, Александра Степанянца, Арама Харазяна, Александра Мосесова и Тиграна Серопянца, на два года, а Николая Захарьяна, онъ же Захаровъ, Мелкона Даниеляна, онъ же Данеловъ и Аветиса (Аветика) Исаакянца на одинъ годъ.

13)...

№ 4396

“ “ декабрия 1897 года^{x)}.

Իսահակյանի պատիժը շատ մեղմ էր, «Հնչակյան» կազմակերպության խմբի ղեկավարներ Սարգիս Աղամիրզյանցի (Աղամիրզով), Ղազար Ղազարյանի, ինչպես և «Հայ բանվորա-հեղափոխական ասոցիացիայի» խմբակի հիմնադիր Ալեքսանդր Խումարյանցի պատժի համեմատությամբ, որոնք աքսորվելու էին Ռուսաստանի հյուսիսային Վյատկայի նահանգ երեք տարով:

Իսահակյանի հետ աքսորվում էր նրա մտերիմ ընկերը՝ Հնչակյան կուսակցության անվանի գործիչ, խմբագիր Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցը, նույն որոշման շարունակության (II, B.) կետով, մեկ տարով աքսորվում էին Սիսակի մեծ եղբայրը՝ Յուլակ Տեր-Սիմոնյանցը և Ստեփան Տեր-Ստեփանյանը (Ըստոփկան):

Պատժիչ մեքենան տեսնում էր իր ցործը՝ հաշվի չառնելով ոչ հասարակական կարծիք, ոչ հեղինակություն ու լայն ճանաչում: Աքսորյալների թվում էին հայ անվանի գրող և մանկավարժ Ղազարոս Աղայանը (երկու տարով աքսոր Դոնի Ռոստով), արձակագիր Շիրվանզադեն (Ալեքսանդր Մոսեսովը) նույնպես Օդեսա, գրողներ, հասարակական անվանի գործիչներ և

խմբագիրներ Սարգիս Աղամիրզյանը, Ալեքսանդր Խումարյանը, Սարգիս Մուբալաքյանը (Ատրպետ), Ռուբեն Խանազատը, Ռուբեն Բերբերյանը և ուրիշներ: Փաստորեն հաշվեհարդար էր տեսնվում կովկասահայության մտավորականության առաջադեմ ու դեմոկրատ տարրի հետ, բանտի, քսորի միջոցով փորձ էր արվում ժողովրդից անջատել իր լավագույն զավակներին: Եվ ինչպես վկայում են գործի հետ կապված փաստաթղթերը, որոնք պահվում են Հայաստանի պատմության արխիվում (ֆոնդ 114), բոլոր հիմնական ցուցմունքները և որոշումները ստացվում էին Պետերբուրգի կայսերական արդարադատության նախարարությունից և ապա նոր իջեցվում Թիֆլիսի, Բաքվի, Երևանի նահանգային ոստիկանական վարչություն, որոնք տվյալ գործի կատարածուն էին: Կարելի է գարմանալ, թե ի՞նչ հետևողականությամբ է կայսերական արդարադատության նախարարությունը տարել «Հնչակյան» կուսակցության գործը 1895 – 1899թթ.:

1898-ի տարեսկզբին՝ հունվարի 27-ին, Սիսակ Տեր-Սիմոնյանը փոստային բացիկով հայտնում է Իսահակյանին. «Կանչված լինելով Պրիստավի մոտ տեղեկացա, որ մինիստրությունը վճռել է ինձ երեք տարով քսոր Կովկասից դուրս, իսկ Ցոլակին մեկ տարով: Տեղի մասին ոչ մի խոսք չեղավ: Հայտնի չէ թե մեզ է մնում ընտրությունը, թե իրենց, գրված էր գրության վերջում, որ ուղարկելու համար սպասել Ն.Գործ.մին-ից առանձին հրահանգի: Ոչինչ, այդ էլ կտանենք, չպետք է ընկնվել: Брат мой, друг мой, усталый страдающий брат, кто бы не был не падай душой. Буди барабаном... Քո Սիսակ» (ԱԽԸԱ): Այս բացիկին Իսահակյանը պատաս-

խանել է, որն, ավաղ, պահպանված չէ, բայց բանաստեղծի արխիվում է Սիսակի երկրորդ բացիկը՝ ուղարկված 1898թ. փետրվարի 4-ին. «Ավո ջան! հենց հիմա ստացա նամակդ, դու շատ իզուր անհանգստանում ես, զարմանալի է միանգամայն: Դու ինձ այս ասա, հո միայն մեկ անգամ ես ներկայացել պաշտոնական մի թուղթ կարդալու չե՞մ, այսինքն միմիատրության վնիռը, որ դու գնալու ես մեկ տարով: Ես այդ թուղթը կարդացի անձամբ, վերջում ավելացրած էր. «о высылке будет особое разрешение Мин. внут. дел» Ну, կնշանակե, ոչ թե դու պիտի վերցնիս անձնագիր և գնաս, այլ պիտի սպասիս մինչև որ իրենք հրամայեն, շփոթվելու ոչինչ չկա... Ես մտադիր եմ կամ Նախշ. կամ Ռոստ. կամ Քիշ. է՛յ տեսներք, հլա հարց է թե ինչ կը թողնին ընտրությանը» (ԱԻԸԱ):

Ու մինչ ձգձգվում էր ոստիկանական քաշքշուկը, հավանաբար պիտի գար աքսորավայրի վերաբերյալ վերջին հրահանգը, Խահակյանը, ինչպես մեզ հայտնի է, 1898թ. մարտին Թիֆլիսում էր, ուր իր «Երգեր ու վերքերը» նվիրաբերում էր հայ անվանի գրողներին, ինչպես ինքն է գրում. «1898 թվի սկզբներին, ցարական Ժանդարմերիայի կարգադրությամբ ես մի տարով աքսորվում էի Օդեսա քաղաքը: Աքսոր գնալիս, նառապարհին կանգ առա Թիֆլիս և անմիջապես գնացի Օհաննեսի մոտ: Արդեն օրենք էր դարձել, որ Թիֆլիս գտնվելիս անպատճառ պետք է լինեի նրա մոտ, գրեթե ամեն օր» (V, 53): Այդ այն օրերն էին, երբ Դսեղում նոր էր մահացել Թումանյանի հայրը՝ Տեր-Թադևոսը. «Օհաննեսին գտա շատ ընկնված, – գրում է իր հուշերում Խահակյանը, – շատ տխուր: Նոր էր դարձել Դսեղ գյուղից, ուր գնացել էր հոր հուղարկավորությանը:

«Սիրելի հորս թաղեցի: Սրանից ավելի ի՞նչ մեծ վիշտ կա՝ սիրածին թաղել...», – խորին թախծությամբ ասաց նա: «Գիշերը մնացի մոտը, և մինչև ուշ գիշեր պատմում եր հանգուցյալ հոր բարությունից, ազնվությունից, առաքինությունից»¹ (V, 53 – 54):

Այդ օրերին է Թումանյանը Իսահակյանի համար կարդում «Դեպի անհունը» պոեմը. «Անհանգիստ գիշեր ապրեցի: Երևակայությունս հուզված էր և անհեթեթ երազներ տեսա...» (V, 53):

Շուտով Թիֆլիսում Իսահակյանին միանում է Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցը: Եվ ընկերները Թիֆլիսից մեկնում են Բաթում ու ապրիլի 4-ին Բաթումից, ինչպես հինգ տարի առաջ, շոգեմավով ուղևորվում են Օդեսա: Նույն ճանապարհը, սակայն եթե 1893թ. փոթորկահույզ Սև ծովին էր հանձնում իր ոչ պակաս փոթորկահույզ մտքերը, ուսման ու եվրոպայի ծարավ 18-ամյա ճեմարանականը, ապա այժմ ճամփա էր դուրս գալիս բանաստեղծը՝ «Երգեր ու վերքերի» հեղինակը, քաղաքական գործիչը, և թեև մեկնելու վայրը Սիբիր չէր, և ինքն էլ ազատ աքսորյալ էր, սակայն աքսորը մնում էր աքսոր: Կրկին բանաստեղծի ամեն օրը լինելու էր պահնորդական բաժնի դիտակի տակ, և քաղաքացիական անձնագրի փոխարեն նրան տրված էր սոսկ

---

¹ Կենսագրի ծանուցում. Իսահակյանն իր հուշերում նշված հանդիպումը ներկայացրել է հետևյալ թվականով. «1899 թվին աքսորից վերադարձիս մի քանի օրով մնացի Թիֆլիսում, եղա Օհաննեսի մոտ: Օհաննեսին գտա...» (V, 53): Մինչդեռ Թումանյանի՝ հայրը՝ Տեր-Թադևոսը, մահացել է Դսեղում, հունվարի 5-ին: Ուրեմն, ոչ թե աքսորից գալիս, այլ աքսոր մեկնելիս՝ 1898 թվի սկզբներին: Ի դեպ, Իսահակյանի «Հուշերի» հրատարակություններում ժամանակագրական այս սխալը չի նկատվել:

նստիկանության «Անցման վկայականը» («Проходное свидетельство»):

Մինչ բանաստեղծի ծննդյան հարյուրամյակը, մեզ քիչ բան էր հայտնի Իսահակյանի կյանքի այս շրջանի մասին, գիտեինք սոսկ նրա հասցեն, գրած գործերը: Եվ ահա օղեսաբնակ գրականագետ և, ինչպես ինքն է իրեն անվանում, գիտահետախույզ (литературный следопыт) Գրիգորի Զլենկոն իր իսկ նախաձեռնությամբ բեղմնավոր պրպտումներ է կատարում Օղեսայի մարզի պետական արխիվում (Государственный архив Одесской области, ГАОО) և տեղի հավաքածուներում, իսկ ավելի ստույգ Օղեսայի քաղաքապետի գրասենյակի սեղանի (իմա՝ բաժնի – Ա.Ի.) նյութերում հայտնաբերել է. «Հայազգիներ Ավետիս Իսահակյանցին և Սիսակ Սիմոնյանցին ոստիկանության բաց հսկողության ենթարկման գործը² – “О подчинении гласному надзору полиции армян Аветика Исаакьянца и Сисака Симоньянца”.

Այս նյութերի առկայությունը մեծ օգնություն է Իսահակյանի կյանքը հետազոտողի համար: Ինչ խոսք, կայսերական ոստիկանական ապարատը բանիմաց և հետևողականորեն իր գործը կատարել է և կարծես ապագա սերունդների համար իր բոլոր փաստաթղթերը և արձանագրությունները խնամքով պահպանել է: Հայտնաբերած նյութերը առաջինը գիտական շրջանա-

---

² Государственный архив Одесской области, (ГАОО) Ф. 2, оп. 2, ед. хр. 2934, лл. 1 – 25. Փաստաթղթերում միանման չեն գրվում Իսահակյանի և Տեր-Ստեփանյանցի անուն-ազգանունները: Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցը (1872 – 1935) գրական-հասարակական գործիչ: Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանցի հորեղբայրը, Իսահակյանի մտերիմ ընկերն էր:

ռության մեջ դրեց Գրիգորի Զլենկոն՝ տպագրելով «Բնակության վայր էր ընտրել Օդեսան» ընդարձակ հոդվածը³:

Այնուհետև տողերիս հեղինակը մանրամասն գրել է այս մասին իր «Ավետիք Իսահակյանը և ռուս գրականությունը» մենագրության մեջ (Երևան, 1984, էջ 30 – 35): Ինչ են մեզ ասում ռուսականության փակ գգրոցներում հրաշքով պահպանված այս նյութերը: Գործի առաջին փաստաթուղթը Երևանի նահանգապետի գրությունն է Օդեսայի քաղաքապետին, ստացված 1898թ. ապրիլի 20-ին, ուր հայտնում է, որ «Անդրկովկասում կազմակերպված հայկական ազգային գաղտնի ընկերություններին» պատկանելության մեղադրանքով նախնական կալանքը կրած ալեքսանդրապոլցի վաճառականի որդի Ավետիք Իսահակյանը, համաձայն բարձրագույն հրամանագրի «Ըստ արդարադատության ամենահպատակ նախարարի զեկուլցի» աքսորի է ենթարկվում Կովկասյան երկրամասի սահմաններից դուրս՝ իր ընտրած բնակավայրը, սահմանելով նրա հանդեպ ռուսկանական բաց հսկողություն:

Իսահակյանը աքսորավայր էր ընտրել Օդեսան, ուր մեկնեց ապրիլի 4-ին, մինչդեռ գրությունը հասավ ապրիլի 20-ին: Գրությամբ պահանջվում էր աքսորականի վերաբերյալ անել համապատասխան կարգադրություններ, նամակի վրա քաղաքապետը մակագրում է.

---

³ Տպագրվել է առաջին անգամ “Слово об Аветике Исаакяне” («Ավետիք Իսահակյանի մասին») ժողովածուում, Ереван, 1975, Изд.-во ЕГУ, стр. 303 – 315 – “Местом жительства избрал Одессу”. Այնուհետև՝ Г.Зленко, “Одесские тетради”, Одесса, Изд.-во “Маяк”, 1980, стр. 26 – 42. Նույն հոդվածում ուսումնասիրված է նաև Շիրվանզադեի աքսորի շրջանը Օդեսայում:

«Ուշ չէ՞», և ապա կարգադրություն է անում ոստիկանական վարչության պետին անհապաղ հայտնաբերել Իսահակյանին և ապա «հայտնել ինձ, ներկայացնելով լրացուցիչ տեղեկանք»⁴: Ոստիկանապետը իր հերթին կարգադրությունը հայտնում է պրիստավներին, նրանք էլ քաղաքապահ ոստիկաններին:

Մայիսի 7-ին հասցեների սեղանից տեղեկանք է տրվում ոստիկանությանը. «Իսահակյանց, Ավետիսի վանառականի որդի» ժամանել է Օդեսա և բնակվում է Պոլիցեյսկայա (ներկայիս՝ Ռոզա Լյուքսեմբուրգի) փողոցի № 24 տանը: Եվ ոստիկանական վարչությունը իր հերթին Իսահակյանի վերաբերյալ հարուցում է «Հատուկ գործ № 24»⁵, այս մասին Երևանից ստացած նամակի վրա Օդեսայի քաղաքապետը մակագրել էր. «Իսահակյանի վրա հատուկ գործ է բացված, մտ. № 752, գործ № 24/98թ.» (“Об Исаакяне заведено особое дело вх(одоиний), № 752, дело № 24/98г.”):

Եվ հինգ օր անց Բուլվարային տեղամասի ոստիկանը զեկուցում է, որ Իսահակյանից վերցված է անցաթուղթը (проходное свидетельство), որը կայսրության ամեն մի քաղաքացու հիմնական փաստաթուղթն է, ինչպես նաև ստորագրություն իրեն հայտնված «բաց հսկողության» տակ իր գտնվելիք դրության մասին: Այս ամենի մասին ոստիկանապետը գրավոր զեկուցում է Օդեսայի քաղաքապետին 1898 թվի մայիսի 17-ին⁶: Իսկ

---

⁴ ՕՄՊԱ, ֆ. 314, ց. 1, պ.մ. 179, քք. 2, 2հ:

⁵ Այս գործը չի հաջողվել գտնել: Գ.Զլենկոյի կարծիքով այն թերևս կարող է գտնվել Կիևում՝ Ոսկրահնայի Պետական Պատմության Արխիվում, ուր Հայրենական պատերազմից հետո փոխադրվել է Օդեսայի ոստիկանական վարչության արխիվը:

⁶ ГАОО, Ф. 2, оп. 2, ед. хр. 2934. л. 3.

վերջինս իր հերթին գրություն է ուղարկում Պետերբուրգ ոստիկանության դեպարտամենտին՝ հայտնելով. «Իսահակյանը բնակություն է հաստատել ք. Օդեսայում, որոշակի զբաղմունք չունի, ապրում է հարազատների հաշվին, պետությունից նպաստ չի ստանում»⁷:

Համաձայն Սանկտ-Պետերբուրգի ոստիկանության դեպարտամենտի որոշման, Իսահակյանն աքսորվում է Օդեսա մեկ տարի ժամկետով, մինչդեռ Երևանի նահանգապետը Օդեսա ուղարկած գրության մեջ, դիտավորյալ, թե միտումնավոր, իր կողմից այդ ժամկետն ավելացրել էր ևս երկու տարով: Տեղեկանալով այդ չարաքաստիկ սխալի մասին՝ Իսահակյանը Օդեսայի քաղաքապետին խնդրագիր է հղում, որի բնագիրը ուսներեն լեզվով պահպանվել է.

1898, 19 հունիսի

«Զերդ պայծառափայլություն Օդեսայի քաղաքապետին, հայ-բուրքական գործերով դատապարտված Ավետիք Իսահակյանից.

Խնդրագիր

Համաձայն 1897 թվականի դեկտեմբերի 3-ի բարձրագույն հրամանագրի՝ հետևել է ոստիկանության դեպարտամենտի կարգադրությունը, որով ես դատապարտվել եմ մեկ տարվա ոստիկանական բաց հսկողության՝ Կովկասի սահմաններից դուրս եղած իմ ընտրած մի որևէ քաղաքում: Ոստիկանության դեպարտամենտի

---

⁷ГАОО, Ф. 2, оп. 2, ед. хр. 2934. л. 3. об. (քաղաքապետի նամակի սևագրությունն է, № 654) лл. 4 об. 5.

կարգադրությանը վերը նշված իմաստով, ինձ ծանոթացրել է Ալեքսանդրապոլի տեղական ղեկավարությունը, այնպես որ բնակության վայր ընտրելով Օդեսա քաղաքը, ստացել եմ անցաթուղթ, ուր հիշատակվում է բաց հսկողության ժամկետը՝ մեկ տարի (այն գտնվում է պարոն ոստիկանապետի մոտ) և մեկնել եմ Օդեսա: Գալով Օդեսա, ինձ ներկայացրին այն գրությունը, որը Ձերդ պայծառափայլությունը ստացել է Երևանի նահանգապետից: Այդ գրությամբ հայտարարված բանաձևը միանգամայն հակասում է ոստիկանության ղեկարտամենտի սահմանած ժամկետին, այստեղ հիշատակվում է, որ Իսահակյանի ժամկետը երեք տարի է, այլ ոչ թե մեկ, ինչպես որ պետք է լիներ:

Համարձակվում եմ կարծել, որ գրությունը կազմելիս սխալ է սպրդել և ուրիշ ոչինչ: Ուստի և պատիվ ունեմ խնդրելու Ձերդ պայծառափայլությանը պարզել գործի էությունը՝ նշտել իմ բաց հսկողության ու Կովկաս մեկնելու ժամկետը:

Ավետիք Իսահակյան
19 հունիսի 1898 թիվ, Օդեսա»⁸:

Շուտով այդ սխալն ուղղվում է, Պետերբուրգի ոստիկանության վարչությունը, ստանալով Օդեսայի ոստիկանության տեղեկագրությունը Իսահակյանի վերաբերյալ, նկատում է, որ ժամկետը ավելացված է, և վարչության փոխտնօրենի ստորագրությամբ գրություն է ուղղում Օդեսայի քաղաքապետին, որ Իսահակյանի

---

⁸ ГАОО, Ф. 2, оп. 2, ед. хр. 2934, лл. 6 – 6 об. Գրության վրա նշումներ կան՝ № 950, “19 июня 1998г.”. Թարգմանությունը մերն է – Ա.Ի.:

պատժի ժամկետը «մեկ տարի է, այլ ոչ երեք, այն է մինչ դեկտեմբերի երեքը 1898 թվի՝ հաշված Կայսրի կամքը հայտնած օրից»⁹։ Այս մասին տեղյակ են պահում Իսահակյանին, որը բնականաբար շատ անհանգստացած էր այս չինովնիկա-ոստիկանական քաշքշուկով։ Այժմ ըստ պայմանավորվածության նա ամիսը մեկ պետք է ներկայանար տեղամասային ոստիկանին, ստորագրություն տար, և նաև նրան արգելված էր 50 մղոն շառավղից ավելի քաղաքից հեռանալ։ Սրանք էին արգելափակող պայմանները։

Օդեսան՝ նավահանգստային այդ մեծ քաղաքը, որին Իսահակյանը ծանոթ էր դեռևս 1893 թվից, շատ բաներով Իսահակյանի սրտով էր։ Նախ՝ քաղաքը շատ գեղեցիկ էր, ողջ երկայնքով ձգված ծովեզրյա կանաչապատ բլուրների վրա և շղթայված փարթամ գրոսայգիներով, քաղաքի բազում կետերից հիանալի տեսարաններ էին բացվում Սև ծովի վրա։ Երկրորդ, Օդեսան իր բնակչության կազմով շատ խայտաբղետ էր՝ իտալացիներ, ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, հույներ, հրեաներ, ռումինացիներ, լեհեր, ազգերի յուրահատուկ հավաքածո էր։ Այստեղ տարբեր հանգամանքների բերումով հավաքված էին բազմաթիվ քաղաքական վտարանդիներ, փախստականներ Եվրոպայի և Ռուսաստանի տարբեր վայրերից։ Նաև բազմաթիվ արկածախնդիրներ՝ մաքսանենգներ ու փախստականներ, նավահանգստի առկայությունը հեշտացնում էր նրանց ել ու մուտը։

---

⁹ ГАОО, Ф. 2, оп. 2, ед. хр. 2934, л. 7. Այս նամակի վրա գրություններ կան «23. 6. 98», «Доложить завтра отношение (эриванского) губернатора». Թարգմ. «Վաղը գեկուցել Երևանի նահանգապետի գրության վերաբերյալ»։

Ասեմք, Իսահակյանն էլ մինչև վերջ խստությամբ չի պահպանել իր վերաբերյալ ոստիկանության պահանջները «դուրս չգալ հեռու Օդեսա քաղաքի սահմաններից»: Բանաստեղծը շատ էր սիրում ճանապարհորդել, թափառել և օրերից մի օր որոշում է ձկնորսական նավակով գնալ Կերչ: Բանաստեղծի՝ Կերչ քաղաքում լինելու մասին է վկայում նրա ծոցատետրային հետևյալ գրառումը. «Չեմ մոռանում 1898 թվի այն ուսին, որ Կերչ քաղաքում կիրակի օրը հարբած էր, շապիկը հանեց բռնեց գլխի վերևը, մնաց մերկ և բարձր բռնած բղավում. ո՛վ է ուզում շապիկս առնել: Ծախում էր, որ օդի առնի խմե» (ԱԻԸԱ): Իհարկե, անսովոր տեսարանը ցնցել էր երիտասարդ բանաստեղծին, ի՛նչ աստիճանի կարող է ցած գլորվել մարդը, և ի՛նչ բարքեր են սրանք, և կարևորն է՝ ոչ ոքի դա չէր զարմացնում և կարեկցանք չէր առաջացնում: Այո՛, շատ բան կիմանար Իսահակյանը աքսորի շրջանում դժբախտ ու հասարակ մարդկանց կյանքից:

Օդեսան ուներ իր օրենքները և իր հերոսները: Այդ օրերին մի անմոռաց, անակնկալ հանդիպում է ունենում Իսահակյանը: Ահա ինչ է գրում բանաստեղծը. «1898 թվին Օդեսայի հսկա նավահանգստի ժխորի մեջ թափառելիս հանկարծ առջևս հպարտ կանգնեց մի բուսյակ՝ ինտելիգենտ դեմքով, և, ձեռքը մեկնելով ինձ, ասաց.

– Ծնորհեցե՛ք հանուն Մաքսիմ Գորկու:

Առաջին անգամն եմ լսում Մ.Գորկու անունը: «Արդյոք ի՛նչ նոր սուրբ է», – մտածում եմ ես:

Հարցնում եմ նրան. «Ո՞վ է Մաքսիմ Գորկին»:

– Նա մեր բանաստեղծն է, մեր ընկերը, մեր փիլիսոփան, – պատասխանում է նա:

Նույն օրը գնում եմ Գորկու պատմվածքների երկու հատորը¹⁰ և սկսում եմ կարդալ. հափշտակված կարդում եմ և նորից կարդում: Կարծես Գորկին ինձ համար էր գրել: Թափառելու պոեզիան իմ սրտի սերն է» (V, 148):

Սա Իսահակյանի առաջին ծանոթությունն էր Գորկու ստեղծագործությանը:

Օդեսայում հենց այս շրջանում Իսահակյանն ընկերանում է մի ծերունի իտալացի կոշկակարի հետ. «Սրանից տարիներ առաջ Օդեսայում, այն տանը, ուր ես էի ապրում, իմ սենյակի դեմուղեմը կենում էր մի իտալացի կոշկակար, իր թուլակազմ, եղնիկի պես վախկոտ, տասներկու տարեկան աղջիկ թոռնիկի հետ» (III, 306):

Ծանոթությունը ծերունու հետ վերածվում է բարեկամության, երբ Իսահակյանն իմանում է, որ ծերունի Ջովաննին տարիներ առաջ եղել է Ջուզեպպե Գարիբալդու ազատագրական բանակի զինվորը, հերոսաբար կռվել է ապստամբ առաջնորդի «Ալպյան որսորդները» վաշտում, վայելել հերոսի վաստակությունը:

Տարիներ անց (1907) Իսահակյանը կգրի «Գարիբալդիականը» պատմվածքը: Ի դեմս ծերունի գարիբալդիականի բանաստեղծը գտնում է հոգեհարազատ մի անհատականության, և ծեր զինվորի պատմություններն ազատամարտերի մասին հույս ու հավատ են ներշնչում Իսահակյանին և հավաստում ժողովրդի հոգեկան ուժերի անսասանությունը: Ինչքան էլ ծանր, անմխիթար

---

¹⁰ Ավ. Իսահակյանը նկատի ունի Մ.Գորկու հետևյալ հրատարակությունը. Максим Горький. Очерки и рассказы, т.т. I и II. Издание С.Дароватовского и А.Чарушникова, С.Петербург, 1898.

վիճակում լինի ազատատենչ մարդը, նա երբեք չի կորցնի հավատը Հայրենիքի ապագայի հանդեպ:

Ի դեպ, վտարանդի իտալացի ծերունին կարող էր լինել և հայ ազատամարտիկ, Սասունի, Ջեյթունի ազատագրական մարտերի մասնակից, սա ժողովրդական հերոսի հավաքական կերպար է: Իր էությանմբ ու կոչումով այնքան մոտ ու սիրելի Իսահակյանին:

Հավանաբար, եթե Իսահակյանն աքսորված չլիներ, ապա «Երգեր ու վերքերի» լույս ընծայումից հետո նա շատ բեղմնավոր կստեղծագործեր, ոգևորված գրքի հաջողությամբ: Մինչդեռ ներկա վիճակը քիչ էր տրամադրում ստեղծագործելու: Եվ եթե գրել է, ապա միայն բանաստեղծություններ, մոտ երկու տասնյակ: Եվ սակայն նրանց մեջ կան գործեր, որ ունեցան մեծ հնչեղություն, այդպիսիներից է առաջին հերթին «Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ...» բանաստեղծությունը, գրված սոցիալական հակասության թեմայով:

Մեծ քաղաքում սոցիալական հակադրությունն ավելի վառ դրսևորում է ունենում, սրան ավելացրած նաև այն հանգամանքը, որ Օդեսայում երիտասարդ աքսորյալը ապրել է մշտական նյութական կարիքի մեջ:

Եթե նախկինում ընտանիքը ուսանող Իսահակյանին Լայպցիգ գոնե մի քանի լումա էր ուղարկում, ապա այժմ օրենքը խիստած քաղաքական գործչին, որը երեկ բանտում էր, իսկ այսօր աքսորում, դժկամությամբ օգնություն կուղարկեր, այն էլ մոր պահանջով: Իր նամակներից մեկում Իսահակյանը պատմում է իրեն պաշարած ծանր վիճակի մասին. «Ես մի տարով աքսորված եմ եղել Օդեսայում, ուր ես հագիվ կարող էի ապրել՝ այդ հսկայական քաղաքում, ուր չկան ծանոթներ և հարմար գործեր» (VI, 26): Այնպես որ Օդեսայում

գրված այս բանաստեղծությունը նաև Իսահակյանի հոգեկան ընդլզման արդյունքն է.

Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ,
Օր ու արև չըտեսանք.
Վա՛խ, մեր կյանքը սևով անցավ,
Աշխարհից բան չիմացանք:

Հարուստ մարդիկ կուտեն-խմեն
Աշխարհի նոխ սեղանից.
Մենք աշխարհի խորթ տղերքն ենք,
Մեզ փայ չըկա աշխարհից:

...Խեղճ աղքատը դառը դատի, –
Դատարկ նըստի... Է՛յ աշխարհ,
Էլ ինչո՞ւ ես քարը թողնում
Քարի վըրա, քար-աշխա՛րհ:

Եվս մեկ բանաստեղծություն՝ գրված Օդեսայում, շուտով արժանանալու էր լայն ճանաչման և դառնալու էր մեր ժողովրդի ամենասիրված երգերից մեկը: Այն գրված էր Իսահակյանի մեծ ու անբաժան սիրո մորմոքներով, խոսքը «Սիրեցի, յարըս տարան...» բանաստեղծության մասին է:

Թեև Շուշանիկ Մատակյանը հինգ տարի է՝ ուրիշինն էր, և թվում էր, թե կրակները պիտի վաղուց հանգած լինեին, և միայն մոխիր մնացած, բայց ո՛ւր էր, որ այդպես լիներ:

Բանաստեղծության ստեղծման մասին Իսահակյանը վկայել է. «Ոչ թե գրել, այլ երգել եմ Օդեսայի

դաշտերում, ժողովրդական մի երգի եղանակով և ապա միայն գրի առել» (1, 400):

Հայրենի եզերքի հանդեպ կարոտի ու սիրո լավագույն խորհրդանիշներից՝ Մանթաշն ու Նրա թագը՝ Ալագյազ սարը, մշտապես հանդիսացել են Իսահակյանի քնարերգության տարերքը, բայց այսպիսի անմիջականությամբ, անթաքույց սիրով, նա դեռ չէր դիմել իր սիրած լեռան.

Սև-մութ ամպեր ճակտիդ դիզվան,
Դուժման հագար, Ալագյա՛զ,
Սրտումս արև էլ չի ծաղկում,
Սիրտս է՛լ դուժման, Ալագյա՛զ...

Օդեսայում Շուշանիկի ու Ալագյազի գառ փեշերի մասին երգեր հյուսող պատանի բանաստեղծի ապրումներն ու բերկրանքը շատ բնական են ու մարդկայնորեն հասկանալի: Էլ ում, եթե ոչ մանկուց հարազատ լեռնագագաթին պիտի ուղղեր իր խոռվահույզ հոգու ապրումները երիտասարդ Իսահակյանը.

– Է՛յ Մանթաշի նըխշուն հավքե՛ր,
Իմ դարդըս որ՝ ձերն եղներ,
Ձեր եդ գառ-վառ, խաս-փետուրներ
Կսևնային, քանց գիշեր:

Օդեսային ենք պարտական Իսահակյանի պոեզիայում այսպես կոչված «ծովային շարքի» բանաստեղծությունների ստեղծմամբ: Մինչ այդ Սև ծովին նվիրված մեկ-երկու բանաստեղծություն Իսահակյանը

գրել էր 1893 թվին՝ Գերմանիա ուղևորվելու նամփին։ Իսկ 1898 թվին «ծովային շարքը» ուրույն տեսք է ստանում։ Ծովի վիթխարի ու խորհրդավոր կերպարը իսկապես կախարդել էր Իսահակյանի հոգին. նա՝ լեռնաշխարհում ծնված պատանին, հանձին ծովի, տեսնում էր բնության տարերքի մի նոր ու անզուսպ արտահայտությունը։

Ծովը՝ անծայրածիր, հավիտյան ու խորախորհուրդ, ինչպես իր սիրած աստղային գիշերները։ Շուրջ 15 բանաստեղծություններ, որոնց տիրական մոտիվը Սև ծովի գորեղ կերպարն է, ստեղծվել են Օդեսայում։

Սովորաբար հայրենի բնաշխարհից, հայրենի բնությունից զատ քիչ պատկերներ են եղել, որ ազդել են Իսահակյանի ստեղծագործության վրա, սակայն ծովն ուրիշ էր։ Ծովը մի տևական ժամանակաշրջան գերել էր ու զմայլել Իսահակյանի հոգին.

...Դարդը սրտիս նամփա ընկա,
Ու մարդ չուզեց հետս գար.
Ծո՛վ ջան, խո՛ր ծով, գիրկդ եկա,
Սրտիս ընկեր, սիրտ չկար:
(I, 90)

...Ինչպե՛ս կուզեմ սիրտս թաղեմ
Ծովի մռայլ, մութ խորքում.
Քեզնից հեռո՛ւ, վիշտս պահեմ
Գաղտնի տեղում՝ շա՛տ թաքուն:
(I. 92)

Ծովը բանաստեղծի համար և՛ խոստովանավայր է, և՛ կենարար ակունք: Հիշենք այս շարքի երկերը՝ «Դուման դառավ ծովը բոլոր...», «Ինչպե՛ս կուգեմ սիրտս թաղեմ...», «Լավ օրերիս երգը մոռցած...», «Ծովն ալեկոծ, սանձակոտոր...», «Հոգնած ծովը՝ փրփուր բերնին...»:

«Երագիս մեջ ծովը տեսա...» բանաստեղծության մեջ ծովի մեղմ հեքը աքսորյալ բանաստեղծին հիշեցնում է մոր նվիրական կանչը.

Եվ հոգուս մեջ մի ձայն ծորեց,
Մի ձայն՝ քնքուշ, սուրբ սրտից. –
Ա՛խ, այն մայրս էր, կանչում էր ինձ
Հայրենիքիս ափերից...

(I, 91)

Իսահակյանի համար ծովը առանձնանալու, մտասույզ թափառելու սիրելի վայր է: Նրա զգացմունքները, հոգեկան ապրումները խորհրդանիշն են ծովի ոռմանտիկ կերպարի.

Ծովն ալեկոծ, սանձակոտոր,
Իր քար շրթերն է կրծում.
Ա՛խ, իմ վիշտը՝ մի չար ուրուր,
Սիրտս է անդուլ քըցըցում...

(I, 94)

Ի դեպ, աքսորի՝ մեզ հասած «հիշատակարանյան» գրառումները բավական սակավաթիվ են, տվյալ դեպքում բանաստեղծը նախընտրել է իր զգացմունքներն

արտահայտել բանաստեղծություններով: Մինչդեռ
Լայպցիգում գերիշխողը օրագրի ժանրն էր:

Օդեսյան շրջանի՝ Իսահակյանի կյանքի մասին մեզ
մի շարք տեղեկություններ է տալիս «Գրական նախանձ»
(1925) պատմվածքը: Պատմվածքը գուտ կենսագրական
բնույթ ունի:

Ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով Իսահակյանը
1925 թվին Վենետիկում հիշում է հեռավոր Օդեսան և
իր դեգերումների տարին. «Տակավին շատ երիտասարդ
էի, երբ հասակակից մի ընկերի¹¹ հետ աքսորվեցինք
Օդեսա քաղաքը: Մեկնելիս մեծ եղբայրս¹² մի նամակ
տվեց իր վաղեմի ընկերոջ վրա, որ 20 – 25 տարուց ի վեր
ապրում էր Օդեսայում: ...Աքսորավայրս հասնելուն
պես հայոց եկեղեցուց ստացա Մարտինի հասցեն և
գնացի մոտը: Խանութի ճակատի վրա կարդացի անուն-
մականունն ու ներս մտա: Տեսա փղի պես հաղթանդամ
մի մարդ»
(III, 437):

Պարզվում է, որ Մարտինը Ալեքսան աղայի պատա-
նեկության ընկերներից է, և շատ ուրախանում է՝
օտարության մեջ հանդիպելով իր ընկերոջ եղբորը.
«ախպորդ քթեն ես թռած, ախպերդ էլ քեզի պես էր
պստիկ ժամանակը. է՛յ գիտի օրեր»:

Մարտինը և նրա տիկինը ավանդապահ ալեքսանդ-
րապուլցիներ էին՝ հյուրասեր ու բարեհոծար մարդիկ, և
առաջին շրջանում ինչով կարողանում են, օգնում են

---

¹¹ Իսահակյանը նկատի ունի ընկերոջը՝ Սիսակ Տեր-Սի-
մոնյանցին:

¹² Նկատի ունի իր ամենամեծ եղբորը՝ Ալեքսան Իսահակյա-
նին, որը գործնական կապեր ուներ Նախիջևանի, Ռոստովի,
Օդեսայի հայ առևտրականների հետ:

Ավետիքին, ինչպես և Սիսակին: Եվ ահա մի օր Սիսակը անգգուշաբար ցույց է տալիս Իսահակյանի «Երգեր ու վերքեր» գրքի վերաբերյալ «Մուրնում» տպագրված Ն.Աղբալյանի գրախոսականը: Այդ օրվանից Մարտինի վերաբերմունքում ինչ-որ մի բան փոխվում է, շուտով գաղտնիքը պարզվում է. «Ընկերս... հայտնեց, թե՝ Մարտին ախպերը ինձ բանաստեղծ չի ճանաչում, շատ խիստ քննադատում է, և իրեն մեջ զգալով իսկական բանաստեղծի կոչում՝ սկսել է ոտանավորներ գրել»: Մի քանի օր անց Մարտինը որոշում է իր գրած ողբերգական ոտանավորները ներկայացնել Իսահակյանի և Սիսակի դատին: Մի ինչ-որ անբացատրելի մղումով իր գրվածքներում Մարտինը կնոջը մեղցնում է, իսկ ինքը ողջ մնում և սգում կնոջ վախճանը: Եվ կինը բնականաբար զայրանում է.

«— Էդ ի՞նչ կարգ է, որ միշտ իմ գլուխը կուգես ուտել...

— Որ վրադ լամ, ցույց տամ սրտիս սերը, գրչիս ուժը, — անուշադրությամբ պատասխանեց Մարտին ախպերը:

— Որ էդպես է, մի անգամ էլ քեզ մեղցրու, տես, թե ես ինչպես գլուխդ լամ, էնպես լամ, որ քո բանաստեղծության կարգը ծալես» (III, 443):

Այսպիսին է Իսահակյանի այս հազվագյուտ հումորիստական գործը: Մարտինը և նրա տիկինը բնավ մտացածին կերպարներ չեն, այլ իրական դեմքեր: Գրական հերոսի իսկական անունն է Գասպար Պայազատյանց, տիկնոջ անունը՝ Հռիփսիմե, հասցեն ըստ փոստքարտի՝ Одесса, уголь Торговой и Софиевской. Պահպանվել է 1899թ. հունիսի 11-ին Օդեսայից գրված Գ. Պայազատյանցի (Մարտին ախպոր) մի նամակը

Իսահակյանին, որից ի դեպ հայտնի է դառնում, որ Մարտինը բավական նյութական օգնություն է ցույց տվել Իսահակյանին Օդեսայում: Եվ մեկնելու օրերին նրան 50 ռուբլի է տվել, իհարկե վերադարձնելու պայմանով: Այնպես որ սրանք միանգամայն իրական կերպարներ էին: Նույն նամակից մենք իմանում ենք, որ այդ շրջանում Օդեսայում եղել է նաև մեկ ուրիշ հայ վաճառական՝ Հարութ Միրզաքանդ կամ Արութ, որը ընկերություն է արել Ավետիքի և Սիսակի հետ: Բայց, ինչպես գրում է Մարտինը 1899 թվին, վերջինիս գործերը վատթարացել են. «Հարութը դուքանը ծախեց վերջացուց պատճառ գործի շատ հաջողությունից օղուլ մարեց հասկացընում եմ, որ այլ կերակուր չեն էփում բոլոր կահ կարասիքը հրեա բարիշնիկներու արժանացավ» (ԱԻԸԱ):

Իսահակյանի ձեռքով գրված ընդամենը մեկ նամակ է պահպանվել Օդեսայից (այն էլ անավարտ), խոսքը Նիկոլ Աղբալյանին ուղղված նամակի մասին է: Ինչպես հայտնի է, Աղբալյանի քննադատականը «Մուրճում» լույս է տեսնում (№ 6) հունիս ամսին, 1898թ., երբ Իսահակյանը Օդեսայում էր. «Այդ օրերը մի նպաստավոր գրախոսական երևեցավ գրքույկիս մասին մի ամսագրի մեջ» (III, 440):

Իսահակյանին շատ էր ոգևորել իր գրականագետ ընկերոջ կարծիքը, նամակի մեզ հասած հատվածից նաև հայտնի է դառնում, որ բանաստեղծը Օդեսայից ուղարկել էր մի տետր՝ իր նոր բանաստեղծություններով՝ «Մուրճ» ամսագրում տպագրելու ակնկալիքով. «Այժմ խնդրում եմ, որ պ.Արասխանյանցին դիմեք, որ ինձ տեղ տա «Մուրճ»-ում և այս տետրիցս տպագրեցեք «Մուրճ»-ում, հենց մոտ համարներից <մեկում>: Շատ

եմ ուզում «Մուրն»-ում գրել, իբրև լուրջ օրգանում. ուստի խնդրում եմ, որ ինձ էլ¹³ տեղ տաք» (VI, 22):

ԳԱԹ Իսահակյանի ֆոնդում պահվում են «Մուրնին» հանձնած Իսահակյանի բանաստեղծությունների տետրերը: Ըստ այդ ձեռագրերի հավաքածուների (ԱԻՖ, 11 – I և 12 –I)՝ մեզ հաջողվեց պարզել, թե ինչ գործեր էր ուղարկել Իսահակյանը Օդեսայից: Դրանք են՝ «Սև մութ ամպեր...», «Պանդխտի երգը» (1898, հուլիս 5, Օդեսա), «Է՛յ վա՛խ... սիրտս խառ բախչի պես...» (1898, օգոստոս 2, Օդեսա), «Լավարդ երկինք խո՛րն ու անծի՛ր...», «Ընկերիս հիշատակին» (1898, Օդեսա) բանաստեղծությունները:

Այնուհետև Իսահակյանը Աղբալյանի ուշադրությունն անկեղծաբար հրավիրում է իր արվեստի բնույթին, բանաստեղծությունների տաղաչափական օրինաչափություններին և այլ հարցերի, ըստ երևույթին մտածելով, որ Աղբալյանը կրկին պետք է գրեր իր մասին. «Իմ ոտանավորները խորությամբ քննելիս բացատրեք մի քանի տողով լիրիզմի նշանակությունը... Մի փոքր երկար կանգ առեք ժողովրդական մոտիվների վրա: Դիտեցեք և՛ այն, որ իմ հանգերը այսպես կոչված «ձոխ» տեսակիցն են – օրինակ լիքն են այսպիսի «մրմունջ-տրտունջ, շողա-ցողա, դողա-լողա» ...Հենց ժողովրդական տարրը... Եթե կարող եք չախչախեք իմ մեջ այս ինքնավստահ կարծիքը...¹⁴ (VI, 22 – 23):

Բայց ահա, ժամանակը պահպանել է Իսահակյանին՝ Օդեսա գրած երեք նամակ և երկու փոստային քարտեր:

---

¹³ [այդ անմահների դա<սում>]-նամակի տողատակում Իսահակյանի ձեռքով – Ա.Ի.:

¹⁴ Ա.Արասխանյանցի փոստային բացիկի բնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գ.Լևոնյանի ֆոնդ, հ. 2655:

Այս հազվագյուտ վավերագրերից առավել արժեք են ներկայացնում երկուսը՝ «Մուրնի» խմբագիր Ավետիք Արասխանյանցի փոստային բացիկը¹⁵ և Գարեգին Լևոնյանի նամակը: Արասխանյանցը իր բացիկը գրել էր «Գրական նախանձ» պատմվածքի հերոսի նախատիպի հասցեով. «В Одессу. угол Торговой и Софиевской. Гаспару Пайазатянцу. Խնդրանք՝ հանձնել պ.Ա.Իսահակյանին» – 15 նոյեմբերի, 98, Թիֆլիս. Հարգո բարեկամ պ. Ավ.Իսահակյան, խորին շնորհակալություն այն ուղերձի համար, որ ղրկված էր Օդեսայից և ստորագրված նաև Ձեզնից: Տոնախմբության մասին (նկատի ունի «Մուրն»-ի հիմնադրման 10-ամյակը – Ա.Ի.) մի կարն և ամփոփ հաշիվ տպվեց Տարազում... Մուրնի տոնական համարում կտպվեն հեռագիրներն ու նամակ ուղերձները (եթե միայն ցենզուրական արգելքի չհանդիպենք): Նորություն չստացվեց Ձեզնից տոնական N-ի համար, մնում է հենքից մեկը ընտրել: Եթե միայն N-ը լույս է տեսնելու ամսիս 25-ին – 27-ին (տոնական համարում Իսահակյանից տպագրվում է 3 գործ – Ա.Ի.): Տոնը անցավ շատ ու շատ լավ, ավելի քան սպասվում էր, նվերների մեջ, բացի Տարազում հիշվածները, կա և Շուշվա տիկինների և օրիորդների կողմից ղրկած մի ոսկեկար բարձ: Ողջույններով Ձեր Ավ.Արասխանյանց»:

Ավետիք Արասխանյանցը դառնում է Իսահակյանի կյանքում այն խմբագիրը, որի բարենպաստ գործունեությունը մի տևական շրջան օժանդակել է նրան, թե ու թիկունք եղել:

Յուրաքանչյուր ուղերձ հայրենիքից անշուշտ ուրախացնում էր քստորական-բանաստեղծին, առավել ևս, երբ ուղերձի հեղինակն էր իր ամենամտերիմ

¹⁵ Այս հատվածում նամակի սևագրությունն ընդհատվում է:

ընկերներից մեկը՝ Իսահակյանի պաշտելի աշուղ Ջիվանու որդին՝ Գարեգին Լևոնյանը:

Իսահակյանի և Գարեգին Լևոնյանի նամակագրությունը, որը սկիզբ էր առել 1893 թ., տևում է մինչև վերջինիս վախճանը: Ս.Պետերբուրգից 1898 թվի նոյեմբերի 5-ին¹⁶ Օդեսա հղած բավական ծավալուն նամակում թերևս մեզ ամենից շատ կհետաքրքրի այն հատվածները, ուր բերվում են Իսահակյանի անդրադարձումները «Երգեր ու վերքեր» գրքի մասին Նիկոլ Աղբալյանի հոդվածի և դրանց լեոնյանական մեկնաբանումները. «Գրում ես թե Աղբալյանը ճիշտ է նկատել որ քո մեջ մեծամտություն է երևում, հետո դու երևի այդ բանը թերություն համարելով՝ արդարանում ես թե դու «կը հաստատես որ մասսայից բարձր ես» ուրեմն և մեծամտությունը դրանից է ծագում: ...Աղբալյանը մի նոր գյուտ չի արել, որ բանաստեղծի մոտ մեծամտություն է նկատել. երևի նրան ծանոթ չէ Հայնեի խոսքը, թե. «աշխարհում ամենափառասեր կենդանին մարդն է, ամենափառասեր մարդը՝ բանաստեղծն է»: Հենց Աղբալյանին մինը ծածուկ հարցնի, թե դուն էլ քեզ մի բան երևակայո՞ւմ ես, թե չէ, նա ի՞նչ կպատասխանի: Դու գրելուդ նայիր և նույն հոգվով, նույն մեծամտությամբ. սա թող լինի իմ ընկերական խորհուրդը» (ԱԻԸԱ):

Օդեսայում Իսահակյանի ստացած հաջորդ շարքի նամակներից մեկը փոստային բացիկ է (քարտ-փոստալ), որի օգնությամբ մեկ անգամ ևս հաստատվում է Իսահակյանի՝ Օդեսայում ապրած տան հասցեն. Гор. Одесса Полицейская ул. № 24, Евлах Сулханіанца

---

¹⁶ Գ.Լևոնյանի նամակի բնագիրը պահվում է՝ ԳԱԹ, Գ.Լևոնյանի ֆոնդ, հ. 1189:

Г-ну Минасу Манвеліанцу Прошу покорно потрудиться и передать Аветику Исаакянцу.

Նամակագիրը Իսահակյանի հեռավոր բարեկամ և ընկեր, գյումրեցի Վարդան Սաֆարյանն էր, որ արդեն 3-րդ տարին գտնվում էր զինվորական ծառայության մեջ. «Սիրելի Ավետիք. ախ, ախ, ախ, մեռած չեմ... սաղ էլ չեմ: Այսօր եկա դիվիզիոնի լագերից և ստացա քո նամակը: Իսկ մեր պուկը գնաց Դադաստանի սարերը պախոդ, ես մի քիչ տկար եմ, վերադարձա այստեղ: Բաղթի հերն անիծեմ: Գրիր ինձ մի երկար նամակ: Ավետիկ, որտեղից-որտեղ ընկանք, վա՛յ-վա՛յ: Քո Վարդան»:

Նամակն ուղարկված է Հյուսիսային Կովկասից օգոստոսի 11-ին և հասել է Օդեսա օգոստոսի 14-ին: Ճշմարիտ որ ցարական թե՛ փոստը, թե՛ երկաթուղին աշխատում էին անխափան:

Պահպանվել է նաև մեկ նամակ՝ ստացված բանաստեղծի հարազատներից, Ալեքսանդրապոլից: Նույն երկու թերթիկի վրա գրված է չորս նամակ եղբայրներից՝ Ալեքսանից և Մկրտչից, Գինովաբե քույրիկից և Սիմեոն հորեղբոր որդուց՝ Համբարձում Իսահակյանից, նամակներն ուղարկված են 1898թ. սեպտեմբերի 14-ին, նամակներից երևում է, որ երկար ժամանակ տնեցիները բանաստեղծից լուր չեն ստացել և չունեն անգամ նրա հասցեն: Ահա այս չորս նամակում էլ մենք չենք գտնի որևէ հիշատակում դրամական օգնության մասին: Թեև տնեցիք հրաշալի գիտեին, որ բանաստեղծը նյութապես շատ անբարեկեցիկ վիճակում էր... Միևնույն ժամանակ, բոլոր նամակներն էլ գրված են մեծ սիրով ու անմիջականությամբ: «Օգոստոսի 2-ին քեզ նամակ եմ գրել: Մինչև այսօր ոչ մի տեղեկություն չունիմ թե ինչ

ես անում. ինչով ես ապրում, կամ երբ է լրանալու ժամանակդ, նամակս ստանալուն պես անմիջապես պատասխանե, որ շատ անհանգիստ եմ», – գրում էր Մկրտիչ եղբայրը:

«Ավետիք ջան, ինչու նամակ չես գրում: Ինձ չգիտես, որ շատ անհանգիստ կլինիմ, գրե առողջությամբ մասին... Ինձ նորից տանուտեր են ուզում ընտրել այս ամսույս մեջ ընտրությունն է, իսկ ես չեմ ուզում ընտրվել և չպետք է լինիմ, շատ եմ վախենում ժողովուրդի կլաուզից, սպասում եմ անհամբեր նամակիդ», – գրում էր Ալեքսան եղբայրը:

Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում Համբարձում Իսահակյանի նամակը. «Սպասում եմ նամակիդ և հասցեիդ, որ անմիջապես քեզ գրեմ երկար ու բարակ, որովհետև շատ տեղեկություններ ունիմ հաղորդելու: Ավետիք ջան, «Մուրճում» Ն.Աղբալեանի «Երգեր ու վերքեր»-իդ քննադատելը, կամ ավելի ճիշտ գովաբանելը այստեղ մեծ տպավորություն է արել և ինտելիգենտ շրջանում խոսակցության առարկա է դարձել. համբուրում և բարևում եմ քեզ»: Իհարկե նամակների միջոցով կապը արտաքին աշխարհի հետ հաճախ հանում էր Իսահակյանին իր մեկուսի վիճակից և քաջալերում, հեռու չէր այն օրը, երբ պիտի ավարտվեր աքսորի ժամկետը:

Փիլիսոփայական մտորումը միշտ եղել է Իսահակյանի թե՛ մարդկային անհատականության, թե՛ ստեղծագործության տարերքը: Մի՞թե ծովի հավերժական պատկերը չի թելադրել նրան գրելու հետևյալ տողերը. «Թափառեմ ամեն, ամեն տեղ, երկրի տակն ու վրեն, երկնքի մեջն ու խորքերը, արևի մեջը ծակելով անցնեմ մինչև աստղերի վրա... և էլի հեռու, հեռու,

այդ բոլոր ժամանակ լսեմ երգեր, խո՛րը երգեր, տիեզերքի ու մարդկության, բոլոր միլիոնավոր դարերի մարդկանց սրտերի երգերը, և խորհեմ, մտածեմ, գգամ, ամեն բան հասկանամ և հավերժ ապրեմ ու լա՛մ, շա՛տ լամ, ա՛խ, ա՛խ, տիեզերքից մեծ Ա՛խ...» (Հ. 259):

Աշնան սկզբներին Օդեսայի ոստիկանությունը կրկին տեղեկություններ է ստանում, «որ հսկողության տակ գտնվելու օրից ի վեր... Իսահակյանը իրեն լավ է պահում, դատվածության չի ենթարկվել, և ոչ մի դատապարտելի արարք չի թույլատրել...»¹⁷:

Այսպես են ասում ոստիկանական չոր ու ցամաք տեղեկագրերը: Ո՞վ գիտեր սակայն՝ ինչ էր կատարվում 23-ամյա աքսորականի հոգում:

Ինչ-որ չափով Օդեսային է առնչվում Իսահակյանի «Հակոբ վարդապետի գաղտնիքը» պատմվածքը՝ երիտասարդ կուսակրոն հոգևորականի մասին, որը մի պահ տրվում է սատանայի գայթակղությանը, հետո ողջ մնացյալ կյանքում քավում մեղքը, թեպետ և սրտից չի կարողացել դուրս վանել սիրո գորեղ, անմար գգացմունքը:

Մենք կարող էինք և անտեսել Իսահակյանի այս պատմվածքը, եթե չլինեին որոշ հանգամանքներ: Նախ հայտնի է, որ իր պատմվածքների համար Իսահակյանը հազվադեպ էր սյուժեներ հնարում, ավելի օգտագործում էր իր գլխով անցածը կամ իր հետ պատահած մի անջնջելի հուշ: Այս տեսակետից «Հակոբ վարդապետի գաղտնիքը» պատմվածքի հերոսի և երիտասարդ Իսահակյանի միջև շատ նմանություններ կան. երկուսն էլ աշակերտել են էջմիածնում, մեկը՝ Վանքի ժառանգավորաց դպրոցում, մյուսը՝ Գևորգյան

---

¹⁷ ГАОО, Ф. 2, оп. 2, ед. хр. 2934, л. 16.

նեմարանում, մեկը ընդունել է կուսակրոնություն, աշխարհաթող եղել, մյուսը՝ ոչ: Սակայն այդ վճռի ընդունման շեմին նրանց հոգիները խռովել են հար և նման զգացմունքներ. «Գիշերները իր անդորր խուցի մեջ՝ գլուխը հենած երկաթագիր հին Հայսմավուրքի վրա, սուրբ տեսիլներ էր ունենում, տեսնում էր իրեն մի առապարի մեջ, մեկուսի, ձորձ հագած, հաղթանակած չարին ու փորձությանը, բոլորանվեր սպասավոր Քրիստոսի ուխտին, ծառա ամեն մարդու, հոգացող ամեն տանջվողի և վիրավորի՝ արդարի և մեղավորի. և հանկարծ հեռվից ականջին էին հասնում սրնգի անուշ ձայներ, որ սեր էին մրմնջում:

Եվ սերը հզոր մի բազուկի պես ուղղակի բռնում էր նրա ականջից, դուրս քաշում հայեցողության միջից և տանում դնում մի ճանապարհի վրա, որ վարդերով ու ծաղիկներով էր եզերված» (III, 396):

Համարյա նույն տարիքում իրերի բերումով երիտասարդ վարդապետը ու Իսահակյանը գալիս են Օդեսա: Վանքի վարչությունը, ըստ պատումի, Հակոբ վարդապետին ուղարկում է Քիշնև՝ կարգավորելու տեղի հայ եկեղեցու գործերը: Ճանապարհին վարդապետը մի երկու օր կանգ է առնում Օդեսայում: «Օդեսայում կանգ առավ՝ քաղաքը դիտելու: Երկրորդ օրը անցնում էր քովնտի մի փողոցով, երբ հանդիպեց մի երիտասարդ, գեղեցիկ կնոջ. երկուսի հայացքները առան իրար, գեղեցկուհին ժպտաց խորհրդով ու խոստումով և կամացուկ անցավ, ստեպ-ստեպ գլուխը ետ շրջելով՝ հայացքի կախարդանքը պահելով միշտ վարդապետի վրա, որ, մի պահ բևեռված միևնույն տեղում, դիտում էր նրան մտացրիվ, տարված: Աղջիկը մտավ պարտեզ և ծառերի միջից ձեռքով կանչեց վարդապետին.

վայրկյանի մեջ նրա ողջ էությունը, հոգի ու մարմին, բռնկվեց մի բռնակալ ցանկությամբ – երթալ՝ գրկել, փաթաթվել այդ կնոջը ու քայքայվել, չեանալ նրա մեջ. այլևս նա բնագդի տիրապետության ներքո էր. ոտքի ելած տարերային կրքերը սանձակոտոր նժույգների պես վար տապալելով կառապանին-բարոյական կամքը-տանում էին խուլարշավ անդեկ կառքը՝ Հակոբ վարդապետին՝ անդունդե-անդունդ, քարե-քար զարնելով (III, 401):

Այսպես է լինում առաջին հանդիպումը գեղեցկուհի Աննայի հետ, որին իր հետագա ողջ կյանքում պիտի երկրպագեր վարդապետը: Իսկ աղջկանից որպես հիշատակ մնում է մի ասեղնագործ բարձ, որը սրբությամբ մինչև իր օրերի վերջը պահել էր Հակոբ վարդապետը, այդպես էլ ոչ ոքի չվստահելով իր միակ գաղտնիքը:

Թերևս մենք այսպես մանրամասն չանդրադառնալինք «Հակոբ վարդապետի գաղտնիքին», եթե չլիներ նեմարանավարտ աքսորական Ավետիքի «գաղտնիքը». բանաստեղծի մահից հետո նրա ամենանվիրական, իր թափառ կյանքում գուրգուրանքով պահպանած իրերի թվում հայտնաբերվեց մի շատ հին ասեղնագործ բարձի երես, վրան ձեռքով գործած մեզ անհայտ «N.A.» սկզբնատառերը: Որտեղից էր այն, և ում անվան սկզբնատառերն էին դրանք, մեզ այդպես էլ չհաջողվեց պարզել...

Օդեսան եղավ առաջին մեծ քաղաքը, որը բացահայտեց Իսահակյանին Ռուսաստանի իրականությունը, եղավ կյանքի յուրահատուկ դպրոց և ստեղծագործական ներշնչանքի աղբյուր: Օդեսայում հստակվեցին Իսահակյանի քաղաքական հայացքները: Եվ այդ գաղափա-

րախոսութեան առաջին արտահայտութիւնը եղավ «Մասսա Մանուկը» պոեմը:

Իսահակյանն իր ապագա «Հայդուկի երգեր» շարքի անդրանիկ բանաստեղծութիւններից մեկը կերտում է Օդեսայում 1898թ. հոկտեմբերի 12-ին: Խոսքը «Ազիզ մերի՛կ, քեզի թողի...» բանաստեղծութեան մասին է: Այս բանաստեղծութիւնը պարզորոշ ցույց է տալիս Իսահակյանի քաղաքական ծրագրերի հասունութիւնը, մարտական պայքարի անհրաժեշտութիւնը.

Ազիզ մերի՛կ, քեզի թողի,
Դարդ ունեի, դուրս ընկա,
Սուրբ վաթանիս ժողովրդի
Ձեռնը կանչեց, դուրս ընկա:
...Է՛յ, Սիւ-Մասի՛ս, ձեզի մեռնիմ,
Իմ Սիւ-Մասի՛ս, ջա՛ն տղերք,
Դուք տասի չափ-հագարի չափ,
Ձեզի մեռնիմ, ջա՛ն տղերք:
...Մեկ սիրտ դառնանք, բոլոր սուր դառնանք,
Ջարդենք, փշրենք դուշմընին.
Ջա՛ն, տղերք ջա՛ն, զարկենք-զարկվինք,
Մեր-վաթանի ուղուրին...

«Մասսա Մանուկ» պոեմի ոճով գրված այս բանաստեղծութիւնը շատ շուտով պիտի նշանավորեր ստեղծագործական մի մեծ փուլի սկիզբը Իսահակյանի պոեզիայում: Այս բանաստեղծութիւնն առաջին երկն է, որն Իսահակյանը ստորագրում է «Հայ-գուսան» կեղծանունով, և որը հրատարակեց «Դրոշակ» ամսագիրը: Այնհաստ է, որ Իսահակյանն օդեսյան շրջանում արդեն

«Դրոշակի» խմբագրության հետ կապեր ուներ, քանզի 1898թ. հոկտեմբերի 12-ին գրած երկը լույս է տեսնում «Դրոշակի» 1899 թվի հունվարյան համարում, երբ Իսահակյանը դեռևս դրսում էր:

Իսահակյանը սիրով էր բաժանվում պոետիկ անվամբ ծովափնյա քաղաքից, որը գերծ էր ազգային խտրականություններից, բյուրգերյան մեծամիտ ու քաղքենիական մթնոլորտից:

Ուշ աշնանը՝ 1898թ. նոյեմբերի 18-ին, Օդեսայի իշխանությունները ստանում են Իսահակյանի մասին ոստիկանության վարչության ցուցումը. «սույն թվի դեկտեմբերի 3-ից ազատ արձակել նշանակված հսկողությունից» և որ նրան արգելվում է «բնակությունը մայրաքաղաքներում և Ս.Պետերբուրգի նահանգում մինչև հատուկ կարգադրությունը»¹⁸:

Նամակին կցված էր մի գրություն. «Ծանուցագիրը ոստիկանության կողմից ներկայացված է Իսահակյանցին ստորագրման 1898թ. նոյեմբերի 24-ին»¹⁹: Իսահակյանը տեղյակ է պահվում այս փաստաթղթի մասին և տալիս է համապատասխան ստորագրություն²⁰:

Ի տարբերություն Իսահակյանի, Սիսակ Տեր-Սիմոնյանցը ևս մեկ տարի պետք է մնար աքսորում: Սիսակը աշխատանքի էր անցել Շխյանց ազգանունով մի հայ վաճառականի խանութում և մի կերպ պահում էր գոյությունը:

Այսպիսով, Իսահակյանի աքսորաժամկետը մոտեցավ ավարտին: Բանաստեղծը վերադառնում է իր կարոտած հայրենիքը, այն հողը, այն լեռները, որոնց

---

¹⁸ ГАОО, Ф. 2, оп. 2, ед. хр. 2934, л. 17.

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում, л. 18:

անհուն սիրով ու թախծով տողեր է նվիրել Օդեսայում
գրած վերջին բանաստեղծությունում.

Ես որ մեռնիմ՝ ինձ կթաղեք
Ալագյազի լանջերում,
Որ Մանթաշից հովերը գան,
Վրաս հեան ու երթան:

Գերեզմանիս չորս դին փովին
Ցորեն արտերն ու ցուան,
Եվ ուռիներն՝ մազերն արձակ,
Վրաս ընկնին, անուշ լան...
Օդեսա, 1898, նոյեմբեր

1898 թվականի վերջին օրը, դեկտեմբերի 31-ի
գիշերը, նա Օդեսայից երկաթուղով մեկնում է դեպի
հարավ: Բանաստեղծը որոշել էր մի քանի օր մնալ
Ռոստովում, մանավանդ Նոր Նախիջևան հայաշատ
կենտրոնում. «1899 հունվար: ...Առանց մի կոպեկի մտա
Ռոստով: Երկու օր մի բարի ծեր լեհ էր ինձ հյուրա-
սիրում շատ նոխ հացով: Մինչև սարկավազի տունը
կոնկի փողը՝ 10 կոպեկ մի անծանոթ մարդուց եմ
վերցրել: Երեք օր ապրում էի շա՛տ լի, բանաստեղծական
կյանքով, ուրախ ու տխուր, Դոնի ափերով, <...>, ձի
հեծա, նավեցի, երգեցի, ձուկ կերա ձկնորսների հետ...

Ճարակյանը²¹ փող չտվեց, ուզում եմ Ս.Խաչի
Եփրեմին²² դիմել, 15 ռուբլի փող պարտք վերցնել. վաղը
– հաջողություն...» (Հ. 263):

---

²¹ Լևոն Ճարակյան – Իսահակյանի ճանապարհական շրջանի
ընկերներից է:

Ինչպես երևում է այս գրառումից, Դոնի ավերին բանաստեղծն իրոք իրեն երջանիկ է զգացել, չնայած գրպանում մեկ կոպեկ անգամ չի ունեցել, սակայն ազատության զգացումը վեր էր ամեն ինչից:

Ինչպես վկայում են Իսահակյանի հուշերը Ղազարոս Աղայանի մասին, այդ նույն շրջանում Իսահակյանը մի քանի հանդիպումներ է ունեցել իր սիրելի հեղինակի, մեծ հայրենասերի և մանկավարժի՝ Ղազարոս Աղայանի հետ, որը, նույն Հնչակյան կուսակցության գործով աքսորված էր Դոնի-Ռոստով: Ահա ինչ են պատմում Իսահակյանի հուշերը. «1899 թվին, հունվարին, աքսորից վերադարձիս, ես մի քանի օր կանգ առա Ռոստով-Նախիջևանում, ուր աքսորված էր և Ղ.Աղայանը: Եղա մոտը, Նախիջևանում, կինը, տղան և աղջիկը հետն էին: Աղայանին գտա հիվանդությունից նոր ապաքինված: Գրել էր «Ժամանակակից ատենախոսությունը» և ոգևորված կարդում էր ինձ համար: Որոտացող, ներշնչող ձայնով կարդում էր, փայլատակում էին աչքերը, բոլոր հոգով հավատացած էր իր ուսուցիչային, կրքոտ, տարամերժ մարգարեների պես ստիպում էր, որ ուրիշն էլ հավատար:

...Խոսում էինք հազար ու մի խնդիրների մասին, բայց բոլոր խնդիրների կենտրոնը աշխարհը վերափոխելու և մարդկությունը երջանկացնելու մասին էր:

– «Ժամանակակից ատենախոսությունը» իմ կտակն է, իմ հավատամքը: Մնաս բարևի իր վերջին խոսքն էր սա» (V, 35 – 36):

1899թ. հունվարի կեսերին Իսահակյանը հայրենի Ալեքսանդրապոլում էր:

---

²² Ռոստովի Սուրբ Խաչ հայկական եկեղեցու տերտեր Տեր-Եփրեմն է:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՎ ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԻՋԵՎ

Ա. ԿՐԿԻՆ ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԻ ՎՐԱ

«Բանաստեղծը մարգարե պիտի լինի, հրապարակախոս, լեռների վերևից, ջրվեժի պես շաչող դեպի ամբոխի հոգին, նոր գաղափարներ, նոր երգեր, նոր հորիզոններ նրան տալով. բանաստեղծը պիտի հրեղեն խոսքեր, երգեր ասե...» – Ավ.Իսահակյան. «Հիշատակարան», 1900, դեկտեմբերի 16:

Թերևս Իսահակյանի հոգեվիճակը, ծրագրերն ու մտորումները հայրենիքում դարավերջին լավագույնս արտահայտում է 1899թ. ապրիլի 9-ին Ալեքսանդրապոլից Արշակ Զոպանյանին գրած նրա մի նամակը: Այս նամակն ունի իր պատմությունը. Իսահակյանի՝ աքսորում գտնվելու ժամանակ «Մուրնի» հասցեով նրա անվամբ Ա.Զոպանյանից Փարիզից եկել էր մի նամակ, իսկ երբ 1899-ի հունվարին Իսահակյանը գալիս է Թիֆլիս, Ավ.Արասխանյանը նրան պատմում է այդ նամակի մասին, որի բնագիրը դժբախտաբար կորել էր: Բանաստեղծը, անտարակույս շոյված լինելով անվանի քննադատի և մշակութային գործչի ուշադրությունից, մի փոքր ուշացումով՝ հունվարից ապրիլ (որի պատճառը, ըստ Իսահակյանի, հիվանդությունն էր), հղում է Փարիզ իր հայտնի նամակը: Այն կարելի է համարել Իսահակյանի նամականիի լավագույն, խորաթափանց վավերագրերից մեկը, ուր զարմանալի անկեղծությամբ ու շիտակու-

թյամբ բանաստեղծը բացում է հոգում կուտակվածը, տալիս ճշմարիտ պատկերը դարավերջի հայ հոգևոր կյանքի. «Ո՛ւր պիտի գնամ, ի՞նչ պիտի անեմ – ահա՛ ինձ զբաղեցնող այս անձնական հարցը, որ իհարկե շա՛տ բնական է: Մի քանի տարի առաջ ես Եվրոպայումն էի, հետո վերադարձա հայրենիք – Կովկաս, ուր ձերբակալվեցի հայկական դատի¹ առթիվ (ռուսաց կառավարությունից). մի տարի բանտարկվելուց հետո, ուղարկեցին ինձ աքսոր – ամբողջ երեք տարի է, որ ես անկախ չեի, կառավարության օրենքի տակ, հսկողության տակ, կապված-կաշկանդված, այժմ՝ նոր եմ ազատվել և եկել եմ տուն, և զարթնել է այն հարցը՝ ո՛ւր գնալ, ի՞նչ անել» (VI, 23 – 24): Հասկանալի է Իսահակյանի վիճակը, տևական հետապնդումներից, ազատագրվումներից հետո նա վերադառնում է հայրենի քաղաք, բայց ո՞վ էր դարավերջի Ալեքսանդրապոլում հետաքրքրվում գրականությամբ, ստեղծագործական աշխատանքով. «Հայ ժողովրդի մեջ, վերջին դժբախտ անցքերի շնորհիվ, տիրում է մի դառն հիասթափումն դեպի գրականությունը, մամուլը, միտքը, հասարակական կյանքը. այժմ ամենքը, թե՛ ինտելիգենտը և թե՛ ժողովուրդը միայն իրենց տնտեսական շահերովն են կլանված... Գրողի, մտածողի համար այստեղ օդ չկա... Իսկ մեր հայ գրողները... խեղճները... հացի խնդիր, դառն կարիք, ժողովրդի անտարբերությունը, կառավարության ճնշումներ, հալածանք... Ուղիղն ասած՝ ուժ չկա ապրելու...» (VI, 24):

Իսահակյանն այս ծանր, անելանելի վիճակի առաջին մեղավորներից է համարում. ռուսական իշխանություններին ու նրանց տարած հայահալած քաղաքակա-

¹ Բանասերի ճշտում. Իսահակյանն առաջիններից մեկն էր, որ դարավերջին օգտագործեց «Հայկական դատ» հասկացությունը:

նությունը, երբ ոտնահարվում էին ազգային իրավունքներն ու պահանջները. «Հայ դպրոցները փակ, գրադարան-ընթերցարանները փակ. գրականությունը ճնշված՝ ինչո՞վ ոգևորվել. — ժողովրդո՞վ. ժողովուրդը ծաղրում է ազգությունը, հակվում է Ռուսական կողմը². և շա՛տ ստոր մակերևույթի վրա է նրա հոգու աշխարհը... Այս բոլորին կան նպաստող, սիստեմատիկ հանգամանքներ — պայմաններ, հասկանալի են, որ արհեստական և բարձրից նյութած որոշ քաղաքական գործունեության պտուղ» (VI, 24):

Արտաքին, դրսից տարվող հայավնաս աշխատանքին զուգահեռ, ոչ պակաս մեղավոր է և տեղական բուրժուազիան, այսպես կոչված ազգային «ցեցերը». «դիմում եմ այստեղի հարուստներին բաժանորդ գրվել մեր թերթերին, լրագրներին՝ ծաղրում են լրբաբար... այդքան անտարբեր են. դրանով կարելի է բացատրել այն փաստը, որ «Մուրճը» մեր ողջ քաղաքում միայն 2 բաժանորդ ունի. 2 հա՛տ միայն, իսկ «Անահիտը»՝ երևի միայն քաղաքի կյուրը (ակումբը). և գիտե՞ք, մեր քաղաքը Կովկասի ամենաբազմամարդ հայաբնակ քաղաքն է՝ զո՛ւտ հայերով, 30000 բնակիչ, շրջապատված 200 հայ բազմամարդ գյուղերով, և այդքան խիտ ազգաբնակչության մեջ հազիվ մի տասը ինտելիգենտ — կրթված անհատներ գտնվին... է՛յ, դառն են մեր հայրենիքի պայմանները. օրհասի մեջն ենք և հազիվ կարող ենք օդ շնչել...» (VI, 25):

Մի քանի տարի անց Խսահակյանն իր այս մտքերը կրճուրեղացնի «Ես ձեզ ասում եմ՝ կըգա Ոգու սով...» (1903) բանաստեղծության խորիմաստ տողերում:

---

² Այս պարբերության վերջին երեք բառերը հանված էին Խսահակյանի վեցհատորյակի տեքստից, վերականգնում ենք՝ ըստ Ա.Չոպանյանի արխիվում պահվող բնագրի:

Ալեքսանդրապոլի մթնոլորտը ցավոք այդպիսին էր, արհեստավորների և միջին խավի հասարակության շերտերը, ինչ խոսք, հեռու էին մտքի ու արվեստի բնագավառից: Թեպետ հարկ է նկատել, որ Ջոպանյանին ուղղված նամակից շատ տողեր Իսահակյանի այդ շրջանի ունեցած մոայլ տրամադրությունների արտահայտությունն էին, ինչպես ինքն է նկատել, անհեռանկար ապագայի գաղափարներն էին: Կգա ժամանակ, և «Ջոպանյանի Փարիզից» անթաքույց կարոտով ու սիրով Իսահակյանը կհիշի իր քաղաքը, իր երկրացիներին... Եվ ինչպես միշտ, 1899-ին էլ՝ կյանքի դժվար պահերին, Իսահակյանին օգնության է գալիս պոեզիան: Ջարմանալի, մեկը մյուսին գերազանցող բանաստեղծությունների շղթա է ստեղծում Իսահակյանը դարավերջին, առաջ բերելով թե՛ յուրայինների, թե՛ հեռու ու մոտիկ ընթերցողների հիացմունքը: «Մուրնը»՝ հայ ամենահեղինակավոր պարբերականը, ուր մի ժամանակ երագում էր տպագրվել Իսահակյանը, այժմ մեկը մյուսի ետևից, համար առ համար տպագրում է Իսահակյանի նոր բանաստեղծությունները:

Միայն 1899 թվականին «Մուրնը» իր ինը համարներում տպագրում է Իսահակյանի բանաստեղծություններից շուրջ երեք տասնյակ: «Մուրնի» հունվարյան համարում գետեղված էր Իսահակյանի քնարական բանաստեղծությունների ընդարձակ մի շարք (15 հատ)՝ «Ցնորքներ և մորմոքներ» ենթախորագրով և «Նվեր ընկերիս Դերենիկ Դեմիրեյանին» ընծայականով: Դերենիկ Դեմիրեյանը Իսահակյանին նվիրված իր հուշերում այդ առթիվ գրում է. «1899 թվին ես ընկա Արդահանի գյուղերից մեկը իբրև պոստային կայանի վերակացու: Եվ ահա գարնանը ես ստացա «Մուրնի» համարը Ավետիքի մի շարք բանաստեղծություններով

ինձ նվիրած: Հետն էլ մի նամակ³: Գրում էր պոեզիայի մասին. «Հիմա պետք է գրել մի տեսակ միստիկական ոճով, խորհրդավոր, հոգեկան խորը փիլիսոփայության բովով անցած բաներից»:

Կառապանների ախոռում, ձիերի ու հարբած ուղևորների հետ գործ ունենալուց հետո, հեռավոր մի կորած գյուղում նամակն ու բանաստեղծությունները գարնան հովի պես բուրեցին: Այնուհետև նույն տարին լույս տեսավ իմ «Բանաստեղծություններ»-ի ժողովածուն: Ես թողեցի կառապանների աշխարհն ու գրքերս առած գնացի Ավետիքի մոտ Ալեքսանդրապոլ»:

Հուլիսի հաջորդ հատվածները գունեղ ու ճշմարիտ պատկերացում են տալիս Իսահակյանի կյանքի մասին հարազատ քաղաքում, ինչպես և Ղազարապատ գյուղում: Բանաստեղծի կենսագրի համար դրանք անգնահատելի վկայություններ են. «Հենց իջա նրանց տանը, հանեցի գիրքս, նա ինձ տարավ իր առանձնասենյակը, կարպետը փռեց հատակին, պառկեցինք, և նա սկսեց յուրովի կարդալ... Ավետիքը բարձրանում էր իմ աչքում օրեցօր: Ես արդեն այստեղ, իր հայրենի քաղաքում, նրա հետ սերտ մոտիկ ապրելով ավելի լավ նկատեցի, որ նա անհանգիստ էր գիշեր-ցերեկ... Պակաս երազողներից չէի և ես, բայց Ավետիքը ակտիվ էր շատ: Գիշերը լուսանում էր թե չէ՝ նա ինձ տանում էր իրենց կտուրը՝ աստղերը դիտելու: Սա անում էր այնպիսի գործնական անհրաժեշտության լրջությամբ՝ կարծես գնում էինք գիրք կարդալու: Պառկում էինք մեջքի վրա, որ ոչ մի այլ առարկա չտեսնեինք բացի աստղերից: Սա Ավետիքի «մեթոդն» էր տիեզերքն զգալու... Եվ իրոք մի քանի րոպե լուռ դիտելով միմիայն աստղերը և երկնքի

---

³ Հիշյալ նամակի բնագիրը հայտնաբերված չէ:

անհուն խորությունը՝ կարծես կորչում էինք տիեզերական անսահմանության մեջ:

Ցերեկները շրջում էինք փողոցներում, նիշտը՝ շուկայում, սրնարաններում և քաղաքային այգում: Ավետիքը սիրում էր ժողովրդի մարդկանց, արհեստավորների, վարպետների հետ զրուցել: Զրույցին տալիս էր փիլիսոփայական բնույթ: Այստեղ էր, որ ինձ ծանոթացրեց աշուղ Շերամի հետ»:

Իսահակյանի հայրենի գյուղի՝ Ղազարապատի մասին բանաստեղծի ժամանակակիցները քիչ են գրել, այնպես որ գրողի սուր աչքով դիտած ու մեկնաբանած Դեմիրճյանի հուշերը՝ Ղազարապատ գյուղի և Իսահակյանների օջախի նիստ ու կացի մասին, ստանում են նշմարիտ սկզբնաղբյուրի արժեք. «Բայց Ավետիքին քաշում էր ավելի իրենց գյուղը, Ղազարապատը, իրենց տունն ու ջրաղացը: Մի քանի օրից հետո գնացինք: Զրաղացը մոտ էր տանը: Թանձր ուռիներ էին կքում ջրաղացի վրա, տան կողքին բոստան կար, անմիջապես մի փոքրիկ գետակ, կամուրջ և այն կողմը Ախուրյանի մարգագետինը, եղեգնուտները, արագիլը — Ավետիք Իսահակյանի թանգարանն իր էքսպոնատներով: Գնում էինք լողանալու, մտնում ջրաղաց: Գյուղացիները, որ իրենց աղուներ բերում շարում էին ջրաղացի դռանը, Ավետիքի մշտական խոսակիցներն էին: Տան առջև, դռան քարին նստում էր սիրելի Ապլան՝ Ավետիքի մայրը: Խոշոր սև աչքերով, կլորերես կարմիր, առողջ, ազնիվ ձևերով, համավոր, բարի...

Ավետիքն ուներ մի փոքրիկ, բայց շատ բովանդակալից գրադարան: Գրքերի մեջ առաջին գործածության առարկա էին դառել նրա համար այն ժամանակ համաշխարհային էպոսների տեքստերն ու նրանց մասին ուսումնասիրություններն — գերմաներեն: Ավետիքը

ուսումնասիրում էր ժողովուրդների էպոսը: Նա ձեռնարկել էր գրել ինքնաստեղծ մի էպոս»⁴: Ինչպես տեսնում ենք այս հուշերից, Իսահակյանը, իրոք, վեճական դեր է խաղացել երիտասարդ բանաստեղծ Դեմիրճյանի նակատագրում:

Այո՛, առատ էր 1899 թվականի՝ Իսահակյանի բանաստեղծական հունձքը: Բացի մեզ հայտնի երկերից, նույն թվականի օգոստոսին Իսահակյանը գրել էր նաև մի իմաստալից, բավական ծավալուն բանաստեղծութուն «Ես մի նոր Ջանգ եմ...» վերնագրով, որը կարող է դիտվել Ջանգի խորհրդանիշ թեման մշակող առաջին գործերից մեկը: Հիշենք այս առթիվ Իսահակյանի «Տիեզերական Ջանգ» (1899) և «Ազատության Ջանգ» (1903) բանաստեղծությունները: Սակայն այս Ջանգերից յուրաքանչյուրն ունի իր դողանջը և իր հասցեատերը:

Տիեզերական Ջանգի թեման Իսահակյանի աշխարհագացողության մեջ նշանակալից տեղ է զբաղեցնում: Ջանգ հասկացությանը Իսահակյանը վերագրում է համապարփակ իմաստ. Նա որոշակիորեն զգում է տիեզերական դողանջները, որոնք նրա գրվածքների միջով են անցնում, նա կարծես Տիեզերքի ձայների թարգմանն է: Այս մասին բանաստեղծը պատկերավոր գրել է «Հիշատակարանում». «1899, օգոստոս, Ալեքսանդրապոլ. «Երբ ամայի, անբնակ, անմարդ, չոր բնության մեջ եմ դուրս գալիս... հենց կեսօրին, շոգին, մի տեսակ ձայն եմ լսում, կարծես բնությունը դնկում է — դը՛նկ-դը՛նկ: Շարունակ «դը՛նկ-դը՛նկ» ձայներ եմ լսում. երբեմն ասում եմ, որ ականջս է ձայնում, բայց

---

⁴ Դ. Դեմիրճյան, Հուշեր, «Սովետական Հայաստան», 1940, դեկտեմբերի 22: Հավանական է՝ խոսքը «Մասսա Մանուկ» պոեմի մասին է:

ախր ինչո՞ւ: Ձորս դին լուռ, անտառ չկա, ծով չկա, հրաբուխ չկա, գետ չկա, բայց դրնկ-դրնկ կա... Այս նկատել է և Ն.Ադրալյանը. ես ասում եմ, և ասել եմ միշտ, որ տիեզերքը մի մեծ զանգ է, ղողանջում է, բնությունը զանգ է, որ ղողանջում է բնության խոր, լայն երգերը... Մարդն էլ է զանգ. մարդն էլ է ոգի-զանգ, կամ մարդն է այդ տիեզերական զանգի լեզուն... Վերջապես Տիեզերական զանգ կա... Պետք է հասկանալ, կա և քարե-զանգ, ամբոխ-զանգ» (Հ. 263 – 264):

«Տիեզերական Զանգը» մենախոսություն է բանաստեղծի կոչման մասին.

Տիեզերքը ողջ – մի մեծ, անհուն զանգ,

Եվ հոգիս – նրա լեզվակը վսեմ.

...Եվ ղողանջում է – տիեզերքն ամեն –

Եվ իմ հոգումն է, իմ ոգին է այն,

Որ ղողանջում է – ես մարգարե եմ...

Մինչդեռ «Ես մի նոր Զանգ եմ...» բանաստեղծությունը նիցշեական բնույթի հերոս անհատի պատգամն է՝ ուղղված իր շրջապատին, սակայն այս դարաշրջանում Զանգի ղողանջները մնում են անարձագանք.

Եվ ղողանջում են նոր ու խոր երգեր...

Վսեմ պատգամներ հոգովս ոգված

Եվ սուրբ կտակներ, հըպարտ քարոզներ,

Բայց քար – ամբոխը ինձ չի հասկանում...

Իսահակյանի հեղինակային երկվորյակը՝ հերոսը, ընդարձակում է իր ունկնդիրների շրջանակը և ուղղվում է համայն մարդկությանը, վեր ելնելով

Ժամանակի ու տարածության հասկացություններից, նա համոզված է, որ հոգևոր զարթոնքի կոչող իր պատգամը արձագանք կգտնի մարդկության կողմից: Ընդամին առաջին անգամ է Իսահակյանի մոտ այս չափի ընդլայնվում-տարածվում թե՛ պատկերային աշխարհը, թե՛ աշխարհների պատկերը.

Ես ձեզ եմ կոչում, հեռավոր զանգեր,
Դո՛ւք վեհ ընկերներ, դո՛ւք վեա ոգիներ,
Դո՛ւք, Հիմալայի խոհուն գագաթներ,
Դուք, սուրբ Նեղոսի դեղին ալիքներ,
Եվ Արյաց երկնի ոսկեվառ աստղեր,
Դո՛ւք, Հորդանանի քրնքուշ շուշաններ,
Եվ Էլլադայի չրքնաղ ուրուներ
Եվ Արաբիայի վեհ անապատի
Հրգոր առյուծներ, օ՛, ձայն տվեք ինձ...
Դո՛ւք, Ալբիոնի կուռ-ոգորողներ,
Դո՛ւք, Տեթոնական խոլ մըղձավանջներ,
Եվ Սկանդինավ մըշուշ վիկինգներ,
Եվ Սլավոնի թափառ-ոգիներ
Եվ ազատ – Մասյաց շըղթայված քաջքեր,
Ես ձեզ եմ կոչում, ես ձեր ընկերն եմ...

1899թ. օգոստոս.

Ալեքսանդրապոլ

«Ես մի նոր Զանգ եմ...» բանաստեղծությունը Իսահակյանը 1899թ. վերջերին ներկայացնում է տպագրության «Մուրնի» խմբագրին՝ Ավետիք Արասխանյանցին: Խմբագիրը տալիս է իր հավանությունը և ըստ կարգի ներկայացնում այն Պետական գրաքննչական

կոմիտեի Թիֆլիսի մասնաճյուղին: Սակայն գրաքննչությունը արգելում է բանաստեղծության տպագրումը: «Մուրճի» արդեն շարված էջերի վրա դրվում է հետևյալ բանաձևը՝ «По журналу цензурного комитета [от 22 декабря] 1899г. определено: В виду тенденциозности, напечатание воспретить»⁵:

Իսկ անհա «Տիեզերական Ջանգ» բանաստեղծությունն առաջին անգամ տպագրվում է Ֆրանսիայում՝ Փարիզում, Արշակ Զոպանյանի խմբագրած «Անահիտ» ամսագրում (1899թ. հ. 12, էջ 384 – 385), «Ջանգը» խորագրով: Ընդհանրապես 1899 թվականը հատկանշական եղավ Իսահակյանի երկերի հրատարակման աշխարհագրական սահմանների ընդլայնման իմաստով. Ուկրաինայի մայրաքաղաք Կիևում լույս տեսնող ռուսալեզու «Россия и Азия» («Ռուսիյա և Ասիա») շաբաթաթերթի (1899թ. 26 նոյեմբերի) էջերում առաջին անգամ հրատարակվում են Իսահակյանի բանաստեղծությունները ռուսերեն լեզվով: Դրանք էին «Մայրիկ, նայիր, արևն ինչպե՛ս...» («Посмотри же, мама, как печально смотрит солнце...») և «Թե՛ դեպի կյանքը, թե՛ դեպի մարդիկ...» («Полный светлой любви в нашу жизнь и людей...») բանաստեղծությունները, որոնց թարգմանիչն էր շաբաթաթերթի խմբագիրը՝ բանաստեղծ Ա.Ն.Գրեներ (ի դեպ ուներ Կիևի համալսարանի պրիվատ-դոցենտի կոչում):

---

⁵ Բանասերի ծանուցում. Բանաստեղծության շարվածքը վերոհիշյալ մակագրությամբ գտնվում է Վրաստանի կենտրոնական պետական արխիվում: Այն առաջինը հայտնաբերել է գրականագետ Իվան Բեգլարյանը և տպագրել «Գրական հանդես» № 2 (57), մայիս-հունիս, Թիֆլիս, 1941, էջ 47 – 48:

Մեզ քիչ բան է հայտնի Ա.Ն.Գրենի⁶ մասին, սակայն հայ գրականության պատմության մեջ նա կհիշատակվի որպես Իսահակյանի ռուսերեն առաջին թարգմանիչ:

Բանաստեղծի արխիվում մենք հայտնաբերել ենք մի շարք նամակներ, որոնք գրվել են Իսահակյանին Օդեսայից և Ռոստովից (Նոր Նախիջևան) 1899 թվականին: Այդ նամակները մեզ բավականին ուշագրավ տեղեկություններ են տալիս բանաստեղծի օդեսյան կյանքի շրջանից և նրա ստեղծագործական ծրագրերից: Այդ շարքի նամակներից մեկի հեղինակը «Գրական նախանձ» պատմվածքի նախատիպ Գասպար Պալազատյանցն է:

1899թ. հունիսի 11-ին նա Օդեսայից գրում է. «Դուք մի քանի անգամ առաջվա նամակներովդ հայտնեցիք, որ շուտով դիմելու եք դեպի մեզ և այստեղից պիտի երթաք Գերմանիա: Արտասահմանի անձնագիր երբ ստացաք – այլ չեք մնալու այդտեղ, օրհնած, մեր աչքերը մնաց նանապարհիդ վրա» (ԱԽԸԱ): Այնպես որ բացառված չէ այն հանգամանքը, որ 1899թ. ամռանը Իսահակյանը դիմել է ելքի անձնագիր ստանալու համար և ծրագրել է Եվրոպա մեկնել Օդեսայի վրայով:

Նույն շարքում է Սիսակի գրած նամակը Օդեսայից, 1899թ. ապրիլի 7-ին, ուր, ի թիվս այլ տեղեկությունների, շարադրված են մտորումներ արդի հայ քաղաքական կուսակցությունների և առաջիկայում սպասվող քաղաքական խմորումների վերաբերյալ: Ի տարբերություն Իսահակյանի, որը, մի որոշ շրջան

---

⁶ Ա.Ն.Գրենի մասին գրել է «Մուրճ» հանդեսը (1900թ. № 2). «Ռուսաստանում կարելի է հիշել Կիևի համալսարանի պրիվատ-դոցենտի՝ Գրենի անունը, որն իր «Ասիա» թերթում տեղ է հատկացնում և նորահայ գրականությանը»:

տարվելով հնչակյան գաղափարախոսությամբ, հետագայում անցավ Դաշնակցության շարքերը:

Ս.Տեր-Սիմոնյանցը (1872 – 1935) հավատարիմ հնչակյան էր, «Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիայի» ղեկավարը և ցավով էր տանում այն փաստը, որ համատարած հոսք էր սկսվել Հնչակյան կուսակցությունից դեպի Դաշնակցությունը: Յուր կուսակցության շարքերի որոշակի նվազումը Սիսակը համարում էր դավաճանությունն նախկին սկզբունքների հանդեպ, և կարծես կոահում էր, որ Իսահակյանը նույնպես հեռանում էր իրենցից՝ իրենց կուսակցությունից և մոտենում Դաշնակցությանը:

Ահա ինչ է գրում Սիսակը. «Այս բոլորը որքան էլ որ ճնշող և զարհուրեցնող լինին, հավատա, Ավո ջան, ինձ վրա այնքան չեն ազդում, և չեն զբաղեցնում, որքան մեր գործերի անմխիթար, թշնամու ձեռքից ընկած, դավաճաններից սրբապղծված ու ոտքի տակ տված վիճակը: Ավո, հավատա... որ ամենից առաջ ինձ համար գործը նշանակություն ունի: Մի քաղաքական, ոչ թե սխալ, այլև հանցանք, մի աններելի հանցանք կլինի եթե թշնամուց լարված հարվածներին մենք մեր հեռանալով թույլ տանք իրականանալու: Արդյոք այդ հարվածների լարած օրից, եթե բոլորն էլ հեռանային, դրանով ո՞վ ավելի օգտված կլիներ, մե՞նք – գործը, թե մեր թշնամին: Անկողմնակի կերպով ես իմ այդ արարմունքով մասնակցած կլինեի թշնամու դավերին» (ԱԻԸԱ):

Ցավոք չեն պահպանվել Իսահակյանի նամակները Օդեսա Սիսակին, ուր բանաստեղծը պիտի որ հանգամանալից պատասխանած լիներ ընկերոջը: «Ազատ Հայաստան» թերթի հիմնադիր Սիսակին դեռևս մշուշոտ ու անհասկանալի էին թվում հայ ազգային մարտա-

կանության (Դաշնակցության) ծրագրերը, որն արդեն դարավերջին հայտարարել էր իր պայքարի միակ հնարավոր ուղին՝ զինված ապստամբություն, կենաց ու մահու կոիվ մինչև Արևմտյան Հայաստանի վերջնական ազատագրումը և Հայաստանի երկու բզկտված մասերի միավորումը: Ահա պայքարի այս ծրագրի ջատագովն էր երիտասարդ Իսահակյանը, ՀՅԴ-ի երիտասարդ անդամը, և նրա հետ էին արդեն թե՛ Նիկոլ Աղբալյանն ու Ավետիս Ահարոնյանը Թիֆլիսում, թե՛ Լևոն Շանթը (Մյունխենում), բոլոր այն ազնվահոգի և հայրենանվեր երիտասարդները, որոնք դարավերջից արդեն Հայաստանի ազատագրման գործը առհավետ կապեցին ՀՅԴ-ի հետ: Ինչպես կգրեր Իսահակյանը.

Ձեր շարքերի մեջ կտրին ընկերներ,
Կանգնած եմ՝ հոգիս հիացքով վառված.
– Դեպի կովի դաշտ ազատ, անվեհեր
Գնում եք, թոնում փոթորիկ դառած:
Դուք՝ ժողովրդի ազնիվ զավակներ,
Սուրբ ազատության հուրն է ձեր սրտում,
Վառե՛ք, բորբոքե՛ք քարեր ու սրտեր
Ձեր կյանքով շնչող մայր-Հայրենիքում:
(Հ.Ե., 79)

Առաջին իսկ օրերից, երբ Իսահակյանը վերադարձավ օդեսյան աքսորից, պահնորդական բաժնի կողմից վերսկսվեց հսկողությունը բանաստեղծի հանդեպ: Ուր որ նա լինե՛ր՝ Թիֆլիսում, թե Ալեքսանդրապոլում; միևնույն է, նա ուստիկանական դիտակի տակ էր: Իսկ ՀՅԴ-ն, որպես օրըստօրե ուժ հավաքող քաղաքական

միավորում, առանձնակի սևեռել էր իր վրա Անդրկովկասի գաղտնի ծառայությունների ուշադրությունը:

Մի շարք հազվագյուտ ինքնագրեր, հիմնականում Իսահակյանի գրած և ստացած նամակները, պահվում են Երևանի գրականության և արվեստի թանգարանում՝ Գարեգին Լևոնյանի ֆոնդում:

Իսահակյանը, բացարձակապես վստահելով իր հին ընկերոջը, կյանքի տարբեր շրջաններում նրան պահ է տվել մի շարք թանկագին ինքնագրեր: Այս հավաքածուում են Իսահակյանի ստացած նամակները Քրիստափոր Միքայելյանից, Լևոն Շանթից, Նիկոլ Աղբալյանից, Արշակ Զոպանյանից և այլոց կողմից: Գրքի առաջիկա մասերում կանդրադառնանք այս վավերագրերին, իսկ այժմ կուզենայինք մի հատված բերել Լևոն Շանթի նամակից՝ գրված Մյունխենից (1899 թվին Շանթը ուսանում էր Գերմանիայում). «Սիրելի Ավետիք, նամակդ ինձի շատ ուրախացուց, կատարելապես կրմբոնեմ քու արդի հոգեկան վիճակդ, ճնշումդ, մեծակուրծությունդ և եվրոպայի ծարավդ. դու և կը նախանձես ինձի իմ եվրոպական կյանքի մեջ լինելուս, և ես կնախանձեմ քեզի, որ որքան մոտ ապրած ես ժողովուրդին, որը այնքան մոտեն կը ճանչնաս և որ այնպես մոտիկ շփում ունիս մեր արդի հասարակական ձգտումներուն ու ոգևորության հետ: Այսպես է. դժգոհ են ամենքը իրենց ունեցածով, իմ բոլոր հույսն է դարձիս որևէ կերպով ժողովուրդին մոտիկ լինելու դյուրություն ունենամ, թե ինչքան պիտի հաջողվի ինձի կը տեսնենք: Բայց իմ եսը հիմա մեկդի, քու մասին գլխավորապես գրել կ'ուզեմ, նախ սրտանց կը շնորհավորեմ, որ ինքդ փիլիսոփաներեն ձեռք ես վերցուցեր, միայն ինչպես գերմանացիք կըսեն՝ չլինի թե երեսան ալ իր վանճայի ջուրին հետ դուրս թափես, լուրջ բնագիտական ու

ընկերագիտական գրքերու ընթերցումը, հավատա՝ ինձի, ամենաեական բանն է նույնիսկ ամենագոր արտիստի համար, եթե իր ժամանակի ու հայացքներու բարձրության վրա մնալ և դեռ ուրիշներն ալ դեպի այդ բարձրությունը քաշել կուզեն, իսկ եթե ամեն գրողի մեջ գիտակից թե անգիտակից այդ ձգտումը կա, կասկած չի վերցներ...»⁷:

Նամակի վերջին հատվածը չի պահպանվել, սակայն տեքստից ենթադրվում է, որ այնտեղ պիտի շարադրված լիներ Իսահակյանին հետաքրքրող, Գերմանիայում լույս տեսած նոր գրքերի ցանկը: Այս նամակը մի արժեքավոր վկայագիր է՝ հաստատող անվանի հայորդիների մարդկային կապվածությունը, հոգևոր մտերմությունը, բոլոր այն գաղափարական գործոնները, որ պիտի տանեին երկու մեծ հեղինակներին դեպի Դաշնակցության բավիրը: Անշուշտ Իսահակյանը ծրագրերի մեջ ունեցել է և եվրոպա մեկնելու հեռանկարը, շարունակելու այնտեղ ուսումը և այլն, սակայն նրան Կոպկասում պահեցին Դաշնակցությունը և իր ընտրած ուղուն պիտանի լինելու մտադրությունը: Իսկ դարավերջը քաղաքական կյանքի հագեցվածության առումով շատ բեղմնավոր շրջան էր: Իրոք որ մեծ հեռանկարներ էին բացվում Իսահակյանի առաջ թե՛ քաղաքական գործունեության, թե՛ ստեղծագործական նոր խնդիրների տեսակետից:

Արդեն 1899 թվականին Իսահակյանը մշտական կապ ուներ ժնկում հիմնավորված ՀՅԴ կենտրոնական օրգան «Դրոշակ» ամսագրի խմբագրության հետ, կարկառուն դաշնակցական գործիչ և հիմնական տեսաբան Քրիստափոր Միքայելյանի հետ, որի հետ Իսահակյանը

---

⁷ ԳԱԹ, Գաբեգին Լևոնյանի ֆոնդ, Հ. 2871:

ծանոթացել էր Թիֆլիսում, և որը մեծ ազդեցություն ուներ բանաստեղծի վրա: Ք.Միքայելյանը 1899-ական թվականներից ապրում էր Եվրոպայում՝ Փարիզում և ժնևում:

Իսահակյանը մշտապես մասնակցում է Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում և Հայաստանի այլ գավառներում տեղի ունեցող Դաշնակցության փակ ժողովներին: Իր նամակներից մեկում՝ գրված 1899թ. գարնանը, «Հայ ուսանողական ընկերությանը»՝ Լայպցիգ, Իսահակյանը որոշ տեղեկություններ է հայտնում իր ապրուստի մասին. «Այժմ ես շա՛տ չնչին ռոնիկով աշխատում եմ Սարիղամիշ՝ այս գինվորական քաղաքում, գյուղում՝ որպես հաշվապահ մի աղի մոտ և հազիվ եմ ապրում» (VI, 26): Սա թերևս միակ վկայությունն է այս աշխատանքի մասին, սակայն մենք հակված ենք մտածելու, որ Իսահակյանը Սարիղամիշ մեկնել է այլ, կուսակցական հանճարարությամբ, և հաշվապահ աշխատելը միայն քողարկում է եղել, իրականում առաջնային գործն է եղել Սարիղամիշի ռուսական կայազորից գաղտնի գեներալ առնելու խնդիրը, որը կարգավորելուց հետո Իսահակյանը մի կարճ ժամանակ անց հեռանում է սահմանամերձ այդ քաղաքից: Եվ սակայն Ալեքսանդրապոլում երիտասարդ բանաստեղծը ոչ միայն քաղաքական աշխատանքով էր զբաղվում: Զմոռանալով, որ Ալեքսանդրապոլը նաև նրա մեծ սիրո բնօրրանն էր...

Բ. »ՊԵՏՔ Է ԿՈՐՅՆԵՍ, ՈՐ ՍԻՐԵՍ...«

Աղբյուրի մեջ մի մարալ
Շուքն է տեսել եղնիկին—
Ու ման կուգա միալար
Մուրիկ-մուրիկ եղնիկին:
Ավ.Իսահակյան

Իսահակյանի ողջ կյանքի ուրվագծով տիրականորեն անցնում է Շուշանիկ Մատակյանի կերպարը: Ահա նա գրում է 1899 թվականին. «Կյանքիս մեջ թաք մի անգամ սիրեցի — բայց հազար և մեկ դարդով լցվա... թաք մի անգամ սիրեցի»:

Իսահակյանը երկար, շա՛տ երկար չէր տեսել Շուշիկին, Գերմանիայից վերադարձից հետո նրանք չէին հանդիպել: Ի՛նչ խոսք, որ Իսահակյանը հոգեկան խորը դրամա էր ապրել, և ինչ-որ չափով նրա սիրտը կարծրացել էր, ինչի մասին ցավով ու ափսոսանքով գրում էր. «1895. սեպտեմբերի 26. Ա՛խ, որքա՛ն լավ էր Շուշիկի սերը, որքա՛ն մաքուր սիրում էի: Ա՛խ, որքա՛ն լացեցի Շուշիկի համար, որքա՛ն տանջվեցի...

Ա՛խ, հիմա ինչ եմ — ծայո, անզգա...

Բոլո՛րը մոռացա, բոլո՛րը...» (Հ. 191):

Որքան էլ ծանր լիներ Իսահակյանի համար, սակայն նա հարկ է համարել «Հիշատակարանում» տալ այս սիրո տխուր պատմության, ինչպես և Շուշիկի դավաճանության իր մեկնաբանությունը. «1895, հոկտեմբերի 7, երբ ես դեռ պատանի, երբ բնությունը նոր սեր ցուլաց իմ մեջ, երբ նոր աղջնակի սերը իմ կյանքում արձագանք տվեց — ես սիրեցի Շուշիկին — ես սիրեցի նրան՝ ինչպես իմ մայրիկին, ինչպես գեղեցկությունը, ինչպես հայրենիքիս կապույտ լեռները — իմ ողջ էությունը երգի ու երազի թելերով հյուսեցի նրա սիրելի էության հետ... Բայց նա ինձ

մոռացավ, ինձ իմ երազներով ձգեց իր ոտքերի տակ և բարձրացավ ուրիշի ուսերի վրա» (Հ. 192 – 193)⁸:

Այս տողերում շատ բան է ասված, ապրված...

Այսպես անցավ տարին, 1895-ին էլ նրանք չհանդիպեցին: «Հիշատակարանում» 1896թ. հունվարի 29-ի գրառման տակ մենք կարդում ենք. «Հաշտվա Շուշիկի հետ հունվարի 23-ին. նա շատ մտերիմ վարվեց ինձ հետ. բայց զուր է: Ես է՛լ նրան չեմ սիրում – նա ինձ համար է՛լ բյուրերից մեկը չէ:

– Այո, – հաշտվեցա Շուշիկի հետ. մի երկու օր հետո գնացի նրանց տուն. մարդը շատ սիրով ընդունեց, ինքն էլ եկավ մեր խոսակցությանը մասնակցեց... շատ պարզ էր վարվում հետս, բայց և ոչ սիրալիր» (Հ. 203):

Բանաստեղծը անշուշտ երագել էր այս օրվա գալը, որն եկավ այսպես անակնկալ ու անվրդով, մինչդեռ ի՛նչ ծրագրեր էր նա մշակում լայպցիգյան անքուն գիշերներին...

Բայց և այստեղ, տեսնելով Շուշիկին, որպես ուրիշինը, ինչ-որ մի բան, ինչ-որ մի հանգույցում կոտրվում է:

Երբ երկնային էակը իջնում է իր բարձունքից, ստանում երկրային մարմնացում, որի մոտ մինչև իսկ կարելի է հյուր գնալ և նստել զրույցի նրա ամուսնու հետ, և թեյը տնային զգեստներով կմատուցեր տան տիրուհին, նա, որին ինքը որոնել էր «աստղերի մեջ» և որի մասին նման տողեր գրել.

Իսկ Շուշանը գավը ուսին

Դեպի ձորն է թռչկոտում,

Աչք չի քրցում խեղճ տղին:

---

⁸ Շոգատետրային գրառումներ, հետագայում փակագծի մեջ Շ.գ. հապավումով:

...Իսկ Շուշանը աղբրագովին
Կուրծքը՝ արծակ, հուսքն՝ արծակ,
Վարդ երեսն է լվանում...

Այս «նոր» Շուշիկի մասին նա գրում է. «Շուշիկի հետ էլ հաշտվա՝ մի երագ, որ տարիներ սրտիս խորքից փափագում էի...

Բայց երագս երբ կատարվեց՝ ասեցի Շուշիկին... Սառն եմ դեպ նա և մոռանում եմ» (Հ. 205):

Այս բնույթի զգացմունքը դառնում է տիրական, դառնում է կայուն. «Այս երեկո էլ Շուշիկի հետ շա՛տ խոսեցի... Բայց չեմ սիրում է՛լ նրան, հիացմունքն ու մշուշը անցել է, մնացել է միս-ոսկոր և մարմին Շուշիկը. քիչ է մնում, որ տոփանք տածեմ նրան... Վա՛յ, վա՛յ... (փետրվարի 11) (Հ. 207): Վեցը օր անց կրկին. «Սառն եմ ավելի քան Գրենլանդիայի սառնամանիքը... Անտարբեր եմ դեպի Շուշիկը, որի գոյությամբ էի միայն ապրում... Մոռացել եմ սերս ու տանջանքներս, ցնորքներս ու ձգտումներս» (Հ. 208):

Իսկ մեկ տարի առաջ նույն «Հիշատակարանի» էջերում, ավելի քան քնարական պոեզիայի երկերում ի՛նչ երկյուղածությամբ, ի՛նչ պաշտամունքով էր տալիս այդ անունը: Եվ համեմատել այս ծայրը այն ծայրի հետ, անհնար էր: Այսպես տեղի է ունենում երիտասարդ բանաստեղծի հոգում վիթխարի բեկում կին էակի հանդեպ, ընդհանրապես սիրո էության հանդեպ, որի գերագույն մարմնացումը տարիներ անց պիտի հանդիսանար «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը:

Ուշագրավ է, որ 1895 – 1896 թվականների բանաստեղծությունների շարքում մենք չենք հանդիպում որևէ երկ՝ ուղղված Շուշիկին: Հետո՝ 1895 – 96թթ. ձմեռը, Իսահակյանը մի կարճ շրջան տարվում է իր համա-

քաղաքացի օրիորդ Ջարուհի Բաբայանով: «Հիշատակարանն» իր եջերում պահում է վկայություններ այդ մասին. «Միրոս ձգտում է դեպի Ջարուհին և լցվում է մի տեսակ թախծալի կարոտով դեպի նա» (Հ. 222), «Ա՛խ, Ջարուհի ջան, մի՞թե պիտի մեռնիս: Մի՞թե պիտի մեռնիք, Լևո՛ն, Սիսա՛կ, Շուշի՛կ» (Հ. 224), «Ջարուհու հետ կոված առաջին օրերը – ես շա՛տ ափսոսացի, ցավեցի, որ կովեցի, բայց հիմա սորվա, պետք չէ... Ջարուհուն անցյալ 1895 – 96թթ. ձմեռը ես բավական սիրում էի՝ սիրահարված լինելու մտքով» (Հ. 244):

1896 թվականի գարնանը զգացմունքը կարծես լրիվ սպառվում է. «Ջարուհուն չեմ կարող սիրել – քնքշություն շատ քիչ ունի... և իմ տարփանքս շատ է...» (Հ. 211):

Եվ այնուհետև մենք չենք հանդիպում օրիորդ Ջարուհի Բաբայանի անվան հիշատակմանը, կերպար, որ շատ կողմերով այդպես էլ մնաց չբացահայտված Իսահակյանի կենսագրի համար: Սակայն մի բան կարող ենք վստահորեն ասել՝ Ջարուհուն չհաջողվեց վանել Շուշիկին բանաստեղծի սրտից, թեկուզ և վիրավոր սրտից, թեկուզ և վրեժի ձգտող սրտից: Հետո ևս մի երկար ժամանակ Իսահակյանը չէր հանդիպելու Շուշիկին, քանի որ 1896 թվի ապրիլին Շուշիկի ամուսնուն՝ Հովհաննես Տեր-Միրաքյանին, «անօրեն» կերպով հայերեն լեզվի դասեր անցկացնելու համար աքսորում են Հայաստանի սահմաններից դուրս: Իսահակյանը գրում է. «Մոտ օրերս, ապրիլի 25-ին Շուշիկին իր մարդու հետ աքսորեցին Տամբով... Բայց ես չեմ սիրում. ե՛լ Շուշիկին չեմ սիրում...» (Հ. 229):

Այնուհետև, 1896թ. մայիսից մինչև 1897թ. ապրիլը Իսահակյանին են բանտարկում: Եվ մեկ տարի նա

երևանի բերդի բանտախցում էր, ուր գրվել էին այս սրտառուչ տողերը.

Ա՛խ, շա՛տ սրտանց կարոտցեր եմ
Աղունիկիս, արևիս,
Ե՞րբ պիտ ոտքերն ընկնիմ, գրկեմ
Աղունիկիս, արևիս...

(I, 55)

Յուրաքանչյուր կենսագրի հետևում է իր հերոսի ստվերը: Եվ այդ ստվերը հուշում է հեղինակին. «Ձէ որ ես շարունակում էի սիրել Շուշիկին»: Եվ կրկին մենք դրանում համոզվում ենք՝ թերթելով թե՛ «Հիշատակարանի», թե՛ բանաստեղծությունների էջերը, թե՛ Խահակյանի քայլերին ու զգացմունքներին հետևելիս:

1897 թվականի ամռանը, բանտից դուրս գալուց հետո, անսպասելիորեն ջերմանում են Շուշիկի և Ավետիքի փոխհարաբերությունները, այդ սիրո պատմության միակ վկան՝ «Հիշատակարանը», պատմում է մեզ. «1897, հուլիս 15. Ամսու 7-ին Շուշիկը ինքը իր կամքով բացատրեց տարիներ առաջ իր վարմունքը իմ սիրո նկատմամբ. նա իրեն արդարացնում էր, ասելով, որ ինքը ուրիշին էր սիրում, իսկ ինձ իբրև լավ տղայի, միայն համակրում էր. հետո թե՛ վրաս շա՛տ էր կարեկցում, բայց անգոր էր, ինքը մեղավոր չէր, փոքր աղջիկ էր... Է՛հ, սրտամաշուկ բաներ...» (Հ. 240): Եվ ապա նույն օրվա գրառման տակ. «Ղփչախում Շուշանիկը ինձ ասաց. «Ես պատրաստ եմ քեզ բժշկելու համար ամեն միջոց, ինչ որ կախված է ինձնից՝ գործ դնել քեզ համար...»: – Ոչինչ չեմ ուզում... անցածն անցած է...» (Հ. 241): Եվ վերջապես շատ կարևոր մի

գրառում, որ շատ բան է բացահայտում մեր հերոսների հարաբե-րությունների ոլորտում. «1897, սեպտեմբերի 12. Այսօր Շուշիկը գնաց, խոստացավ Թիֆլիսից նամակ գրել: Նա սրտանց մոմ է ինձ նամակ գրելու, բայց ասում է, որ ամուսինը դժվար թե համաձայնի: Ինձ համար այժմ ամեն բան պարզ է. Շուշիկը ինձ սիրում է. ինձ պատրաստ եմ ո՛չ թե միայն համբույր տալ, այլև <...> իմ ետևից գալու: Ես այժմ շվարած եմ, այս խմորը երևի շա՛տ ջուր կվերցնի: Բայց փող չունեմ, և ձգտումներս ուրիշ են...» (Հ. 241 – 242):

Իհարկե սա արդեն մի նոր փուլ է նրանց հարաբե-րություններում, մեզ քիչ հայտնի, բայց մարդկայնորեն հասկանալի:

Ահա մենք կարդում ենք 1897թ. տաք ամռանը վերաբերող արդեն մեր հերոսուհու՝ Շուշանիկի բանաս-տեղծություններից մեկը և շատ բան դիտում ուրիշ աչքերով.

Թոշնում եմ ահա ես դեռ չբացված,
Կյանքի կենսատու հյութը չըծած,
Ծաղիկի նման ջուր եմ պապակում,
Ավազի մոտին արևից այրվում.

Ու ես էլ չկամ:

1897թ. հուլիս⁹:

Այս շրջանում Իսահակյանը շատ-շատ է մտորում իրենց զգացմունքների մասին: Թերևս այս իրադրությու-նը նրան հիմք է տալիս անելու որոշ կարևոր եզրակա-ցություններ անցած տարիների մասին. «1897, հոկտեմ-

---

⁹ *Շուշանիկ Մատակյան*. Չափածո և արձակ էջեր, Երևան, 1975, էջ 29:

բերի 26. Կյանքում շա՛տ բաներ եմ զգացել, շա՛տ եմ տանջվել ու հրճվել. օրինակ, սերս մի հսկա վեպ է, դրամա է. արտասահմանի քաղցած կյանքս մի-մի տրագեդիաներ են... Բայց այս բոլոր զգացմունքներից ես հագիվ մի հազարերորդ մասը կարողացել եմ գրել, աշխարհին հայտնի անել: Նույնիսկ ես մոռացել եմ հին կյանքս, և չեմ հիշում, թե ի՛նչ սոսկալի օրեր ու ժամեր եմ անցրել...

Ինձ թվում է. որ Շուշիկի հետ ունեցած վեպս դեռ չէ վերջացել. իսկապես սա ճակատագրական եղավ ինձ համար... Շուշիկը ասում էր. «Ես գարմանում եմ, որ դու չես մտնում հայկական զինվորների մեջ ու չես կռվում...» (Հ. 243):

Ի՛նչ իմանար Շուշիկը, թե ինչով էր իրականում զբաղվում Ավետիքը: Բայց գոնե նրան պարզ պիտի լիներ, թե ինչո՞ւ բանաստեղծը ուղիղ մեկ տարի ազատագրկման էր ենթարկվել Երևանի ճահանգային բանտում, և պիտի որ կռահեր, թե ի՛նչ հովեր էին անցնում իր ընկերոջ գլխով: Նույն այդ շրջանում Իսահակյանը ծրագրում էր իր անդրանիկ գիրքը ներբողել Շուշիկին: Թերթում ես սիրավեպի էջերը «Հիշատակարանում», և կրկին ու կրկին զարմացնում է երիտասարդ բանաստեղծի սիրահար-վածության չափը. «Ես դառնամ մի բանաստեղծ-ավագակ, երգեմ նշանավոր երգեր, ապրեմ բնության մեջ և վիթխարի վրեժ լուծեմ... Շատ անգամ ուզում եմ գլուխս դնեմ Շ<ուշիկի> ծնկան, ծառի տակ աստղոտ գիշերին, նա երգե քնքուշ երգեր ու շոյե մագերս... Իսկ ես առանց արցունքի լամ ու քնեմ, ու երագեմ...» (Հ. 248):

Կանցնի հինգ ամիս, և Իսահակյանը կաքսորվի Օդեսա, և կրկին ճակատագիրը մոտ մեկ տարով կբաժանի մեր հերոսներին, կաքսորվի և Շուշանիկը ամուսնու հետ Նոր Նախիջևան, համարյա նույն

շրջանում: Եվ ճակատագիրը կկամենա, որ մեր հերոսները հանդիպեն աքսորի ճամփեքին՝ այս անգամ՝ Նոր Նախիջևան քաղաքում Օղեսայից տունդարձի ժամանակ: Այս մասին մենք իմանում ենք Իսահակյանի՝ 1899թ. ծոցատետրի մի գրառումից, որը տողերիս հեղինակը երկար ժամանակ նախընտրել էր պահել անտիպ վիճակում, սակայն սիրավեպն ունի ժանրի իր օրենքները, և կենսագիրը պարտավոր է հետևել այդ օրենքներին. «Երբ 1898թ. Նոր-Նախնվանում Շուշիկին խիստ վարվեցի, ու կամքովս կտրեցի ամեն կապ և կշտամբեցի – սիրոս շա՛տ հանգստացավ, սերս ու վիշտս բավական մեղմացավ... Ա՛խ, եթե 1897թ. <.....> էի, ինչքա՛ն լավ կլինեիր, բոլորովին կազատվեի այս փտած, քառթու սիրուց և Նոր սիրո Արշալույսին տեղ տված կլինեի...

10-ն ապրիլ 1899 Ալեքպոլ»¹⁰:

Բայց այն հանգամանքը, որ Շուշանիկը և Իսահակյանը հանդիպել են Նոր Նախիջևանում, մենք իմանում ենք ոչ միայն Իսահակյանի գրառումից: Ահա Նոր Նախիջևանում գրած Շուշիկի բանաստեղծություններից մեկը.

Ահա չոքած քո առաջին՝

Աղոթո՛ւմ եմ, Աստծո՛ւմայր.

Դո՛ւ ինձ ուժ տաս, դո՛ւ ինձ սիրտ տաս,

Ապրիմ, դարդերս մոռանամ:

¹⁰ Բանասերի ծանուցում. Այս գրառումը արված է 1899թ. բանաստեղծությունների մի տետրում, նույն տետրում կա գրառում բանտի վերաբերյալ, որ բերվել է զրքիս նախորդ էջերում: Բնագիրը պահվում է ԱԽԸԱ:

Զե՛, իմ ցավը մի հատիկ չէ,
Մի հատ դարդ չէ ինձ մաշում.
Իմ ցավերը շատ են, բյուր են,
Սիրտս կրակ են լցնում:

Զահել սիրտս դարդով լցվեց,
Հոգսը մաշեց իմ հոգիս,
Ես մենակ եմ, դուրբաթ ընկած
Ընկե՛ր դարձիր ցավերիս:

22 սեպտեմբերի 1898. Նոր Նախիջևան¹¹

Այս տողերում զգացվում է Իսահակյանի ստվերը՝ «Ընկե՛ր դարձիր ցավերիս»: Բայց իրական հոգսերը դեռ առջևում էին: Այն հանգամանքը, որ 1897 – 1899 թվականներին նորից բորբոքվել է մոխրացյալ թվացած սիրո հրդեհը, ինչքան էլ որ մեր հերոսները փորձած լինեն թաքցնել այն շրջապատից և անգամ «Հիշատակարանի» գրառումներից, ակնհայտ է դարձնում պոեզիան:

Մենք ասացինք, որ 1895 – 96թթ. Իսահակյանի մոտ չենք գտնում որևէ երկ՝ ուղղված Շուշիկին: Եվ հանկարծ պատկերը փոխվում է, նորից տիրականորեն Շուշանիկի կերպարը ներխուժում է Իսահակյանի բանաստեղծական աշխարհը: 1897 թվի ամռանը, բանտից դուրս գալուց հետո.

Ամպի փեշով մեկ հավք անցավ,
Անուշ կանչեց իր յարին, –
Անուշ ձենով սիրտըս լըցվավ.

---

¹¹ *Շուշանիկ Մատակյան*. Չափածո և արձակ էջեր, Երևան, 1975, էջ 30:

Յարըս անցավ կուժն ուսին...

(հունիս 15, Մարմաշենի վանք)

...էս ի՞նչ կըսկիծ սիրտըս ծեծկեց,

Քուրի՛կ, քեզնեն հեռու կերթամ.

Վարդի փուշը սիրտըս ծակեց,

Դարդը սըրտիս խուլոր կերթամ:

(«Շարա՛ն-շարա՛ն ամպերն եկան...» հունիսի

20)

Ա՛խ, ալ-վարդի, սիրո վարդի .

Զոր փշերը մնացին...

Էն փշերը մատաղ սիրտըս

Քրքրեցին ու կերան,

Կարմիր-կանաչ իմ օրերս

Սիրո սգով սևացան...

(հունիսի 23)

Էս սարերի սիրուն լալեն,

Եղնի՛կ, ասա, ո՞ւր է, չըկա՛.

Խաբրիկ կուգեմ քարեն, քոլեն,

Որտե՞ղ գնաց, ո՞ւր է, չըկա՛:

(Մանթաշի ձորեր, 1897)

Ա՛խ, իմ ճամփես մուլոր գընաց,

Անտակ ծովին դեմ առա,

Վա՛խ, իմ սերըս անցա՛վ, գընա՛ց,

Ետ կանչելու հար չըկա...

(հուլիսի 24, Հառիճ)

Իսկապես որ մի տևական ժամանակ Խահակյանի պոեզիան է դառնում մեծ սիրո այս պատմության հիմնական տարեգիրը, մի որոշ ժամանակ ետին պլան մղելով «Հիշատակարանը»:

Այնքա՛ն պարզ է ամեն ինչ ասված, այնքա՛ն հասկանալի.

Էն խառ հավքերն ի՞նչ եղան...

Էն ալ-վարդերս ի՞նչ եղան...

Նույն տարվա աշնանը զգացմունքը դույզն-ինչ չի նվազում. «Յարըս նստել վանքի դռան...», «Շառաչելով մի վառ աստղիկ...», «Եղնիկները լուսաբացին...», «Սուր սարերը ձունն է պատեր...»:

«Թե՛ մարդ, թե՛ հավք ընկեր ունի...» բանաստեղծության մեջ Խահակյանը խոստովանում է.

...Դուն է՛լ կասես – «կորի՛, գընա՛».

Ա՛խ, ո՛ւր չըքվիմ, ո՞ւմ քովն երթամ...

Էս ցավն ախրը քեզենն առա,

Դեղի համար ո՞ւմ քովն երթամ...

(նույնմբերի 28)

«Սուր սարերը ձունն է պատեր...» բանաստեղծության մեջ նույն սիրաբաղձ մորմոքն է.

Սիրուն հավքե՛ր, եդ ո՞ւր կերթաք,

Ինձի մենակ կըթողնեք,

...Զուրկ եմ սիրու արևից.

Յարս էլ ինձնից երես դարձուց, –

Զըքվիմ, կորիմ եստեղից...

(հոկտեմբերի 27)

Հայտնի է ժամանակակիցների պատմածներից, այդ թվում և՛ Իսահակյանի, և՛ անգլիացի նանապարհորդ Հ.Ֆ.Բ. Լինչի «Արմենիա» գրքից, ինչպես և բազմաթիվ լուսանկարներից, որ Շուշանիկ Մատակյանը ունեցել է արտակարգ գեղեցիկ, խոշոր ու նշաձև սև աչքեր: Այդ աչքերը մոգական ազդեցություն են ունեցել շրջապատի վրա, նրա խորն ու դյուրթական հայացքի տակ ընկնողը անկախ իրենից գերվում էր այդ աչքերի տիրուհով: Շուշանիկի աչքերն էին նրա և՛ գեներ, և՛ հպարտությունը: Այս հանգամանքը լավ է զգացել Իսահակյանը «տառապանքի փորձով»: Նա գերին էր այդ աչքերի, որոնց մոգական ուժն էր, որ այդպես տևական, այդպես գորեղ ձևով չէր թողնում ձերբազատվել բանաստեղծին իր պաշտամունքից:

Սև աչերեն շա՛տ վախեցի՛ր, –

Էն մութ, անծեր գիշեր է.

Մութն ա՛հ է, չարքեր շա՛տ կան, –

Սև աչերը մի՛ սիրե:

Տե՛ս իմ սիրտըս – արուն ծով է.

Էս չարքերը զարկեցին.

Էն օրվանեն դադար չունիմ, –

Սև աչերը մի՛ սիրե...

1897թ. հոկտեմբերի 25,

Ալեքսանդրապոլ

Բանաստեղծական այս գոհարը, որ առաջին անգամ տպագրվեց «Երգեր ու վերքերում» 1898-ի հունվարին, մի կարճ ժամանակ անց վերածվեց ժողովրդական երգի, որի մեղեդին հորինել էր ինքը՝ ժողովուրդը։ Ավետիքի և Շուշանիկի սիրո պատմությունը դադարում է մնալ երկուսի գաղտնիքը, այն հուզում, հետաքրքրում, վշտացնում ու ոգևորում է հազարավոր ընթերցողների սրտերը և դառնում է հայ պոեզիայի առեղծվածներից մեկը։ Ջգռում էր արդյոք այս իրավիճակի տարերային գոյացումը Իսահակյանը սկզբնական շրջանում, հագիվ թե, սակայն քայլ առ քայլ, նոր երկերի ստեղծմամբ, նոր գրքերի տպագրմամբ, երգերի տարածմանը զուգընթաց, բանաստեղծի կենդանության օրոք ստեղծվում էր հայկական Բեստրիչեի, հայկական Լաուրայի կերպարը ի դեմս Շուշանիկ Մատակյանի։ Շուշանիկն արդեն իրենը չէր։ Այս տարիներին ստեղծվեց «Սիրեցի, յարես տարան...» քնարական գլուխգործոցը.

Սիրեցի, յարես տարան.

Յարա տըվին ու տարան.

– Էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,

Սիրտս պոկեցին, տարան:

Ցավըս խորն է, ճար չըկա,

Ճար կա, ճար անող չըկա,

– Էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,

Սրտացավ ընկեր չըկա:

Լա՛վ օրերըս գնացի՛ն,

Ափսո՛ս ասին, գնացի՛ն.

– էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Սև դարդերս մնացին...¹²

Ավետիքի և Շուշանիկի սիրո պատմությունը երկու երիտասարդ հերոսների աչքի առջև վերածվում էր լեգենդի: «Սիրեցի, յարըս տարան...»։ գրվել էր Օդեսայում, երբ Շուշիկը կրկին հեռվում էր, հեռավորությունն, ասես, մխիթարում է Իսահակյանին, թեթևացնում նրա կարոտը: Թվում էր, թե մման բանաստեղծություն պիտի գրվեր Լայպցիգում, երբ Իսահակյանն առաջին անգամ առավ Շուշիկի ամուսնության լուրը: Սակայն առավել խոսուն է այն փաստը, որ երկը ստեղծվել է 1898 թվին, Լայպցիգից հինգ տարի անց, երբ թվում էր, թե վիշտը պիտի փարատված լիներ: Ո՛ւր էր որ: Այս դեպքում ժամանակը ավելի է թեժացնում կրակը, հիշենք 1897 թվի զարմանալի ամառը, նույն ոճով ու նույն կրքով այն կրկնվեց և 1898-ին Նոր Նախիջևանում՝ մեզ համար այդպես էլ անմեկին մնացած հանդիպման շրջանում և վերջապես 1899-ին Ալեքսանդրապոլում, ուր նույն երկնքի տակ շուրջ մեկ տարի պիտի գտնեին իրենց հանգրվանը թե՛ Ավետիքը, թե՛ Շուշանիկը: Եվ հենց նոր հայրենի քաղաք ոտք դրած Իսահակյանը գրում է.

---

¹² Բանասերի ծանուցում. Այս բանաստեղծությունը նույնպես, լույս տեսնելուց հետո, վերածվում է երգի, հիմքեր կան ենթադրելու, որ երգի երաժշտությունը գրել է Իսահակյանի մտերիմ ընկեր շուշեցի երգահան ու ֆիդայի Գևորգ (Եգոր) Առստամյանը (1870 – 1903), որը հայտնի է Մենակ մականվամբ: «Սիրեցի, յարըս տարան...» այսօր էլ՝ իր ստեղծման օրից մեկ դար անց, անբաժան է մեր ժողովրդից:

Քեզ չըտեսնել՝ ու խտել էի,
Բայց, ա՛խ, նորից հանդիպա,
– Քուրի՛կ, վերքըս լավ է հիմի.
Մի սև սպի տեղը կա:

Էն սև սպին սև ամպի պես
Սևցուց դեմքը արևի.
Ու ման կուգամ սև շուքի պես
Սարե՛ր, ձորե՛ր ամայի...

Նորից հավետ որոնման մետաֆորը: Հայրենի
քաղաքում ամենը, ամեն ինչ հիշեցնում էին Շուշիկին,
էլ ո՛ւր կարող էր նա այդպես շոշափելիորեն զգալ ու
վերհիշել իրենց սիրո պատմությունը.

Այս ուռու տակ մենք երգեցինք
Սիրո չքնաղ երգերից.
Մենք երգեցինք ու շնչեցինք
Բուրմունք, ժլպիտ ու թախիծ:

Այս ուռու տակ, ընկե՛ր անգին,
Դու ինձ սիրել խոստացար.
Անցան տարիք, – չորցավ ուռին,
Ու դու էլ ինձ մոռացար...

1899 թվի գարնանն ու ամռանը Իսահակյանի բա-
նաստեղծական աշխարհում մի զարմանալի շուշիկյան
շարք է ստեղծվում, այնպես է գրում, կարծես 1892 թիվն
է, կարծես նոր է սիրահարվել.

Կուգեի լինել գարնան արեգակ,
Զքնաղ վարդերով կուրծքդ պնենի,
Անդորր սրտիդ մեջ վառեի կրակ,
Մութ աչերիդ մեջ պայծառ շողայի:

Կուգեի լինել երգող շատրվան
Եվ երազներդ լուռ օրորեի,
Կամ թե շողշողուն ոսկի ծիածան՝
Շուշան ճակատիդ պսակ հյուսեի:

Կուգեի լինել ալիքը ծովի
Եվ ոտներիդ տակ մեղմիկ հևայի,
Կամ թե լեռների բուրմունքը հովի՝
Փարթամ մազերդ շոյելու գայի:

Կուգեի լինել երկինք աստղավառ,
Քեզ, ինչպես երկրի շուրջը, պատեի,
Հազար ու հազար աչքերով գոհար
Քեզ դյուքված, արբած հավերժ նայեի:

Իհարկե, այս խոսքերի հեղինակ Իսահակյանը
17-ամյա այն պատանին չէր, որ ասել էր խանդավառ.

Ինչ որ ցանկաս՝ կուգե՞ս լինիմ,
Միա՛յն, միա՛յն ինձ սիրի՛ր...

Բնական է և մարդկայնորեն հասկանալի, որ եթե
երկար տարիներ սիրահարված ես մեկին, և այլևս ոչ ոք
աչքիդ չի երևում, ապա պաշտամունքիդ առարկան նաև

քո հավիտյան բաղձանքն է։ Ու եթե նակատագիրը ինչ-որ մի պահ հնարավորություն է ընձեռում հասնել նպատակիդ, և սակայն դու այդ պահը կորցնում ես, ուրեմն մի անկատար մորմոք միշտ պետք է իրեն հիշեցնի։ Ինչպես ժողովուրդն է ասում. «Մի գղջա արածի համար, այլ գղջա չարածի համար»։ Ու ժամանակի հետ այդ մորմոքը ավելի ու ավելի է ուժգնանում։

«Կուզեի լինել գարնան արեգակ...» բանաստեղծության հեղինակը, իհարկե, 17-ամյա ումանտիկ սիրահարը չէր։ Նրա ետևում կային և՛ օտարության մեջ ապրած տարիներ, և՛ բանտ, և՛ քսոք... Այնպես որ Ավետիքի և Շուշանիկի փոխհարաբերություններն էլ թևակոխել էին ավելի իրական, ավելի հասուն շրջան։ Եվ բազում անձնական բնույթի ապրումներ, զգացումներ, իդձեր նա հանձնում է իր «Պատանեկան օրագրի» հույժ գաղտնի, երբևիցե ընթերցման չնախատեսված գրառումներին։ Պատանեկան օրագրի այդ հատվածը բնականաբար չի գետեղվել «Հիշատակարանի» 1977 թվի տեքստի մեջ։

Բերված հատվածների բնագրերը պահվում են Իսահակյանի ընտանիքի արխիվում և տպագրվում են առաջին անգամ։

«9-ը նոյեմբերի 1897թ. Գյումրի – ժամը 9-ին։

Եթե ես հասարակաց կնոջից ստանում եմ բավականություն և շատ քիչ զգվանք-զղջում, կնշանակե կնոջիցս ոչինչ վատ զգացմունք չեմ զգալու։ Եթե Շ-ն կինս լիներ, ես շա՛տ-շա՛տ կմիավորվեի և միշտ էլ հանույք կլինեի... Այն բարոյական տրամադրությունը՝ որ սեռական երևույթը լիրբ է, վատ է, դա էլ չեմ զգում. և շատ եմ զղջացել, որ Շ-ին ձեռքիցս վերջերս բաց թողեցի...

...Մաքուր կապ չկա, քանի որ կա սեռական գիշեր, բայց խառն այդ կրքի հետ կա ընկերական զգացմունք... որը քանի հնանում է ամուսնական կյանքը – մեծանում են ամուսինները, ավելի խորանում է ի հաշիվ կրքի... Բայց պետք է մարդ մեծ լինե, իրավամբ մեծ, որ արհամարհե այդ անցքերը՝ խելառ <անընթեռ> մի ցնորք, իր զաղափարը, իր եսը առաջ տանի...

Բայց ես կցանկանայի Շ-ին ծոցս ունենալ, գրկելի, փաթաթվելի, մասլահաթ անելի, համբուրելի...

– Շ-ի մոտ ես միշտ գրգռված էի. նա էլ անշուշտ նույնը կզգար. փաստ նրա դողը և խոսակցության նյութերը... Մի քայլ՝ և ես նրան <...> էի, գոնե փորձած կլինեի և այդ ինչպես սիրած կինը՝ ոչ հասարակաց կինը... (ԱԻԸԱ):

Այստեղ հարկ կա մի փոքր կանգ առնել և հինգ տարով ետ գնալ՝ 1892 թվականը, այդ շրջանի մասին է մեր աշխատության «Բոլոր ճանապարհները տանում են Թիֆլիս» գլուխը: «Օրագիր պատանեկության» այս հույժ անձնական գրառումներից մենք տեղյակ ենք լինում, որ 1892 թվին Իսահակյանն ունեցել է իր կյանքում առաջին մտերմիկ հանդիպումը. «Իմ փորձերից այս են. սկզբում ես կնոջը պաշտում էի և շատ մաքուր էի դեպի նա. գուտ անկեղծ, բանաստեղծական, պլատոնական, հուսահատվում էի, երբ մտածում էի, որ կույսերը շինվում են, որ հարսները սարսափելի ուզողներ, տվողներ են... և ես զգվում էի ու չէի ուզում... Մանավանդ՝ դեպի սիրելիս – դա որ աններելի բան էր. ինչպես կարելի է սիրածի հետ այդպիսի մոլուտառ գործ ունենալ...»

...Հիշում եմ, որ Թիֆլիս մի անգամ (1892) գործից հետո ես լացել եմ և ցանկացել ինքնասպան լինել և ուխտել եմ մաքուր մնալ և միշտ մաքուր սիրել... Մի

բան է այն կինը, որին իսկապես կսիրես, կհարգես՝ շինելուց հետո դժվար թե մարդ զգվանք զգա. չէ որ նա դրականապես բարձր է քո աչքում: Ինչպիսի՛ բան – մի քնքուշ, պաշտելի, սիրելի, հափշտակելի կին՝ լինում է կրքերիդ ամանը...» (ԱԽԸԱ):

Ահա իր այս առաջին հանդիպման մասին Իսահակյանը սիրտ է անում պատմել Շուշիկին: Կրկին օրագրի 1897թ. նոյեմբերյան գրառումներից. «Շ-ն ասում էր, որ դեպի սիրելիս կարող եմ սրտանց հարաբերություն ունենալ և զգալ բավականություն. իսկ դեպի ոչ սիրելիս – զգվելի է, կեղտոտ, ստոր է և չկա բավականություն: Իմ պատասխանը, որ ես ունեցել եմ պոռնիկի հետ գործ, նա ասեց «յա՛խ, ի՞նչքան գեշն ես, ի՛նչ մոլուտառ բան ես արել. չզգվեցի՞ր...» ասեց ու թքեց մի կողմ...» (ԱԽԸԱ):

Ապա կրկին վերադառնում է Շուշիկի հանդեպ տաժած իր զգացմունքներին. «Եվ ես էլ եմ կարծում, որ եթե Շ-ի հետ հիմա գործ ունենամ, կզգամ մեծ հաճույք, բավականություն և ոչ մի զգվանք... այլ անվե՛րջ, անհա՛գ սեր... Ուզում եմ նրա հետ փորձել այս...

Ուզում եմ նրան ունենալ ծոցումս, փաթաթվեմ, գլուխս դնեմ կրծքին, ծծեմ շրթունքները, ...ու պաչեմ, խմեմ, խմեմ... նրան» (ԱԽԸԱ):

Ամենայն անկեղծությամբ ներկայացնելով այս գրառումները, ինչպես և Շուշիկի խոստովանությունները, բնականաբար հանգում ենք այն եզրակացության, որ 1897 – 99թթ. մեր հերոսների փոխհարաբերություններն ավելի մտերիմ, ավելի հասուն բնույթ են կրել. քան սիրահարության առաջին շրջանում: Ակնառու է այստեղ ներքին մի ինչ-որ կապվածություն, վերջապես ինչ-որ լինում էր և կամ թե ինչ-որ լինելու էր, հնարավոր էր միայն երկուստեք համաձայնության, երկուստեք ցան-

կության դեպքում... Այն հանգամանքը, որ հին հարաբերությունները նոր որակ են ստանում, կրում է ակնառու բնույթ: Եվ այդպես շարունակվել չէր կարող, «Ռուբիկոնը պետք էր անցնել» և կամ թե դադարեցնել ծայրաստիճան շիկացած հարաբերությունները: Այն, որ Իսահակյանը և Շուշիկը ունեցել են հեռահար ծրագրեր, անվիճելի է, բայց արդյո՞ք պատրաստ էին նրանք իրագործել այդ համարձակ ծրագրերը ժամանակի քաղքենիական մթնոլորտում: Մեզ դժվար է այդ հարցին տալ պատասխան: Բայց որ հարցը դրված է եղել, դա նշմարտություն է: Ահա մեր առջև է Իսահակյանի մոտ ընկերներից մեկի մի նամակը, որից շա՛տ բան ենք իմանում մեզ հուզող հարցերի վերաբերյալ. (1899, 17 օգոստոսի, Թիֆլիս) Պ.Ավետիք. եղբայրս ինձ մի բան պատմեց, որը ինձ վերջին աստիճանի զարմացրեց (չնայած որ ես ոչ մի բանից չեմ զարմանում) ես կասեմ միայն մի քանի խոսք դորա վերաբերմամբ. – զգացումների, լուրջ խնդիրների մեջ, որից կախված է երկու անձնավորությունների կյանքը. բարեարությունը ավելորդ է, նա գոյություն չպետք է ունենա, նա վնասակար բան է, խորհուրդ եմ տալիս պ. Ավետիք բարի չգտնվել. այդ Ձեր բարությունը այդ դեպքում Ձեզ երկուսիդ էլ կվնասե, ես իմ պարտքս եմ համարում Ձեզ գրել – հարգելով իբրև անկեղծ և լավ մարդու: Ուրիշ բան է, եթե դուք սիրում եք անկեղծ-խորն, բայց եթե դուք ուզում եք դորան բարություն արած լինեք, օ՛... չանեք այդպես բան, երկուսդ էլ կլինիք թշվառ դրությամբ: Լավ լուրջ խելոք-մտածեցեք և այնպես վարվեցեք: Ձեզ հարգող Մսեր Զավարի.Մտ.»¹³ (ԱԻԸԱ):

¹³ Բանասերի ճշտում. Նամակագրի ստորագրությունը դժվար է ընթերցվում, ուստի և չի հաջողվել պարզել, թե ով է հեղինակը:

Ակնհայտ է, որ խոսքը այստեղ Շուշիկի հետ ամուսնանալու բանաստեղծի ծրագրի մասին է, բայց ինչ գնով այդ պիտի իրականանար, կտա՞ր արդյոք Հովհ. Տեր-Միրաքյանը ապահարզան, թույլ կտա՞ր արդյոք եկեղեցին Իսահակյանի ամուսնությունը իր մորաքրոջ թոռնուհու հետ:

Եվ վերջապես, ի՞նչ ապագա էր սպասում մեր սիրահարներին, այդքան «վարկաբեկիչ» քայլերից հետո, այնպիսի մի պահպանողական ու քաղքենի միջավայրում, ինչպիսին դարավերջի Ալեքսանդրապոլն էր և Թիֆլիսը:

Հասարակությունը զույգերին կղատապարտեր, մանավանդ Շուշանիկին, և ուժ կգտնե՞ր արդյոք երիտասարդ մանկավարժուհին այդպիսի համարձակ քայլ անելու, հագիվ թե: Ահա ինչ է գրում Շուշանիկը բանաստեղծությունների իր տետրում (որը պիտի տպագրվեր մահից երեսուն տարի անց).

Արժան էիր, որ քո կյանքում
Արև փայլեր միշտ գլխիդ,
Գիշերները ցուլուն աստղեր
Զարդարեին քո երկինք:

...Բայց այս կյանքը, անխիղճ կյանքը
Խլեց հույսը քո սրտից.
Եվ ցողի տեղ միայն արցունք
Տվեց սիրուն աչերիդ¹⁴:

(Թվականը նշված չէ)

Պարզ է, որ վիթխարի ջանքեր էին պետք, ինքնա-

---

¹⁴ *Շուշանիկ Մատակյան*. Չափածո և արձակ էջեր, Երևան, 1975, էջ 25:

գոհողությոն, ինչը որ մի հինգ տարի առաջ կարող էր արվել դյուրությամբ, այսօր իրականացնելը համարյա անհնար էր: Եվ ոչ միայն Իսահակյանի ընկերն է նրան նամակով խորհուրդ տալիս՝ ետ կանգնել անխոհեմ քայլից, այլ բնական է, որ և՛ եղբայրները, և՛ քույրերը, և՛ իհարկե մայրը՝ Ապլան: Վերջինիս մխիթարիչ խոսքերը Իսահակյանը բերում է 1899թ. հունիսին գրված իր բանաստեղծություններից մեկում.

Ավա՛ղ... մենակ սիրտդ է մեռել,

Ու սրտիդ մեջ – ամեն բան.

Սիրո ցավով սիրտդ է մեռել,

Դալար կյանքդ, բալա ջան...

Ու հիշում է Իսահակյանը մի քանի ամիս առաջ ընկերոջ՝ Դերենիկ Դեմիրճյանի գրած նամակի խոսքերը. «Շողիկ-Շուշանը մենք ենք սիրում, խալիը խլում է, տանում, դարդից երգեր ենք գրում...»:

Բանաստեղծը և նաև Շուշանիկը հասկանում են, որ լավ է հարատևի «չքնաղ ցնորք իմ հոգում», քան թե «դժմիտ ու դաժան» մարդկանց կողմից խորտակվեն նակատագրեր:

Հիրավի սա պիտի լիներ վերջին, թեկուզ շատ մշուշոտ և հեռու իրականացումից, կյանքի նամփաները կապելու նրանց ծրագիրը: Հիրավի այս զգացմունքը ի սկզբանե դատապարտված էր մնալու եթերային բաղձանքների շարքում: Այդ հոգեվիճակի արտահայտությունն է «Կյանքըս դալար ու լալագար...» բանաստեղծությունը.

Կյանքըս դալար ու լալագար,

ոսկի օրերս ո՞ւր գընացին.

Իմ գարունքվա, գառ գարունքվա

վառ ծաղիկներս ո՞ւր գընացին.
Սրտիս լարերն մեկ-մեկ կըտրան,
բըլբուլներս ո՞ւր գընացին:
Երազներս կանանչ-կարմիր,
արեգակներս ո՞ւր գընացին:

Սակայն այս գիտակցված խզումը չէր կարող թուլացնել, ավերել սիրո ամենակուլ գգացմունքը, այն ընթանալու էր բնականոն ճամփով, այն դեռ ունենալու էր իր վերելքներն ու վայրէջքները: Իսկ մինչ այդ Իսահակյանին մնում էր կրկին ու կրկին որոնել իր տենչանքի անհաս էակին.

Աղբյուրի մեջ մի մարալ
Շուքն է տեսել եղնիկին –
Ու ման կուգա միալար
Մուրիկ-մուրիկ եղնիկին:

Այն եղնիկն էլ երազին
Մարալի ձայնն է լսել. –
Ու ման կուգա մարալին
Մուրիկ-մուրիկ գօր-գիշեր...

1899, Հառիճ

Գ. «ՎԵՐՆԱՏԱՆ» ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Ամմոռանալի գեղեցիկ ժամեր ենք անցրել
«Վերնատանը», իմաստավորված, բովանդա-
կալից, ներշնչող պահեր:

Ավ.Իսահակյան

Անդրկովկասում Իսահակյանի կյանքը 19-րդ դարի
վերջերին և 20-րդի առաջին տասնամյակում հիմնակա-
նում անցնում էր երկու քաղաքներում՝ հայրենի
Ալեքսանդրապոլում և հայոց մշակութային և
գործարար կյանքի յուրովի կենտրոն Թիֆլիսում:
Աշխատել, ստեղծագործել Իսահակյանը նախընտրում
էր Ալեքսանդրապոլում և Ղազարապատում, իսկ
աշխարհիկ կյանքով ապրել՝ Թիֆլիսում: Այստեղ էին
կենտրոնացած հայ հիմնական կուսակցությունների
ղեկավար մարմինները, հայ պարբերականների
խմբագրությունները, հրատարակչությունները, տարբեր
բնույթի մշակութային և հասարակական
միությունները:

Արևելահայ գրականության համարյա բոլոր աչքի
ընկնող դեմքերը որպես օրենք բնակություն էին հաս-
տատել Թիֆլիսում: Իսահակյանը սիրում էր աշնան
վերջերին գնալ Թիֆլիս և մնալ այնտեղ մինչև գարնան
սկիզբը:

Սիրելի էր նրան Թիֆլիսը նաև այն պատճառով, որ
այնտեղ էր ապրում և իր սիրելի ընկերը՝ Հովհաննես
Թումանյանը: Այս մասին իր հուշերում գրում է հայ
անվանի մանկավարժ և ազգագրագետ Ստեփան
Լիսիցյանը. «Այդ տարիներին ահա աննկատելի, բայց
շատ բնական կերպով սկսվեց և հետզհետե ամրացավ
Ավ.Իսահակյանի մտերմությունը նրա (Հովհ. Թուման-
յանի – Ա.Ի.) հետ: Ընդհանուր շատ բան կար նրանց մեջ,

երկուսի ներշնչման աղբյուրն էլ ժողովրդական բանահյուսությունն էր, և մեկը մյուսին կարծես լրացնում էր: — Եթե մեկը գերազանցորեն վիպասան էր՝ էպիկ, մյուսը՝ գերազանցորեն քնարերգու-լիրիկ: Եթե մեկը գերազանցորեն ստեղծում էր ժողովրդական պատկերներ, մյուսը միաձուլվում էր ժողովրդական զգացմունքների հետ»:

Ահա ինչ էր գրում Իսահակյանը ընկերոջ մարդկային խառնվածքի մասին. «Օհաննեսը կենտրոնաձիգ անձնավորություն էր՝ հյուրասեր, մարդամոտ: Զրույցի համար հոգի էր տալիս: Օրվա որ ժամին գնայիր նրա մոտ, ձեռքի գործը կթողներ և, ժպիտը դեմքին, կնստեր զրույցի» (V, 54):

Թումանյանի, Աղայանի, Իսահակյանի, Դեմիրճյանի և մի շարք այլ ընկերների համար ավանդույթ էր դարձել շաբաթը մեկ-երկու անգամ իրար հանդիպելը, զրուցելը՝ գրական հարցերի շուրջ տարբեր մտքեր փոխանակել: Այդպիսի հանդիպումները սովորաբար անց էին կացվում Հովհաննես Թումանյանի թիֆլիսյան բնակարանում՝ Բեհբուքյան փողոցի հ. 50 շենքում: Թումանյանի կիներ՝ տիկին Օլգան, բարեհամբույր ու հեզ մի անձնավորություն, որն իր ողջ կյանքը նվիրել էր ամուսնուն և բազմաքանակ զավակների դաստիարակմանը, աչքի էր ընկնում հյուրասիրությամբ ու պարզությամբ: Նա ստեղծում էր ընտանեկան մտերմիկ մթնոլորտ, որին կարոտ էին մանավանդ մեր դերվիշ-բանաստեղծները՝ Իսահակյանն ու Դեմիրճյանը: Ինչ լավ է պատկերում Իսահակյանն այդ հավաքույթները Թումանյանի մասին իր հուշերում. «Նրա տունը դարձել էր մեր հավաքատեղին: Թեյ էինք խմում, ընթրում, խոսում: Զմեռը վառվռում բուխարիկի շուրջը նստած

կատակում էինք, անվերջ գրույց անում, խոսում, վիճում» (V, 54):

Այս հավաքույթների հավանական սկիզբը պետք է համարել 1899 թվի ձմեռը: Նույն հուշերում Իսահակյանը հանգամանալից պատմում է հայ գրողների առաջին միության ստեղծման մասին. «Ինքնաբերաբար մեր հավաքույթների առաջին շրջանում, լուրջ թե կատակով, փափագ զարթնեց մեր գրական խմբակին, մեր հավաքույթներին անուն տալ:

Օհաննեսն ասաց, թե Գոնկուր եղբայրներն իրենց գրական խմբակն ունեին (որի անդամներն էին՝ Էմիլ Զոլա, Ալֆոնս Դոդե, Տուրգենև, Հյուսիմանս...), նրանք հավաքվում էին Գոնկուրների տան վերնահարկում, որին «Ամբար» անունն էին տալիս: Նույն նմանողությանմբ, չեմ հիշում ում կողմից, առաջարկվեց «Վերնատուն» անունը: Իսկույն հավանություն տվինք, գտնելով այն շատ պատշան և տեղին, որովհետև Օհաննեսի բնակարանը այն ժամանակ չորրորդ հարկում էր: Կնքեցինք «Վերնատուն» անունով մեր հավաքույթների վայրը: Այդ անունն այլևս ընդմիշտ կապվեց մեզ հետ և քաղաքացիություն ստացավ: Հասարակության մեջ պարզապես կիրառվում էր՝ «Վերնատան անդամներ» (V, 55):

Լավ է նկարագրել Թումանյանի վերնատանյան բնակարանը Վարդգես Ահարոնյանը, որը մեկ անգամ չէ, որ եղել է այդ տանը. «Բեհբութան փողոցի բնակարանը իր թիկունքը տված էր Բոտանիքական սարին: Շենքի նակատից նայելով, Թումանյանի բնակարանը ամենավերին՝ չորրորդ հարկն էր: Թիկունքից՝ դա գրեթե առաջին հարկն էր, այնքան, որ շենքը սեղմված էր լերան փեշերին: Թումանյանի բնակարանի ետևի պատշգամբից կարելի էր ցատկել Բոտանիքական սարի

ժայռերին և լեռն ի վեր մագլցել: Թիֆլիսի մեջ չորս հարկանի շենքերը համեմատաբար հազվագյուտ են: Այդ էր պատճառը, որ Թումանյանը Բեհբուքեան փողոցի իր այդ բարձր բնակարանի անունը դրել էր «Վերնատուն»¹⁵:

Խմբավորման հավաքույթներին հատկացված էր ապակեպատ հատուկ մի սենյակ, որն իր դիրքով տարբերվում էր բնակարանի մյուս սենյակներից, քանզի այն մտնելու համար պետք էր 3 – 4 սանդուղք բարձրանալ: Սենյակը կահավորված էր եվրոպական և արևելյան արվեստի ճաշակավոր իրերով, գեղարվեստական նկարներով և քանդակներով, պատերի ողջ երկայնքով գրապահարաններն էին:

«Վերնատունը» իրականում դարձավ կովկասահայ գրողների անդրանիկ ստեղծագործական միությունը: «Վերնատունը» ուներ իր մշտական անդամները՝ Ղազարոս Աղայանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Շանթը:

Բացի հիմնական անդամներից «Վերնատունն» ուներ «հրավիրված անդամներ», որոնք հաճախ մասնակցում էին գրական միության հավաքներին, դրանց թվում էին գրողներ և խմբագիրներ Պ.Պոռժյանը, Մուրացյանը, Վ.Փափագյանը, Ավետիս Ահարոնյանը, Շիրվանզադեն, Ավ.Արասխանյանը, Արսեն Ղլտնյանը, Փիլիպոս Վարդազարյանը, երգահաններ Կոմիտասը, Ալ.Սպենդիարյանը, նկարիչներ Գ.Բաշինջաղյանը, Փ.Թերլեմեզյանը, Մ.Սարյանը:

Մի տևական ժամանակ «Վերնատունն» էր ստեղծում հայոց գրական կյանքի մթնոլորտը Թիֆլիսում, ընթացք տալիս նոր, տաղանդավոր գրվածքներին, ինչ-

---

¹⁵ *Վարդգես Ահարոնեան*: Հովհաննես Թումանեան. Մալդը և քանաստեղծը: Բոստոն, 1936, էջ 41:

պես և զգալի տեղ հատկացնում՝ քննարկումների ժամանակ հայ գրականության անցյալի քիչ լուսաբանված կամ մոռացված հեղինակներին: «Վերնատան» բոլոր անդամներից միության կյանքն ու անելիքները լավագույնս լուսաբանել է Իսահակյանը Թումանյանի մասին հուշագրության էջերում. «Ինչ նյութերի շուրջը ասես չէր դառնում մեր գրույցը: Խոսում էինք հասարակական և քաղաքական երևույթների մասին: Խոսում էինք ազգերի պատմություններից, ժողովուրդների կյանքից, արվեստներից, փիլիսոփայությունից և մանավանդ գրականությունից: Կարդում էինք դասական հեղինակներից՝ Արևմուտքի և Արևելքի, նույնպես նոր հեղինակների գործերը... Կարդում էինք ժողովուրդների ֆոլկլորից և հիանում էինք ժողովուրդների անկեղծ ստեղծագործություններով՝ ռուսական բիլինաներով, սերբական պոեմներով, մեր Սասունցի Դավթով և շատ ուրիշներով: Մեր բոլորի սիրածն էր Սայաթ-Նովան, որին բարձրացրինք հանճարների դասին, ունեցանք պաշտամունք նրա հանդեպ, մեր բոլոր խնջույքներում երգում էինք նրա տաղերը, որոնք գրեթե մոռացված էին: Վստահ կարող ենք պարծենալ, որ մենք վերակենդանացրինք նրան, տարածեցինք նրա համբավը և արծարծեցինք նրա երգերը:

...Անմոռանալի գեղեցիկ ժամեր ենք անցրել «Վերնատանը», իմաստավորված, բովանդակալից, ներշնչող պահեր» (V, 54 – 55):

«Վերնատունը» շարունակեց իր գործունեությունը մինչև 1908 – 1910թթ.: Իրերի բերումով նոր դարի առաջին տասնամյակը «Վերնատան» անդամները պիտի անցկացնեին Թիֆլիսում, պիտի իրար հետ լինեին, իրարու համախոհ ու համամիտ... Յուրաքանչյուր վերնականի համար գրական-ստեղծագործական նման

համախմբումը դրական մեծ դեր խաղաց, ուրիշ այլ որտեղ նրանք կարող էին անաչառ դատի ներկայացնել իրենց նորաստեղծ գրվածքները, լսել միմյանց հեղինակավոր, մասնագիտական կարծիքները: Եվ վերջապես համատեղ ծրագիր մշակել հայոց գրական կյանքի և մշակույթի զարգացման հնարավոր ուղիների մասին: Երբ վերհիշում ես հիմնական անդամների անունները, կրկին և կրկին համոզվում ես, որ իրոք հենց այդ համաստեղությունը գցեց արևելահայ գրականության մայրուղին, հարթեց ճանապարհը Տերյանի, Զարենցի, Բակունցի և Թոթովենցի համար:

Իրենք դեռ բոլորովին երիտասարդ, բացառությամբ Աղայանի, սակայն կանգնած էին նորագույն շրջանի հայ գրականության ակունքներում:

Դերենիկ Դեմիրճյանը տարիներ անց կգրի, որ «Վերնատան» գրական ընկերության հիմնադրումը «հասարակ քմահաճույք չէր և ոչ էլ պատահումը»:

Պատմական ցնցումների առաջ կանգնած մոտալուտ Նոր Դարը պահանջում էր գաղափարապես մոտ հայացքների տեր ազգային խոշոր դեմքերի միավորում, պահանջում էր մտածված, ազգօգուտ ծրագիր գրականության և արվեստի ասպարեզում: Վերնականներին համախմբում էին քաղաքական միևնույն հայացքները: Գրականության և արվեստների հիմնական հարցերի բնագավառում վերնականները ևս համախոհներ էին: Այսպես, օրինակ, նրանք գրականության հիմնական ակունքը համարում էին հարազատ ժողովրդի բանահյուսությունը, հայ միջնադարի պոեզիան, ազգային հավերժական ավանդները, նրանց գործունեության առաջնային նպատակներից էր ազգային մշակույթի զարգացումը, որը պիտի արտահայտեր բուն հայկականը, մեր ժողովրդի մտածողության առանձնահատ-

կությունները, մեր ազգային ոնը: Վարդգես Ահարոնյանը Թումանյանի մասին իր գրքի՝ «Վերնատանը» նվիրված հատվածում այդ մասին գրում է.

«Գրողների այդ խմբակի անդամները կապված էին իրարու հետ մոտերիմ ընկերական կապերով, որոնք ավելի ևս գորանում էին նրանց միատեսակ գրական ըմբռնումներով: Կատարյալ գրական մեկ ընտանիք էր դա:

Գրողների այս խմբակի անդամները, բացառությամբ որոշ հարցերի մեջ Լ.Շանթի, շատ մոտ էին իրար իրենց գրական ըմբռնումներով: Բացի Լ.Շանթից, որ արիստոկրատ, ազնվասեր գեղարվեստագետն էր այդ խմբակի մեջ, մյուսները և՛ նյութի, և՛ լեզվի ու ոնի տեսակետից ավելի ռամկասեր գրագետներ էին: Սրանց կարծիքով, երբեմն մինչև իսկ որոշ աստիճան ռամկասումի գնով պետք է գրականութունը մոտեցնել ժողովրդին: Եվ հայտնի է, որ այդ ուղղությամբ մեր գրականության մեջ խոշոր դեր է կատարել մասնավորապես «Վերնատան» մեջ հավաքվող գրողների այս խումբը»¹⁶:

Վերնականները, այսպես օրինակ «ու» և «ւ» հայտնի վեճի ժամանակ պաշտպանում էին Ղազարոս Աղայանի տեսակետը, այն էր՝ բառի մեջ ձայնավորից առաջ «ու» տառի փոխարեն միայն «ւ» տառը գործածել, ի դեպ, ի վերջո հաղթեց Աղայանի տեսակետը: Նույնպես և նրանք պաշտպանում էին Թումանյանի նախասիրած «էն» և «էս» դերանունների գործածությունը գրականության մեջ, չնայած որ երկուսը՝ Շանթը և Աղբալյանը, համամիտ չէին Թումանյանի տեսակետին:

Հասկանալի է, որ գրական-հասարակական խնդիրների արծարծումից զատ, պարբերական հավաքները

---

¹⁶ Վարդգես Ահարոնյան: Հովհաննես Թումանյան. Մարդը և բանաստեղծը, էջ 137:

նաև սքանչելի առիթ էին, որ «սրտացավ» ընկերները՝ տաղանդների այդ փայլուն համաստեղությունը, մոտիկից շփվեին, վիճեին, ուրախանային կյանքի ոչ այնքան ուրախ հանգամանքներում: Շատ դիպուկ էր նկատել Դերենիկ Դեմիրճյանը. «Հավաքույթներն անցնում էին աշխույժ, ուրախ և սրտալի: Որքան նախանշեր դառնում էին նաշ, ապա երեկոյան թեյ ու վերջը, կեսգիշերներից շատ անց՝ ընթրիք ու լուսաբաց:

Նահապետը (Ղազարոս Աղայանը) դեռ թարմ էր, Թումանյանը թև էր առնում ավելի լայն թռիչքի համար: Ավետիք Իսահակյանը պատրաստվում էր բաց անելու իր հոյակապ Շիրակի դռները: Կլասիկներով ոգևորված, նրանց անունները կատակով փոխառած՝ Թումանյանը՝ Շեքսպիր, Իսահակյանը՝ Հայնե, Ես՝ Բայրոն...»¹⁷:

Եթե հնարավորություն լիներ արձանագրել վերնականների գրույցները, վեճերը, սրամիտ խոսքերը... Իսահակյանը իր հուշերում կարծես սերունդների համար բերում է նման մի հատված. «...«Վերնատանը» տեղի ունեցած գրույցներից հիշում եմ Օհաննեսի մի քանի խոսքերը գրականության մասին.

– Իզուր ջանք է՝ անտաղանդ մարդկանց օգնել՝ գրող դառնալու համար: Իր եղջյուրները պախրան ինքը պիտի շինի:

– Ո՛չ մի քննադատ չի կարող իմ լավ ոտանավորը վատացնել և վատ ոտանավորը լավացնել:

– Բանաստեղծությունը չի գրվի հանգով ու վանկով, այլ սրտով և գգացմունքով:

– Գրականությունը հայրենիք չունի, բայց յուրաքանչյուր հայրենիք իր գրականությունն ունի» (V, 56):

---

¹⁷ Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. XII, էջ 172:

Երագում էին ունենալ «Վերնատան» պարբերական հանդեսը, նույնիսկ մի փոքր հրատարակչատուն, ուր պիտի տպագրեին իրենց երկերը: Սակայն «Վերնատան» բոլոր գավակները զուրկ էին նման գործունեություն ծավալելու շնորհքներից, նրանցից ոչ ոք այդպես էլ «փող հաշվել» չսովորեց... Եվ ծրագրերը մնում էին անկատար, միակ որոշակի մապագա հրատարակչատան տպագրական ծրագրերի մշակումն էր, ուր տեղ էին գտել Նարեկացին, Քուչակը, Ֆրիկը, Արսեն Բագրատունին, Նաղաշ Հովնաթանը, մեր միջնադարի բոլոր մեծ երգիչները և իհարկե Սայաթ-Նովան: Մեկ էլ գտնված էր հրատարակչատան անունը՝ «Վերնատուն»...

Ինքը՝ Թումանյանը, իր գրվածքներում շատ զուսպ է եղել «Վերնատան» հանդես, համարյա չի արտահայտվել, այս հանգամանքը ևս մեկ անգամ ապացուցում է Թումանյանի և «Վերնատան» անքակտելիության մասին, ի՞նչ պիտի գրեր նա իր հոգեզավակի մասին, ամեն ինչ այնքան խոսուն էր և հստակ:

Բայց ահա Լևոն Շանթը իր նամակներից մեկում՝ ուղղված Թումանյանին, հետևյալ սրտառուչ խոստովանությունն է անում. «Այդպես ուրեմն՝ մնացեր ես դուն մեր Վերնատան պահապան, կու գանք, Հանես ջան, կու գանք, կու ժողվվինք նորեն, կկարդանք նորեն մեր Սոփոկլեսն ու Սերվանտեսը, կը խոսինք, կը խոսինք նորեն ամբողջ ժմեռվան երկար գիշերներով հինեն-նորեն, գյուղեն ու «խաչախներեն», տակնուվրա կընենք նորեն մեր ամբողջ գրականությունը ու կը տաքնանք ու կոգորվենք մեր սկզբունքներով, մեր տաղանդով ու մեր գրածով ու գիտելիքներով...»:

Այո՛, «Վերնատան» գավակների սրտում իր ուրույն տեղն ունեւր այդ եզակի միավորումը, որը դեռ երկար տարիներ պիտի գործեր ու լույս սփռեր չորս կողմը:

Լիովին համամիտ լինելով «Վերնատան» առնչությամբ Թումանյանի մասին ասված գրականագետ Լևոն Հախվերդյանի ստորև բերվող խոսքերին, կավեացնեինք միայն, որ այդ խոսքերը հավասարաչափ կարելի է ուղղել նաև Ավետիք Իսահակյանին. «20-րդ դարի առաջին տարիները՝ Վերնատան տարիները, կարելի է Թումանյանի չգիտակցված երջանկության տարիներ կոչել: Չգիտակցված, որովհետև բանաստեղծը չգիտեր, որ այլևս երբեք, մինչև կյանքի վերջը երբե՛ք չի գտնելու հանգիստ աշխատելու հնարավորություն, չի ապրելու ստեղծագործական կյանքի այդպիսի վերելք»¹⁸:

---

¹⁸ *Լևոն Հախվերդյան*. Թումանյանը և իր ժամանակը, Երևան, 1995, էջ 49:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

«ՀԱՅԴՈՒԿԻ ԵՐԳԵՐ» ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՇԱՐՔԸ

Ուզում եմ գրել մի գիրք, որ գութանի
պես պետք է նեղքե հայրենի խոսքի հողն ու
հոգին Վերածնունդի սերմերի համար:
Ավ. Իսահակյան

Ա. ՀԱՅ-ԳՈՒՄԱՆԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԸ

Ինչպես գրում է Իսահակյանը Թումանյանի մասին իր հուշագրությունում, «Վերնատանը» օրենք կար, որ «Առաջին խոսքը պատկանում էր Ա. Աղայանին, որին Նահապետ էինք անվանում: Գրականության Նահապետ: Նրան հարգում էինք բոլորս և սիրում: Ուշադրությամբ էինք լսում նրա կարծիքները, դիտողությունները: Մեր երեկույթներին, զիջելով մեր թախանձանքներին, Աղայանը երգում էր սիրած Քյորոզլու ասպետական երգերը, իրեն՝ Աղայանի հայացրած թարգմանությամբ: Պարթև հասակով կանգնում էր նա, հուժկու ձեռքերը շարժելով, բամբ ձայնով կատարում էր Քյորոզլին: Ընթերցում էինք մեր նոր գրած բաները, քննադատում, կարծիքներ փոխանակում» (V, 54):

Ահա այդպիսի երեկոներից մեկում «Վերնատան» անդամները քննարկում էին «Դրոշակ» ամսագրի վերջին համարները: Թեպետ ամսագրի համարները դժվարությամբ էին հասնում Թիֆլիս՝ կտրելով ահագին նանապարհ, սակայն 1890թթ. վերջերից «Դրոշակը»՝ որպես Ազատամարտի ամբիոն, ուրույն դեր էր խաղում ազգային շրջաններում: Բնականաբար «Դրոշակի» յուրաքանչյուր համար մեծ հետաքրքրություն էր առաջ բե-

րում՝ «Վերնատան» գավակների շրջանում, որոնց հիմնական մասը ոչ թե միայն համակրողներն էին այդ պայքարի, այլ այդ պայքարի արևելյան թևի կազմակերպիչներն ու ջատագովները: Եվ ահա հերթական քննարկումներից մեկում՝ Նահապետի իրավունքով առաջինը խոսք է վերցնում Ղազարոս Աղայանը. «Ահա արդեն մի քանի անգամ «Դրոշակի» համարներում ես հանդիպում եմ «Հայդուկի երգերից» անվանումը կրող բանաստեղծուքյունների, մի խորհրդավոր ստորագրությամբ՝ որը գոնե ինձ հայտնի չէ՝ «Հայ-գուսան»: Կարդում եմ, նորից կարդում և համարից-համար ավելի եմ հավանում, բայց գլխի չեմ ընկնում, թե հեղինակն ո՞վ է, մի բան պարզ է միայն, որ հեղինակը մերոնցից է, կովկասահայ և այն էլ իսկական բանաստեղծ. ա՛յ խնդրեմ՝ լսեցե՛ք»: Եվ Աղայանը իր բամբ ձայնով կարդում է.

Գըլգըլալով ջուր է իջնում
 Մշո մշուշ սարերեն.
 Ծիծեռները ծի՛վ-ծի՛վ եկան
 Գարնան գալը երգելեն:
 Գարուն չկա հայի համար,
 Ծաղիկ, ծիծեռ մեզ պետք չեն.
 Գերեզմանս հողին հավսար,
 Թո՛ղ փուշ բուսնի իմ վրեն...
 Գնա՛, ծիծեռ... Թո՛ղ ինձ մենակ՝
 Վերքը սրտիս՝ հողի տա՛կ...
 Բայց երբ տեսնես թշնամու դեմ
 Հայ ժողովուրդ՝ սարի պես
 Զենքը ձեռքին հպարտ կանգնած,
 Հայե՛ր, լեռնե՛ր իրար պե՛ս...

Երբ Աղայանն ավարտում է ընթերցումը, գննիչ հայացքով նայում է ընկերներին. – Դե ասե՛ք, մի՞ թե սա ճշմարիտ պոեզիա չէ:

Տիրում է լուռքյուն: Բանաստեղծներից նստած էին Աղայանից բացի Թումանյանը, Իսահակյանը և Դեմիրճյանը:

– Ավետիք, չլինի՞ «Հայ-գուսանը» դու ես, – լուռքյան մեջ լսվում է Նիկոլ Աղբալյանի ձայնը: Իսահակյանը կարկամում է մի պահ և, ապա հուզումը թաքցնելով, ժպտադեմ ուղղվում է քննադատ ընկերոջը.

– Ես այդպես էլ գիտեի, Նիկոլ, որ դու առաջինը կկոհաճեիր, թե ով է «Հայ-գուսանը»:

– Դե, ասե՛ք Հայդուկը մեր մեջ է, – ոգևորվեց Աղայանը, ապա խոշոր ձեռքերով գրկի մեջ առավ Իսահակյանին և ճակատին մի համբույր դրոշմեց:

– Ավո՛ջան, դու առաջինը եղար հայ բանաստեղծներից, որ երգեցիր մեր ժողովրդի ֆիդայական պայքարը, այն մինչև այդ ապրում էր ժողովրդի բանահյուսական երգերում, իսկ այժմ շնորհիվ քեզ մտավ հայ պոեզիա, չեմ կասկածում, որ քո երգերը ուժ ու թափ կտան մեր մարտնչող ֆիդայիներին»:

Ահա այդպես է լինում երիտասարդ Հայ-գուսանի օրհնումը դարավերջին մեր պոեզիայի Նահապետի կողմից¹:

«Իմ հոգին կրեց այն բոլոր վերքերը, խոցերը, ջարդերը, մահերը, որ կրեց հայ ժողովուրդը: Այն բոլոր հրացանները իմ հոգու մեջ պայթեցին, այն բոլոր սրերը

---

¹ Կենսագրի ճշտում. Վերոհիշյալ հատվածը վերականգնում ենք ըստ Վարպետի պատմածի, Վիգեն Իսահակյանի գրառումով: Ավելի մանրամասն այս հատվածը տպագրվել է՝ *Ավետիք Իսահակյան*. Հայդուկի երգեր, Երևան, 1990, էջ 3 – 32:

իմ հոգին մորթեցին», – գրել է իր խտացումներից մեկում մեծ հայրենասերը:

Ավետիք Իսահակյանի պոեզիան, պատկերավոր ասած, այն կենսական աղբյուրն էր, որն այնպես խոսուն ու իմաստուն բնութագրել է ինքը՝ բանաստեղծը, Աղբյուր Սերոբի հիշատակին նվիրված իր բանաստեղծության տողերում.

Նեմրութա սարը հազար ական ունի՝

Հազարն էլ Մըշու դաշտն ի վայր կերթա,

Մենակ Սերոբի աղբյուրը սրտի

Խեղճ ժողովրդի սրտի մեջ կերթա...

Իսահակյանի նշանավոր «Հայդուկի երգերից» շարքը կազմավորվեց 1890-ականների վերջերին, այն համընկավ հայ ազգային ազատամարտի նոր փուլին, երբ Զեյթունի և Սասունի արյունալի կոտորածներից հետո ժողովրդի լավագույն զավակները, համախմբվելով Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության շուրջը, որոշեցին իրենց ձեռքով և իրենց զենքով նվաճել Հայաստանի անկախությունը: Նորաստեղծ քաղաքական ուժը թե՛ Արևմտյան, թե՛ Արևելյան Հայաստանում կազմակերպում էր կամավորական ջոկատներ՝ Հայրենիքը ազատագրելու համար: Արևմտյան Հայաստանում ծնունդ առան մի շարք ֆիդայական խմբեր՝ Աղբյուր Սերոբի, Անդրանիկի, Արաբոյի, Գևորգ Չաուշի, Սմբատի, Մուրադի, Նիկոլ Դումանի, Հրայրի, Քեռու և այլ հերոսների գլխավորությամբ: Դարավերջը ֆիդայական շարժման ամենացայտուն շրջանն էր, նման ազգային զարթոնք վաղուց չէր տեսել հայոց հողը, և բնականաբար հայ հեղափոխությունը, բացի գաղափարական ու

քաղաքական կազմակերպիչներից, պահանջում էր իր երգչին: Եվ այդ երգիչը դարձավ Իսահակյանը:

Հայրենասիրական պոեզիայի իր նոր շարքին Իսահակյանը տվեց «Հայդուկի երգեր» անվանումը: Հայդուկ կամ ֆիդայի հոմանիշ բառեր են: Օսմանյան լծի դեմ պայքարող ժողովուրդներն այդ անունով էին կնքել իրենց մարտնչող զավակներին: Հայտնի են հայդուկներին նվիրված երգերը, բանաստեղծությունները հունգարական, սերբական, հունական և բուլղարական պոեզիայում: Բուլղար նշանավոր բանաստեղծ Քրիստո Բոտևի «Հաջի Դիմիտր» բանաստեղծությունը, որ նվիրված է ժողովրդական հերոս, հայդուկ Հաջի Դիմիտրիին (որը զոհվել է թուրքերի դեմ մարտնչելիս 1868թ.), արձագանքում է Իսահակյանի «Սալնո ձորերում, կրճի ձորերում...» բանաստեղծությանը:

Հայդուկային շարժմանը նվիրված բանաստեղծություններ ունեն նաև Պեյո Յավորովը և Շանդոր Պետեֆին:

Հայ ֆիդային էլ նույն հայդուկն է, որ զենքը ձեռքին ելել է հայրենիքի պաշտպանության և չկա նրան վերադարձ հայրենի տուն մինչև թշնամուց չազատի իր երկիրը.

...Ազիզ մերի՛կ, քեզի թողի,
Դարդ ունեի, դուրս ընկա,
Սուրբ վաթանիս ժողովրդի
Ձեռը կանչեց, դուրս ընկա...

...Առյուծի պես առուն կուգա,
Բաշը տված քարերին,
Առյուծի պես, հայ-ախպրտանք,
Վո՛ւհ, վրա տանք դուշմընին:

Մեկ սիրտ դառնանք, բոլոր սուր դառնանք,
Ջարդենք, փշրենք դու շմբինն.
Ջա՛ն, տղե՛րք ջա՛ն. զարկենք, զարկվինք
Մեր-վաթանի ուղուրին:

Այս երկերի հեղինակը բնականաբար չէր կարող «Հայդուկի երգեր» շարքը տպագրել հայրենիքում, որովհետև հենց դարավերջին ռուսական փոխարքա իշխան Գուլիցինի հայահալած քաղաքականությունը ոչ միայն զենքով ու զինվորով էր խոչընդոտում Արևմտահայաստանի ազատագրական շարժմանը և այդ շարժմանը սատար կանգնած Կովկասի հայրենասիրական ուժերին, այլև արգելում էր մամուլում, գրքերում, դպրոցներում ազատագրական շարժման քարոզչությունը: Այնպես որ Իսահակյանի շարքը տպագրվում է 1899 թվից ժնևում, դաշնակցության կենտրոնական պաշտոնաթերթ «Դրոշակում» և բնականաբար գրական ծածկանվամբ: «Հայ-գուսան» անունն իր համար Իսահակյանն ընտրել էր, նախ, որ խոսող անուն էր և ապա՝ մեկ անգամ ևս ընդգծում էր Իսահակյանի կապվածությունը հայ գուսանական արվեստին, իսկ շարքն իր արվեստի էությամբ առնչվում էր հայ բանահյուսական պոեզիայի ավանդույթներին:

1899 թվականից «Դրոշակը» սկսեց հրատարակել «Հայ-գուսանի» երկերը: Մեկը մյուսի ետևից լույս տեսան հայ հայրենասիրական պոեզիայի այնպիսի գլուխգործոցներ, ինչպիսիք են՝ «Էն արծի՞վն էր թըռավ, գնա՛ց» (1896), «Ազիզ մերի՛կ, քեզի թողի...» (1898), «Լուռ գիշերին մտքիս դիմաց...» (1898), «Գըլգըլալով ջուր է իջնում...» (1900), «Հագա՛ր բարով, հպարտ սարե՛ր...» (1900):

«Դրոշակի» եջերում «Հայդուկի երգերի» տպագրման գործին մասնակցություն է բերել «Դրոշակի» խմբագիր, ՀՅԴ հիմնադիր Քրիստափոր Միքայելյանը: Պահպանվել է մի շատ թանկագին նամակ, որ գրել է 25-ամյա բանաստեղծին Քրիստափոր Միքայելյանը ժնկից նոյեմբերի 26-ին. «Սիրելի Ավետիք. համարը արդեն շարվում է, բայց քեզանից դեռ խաբար չունեմ: Հույս ունեմ սակայն ոչ ուշ քան մի շաբաթ Հայ-գուսանի այրվող սրտից հրեղեն խոսքերի նոր հնչյուններ լսել»²: Այս խոսքերում առաջին անգամ հնչում է այն բարձր գնահատականը, որ տալիս է Քրիստափոր Միքայելյանը Իսահակյանին՝ «հրեղեն խոսքեր»:

«Դրոշակի» համարները ձեռագիր օրինակների միջոցով Կովկասի հայաշատ շրջաններում ստանում էին լայն տարածում, իսկ «Հայ-գուսանի» բանաստեղծությունները դառնում էին ժողովրդի սեփականությունը բառիս բուն իմաստով: Նրանք հասնում էին և Ավետյաց երկիր, նոր եռանդ ու ուժ հաղորդում այն հերոսներին, որոնք բանաստեղծությունների իսկական հասցեատերերն էին, նրանցից շատերը դեռ չէին լսել Ավետիք Իսահակյանի անունը, բայց գիտեին «Հայդուկի երգերի» հեղինակ Հայ-գուսանի անունը:

Այդպես էլ շատ հայ ֆիդայիներ կնքեցին իրենց մահկանացուն՝ չիմանալով իրենց պայքարի երգչին: Սակայն ֆիդայական պայքարը, նրա անմար ոգին, լույսն ու տառապանքը պիտի հավետ ապրեին Իսահակյանի երգերում: Պիտի ստանար իր եզակի գեղարվեստական մարմնավորումը: Փանգի ելնելով Իսահակյանի պոեզիայի եությունից, կարելի է անվերապահորեն ասել, որ

---

² Քրիստափոր Միքայելյանի նամակները: Պեյուք, 1993, կազմող՝ Հ.Տասնապետեան, էջ 193:

դարավերջի ու դարասկզբի հայ պոեզիայի պատմական հատվածում չկար մեկ այլ հեղինակ, որն ի վիճակի լիներ ողջ խորությամբ արտահայտելու ազատագրական (հայդուկային) պայքարի էությունը, դառնալու հայ Ազատամարտի երգիչը: Նա այդ իրավունքը ձեռք էր բերել իր նակատագրի տատակներով, իր գեղարվեստական քնարի հանճարով, իր երգերի աննախադեպ ժողովրդականությամբ: Եվ նման դեպքերում բանաստեղծը դառնում է ոչ թե սոսկ գաղափարի, հերոսամարտի այս կամ այն դրվագի, քաղաքական այս կամ այն նպատակի արտահայտիչը, այլ ժողովրդի հավաքական իղձերի ու երազանքների արտահայտիչը, այն միակ երգիչը, որն ի զորու է կենսական ուժ հաղորդելու ժողովրդի նվիրական զգացմունքներին ու սպասումներին:

«Հայդուկի երգեր» շարքը դարձավ ֆիդայական պոեզիայի առաջնեկը հայ դասական գրականության պատմության մեջ:

Երկու հանգամանք այս շարքի նշանակությունը դարձնում են առավել թանկ ու անփոխարինելի, առաջինը, որ դրանք ստեղծվել էին ճիշտ ժամանակին, պատկերն էին այն իրականության, որ նույն այդ պահին բախում էր պատմության դուռը: Դա ազատագրական պայքարի ոչ թե հետագա իմաստավորումն էր և կամ նրա արձագանքը, այլ այդ պայքարի կենդանի, իրական արտացոլումը: Նա ընթերցողին վարակում էր սուրբ մարտի առաքինությամբ, կովի էր տանում: Այս հանգամանքը շարքին հաղորդում է հեղափոխական ուղղվածություն և արդիական իմաստ: Այդպիսի երգերից են՝ «Ինձ տեղ տվեք, Սիփան սարե՛ր...» (1900), «Ձեր շարքերի մեջ կտրին ընկերներ...», «Վեր կաց, ժողովուրդ», «Քաջերին», «Բաշերն ալեծո՛ւփ, բաշերն հողմակոծ...»: «Երգեր ու վերքերի» գրքի հեղինակի

համար պայքարի ալիս մեկ միջոց կար՝ Հրացանը և մեկ նպատակ՝ Վրեժ. «Ու բոց-կարոտով գրկեցի ես քեզ, /Սղմեցի կրծքիս, անգին հրացան.../ երբ թշնամու դեմ կռիվ եմ վազում, /Դու՝ կրծքիս սըղմած՝ անբաժան հետս ես, /Դո՛ւ ես միշտ սրտիս մրրիկը հայտնում, /Քեզնով եմ փնչում, որոտում վրեժ...»:

Եգիպտոսից միայն մի ելք կար՝ Ազատամարտ:

Եվ երկրորդ, շնորհիվ Իսահակյանի, ֆիդայական պայքարը մուտք գործեց պոեզիա, մեր պոեզիայի դարավոր հայրենասիրական հունին նոր, կենսական ավյուն ներարկեց: Ազգային-անկախական պայքարը նոր էջ բացեց հայ բանաստեղծության պատմության մեջ: «Ե՛յ, ջան հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...», «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...», «Արագին», «Ազատության Զանգ», «Որսկան ախպե՛ր, սարեն կուգաս...», «Քաջերին», «Մեր նակատագիրը», «Մասիսի մոռյլ, խոժոռ ժայռերի...» երկերն ունեն դարակազմիկ նշանակություն պոեզիայի պատմության համար: Սրանք ծրագրային ստեղծագործություններ են, ազատագրական պայքարի՝ ֆիդայական շարժման գաղափարական հիմքը:

Բանաստեղծը երբեմն մեկ մետաֆորով արտացոլում է դարաշրջանի դեմքը.

Ե՛յ, ջան՝հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես,
Սարերդդ կորած երկնի մովի մեջ.
Ջրերդդ անո՛ւշ, հովերդդ անո՛ւշ,
Մենակ բալբերդ արուն-ծովի մեջ...

Արտահայտում է ազատության այն զգացումը, որ դարավոր երազանքն էր մեր ժողովրդի, և որին նվիրաբերեցին իրենց կյանքը հայ հայդուկները: Ահա

«Սալնո ձորերի» հերոսամարտում հրացանը ձեռքին ընկած հայ հայդուկի վերջին տեսիլ-երազը.

Հայդուկը հոգում երազ է տեսնում, –
Հայրենի աշխարհն ազա՛տ, ապահո՛վ...
Տեսնում է... արտում հովն է շընկշընկում,
Փայլուն գերանդին զընգում է անո՛ւշ.
Ու փոցիս են քաշում սիրուն աղջկունք՝
Հայդուկի վըրա երգելով անո՛ւշ...

Սա նույն այն հայդուկն է, որի մասին հերոսի մայրը վշտատոչոր հարցում է անում Որսկան ախպորը. «Որսկան ախպեր, սարեն կուգաս, /Սարի մարալ կըփընտրես. /Ասա՛, յարա՞ք դուն չըտեսար/ Իմ մարալըս, իմ բալես»։ Եվ Որսկան ախպերը պատասխանում է. «Տեսա, քուրի՛կ, դարդոտ բալեդ/ Քարն է դըրեր բարձի տեղ. /Անուշ քընով տաք զընդակն է/ Կըրծքում զըրկեր յարի տեղ»։ Սա այն քաջարի ֆիդային է, որին կարոտը սրտում սպասում է սիրած աղջիկը. «Սիրուն աստղեր, անուշ հովե՛ր, /Յարըս ո՞ւր է ես ցիշեր./ Պարզ երկընքի նըխշուն աչե՛ր, /Յարիս տեսա ք էս գիշեր...»։ Եվ ահա բանաստեղծության վերջերգը. «Լուսը բացվավ, դուռը բացվավ, /Ամպ ու զամպ է, թոն կուգա. /Ալ ձին եկավ, անտեր եկավ,/ Ա՛խ, յարս ո՞ւր է, տուն չի գա...»։ Սա 19-րդ դարավերջի հայ երիտասարդի կյանքն է, երբ դեռ սերը չվայելած հրացանն է գրկում։ Սա և իր հերոսին սպասող հայ կնոջ դուռը ճակատագիրն է, որն ի գործ է դրվում արտահայտել երիտասարդ բանաստեղծը։ Բայց և միաժամանակ Իսահակյանը գործը ընդհանրացումներ է անում՝ փառաբանելով այս պայքարը, որը, զոհաբերության մարտի ու արյան դաշտերով անցնելով,

պիտի հարթեր ազատության, անկախության ուղին
ժողովրդի համար.

...Վա՛ն, կարմի՛ր հագիր, դո՛ւ հայ-ժողովուրդ,
Եվ սուրբ շարժե՛, քեզ ճանապարհ բաց.
Այս աշխարհի մեջ սուրն է միշտ կտրող –
Կտրի՛ր ու տիրի՛ր-անհա՛ղթ, հզո՛ր կաց:
Եվ ոտքդ ամո՛ւր դու խփի՛ր երկրին,
Հողիդ ու տանդ տերը դուն եղի՛ր,
Է՛յ, դո՛ւ արևի ճամփորդ վաղեմի,
Սրով, գոտեպինդ և առաջ քայլի՛ր,
Անհողդողդ գնա՛ դեպի լույսն-արև,
Եվ ազգերն ամեն, հարգանքի նշան,
Հետ-հետ գնալով և տալով բարև
Ազա՛տ, անարգե՛լ քեզ ճամփա կրտան...
(Հ. Ե. 90 – 91)

Պատմության ծանր, ամենավճռական պահին, երբ
Արևմտահայաստանում ջարդեր էին, իսկ Ռուսահայաս-
տանում՝ ուժացման, սպիտակ ջարդի քաղաքականու-
թյուն էին տանում, «քաղաքակիրթ» աշխարհն էլ ըստ իր
սովորության, երես էր թեքել հայ ժողովրդից: Իսահակ-
յանը կրկին և կրկին հավատի միակ ապավենը տեսնում
է իր ժողովրդի միասնական կամքի, անպարտելի ոգու և
ռազմական շնչի մեջ: Սեփական ուժերն էին
գոյատևման միակ ապավենը: «Վե՛ր կաց, ժողովուրդ»
բանաստեղծությունը լավագույն արտահայտությունն է
նրա հավատամքի.

...Ո՛վ հայ ժողովուրդ, ո՛վ դու դարևոր

Ազատամարտի վսեմ արյան մեջ մկրտված
զինվոր—
Ինչո՞ւ ես ննջում զայրույթդ անշեջ,
Որ մրրկում է հռչակված հոգիդ, —
Հերի՛ք համբերես...
Մի անգամ մեռիր, քան հազար անգամ,
Կամ եղի՛ր ազատ, հզոր, ինքնիշխան,
Կամ ընկի՛ր հպարտ, ձեռքովդ ավերակ
Բռնապետության բեկորների տակ:

Հար և նման երկերը մարտական փամփուշտներից պակաս նշանակություն չունեին հայ ազատագրական շարժման համար: Այս երկերը, եթե կարելի է այսպես ասել, «հրացանի տակ» էին հավաքում մեր ժողովրդի հայրենասեր զավակներին և մանավանդ երիտասարդ սերնդին:

Հարկ է ասել, որ Խսահակյանն ամայի տեղից չի սկսել, նա իր աչքի առջև ուներ հայ միջնադարյան պոեզիայի մարտի երգերը և 19-րդ դարի վերջում ստեղծած հայ բանավոր երգերը՝ «Ջարթի՛ր լառ...», «Արյունոտ դրոշ», «Մենք պե տք է կովենք, և ո՛չ լաց լինենք», «Տավորիկի կտրինը», «Խանասորի արշավանքի երգը», «Գնդակ որոտաց», «Առաքել-Մուշեղ», «Գևորգ Զավուշի երգը» և այլն: Այս երգերը գուցե արվեստի ուժով կատարյալ չէին, սակայն իրենց ոգով, իրենց ասելիքով մինչև օրս էլ պահպանել են վսեմ արժեքը:

Բայց և այնպես, հենց Խսահակյանի գրչի տակ ֆիդայական պոեզիան հասավ մի որակի, երբ ժողովրդի հոգում ապրող բողոքը, ցավը, նրա մարտական ոգին ու պայքարը դարձան մեծ արվեստի երկ:

Ինչպես վկայում է «Հայդուկի երգերի» հեղինակի մասին Դաշնակցության գաղափարախոսներից մեկը՝ Սիմոն Վրացյանը, «Կյանքի ուղիներով» իր հուշերի գրքում. «Նրան առանձնապես սիրում էին խմբապետներ Անդրանիկը, Մուրադը, Սեպուհը, անշուշտ նախ և առաջ նրա խանդավառ հայրենասիրության և Հայ գուսանի բոցավառ երգերի համար»:

Իսահակյանի «Հայդուկի երգեր» շարքի նշանակությունը իսկապես անանց է, քանզի արտահայտում է մեր ժողովրդի նվիրական երազը, որը նա գուրգուրել է դարեր շարունակ՝ անկախությունը: Մեծ էր դրանց նշանակությունը և ժողովրդի մարտական ոգին խրոխտ պահելու, ժողովրդին անձնագոհ պայքարի ոգեկոչելու իմաստով: Պատմական ճգնաժամային, բախտորոշ պահերին անգնահատելի է նման երկերի առկայությունը: Բայց և այնպիսին է հայ բանաստեղծի գրիչը, որ ամենաթունդ պայքարի կոչող երգերում, մարտակոչի հրավերքում, վրեժի ու հատուցման երգերում անգամ ի վիճակի չէ քարոզել կամ գովերգել արյունահեղությունն ու սպանություն, սպանդ ու ավերում, քրիստոնեական ամենագթության օրենքը, որն այնքան բնորոշ է մեր ազգին, այստեղ ևս գործում է: Իսահակյանի ֆիդայական երգերի հերոսը առաքինի մարդ է, վրեժի բոցը սրտում անձնուրաց մարտի պատրաստ զինվոր, բայց ոչ երբեք մարդասպան ու մանկասպան, բռնաբարող ու արյունարբու: Այս բարոյական հանգույցում են բաժանվում քրիստոնյա հայ մարտիկի ու արյունկեղակ թուրք զինվորի նամփաները: Ոչ դաժան ճակատագիրը, ոչ պատմության ծանր հարվածները, ո՛չ անպատիժ մնացած հանցագործությունները այդպես էլ չկարողացան փոխել հայ մարդու էությունը, դարձնել նրան դաժան ու անսիրտ, անգուժ ու տմարդի, իսկ ֆիդային հայ մարդու լավագույն հատկանիշների մարմնացումն է: Հայ

մարդու ընտրանին: Հայ ֆիդային պատրաստ է ազնիվ կռվի, ինքնագոհությամբ, նրա համար չկա առավել բարձր ու սրբազան պարտականություն, քան Հայրենիքի փրկությունը, բայց նա պայքարի մեջ, իր ցասման ու վրեժի մեջ մնում է առաքինի, ազնիվ ու արդարամիտ: Սա ևս զինվորի հազվագյուտ օրինակ է. այդպիսին է եղել հայ զինվորը թե՛ Վարդանանց պատերազմում, թե՛ Սասունի ու Ջեյթունի ազատամարտերում, թե՛ Սարդաբապատի ճակատամարտում և այսպես շարունակ մինչև մեր ժամանակները: Եվ այս այն դեպքում, երբ նրա առջև կանգնած է աշխարհի ամենանեղ, ամենադաժան ու ամենախարդախ թշնամին՝ թուրքը:

Ինչպես իմաստուն ու դիպուկ գրում է Իսահակյանը մեր ժողովրդի և այդ թշնամու (թուրք կամ թաթար) միջև դարեր ի վեր ընթացող կռվի մասին «Մեր ճակատագիրը» արձակ բանաստեղծությունում. «Հազար տարիներ և մինչև այսօր թաթարն է նստել մղձավանջի պես մեր կրծքի վրա, մեր շունչն է խլել... բայց մեր հավիտյան նահատակության դեռ վախճան չկա ...

...Վառվում է արև, ծաղկում է գարուն, ճախրում է ոգին ստեղծագործության, բայց մեր սրտերից հեղում է արյուն. և մեր թևերի վրա հավիտյան թաթարն է նստել – չե՛նք կարող թռչել»³:

Մենք միայն ընդհանուր գծերով բնորոշեցինք Հայ-գուսանի մարտական երկերը: Նրանցից յուրաքանչյուրի մասին կարելի է առանձին աշխատություն գրել: Այս մարտական երկերը ճնշող մասով երգերի վերածվեցին, աննախադեպ արձագանք գտան ժողովրդի հոգում և էապես բարձրացրին նրա մարտական ոգին՝ իրենց ավանդը ներդնելով հայ ազատամարտի գործում: Իզուր

---

³ *Ավ. Իսահակյան*, Հայդուկի երգեր, Երևան, 1990, էջ 82, 83:

չէր ալդ երկերը Քրիստափոր Միքայելյանն անվանել.
«Հայ գուսանի հրեղեն խոսքեր»:

Բ. ՀՅԴ-Ի ՏԱՄԼԱՍՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՊՈԵՄԸ

Դաշնակցությունը հայության ուղն ու
ոսկորն է: Վրիժառու և ստեղծող բազուկը,
հայ ժողովրդի արիական կամքը:
Ավ. Իսահակյան

Ֆիդայական երգերի կողքին առանձնահատուկ տեղ
է գրավում Իսահակյանի՝ երկար տարիներ մոռացու-
թյան մեջ մնացած «Գողթան քնարը, որ ազատու-
թեան...» պոեմը, որը կրում է «Դաշնակցության տաս-
նամյակին» ենթախորագիրը, տպագրվել է «Դրոշակում»
(Ժնև, 1901, № 1, էջ 4 – 6), «Հայ-գուսան» ստորա-
գրությամբ: Դաշնակցության տասնամյակի տարելիցին
գրած այդ պոեմը այսօր ևս կրկին ընկալվում է որպես
հայրենիքի ազատատենչ ոգին պանծացնող, ավետող մի
պատգամ, երբեք չխամրող, իր ազգապահպան իմաստը
երբեք չկորցնող:

Պոեմի բնաբանը՝ «Սազը չի թողնում, որ կտրին
դառնամ, թուրը չի թողնում, որ գուսան դառնամ», ասես
երիտասարդ Իսահակյանի ճակատագրի մետաֆորը լինի:

Պոեմը ստույգ վերնագիր չունի, «Դրոշակի»
էջերում այն լույս է տեսել ընդգծված տառատեսակով,
«Դաշնակցութեան» Տասնամեակին» խորագրով:

Հասկանալի է, որ սա ընծայական է և չի կարող
համարվել գեղարվեստական երկի վերնագիր: Ուստի և
մենք ընդունեցինք որպես պայմանական վերնագիր
պոեմի առաջին տողը՝ «Գողթան քնարը, որ ազա-
տութեան...»: Սա ևս ընդունված կարգ է տեքստա-

բանության մեջ և նաև բնականորեն կապվում է ողջ ստեղծագործության հետ:

Երկը ստեղծված է հայ բանահյուսության մեջ հանդիպող պոեմ-երկխոսության ձևով, Հայ գուսանի պատմությունն է Արյաց երկրի մասին, իսկ ունկնդիրը ժողովուրդն է: Ընդամին Գուսանի կերպարի մեջ մարմնավորված են ՀՅԴ շրջիկ քարոզիչներին բնորոշ գծերը: Վերջիններս Հայաստանի տարբեր շրջաններում ներկայացնում էին Արևմտահայաստանի ճշմարիտ դրությունը, ջատագովում ազատագրական պայքարի գաղափարները, կամավորներ հավաքագրում:

Իսահակյանի պոեմում էլ հիմնական դեմքը Գուսանն է. ժողովուրդը լսարանի դերում է, որը կարոտ է ճշմարիտ խոսքի հայրենակիցների վիճակի մասին:

Հակիրճ, սակայն ասելիքով նշանակալից է պոեմի նախաբանը, որի իմաստը հետևյալն է. համընդհանուր նիքնի մթնոլորտում հնչում է հայ հայդուկների ազդարարած ազատագրական պայքարի հեղափոխական կոչը.

Գողթան քնարը, որ ազատության
Գովքը կը երգեր Մասիս սարն ի վե՛ր, –
Ա՛խ, շա՛տ վաղուց էր, լո՛ւռ էր ու անձայն,
Ու գուսանները քուն էին մտեր,
Որոնց սրտերի արտուտն էր ճախրում՝
Երգելով Ազատ-Մասիս սարն ի վե՛ր:

Բայց երբ կտրինի վա՛ռ սիրտը թնդաց
Սիրով, վրեժով հայրենի երկրի,
Երբ հրացանի կոչը որոտաց –
Կոչն ազատության Մասիս սարն ի վե՛ր, –

Գողթան քնարը նորից զնգզնգաց
Ու սիրտս ճախրեց Մասիս սարն ի վե՛ր:
(Հ. Ե. 100)

Եվ Արյաց երկրից եկող Գուսանը ժողովրդին
պատմում է իրենց տարաբախտ քույրերի և եղբայրների,
մեր հայրենիքի արևմտյան հատվածի օրհասական
վիճակի մասին.

Ա՛խ, մեր ազգը, վա՛խ մեր աշխարհն
Մոխիր դարձեր, ավեր-ավար.
Մեր արտերում գերանդու տեղ
Յաթաղանն է հիմի զնգում,
Խաս հավքերի ծիվ-ծիվի տեղ
Քոռ բուերն են վայում-վայում,
Քուրդերի հետ սև գելերն են
Մեր դաշտերում գուլում ոռնում,
Ա՛խ, ժողովուրդն անտուն-անտեր,
Թափառական ու բնավեր...

Արևմտյան Հայաստանի իրականությունը պատկե-
րող այսպիսի անսքող ու ցավով հագեցված տողերի
մենք քիչ կհանդիպենք դարավերջի արևելահայ
պոեզիայում:

Ի պատասխան ջարդերի ու արյունահեղություն-
ների՝ Գուսանը վրեժի կոչն է ազդարարում.

Է՛յ, ախարտի՛ք, մեզի համար
Կյանքն էլ ո՛չ մի երգ չունի,

Քանի որ մենք սուգն ենք առնում
Մեր արյունոտ աշխարհի,
Քանի որ մենք կոչն ենք լսում –
Կոչն հրեղեն վրեժի
Մեր մայրերի, քույրերի,
Դուք չտեսա՞ք հայ-ախպրտի՛ք,
Արունն ելավ, գո՛չ-գո՛չ գնաց
Մեր մայրերուն, ծագուկներուն...
Խոցված սիրտը վրեժ կուզե,
Ճակատ-ճակտի, դուշմանի դեմ
Ո՛վ սիրտ ունի՝ թո՛ղ ելնի:

Ժողովուրդն ըմբռնում է հայրենակիցների վիճակը
և խորապես կարեկցում է նրանց.

Մեր ախպրտանց դարդի ծովեն
Արնոտ ալիք, սգի ձեներ
Վաղուց է որ մեզ հասեր են,
Մենք մեր կյանքով էնոնց մատաղ...

Եվ ապա խնդրում են Գուսանին, որ նա մեր
հայրենիքի բախտն ու վիճակը մեկնաբանող մի նոր տաղ
ասի: Եվ Իսահակյանի հերոսը հնչեցնում է հայրենիքին
ուղղված ոգեշունչ մի ներբող, որը հետագայում
գետեղվեց նրա բոլոր ժողովածուների մեջ որպես առան-
ձին բանաստեղծություն՝ «Արագին» վերնագրով՝ հիրա-
վի մեկը Իսահակյանի հայրենասիրական պոեզիայի
հրաշալիքներից.

Մեր սարերեն, խո՛ր ձորերեն
Պըղտո՛ր-պըղտո՛ր կուգաս, Արա՛գ,
Մեր սրտերեն, խո՛ր աչքերեն
Արուն քամեր, կերթա՛ս, Արագ...

Բանաստեղծությունը դառնում է հայոց նակա-
տագրի յուրովի մետաֆորը, որն իր իմաստուն տողե-
րում խտացրել էր մեր անցած ծանր ու ողբերգական
նամական.

Քանի՛ հարուր-հարուր տարի
Մեր սարերեն ելեր, կերթաս,
Մեր դարդերով, մեր ցավերով
Խոլո՛ր-մոլո՛ր կերթաս, Արա՛գ...

«Գողթան քնարը...» պոեմի մեջ եթե միայն «Արա-
գին» ուղղված կտորը լիներ, բավական էր, որ այն
համարվեր հայ պոեզիայի մնայուն արժեքներից մեկը.

Է՛յ, հա՛յ-ախպրտիք,
Տվե՛ք հրացան –
Սրտիս սերտ սըղմեմ.
Մարդ հրացանով շա՛տ լավ կը խոսի
Հրեղեն խոսքեր, ամպի ձեներով...

Երիտասարդ հայ-գուսանը այրվում-եփվում է կովի
անհրաժեշտության գաղափարով.

Դուրս եմ եկել, քեզ եմ կանչում,
Դուրս ե՛կ, դուշման, դեմ առ դեմ.
Գիշեր-ցերեկ քեզ եմ փնտրում,
Ես քեզ սրտա՛նց կարոտ եմ:
Բա՛ց, կուրծքդ բա՛ց. կարոտ եմ քեզ,
Ա՛ն համբուրս վա՛ն-վառման –
Իմ երկաթե, ռումբ-համբուրս
Ա՛ն սրտիդ մեջ դուշման ջա՛ն:
Ելնի՛նք, հայե՛ր, ոտքի ելնինք.
Կռիվ-հարսնիք մեկտեղ երթանք,
Մասըսից մինչև Առնոս, Տավրոս,
Մի մարդու պես ելնինք, կայնինք:

Բանաստեղծի պատգամն այն էր նշանավորում, ինչ ստեղծման օրից պատգամում էր ՀՅԴ-ն «Դրոշակի» միջոցով: Եվ ահա թերթի՝ այդ «տոկուն կազմակերպչի» առաքելությանն է միանում բանաստեղծը իր խրոխտ խոսքով, ոգիներ խանդավառող պատգամով.

Մեր «Դրոշակն» ազատ հովում
Բա՛րձր ու հպա՛րտ կըծփա.
Մեր «Դրոշակն» ապրած կենա՛ –
Մեր սրտերում, մեր վրա:
Դեպի կռվի դաշտ մեր Դրոշի տակ,
Մեր դուշմընի դեմ, մեր պատվի համար.
Ու թե որ ընկնինք, մեր վառ արունով
Մեզնից կըսրբենք այս ամոթն իսպառ:
...Մեր ընկած տեղեն նոր քաջ կըկանգնի.
Կեցցե՛ մեր մահը, որ կյանք է ծնում.

Մեր գերեզմանը մայրն է նոր կյանքի,
Կեցցե՛ Սուրբ գործը – Հեղափոխություն:

Այս հայրենասիրական պոեմի մեջ լսվում են և՛ հայդուկային ապագա կռիվների որոտումները, և՛ Իսահակյանի խորապես գիտակցված տեսակետը՝ համախմբվել զինված պայքարի՝ Դաշնակցության դրոշի տակ: Երիտասարդ բանաստեղծը համոզված է, որ դա է միակ ապավենը հայության հարատևության.

Հայոց ազգը ապրած կենա՛
Հազար-հազար բարով, տարով.
Հայու «Դրոշակն» ապրած կենա՛,
Հայու արևն ապրած կենա՛
Հազա՛ր, հազա՛ր բարով, տարով...

Գ. ՆԵՐՔՈՂՆԵՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐԻՆ

Հազարավորներ ու հազարավորներ են
նրանք, որոնք կռվեցին և ընկան, որոնց անու-
նը չգիտենք, որոնք մեզ անհայտ աստղերի
նման հեռվից, անհունությանից ջերմացնում
են, լուսավորում և պահում են մեզ:

Ավ. Իսահակյան

Համառոտակի բնութագրելիս Իսահակյանի «Հայդուկի երգերը» շարքը, հարկ է ասել, որ այնտեղ դիտվում է երեք հիմնական թեմա. ազգային զարթոնքի մարտակոչ, ֆիդայական ազատամարտի պատկերում և ներբողներ զոհված հերոսներին:

Եվ եթե առաջին երկու թեմաներով ստեղծված երկերը ընդհանուր բնույթ են կրում, այսինքն՝ չեն պատկերում կոնկրետ այս կամ այն մարտի պատկերը, դրվագը կամ անձի սխրանքը, մինչդեռ Իսահակյանի բոլոր ներբողներն ունեն իրենց պատմական նախատիպը, յուրաքանչյուրի հիմքում կոնկրետ պատմական անհատականություն է: Բայց այս ներբողները սովորական հրաժեշտի խոսքեր չեն, հակառակ դեպքում դրանք չէին ընդգրկվի պայքարի ոգով շենշող «Հայդուկի երգեր» շարքի մեջ: Այս ներբողներն իրենց ընդհանուր բնույթով շարքի հերոսական կովի երկերի շարունակությունն էին՝ ֆիդայուն արժանի հրաժեշտի խոսք. ուր ոչ թե ողբն ու սուգն են առաջին գիծ մղվում, ուր ոչ թե լացն ու վիշտն են տիրապետում, այլ ազատության գործին կյանքը զոհաբերած հերոսի անհատականությունը, նրա սուրբ գործի և կերպարի պանծացումը, հերոսացումը: Միաժամանակ, այս երկերն ամփոփում են պայքարի առաքինության վիթխարի խորհուրդ:

Ազատամարտի հերոսների հիշատակին ուղղված երկերը գրվել են դարավերջից մինչև 1913 թիվը: Վերջին երկը նվիրված է Սիմոն Զավարյանի հիշատակին:

Ներբողներից առաջինը՝ գրված 1896 թվականին, նվիրված է Իսահակյանի պատանության ընկեր, ալեքսանդրապոլցի ուսուցիչ Ավետիք Մալոյանին (Ավոյին), որն իր փոքր խմբով զոհ գնաց սահմանն անցնելիս՝ 1896թ. աշնանը: Հերոսի կյանքի վերջին պահերի նկարագիրը տրված է «Դրոշակ» ամսագրում (1896, № 26, էջ 192):

Ավոյին նվիրված բանաստեղծությունը կազմված է երկու մասից՝ «Էս ի՞նչ դարդ էր չոր քամու պես...» և «Էն արծիվն էր թրոավ, գրնաց...»:

Հետագայում այն Իսահակյանը տրոհել է երկու առանձին բանաստեղծությունների: Ահա երկրորդը՝ «Ավետիք Մալոյանի հիշատակին» վերնագրով հրատարակվել է առաջին անգամ «Դրոշակում» (1900, հ. 5, էջ 67), «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ:

Էն արծի՛վն էր թռավ, գընա՛ց
Մեր վրայով, մեր միջով. –
Ա՛խ, էն մեր սիրտ, մեր ազիզն էր՝
Գընաց սարով, սար-դարդով:
Էնոր դարդը, ա՛խ, մեր դարդն էր՝
– Ու մեր սրտից էն գընաց...

Հաջորդ ներբողը նվիրված է Գուրգենի (Մալոյան Բաղդասար) 1873 – 1899, հիշատակին: Գրված է հերոսի մահվան տարեիցին՝ 1900 թվին: Տպագրվել է «Դրոշակում» (1900, № 3, էջ 34) «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ: Գուրգենը ծնվել է Վերին Ագուլիսում, ծառայել է ռուսական բանակում: Երիտասարդ հասակից մասնակցել է Վազգենի և ապա Հրայրի հայդուկային ջոկատների մարտերին: Եղել է քաջարի վրիժառու. Բիթլիսում կազմակերպել է հայատյաց ոստիկանապետ Հիլմիի սպանությունը: Խլաթ քաղաքի գինված ապստամբության հիմնական կազմակերպիչներից մեկն է: Գուրգենը հակված է եղել Արևմտահայաստանում համընդհանուր, ժողովրդական մեծ ապստամբություն բարձրացնելու ծրագրին: Կյանքի վերջին տարիներին կռվել է Մշո դաշտում և Սասունում: 1899 թվականի ապրիլին Գուրգենի խումբը մատնության պատճառով Մշո շրջանի Ցրոնք գյուղում ընկել է շրջափակման մեջ: Պաշարումը նեղքելու պահին խփվել է՝ զենքը ձեռքին:

Հերոսի անյունը հանձնվել է հողին՝ Մշո Սուրբ Մարինե
թաղի գերեզմանոցում:

Գուրգենն անվախ ու անպարտ հայդուկ էր, որի
վախճանը ծանր կորուստ էր ֆիդայական շարժման հա-
մար: Գուրգենին ուղղված Իսահակյանի ներբողը՝ շար-
քի լավագույն գործերից մեկը՝ անվերապահ ընդունվեց
ժողովրդի կողմից և շատ շուտով դարձավ սիրված երգ.

Գըլգըլալով ջուր է իջնում
Մշու մշուշ սարերեն.
Ծիծեռները ծի՛վ-ծի՛վ եկան
Գարնան գալը երգելեն:

Գարուն չկա հայի համար,
Ծաղիկ, ծիծեռ մեզ պետք չեն.
Գերեզման հողին հավսար,
Թո՛ղ փուշ բուսնի իմ վրեն...

Թվում է, թե սա մուսյլ մտքերով պարուրված սգերգ
է, բայց այդպես չէ.

Գուրգենի ոգին «բոցաշունչ խոսքերով» պատգա-
մում է.

Բայց երբ տեսնես թշնամու դեմ
Հայ ժողովուրդ՝ սարի պես
Ջենքը ձեռին հպարտ կանգնած,
Հայե՛ր, լեռնե՛ր իրար պե՛ս. –

Ա՛խ, այն օրը արի, ծըվա՛,
Գարնան գալը նո՛ր կանչե. –

Հայոց գարնան, որ բլուր-բարև
Սիրտս խորեն դողանջե...

Այս երկում առկայծած «Հայոց գարուն» հասկացությունը առաջինը ևս Իսահակյանը բերեց հայ պոեզիա: Այս բառերի մեջ անկոտրում հավատ կար «Հայոց գարնան»՝ Հայոց ապագայի հանդեպ, ինչի համար իրենց կյանքը զոհաբերեցին Գուրգենն ու իր գինակիցները:

Իսահակյանի պաշտած ֆիդայի հերոսներից մեկն էր Մենակ մականունը կրող հայոց Ազատամարտի զինվոր և մեծատաղանդ երգահան Գևորգ (Եգոր) Առստամյանը: Ծնվել է 1877 թվին Շուշիում, ավարտել է տեղի հոգևոր դպրոցը: 1907թ. հայրենասիրական գործունեության համար աքսորվել է Շուշիից: Նույն թվին զինվորագրվել է հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը: Մտերմացել է Իսահակյանի հետ, գրել է նրա «Մանկալ ես, բեգարած ես...» և «Սիրեցի, յարըս տարան...» բանաստեղծությունների երաժշտությունը: Այդ երգերը կարճ ժամանակահատվածում ստացան լայն տարածում (ըստ որում, շատերը մինչև օրս չգիտեն այդ երգերի հեղինակի անունը): Անդամագրվելով ՀԳԴ-ին՝ Մենակը 1902 թվականին անցնում է հայ-տանկական սահմանը և միանում երկրում գործող հայդուկային ջոկատներին: Մասնակցել է մի շարք ազատամարտերի, զոհվել է անհավասար մարտի ժամանակ Բասենի դաշտում 1903 թվին, հազիվ բոլորած կյանքի 25-րդ գարունը:

Մենակի հորինած երգերը ժամանակին մեծ ժողովրդականություն են վայելել, մանավանդ հայդուկների շրջանում: Բանաստեղծը շատ է ողբացել հերոս ընկերոջ վախճանը և նրա հիշատակին տարբեր տարիների նվիրել է երեք բանաստեղծություն: Այդ

թվում՝ «Ընկերիս հիշատակին» («Ա՛խ, նորեն եկավ լալազար գարուն...») սքանչելի ներբողը:

Բոլորովին ուրիշ ոճով է գրված «Մենակի (Ե.Առստամյան) նվիրական ստվերին» ներբողը, որն ի դեպ գետեղվել է Հայրենական պատերազմի տարիներին տպագրված «Հայրենիքիս հետ» ժողովածուում (Երևան, 1942):

Բոցիկու սարին սև ամպն է չոքեր.

Հովն է հեծեծում Բասենա դաշտում. –

Ոսկի երգերըդ, իմ ագի՛գ ընկեր,

Էն հովն է երգում Բասենա դաշտում:

«Ոսկի երգերըդ, իմ ագի՛գ ընկեր, էն հովն է երգում Բասենա դաշտում...» խոսքերը խորհրդանշական իմաստ են ստանում Իսահակյանի գրչի տակ: Ջոհվել էր ոչ միայն մարտիկը, այլև քնարական հոգու տեր երգահանը, երաժիշտը, որի երգերը շնորհակալ ժողովուրդը՝ «Բասենա դաշտից մինչ Խլաթ ու Մուշ/ Երգում են անվերջ երգերըդ սիրուն...»:

Նման անհատների համար մահ չկա: Հիրավի և այսօր, «Սիրեցի յարևս տարան...» երգը լսելիս, մենք մտաբերում ենք նրա շուշեցի հեղինակի առաքինի կերպարը:

Շարքի զարդն է կազմում «Աղբյուր Սերոբի հիշատակին» ասք-բանաստեղծությունը: Մեր ժողովրդի փառապանծ զավակ, ֆիդայական շարժման հիմնադիրներից առաջինը՝ Աղբյուր Սերոբը (Վարդանյան Սերոբ, 1864 – 1899), Իսահակյանի համար հայ Ազատամարտի ամենապաշտելի հերոսն էր, որին պատկանում է հայդուկային պայքարի առաջնության դափնին:

Տարիներ շարունակ բանաստեղծը խանդավառվել և հպարտացել է Աղբյուր Սերոբի անունով, վեհ մարտիկի ոգու աներերությամբ: Սերոբը Իսահակյանի համար հայրենասիրության խորհրդանիշ է, հայ Գերմարդու մարմնացում, Հերոս-անհատ, որի բնույթի, կերպի մասին նա խորհել և ումանտիկ երազանքներ է տածել դեռևս լայպցիգյան ուսման տարիներին: Աղբյուր Սերոբն էր ըստ Իսահակյանի հայ-հերոսի կատարյալ կերպարը, որին այնպես ծարավ էր ժողովուրդը:

Սերը, պաշտամունքը Աղբյուր Սերոբի հանդեպ անբաժան եղավ Իսահակյանից մինչև իր օրերի վերջը: Հերոսի պատկերը միշտ Իսահակյանի գրասեղանին էր: Դժվար է ասել՝ տեղյա՞կ է եղել արդյոք Սերոբը Իսահակյանի «Հայդուկի երգերին», հագիվ թե, քանգի «Դրոշակը» սկսեց տպագրել այդ շարքի երկերը 1899 թվին: Սակայն հիմքեր կան խորհրդածելու, որ «Մայրիկիս» բանաստեղծությունը՝ գրված 1893թ., որը հայ հայդուկների առավել սիրած երգերից էր, հասել էր Սերոբի ականջին:

Իսահակյանը 1899թ. սկզբներին Ալեքսանդրապոլում էր, երբ քաղաք հասավ Աղբյուր Սերոբի մահվան գույժը: Եվ նույն օրերին նա գրեց Հերոսի հիշատակի ձոներգը՝ խրոխտ և լավատեսական ոգով:

Իսահակյանն իր երկին բնաբան էր ընտրել անգլիացի պատմաբան Վ.Բելքի հետևյալ խոսքերը. «Այսպես վերջացավ մեծ հիացում ու մեծ սարսափ ներշնչող Սերոբ-փաշան, ազատության ծարավի իդեալով տոգորված, միշտ լավին ձգտող մի բնավորություն...»:

Իսահակյանի ներբողը առաջին անգամ տպագրվում է «Դրոշակ» ամսագրում (1901, № 5): Այն հնչում է որպես մի էպիկական տաղ, ստեղծված հայ դիցաբանական պոեզիայի լավագույն ավանդույթներով: Հերոսի զոհվելուց հետո «Սարերի արքան»՝ արծիվը, կտցել-

հանել է Սերոբի սիրտը, որ «գեշ դուշմնին փայ-բաժին չըլնի», ու տարել է Նեմրուք սարի բարձունքները, ուր այն վերածվել է աղբյուրի, և այդ աղբյուրը գործում է մինչև օրս: Հերոսը չկա, սոսկ ֆիզիկապես, մինչդեռ կա այն վիթխարի գործը, հանուն ինչի կյանքը զոհաբերեց նա, և քանի խփում է այդ աղբյուրը, ժողովրդի սրտում ապրում է և Սերոբը:

20-րդ դարի վերջին տասնամյակի հայ ժողովրդի պատմությունը ցույց տվեց, որ իրոք Աղբյուր Սերոբի ակունքը չի կտրվել, չի չորացել: Մեր պատմական նակատագիրը հաստատեց, որ երիցս նիշտ էր Իսահակյանը, որ տակավին 1899 թվականին մարգարեացել էր.

Կտրին սիրտը քաջ Սերոբի
Արևի պես
Նեմրուք սարում բո՛ց կուտա.
Սարի սառուց, ձյունների մեջ
Թեկուզ թաղեմ՝ չի սառի,
Ժողովրդի ազատ օրվա,
Պատվի սիրուն՝ չի սառի...
Զուր հավիտյան չի սառի...

Նեմրուքա սարը հազար ակն ունի.
Հազարն էլ Մըշու դաշտն ի վայր կերթա.
Մենակ Աղբյուրի աղբյուրը սրտի
Խեղճ ժողովրդի սրտի մեջ կերթա,
Ազատ օրերի, դալար օրերի
Ծարավ վաթանի սրտի մեջ կերթա...

Բանաստեղծի հավատը, որ ժողովրդի սրտում երբեք չի ցամաքի Սերոբի աղբյուրը, մեր նորագույն պատմության մեջ ունեցավ իր լավագույն ապացույցը հանձին Ղարաբաղի հերոսամարտի: Այս հավատը դարը բոլորեց և կայրի մինչև այն օրը, երբ հայ ժողովուրդը կհասնի իր նվիրական իդեալի իրականացմանը՝ «Միացյալ Հայաստանի» ստեղծմանը:

1900-ական թվականների առաջին տասնամյակում նույնպես ստեղծվել են ներբողներ հայ ազատամարտի հերոսների հիշատակին: Դրանցից է հայ ֆիդայական խմբերի լեգենդար հրամանատար, Իսահակյանի բարեկամ Սևքարեցի Սաքոյի (Ծովանյան Սարգիս, 1870 – 1908) հիշատակին նվիրված բանաստեղծությունը:

Խանասորի արշավանքի (1897) մասնակից, զինված հեծելախմբի հրամանատար, Հրայրի զինակից, ՀՅԴ կարկառուն գործիչ (մասնակցել է Վիեննայի 4-րդ ՀՅԴ ընդհանուր ժողովին) Սևքարեցի Սաքոն Իսահակյանի պաշտելի ընկերներից է եղել: Վառ անհատականություն, որը հավասարապես և՛ ֆիդայի էր, և՛ լրջմիտ քաղաքական գործիչ: Բազմիցս հաղթահարելով անխուսափելի թվացող մահվան սպառնալիքները՝ թուրքական բանտ, կախաղանի վնիռ, նա իր մահկանացուն կնքեց Պարսկաստան գնալու ճանապարհին ծանր հիվանդության հետևանքով:

Իսահակյանն իր անձնական մասնակցությունն է բերել Սաքոյի հայրենի Սևքար գյուղում՝ նրա հիշատակին մատուցած պատարագին և հանդես եկել իր ներբողի ընթերցմամբ: Սևքար գյուղում կայացած Սաքոյի հոգեհանգստի արարողությանը մասնակցել է մեծաթիվ ժողովուրդ՝ բազմաթիվ հյուրեր և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Եղել են պատվիրակներ Հայաստանի բազում շրջաններից: Այդ հոգեհանգստի մասին Իսահակյանը մի համառոտ

քղթակցութիւնն է գրել՝ «Հոգեհանգիստ Սևքարում» վերնագրով, որը հրատարակվել է «Գործ» թերթում (Թիֆլիս, 1908, 25 նոյեմբերի):

Իսահակյանի ներբողը մեծ արձագանք է գտել ներկաների շրջանում: Սակայն այդ օրերին (միապետության գրաքննության պայմաններում) նրան չի հաջողվել Կովկասում տպագրել այդ երկը, հետագայում էլ այն մնացել էր անտիպ: Եվ միայն 1990 թվականին տողերիս հեղինակը հրատարակեց այն իր կազմած «Հայդուկի երգեր» (Երևան, 1990, «Արևիկ») գրքում:

Բանաստեղծությունը վերակերտում է Սաքոյի վառ կերպարը, բնորոշում նրա խառնվածքի էական գծերը և նրա անցած ուղին.

...Սուրբ իրավունքի, արդար զայրույթի

Դրոշակը ձեռքիդ թռչում էիր դուն.

Օգնության կերթար բազուկդ երկաթի

Ով որ հեծում էր, ով բռնաբարվում:

Եվ ազատախոս քու սազը անուշ

Լույս էր շավաղում մութ զնդաններում...

Այսօր, երբ շնորհակալ ժողովուրդը Սաքոյի հիշատակին հուշարձան է կանգնեցրել Սևքար գյուղում, տեղին կլինե՞ր, որ նրա պատվանդանին փորագրվեին Իսահակյանի բանաստեղծության եզրափակիչ տողերը.

Եվ մի՞թե մեռար, իմ անգին ընկեր,

Մեռնում եմ ինչպես մարդիկ անհամար,

Ո՛չ, դու չես մեռնի, ո՛չ, դու չես մեռել,

Ինչպես չի մեռնում սերն ու գաղափար:

Դու միշտ ապրում ես քու ժողովրդեան

Արյունոտ հոգում, ինչպես վառ երազ,
Ինչպես արշալույս վեհ ազատութեան.
Շքեղ, անարատ, անմահ կրմնա...

Իսահակյանի ներբողների շարքում արձակ բանաստեղծության ձևով գրված մի խորաթափանց երկ կա՝ ուղղված կենդանության օրոք արդեն լեգենդ դարձած Եփրեմ Խանի (Սարգարի) հիշատակին:

Եփրեմ Դավթյանը (1868 – 1912) դեռևս 1880-ական թվերի վերջերից մասնակցել է Սասունում, Մուշում և Վանում գործող հայդուկային խմբերի մարտական գործողություններին: Մասնակից է եղել ֆիդայական շարժման առաջին ղեկավարներից մեկի՝ Սարգիս Կուկունյանի արշավանքին (1890), ինչի համար ձերբակալվել է ցարական իշխանությունների կողմից և աքսորվել Սիբիր, ապա՝ Սախալին: Փախել է աքսորից 1897 թվին, անցել Արևմտահայաստան և մասնակցել Խանասորի արշավանքին: Անդամագրվել է ՀՅԴ-ին և կուսակցության հանձնարարությամբ մեկնել Պարսկաստան և տարիներ շարունակ մասնակցել Շահի դեմ բարձրացված կոիվներին (1905 – 1911): Ղեկավարել է մի շարք ծանր մարտեր, Շահի տապալումից հետո նշանակվել է Պարսկաստանի գինված ուժերի հրամանատար, ստացել «Սարգարի» կոչում: 1912 թվի ապրիլի 25-ին Սպահանի մոտ Սուրջեի հակատամարտում Եփրեմ Խանը զոհվում է: Իսահակյանին բնականաբար ավելի հետաքրքրել է Եփրեմի առաջին շրջանի գործունեությունը՝ կապված հայ հայդուկային շարժման հետ: Այս ներբողի յուրաքանչյուր տողը վեհ խորհրդածություն է հայրենիքի, հայ ազատամարտի վերաբերյալ: Սքանչելի է ասքի սկիզբը. «Նրա ծննդավայրը Արցախ-Սյունյաց աշխարհն է. քաջերի այդ օրրանը, որ միշտ

բարձրագույն է եղել համատարած ստրկության մեջ. այդ անմատույց լեռներն ու դժար կապանները, ուր թափառում է Դավիթ-Բեկի Ոգին»:

Իսահակյանն իր արձակ բանաստեղծությունն անվանել էր հակիրճ՝ «Հերոսը»: Երկար տարիներ թե՛ մինչ հեղափոխությունը, թե՛ խորհրդային տարիներին այս երկն անհնար էր տպագրել: Այն առաջին անգամ հրատարակվել էր «Եփրեմ» ժողովածուում (Թեհրան, հրատ. հայոց թեմական խորհրդի: Կազմող՝ Հ.Էլմեր, 1964, էջ 645 – 646)⁴:

Մեր ուսումնասիրած ներբողներից վերջինը գրված է 1913 թվին, այն նվիրված է մի բացառիկ անձնավորության, որի անունն ինքնին երկար տարիներ խորհրդանշել է հայ հեղափոխական շարժումը և սակայն այդ անունը հայրենիքում, մահվան սպառնալիքով, արգելված էր արտասանել:

Նրա մասին Հովհաննես Թումանյանը գրել է. «Շատ հազարների մեջ մինը կարող է լինել ազնիվ և անկեղծ: Էն տեսակ հազվագյուտ մարդկանցից մինն էր Սիմոն Զավարյանը»⁵: «Ես հայ համազգային շարժման մեջ նանաչում էի երեք մարդու, որոնց անսահմանորեն հավատում էի, դրանք այդ շարժման խիղճն էին, որոնց մահից հետո շարժումը անդարձելի կորուստ կրեց, դրանք էին Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան), Քրիստը

---

⁴ Այս ժողովածուն տպագրման համար տողերիս հեղինակին է հանձնել «Հայկական հարցի» անձնվեր՝ գործիչ, երգչուհի իսահակյանապաշտ Ալեքսան Կիրակոսյանը: «Հերոսը» ներբողը մենք հրատարակեցինք Իսահակյանի «Հայդուկի երգեր» ժողովածուում՝ Երևան, 1990, էջ 94:

⁵ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, հոկտեմբերի 17:

(Քրիստափոր Միքայելյան) և Սիմոն (Զավարյան)»⁶, – խոստովանել է Ավետիք Իսահակյանը:

Սիմոն Զավարյանը (1865 – 1913) իր մահկանացուն կնքեց արյան գեղումից, Կ.Պոլսում, ողբերգականորեն ծանր մի շրջան, երբ ինքը, իր շիտակ ու համարձակ միտքը առավել քան երբևէ անհրաժեշտ էր թե՛ կուսակցությանը, թե՛ ժողովրդին: Նա չտեսավ իր գուրգուրած երազանքի իրականացումը՝ Հայաստանի Հանրապետության ծնունդը (որն, ավաղ, ողբերգականորեն կարճ ընթացք ունեցավ)... Սակայն այն, ինչ հասցրեց նա անել, իրավունք է տալիս նրան դասելու հայ Ազատամարտի հերոսների շարքը թե՛ որպես ազատագրական շարժման խոշոր գործիչ, Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության հիմնադիրներից մեկը, կուսակցության անվանի գաղափարախոսը և թե՛ Արևմտահայաստանում առաջին կամավորական զորախմբերի կազմակերպիչ:

Հրաշալի է արտահայտվել Զավարյանի մասին Գրիգոր Զոհրապը. «Սիմոն Զավարյանը մինն էր անոնցմե. աստվածների գերագույնը՝ ձշմարտությունը պաշտեց միայն, կրոնքներեն ազնվագույնին կապված մնաց Խղճմտանքին. սերերուն ամենեն դժբախտը ունեցավ՝ Ազգի սերը»⁷:

Իսահակյանը տակավին դարավերջից մտերիմ ընկերություն է արել Սիմոն Զավարյանի հետ, շրջել են միասին ՀՅԴ-ի տարբեր հանձնարարականներով Հայաստանի գյուղերն ու հեռավոր շրջանները, քարոզել ժողովրդի մեջ այն գաղափարը, որ հռչակել էր իր

---

⁶ *Ավետիք Իսահակյան*, Հայդուկի երգեր, Երևան, 1990, էջ 29 – 30:

⁷ «Հուշապատկ Սիմոն Զավարյանին», Պուքրեշ, 1933, էջ 12 – 13:

ծրագրում ՀՅԴ-ն, այնուհետև Թիֆլիսում և Բաքվում կազմակերպել են զենքի և դրամական միջոցների հայթայթում, եղել են միասին ժնկում, Վիեննայում և մանավանդ Կ.Պոլսում 1911թ., ուր Կովկասից հեռանալուց հետո հանգրվանել էր Իսահակյանը:

«Ուստա Կարո» անտիպ վեպի «Անի» խորագիրը կրող գլխում Իսահակյանը վերակերտել է մի քանի դրվագներ՝ կապված Սիմոն Ջավարյանի գործունեության հետ: Նրանք միասին մասնակցել են ՀՅԴ 4-րդ (Վիեննա) և 5-րդ (Կ.Պոլիս) ընդհանուր ժողովներին, շատ հարցերում ունեցել են համանման տեսակետներ:

Ջավարյանի անժամանակ մահը՝ 27 հոկտեմբեր 1913թ., բառիս բուն իմաստով ցնցեց Իսահակյանին: Բոթն առնելու պահին բանաստեղծը ժնկում էր, սպասվում էր, որ մոտ ժամանակները Ջավարյանը Սիամանթոյի հետ պիտի գար ժնկ, որն այդ տարիներին ՀՅԴ յուրօրինակ կենտրոնն էր, «Դրոշակի» խմբագրության նստավայրը: Ընկերոջ կորստի անմիջական ազդեցության տակ նա գրում է «Սիմոն Ջավարյանի նվիրական հիշատակին» բանաստեղծությունը: Իսահակյանը խորը կսկիծ է ապրում, որ քաղաքական հանգամանքների բերումով ինքը հնարավորություն չի ունենում մասնակցել ազգի մեծ նվիրյալի թաղմանը, որը պիտի տեղի ունենար Թիֆլիսում, հայկական Խոջիվանքի գերեզմանատանը:

Նախօրոք Ս.Ջավարյանի աճյունը մի շարք անվանի մարդկանց ուղեկցությամբ, որոնց մեջ էր և Սիամանթոն, Կ.Պոլսից բերում են Թիֆլիս: Վիշտը համակել էր բոլորին: Եվ Իսահակյանի ներբողը հրաժեշտի յուրահատուկ ծաղկեպսակ եղավ:

Իսահակյանի գրչի տակ ստեղծվել էր հայ ներբողային պոեզիայի լավագույն երկերից մեկը: Սա և՛ խոն է հերոսի անցած ուղու մասին, և՛ նրա գործի

գնահատական, և՛ մարդկայնորեն խորապես ապրված հրաժեշտի խոսք: Եվ ինչքա՛ն էլ գրվի Զավարյանի մասին, միևնույն է, լավագույնը կհամարվի Իսահակյանի ստեղծածը.

Նա գալիս էր հին, հեռավոր դարերից,
Պատմունանը փոշիներով թաթավուն.
Մունակները պատառ-պատառ քարերից,
Ճակատը բաց՝ ցուրտ հովերուն, արևուն:

Նա նստել էր ոտների տակ Հիսուսի,
Ունկնդրել աստվածային Կտակին,
Հոգում երկինք անհուն սիրո և հույսի, –
Եվ նա եկավ այնպես հե՛ղ ու կաթոգին:

Բարեկամի, օտարի հետ, ամենուր,
Սեղան նստեց, մեզ հետ կտրեց աղ ու հաց,
Եվ թափառեց ավանդելով դո՛ւն դո՛ւն՝
Հավերժական պատգամները մոռացած...

Իսահակյանն անքակտելի միասնության մեջ է ներկայացնում հերոսի անձը և քաղաքական դավանանքը: Քանզի իր կյանքի տրամաբանությամբ Սիմոն Զավարյանը ձեռք էր բերել այդ իրավունքը: Բանաստեղծությունը ներբող հասկացությունից վերանում է վսեմ խորհրդածության՝ ուղղված հայ հեղափոխական շարժմանը, նրա էությանն ու նպատակին: Եվ ներբողի յուրաքանչյուր տողը հագեցված է այդ սուրբ գաղափարի առաքինությամբ:

Պատահական չէ Իսահակյանը իր հերոսին նստեցրել Քրիստոսի ոտների տակ ու հաղորդակից դարձրել

աստվածային Կտակին: Նա ևս մի նոր Մարգարե է, որ
եկել էր ժողովրդին ազատելու ստրկության
նիրաններից.

...Կյանքով կոփեց ազատության լույս-դատը,
եվ չփնտրեց նենգ փախուստի արահետ:

Միշտ պատենշին, և կուրծքը բաց, անգրահ,
Արշալույսից կովեց մինչև արշալույս,
եվ այրվեց հուր վերքերով մեզ վրա,
Որ մոռալում հեծծողներին բաշխեր լույս:

Հայոց պատմությունը ցույց տվեց, որ Զավարյանի
և նրա համախոհների վառած կրակը չմարեց, ավելին՝
այն որպես մի յուրօրինակ փարոս ժողովրդին ուղի է
ցույց տալիս դեպի վերջնական Ազատության և
Միասնության երանելի ափը... Մարգարեական իմաստ է
ձեռք բերում ներբողի եզրափակիչ մասը.

Դու, Զոհալ աստղ, մեր վերքերի բալասան,
Մեր ցավերի համար եկած այս աշխարհ,
Մեր արյունոտ հովիտների սուրբ շուշան,
Դու հավերժ ես, դու չմեռա՛ր, չմեռա՛ր:

Նա չմեռավ, նա հոգնեցավ, նա գնաց,
Բայց երբ նորից աշխարհ ընկնի հուր ու թուր,
Նա պիտի գա պատգամներով մոռացած,
Ավանդելով սերն երկնքի դռնե դուռ...

Պատմությունը տարբեր ճակատագրեր բաշխեց
Իսահակյանի «Հայդուկի երգեր» շարքի երկերին,

դրանցից մի քանիսը՝ – «Որսկան ախպե՛ր, սարեն կուգաս...», «Գըլզըլալով ջուր է իջնում / Մշու մշուշ սարերեն...» դարձան ժողովրդական երգեր, եղան և այնպիսիք, որ տպագրվեցին Հայրենական պատերազմի ամենածանր շրջանում ձեռնարկած «Հայրենիքի հետ» (Երևան, 1942) ժողովածուում՝ «Բոցիկու սարին սև ամպն է չոքեր...» և «Ինձ տեղ տվեք, Սիփան սարե՛ր...», որպես օրհասի ծանր պահին ժողովրդին հոգեկան ուժ հաղորդող, հավատ ներշնչող և մարտի տանող ստեղծագործություններ: Եղան և երկեր, որոնք վեր գտնվեցին գրաքննադատական արգելքներից և դարձան քրեստոմատիական երկեր, տպագրվող հայկական բոլոր դասագրքերում, ինչպես օրինակ՝ «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...», «Է՛յ, ջան-հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...», «Որսկան ախպեր, սարեն կուգաս...»: Իսկ մի մասը այդպես էլ մնաց «Դրոշակի» դեղնած էջերում, անարդարացի կերպով մոռացության մատնված: Եղան և այնպիսիք, որոնք բանաստեղծի կենդանության օրոք չտպագրվեցին, մնացին անտիպ, բանաստեղծի գգրոցներում՝ սրբությամբ պահվող Սերոբի, Անդրանիկի, Հրայրի, Զաուշի, Քրիստի, Սևաբեցու, Դրոյի, Կոմսի ու Նժդեհի նկարների կողքին, բայց նրանց ժամանակը, միևնույն է, պիտի գար, որովհետև անկախության ու ինքնաճանաչման ուղին բռնած ժողովրդին աշխարհի ոչ մի ուժ չի կարող շեղել իր ընտրած ուղուց և մոռացության գիրկը նետել այն սուրբ գաղափարները, որոնք արտահայտեցին ազգի հավաքական կամքը.

...Ազատամարտի հրդեհից կըգամ,

Ուր կուրծքն եմ նեղքել թշնամու դժխեմ.

Դրոշն է ձեռքիս վեհ ազատության.

Եվ հաղթանակի երգերով վսեմ:

Արլուն է ծորում սրես ոխերիմ.

Դրոշն է ծըփում ոսկե ամպերում -

Զար բռունցքի տակ հեծող աշխարհքին

Նոր գարունների համբավն եմ բերում:

Ահա թե ինչու մենք այսօր դիտում ենք «Հայդուկի երգեր» շարքը որպես արդիաշունչ գիրք, որի էջերից զգում ենք մեծ հայրենասերի և նրա անմահ հերոսների սրտի բաբախումը, որը համահունչ է հայոց ազատամարտի պայքարի նոր, դարաբաղյան փուլին:

Մինչ «Հայդուկի երգեր» շարքի գործերը քիչ չէին հայրենասիրական մոտիվներով զրված երկերը Խահակյանի պոեզիայում, բայց ողջ հասակով, մարտիկի իր էությամբ հայրենասեր բանաստեղծը երևաց հետազոտվող շարքի գործերում: Այլևս իր շրջապատին, իր ժողովրդին Խահակյանը հայտնի կլիներ ոչ միայն «Երգեր ու վերքեր» գրքով, այլև իր կրակոտ ֆիդայական երկերով: Քնարերգուն վերանում է մարտական ոռմանտիզմի շեփորահարի:

Բնական է, որ Խահակյանի շրջապատը, կուսակցական ընկերները ևս ոգևորված էին ընկերոջ նոր երկերով, որոնցից շատերի հերոսներն իրենց երկվորյակներն էին, սա հայդուկային կյանքի երգն էր, այնքան սրտամոտ իրենց հոգուն: Այն փաստը, որ թե՛ ՀՅԴ-ն, թե՛ ֆիդայական շարժումը խանդավառված էին գաղափարակից ընկերոջ ստեղծագործական նոր, կարևոր փուլով, լավագույնս հաստատում է հայ ազատամարտի մեծագույն նվիրյալներից մեկի՝ Քրիստափոր Միքայելյանի նամակը՝ զրված Խահակյանին, Փարիզից, 1900 թվի սեպտեմբերի 20-ին.

«Սիրելի Ավետի ք.

Նամակդ և ոտանավորները՝ վաղուց եմ ստացել, բայց գիուխս խառն էր և չկարողացա իսկույն պատասխանել:

Ոտանավորները շարելու բաներ են և երկուսն էլ լույս կը տեսնեն առաջիկա համարում: Հրացանին ուղղված երգի վերջին խոսքերը միայն՝ եթե ձեր ցանկության հայտն էին, ինձ թվում է ավելի բնական և հետևաբար ավելի արտահայտիչ կարող էին լինել. ոչ թե «դու պիտի փորես ինձի գերեզման», այլ եթե ասվեր՝ Կուզեմայի, որ դու փորես ինձ գերեզման. ես-ահա ինչ եմ ուզում ասել»⁸:

Սա նամակի սկզբի մասն է, շարունակությանը կանդրադառնա՞նք հետագայում, հարկ կա անշուշտ ծանոթագրելու բերված հատվածը: Մեզ՝ այսօրվա ընթերցողին, մարդկայնորեն չի կարող չհուզել այն վերաբերմունքը, որ ուներ հայ հեղափոխական շարժման ռահվիրան երիտասարդ բանաստեղծի հանդեպ: Սա ևս նրա անհատականության մի կարևոր ուրվագիծն է: Այն թոհ ու բոհի մեջ, որ վիճակվել էր ՀՅԴ-ի առաջնորդին, այդպես խորանալ, այդպես նրբանկատ ձևով իր կարծիքը հայտնել բանաստեղծական տողի վերաբերյալ (խոսքը հայդուկի հրացանի մասին է): Ք.Միքայելյանի առաջարկած երկու բառի փոփոխության մեջ իմաստի տարբերություն կա, առաջինն ըստ Իսահակյանի՝ «Դու պիտի փորես ինձի գերեզման» կնշանակի հրացանը հայդուկին գերեզման տարավ, այսինքն՝ պայքարի ուղին դարձավ մահվան պատճառ:

---

⁸ Խոսքը վերաբերում է Ժնև «Դրոշակի» հասցեով ուղարկված Իսահակյանի՝ «Նյութ ես մեծացա, տղամարդ դարձա...» և «Մալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...» բանաստեղծություններին, որոնք հրատարակվեցին Ք.Միքայելյանի կողմից «Դրոշակում»:

⁹ Բնագիրը պահվում է՝ ԳԱԹ, Գարեգին Լևոնյանի ֆոնդ, № 2759:

Բոլորովին այլ է Քրիստի առաջարկածը. «Կուգենայի, որ դու փորես ինձ գերեզման»։ Եվ Իսահակյանը լսում է ընկերոջը. բանաստեղծության հրապարակումից առաջ նա ժնկում, հենց «Դրոշակի» տպագրատանը խմբագրում է այն՝ ավարտելով երկը հետևյալ կերպ.

Դո՛ւ ես միշտ սրտիս մրրիկը հայտնում.

Քեզնով եմ փնջում, որոտում վրեժ...

Եվ երբ գազըզած գլուխս դնեմ

Կըռվի դաշտերում, կուգեմ որ փորեն

Քեզնով ինձ մի փոս կըռվի ընկերներ,

Քեզ հետս թաղեն, իմ հա՛րս, իմ ընկե՛ր...

Այս հատվածը «Երբ ես մեծացա, տղամարդ դարձա...» բանաստեղծությունից է, որը «Սալմո ձորերում, կըռվի ձորերում...»-ի հետ Իսահակյանը Քյուսնախտից (Շվեյցարիա) նամակով ուղարկել էր Փարիզ՝ Քրիստին։ Այդ երկերը լույս տեսան 1900 թվի «Դրոշակի» 7-րդ համարում՝ «Հայդուկի երգերից» ենթախորագրով։

Մենք փոքր-ինչ առաջ անցանք պատումի ժամանակագրական կարգից, որպեսզի մեկ ընդհանրության մեջ ներկայացնենք «Հայդուկի երգեր» շարքի գործերը։

Եվ այսպես վերջանում էր դարը, փոթորկահույզ և խոստումնալից, Մշակույթի և Եվրոպայի դարը (որը թեև Օսվալդ Շպենգլերը անվանել էր «Եվրոպայի մայրամուտի» դար)։ Ի՛նչ բերեց այն երիտասարդ բանաստեղծին, երբ ծանր ու թեթև ես անում, տեսնում ես, որ, իհարկե, գերակշռում է դրականը, մնայունն ու արժեքավորը։

Չմայած անձնական կյանքում կորուստներին՝ հոր մահը, Շուշանիկի կողմից առաջին սիրո դրժումը, իրար հաջորդող հետապնդումները քաղաքական հողի վրա,

առաջին ձերբակալությունը և երևանյան բանտի տարին, մշտական հետապնդումները և խուզարկությունները, օդեսյան աքսորի տարին, բայց միևնույն է, գերիշխում էր ստեղծածը, նվաճածը, գրածը: Ընդամենը 25 տարեկան էր բանաստեղծը, բայց ի՛նչ ստեղծագործական հունձք՝ «Երգեր ու վերքեր» գիրքը, «Հայդուկի երգեր» շարքը, փիլիսոփայական բնույթի տասնյակ ու տասնյակ «հիշատակարանային» գրառումներ, հայ Ազատամարտին նվիրված էպոսի ստեղծման փորձը՝ «Մասսա Մանուկը», ժողովրդական բանահյուսության մարգարտաշարը՝ «Ալագյազի մանհիներ» պոեմի սկիզբը, իր անհատականությամբ ողողված փիլիսոփայական կառույցի հիմնումը...

Երեկվա ըմբոստ ճեմարանական խռովարարից նա աճել էր բանտ ու աքսոր նանաչած քաղաքական մարտիկի, պատանեկության շրջանում անցած սոցիալական ընդվզումի հնչակյան բովով ու վերանած հայ ազգային մարտականության ՀՅԴ նվիրյալ գործչի, ֆիդայական պոեզիայի ռահվիրայի, հայ գրականության նոր փուլի ստեղծողի: Գործչի և պոետի, որին հավասարապես հարգում էին թե՛ գրական ու քաղաքական շրջաններում, թե՛ հայոց կենտրոններում, թե՛ հեռավոր մի գյուղում, ուր հասել էր «Երգեր ու վերքերի» հատորը:

Այո՛, դարավերջին բանաստեղծն ընդամենը 25 տարեկան էր, բայց արածը, ստեղծածը, մտածածը թույլ էին տալիս նրան լիովին համարելու 19-րդ դարի հայ գրականության ներկայացուցիչ: Դարի լավագույնը, վսեմը, գեղեցիկը զարմանալի կերպով փոխանցվել էին նրա հոգեկան աշխարհին՝ թողնելով հումանիզմի և բարձր բարոյականության կնիքը: Եվ բանաստեղծը պիտի դառնար մի զարմանալի կամուրջ ավարտվող 19-րդ դարի և նորամուտ 20-րդ դարի միջև:

Եվ սակայն բարձր արվեստի հետ, Գյոթեի և Հայ-
ների, Դոստոևսկու և Լերմոնտովի մարդասիրական ու
լուսավոր ավանդների հետ, Նոր դար էին ներխուժում
Սասունի և Զեյթունի լեռներում հնչած հայոց ազատա-
մարտի որոտն ու թինդը, որ արձագանքում էր
Իսահակյանի հոգում Նիցշեի ազդարարած գերմարդու
գաղափարի քարոզչությամբ:

Անցած դարն ու իր կյանքի 25 տարին հանրա-
գումարի բերելով, հետևյալ գրառումներն է արել
Իսահակյանը իր Խոստովանեաց Մատյանում՝ «Հիշատա-
կարանում»։ «Ե՛վ բանտ, և՛ կապանք, և՛ ծաղր ու ծանակ
իմ բաժինն եղավ վաղ հասակից. կարոտ մնացի սիրո,
գուրգուրանքի, և կյանքս դալար՝ քսանչորս տարի.
քսանչորս դարեր, ծաղկած կյանքս կոշմարի նման ծանր
ու սոսկալի անցրի – ես շա՛տ ապրեցի:

Բայց դրոշները վեհ իդեալներիս, ես կրծքիս սեղ-
մած-սրտիս սեղմած, ընկել եմ կյանքից հեռո՛ւ, հեռո՛ւ:
Բայց ես հերոս եմ, վեհ անմահ ոգի, և ես հիվանդ եմ
տիեզերքի ցավով, ձեզնից բարձր, վեհ ու մենակ, կյանքի
հեռու ավերում՝ թող մեռնեմ, որ հավերժ ապրեմ
տիեզերքի հետ...

Ես անմահ եմ...

Բայց վեհ, սուրբ դրոշները վսեմ իդեալներիս ես
կրծքիս սեղմած, սրտիս սեղմած ընկած եմ ահա...

Բայց ձե՛զ եմ հաղթել, դուք, մարդիկ, մարդիկ,
քարե՛զ անգականեր» (Հ. 260 – 261):

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎՐՈՊԱ I.

«Ես հայ ժողովրդից հեռու չեմ կարող ապրել...»
– Ավ. Իսահակյանի նամակից՝ գրած Ջավահիր
Ներսիսյանին, 1900 (2 դեկտեմբեր):

20-րդ դարի առաջին տասնամյակը հայ ժողովրդի համար եղավ հույսի և հավատի ժամանակաշրջան: Հույս կար, որ նոր դարը նոր կյանքի արշալույս կխորհրդանշեր, հույս կար, որ կհաղթանակեր կայսրության դեմ բարձրացված առաջին հեղափոխությունը, բերելով իր հետ Ռուսաստանի ծայրամասերի ժողովուրդներին ինքնուրույնություն և ինքնավարություն: Եվ որ իր հերթին Եվրոպան կպարտադրեր Թուրքիային ճանաչելու Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը, և քաղաքակրթության ու ղեմկրատիայի համընդհանուր մթնոլորտը կառներ իր գիրկը արևմտահայ բազմաչարչար ժողովրդին:

Հավատ կար մարդու հանդեպ, արդարության և ճշմարտության հանդեպ: Իսկ որտեղ հույսն ու հավատը, այնտեղ և հայը, առավել ևս հայ բանաստեղծը:

Նոր դարի առաջին օրը ըստ սովորության Իսահակյանը դիմավորեց հայրական տանը՝ Ալեքսանդրապոլում, մոր կողքին, շրջապատված եղբայրներով ու քույրերով, նրանց զավակներով: Դարը դիմավորում էին միասին, ոգևորված ու երջանիկ – յուրաքանչյուրն իր սպասումներով, իր նվիրական զգացմունքներով: Ու՛մ մտքով կանգներ այդ ամանորյա գիշերը, որ այդքան սպասված դարը պիտի մի երկու տասնամյակ

չանցած հողմացրիվ աներ մեծ գերդաստանը, կենդանի թողներ մի քանի հոգու միայն...

Դեռևս 1899թ. ապրիլին Արշակ Զոպանյանին գրած հայտնի նամակում Իսահակյանն ամենայն անկեղծությամբ պատմել է իր վիճակի մասին. «Մի քանի տարի առաջ ես եվրոպայում էի, հետո վերադարձա Հայրենիք-Կովկաս, ուր ձերբակալվեցի հայկական դատի առթիվ (ռուսաց կառավարությունից). մի տարի բանտարկվելուց հետո, ուղարկեցին ինձ աքսոր – ամբողջ երեք տարի է, որ ես անկախ չեի, կառավարության օրենքի տակ, հսկողության տակ, կապված, կաշկանդված, այժմ նոր եմ ազատվել և եկել եմ տուն, և զարթնել է այն հարցը՝ ուր գնալ, ի՞նչ անել» (VI, 24):

Բանաստեղծի առաջ ամենայն լրջությամբ ծառանում է այդ հարցը, ի՞նչ անել, ինչի՞ն նվիրել իր եռանդը, այն արգելքները, որ ստեղծել էր ռուսական միապետությունը ազգային կյանքի ասպարեզում, գոնե միառժամանակ հնարավորություն չէին տալիս բանաստեղծին ակտիվ գործունեություն ծավալելու:

Իսկ գրականությունը, գրողի ամենօրյա աշխատանքը, մշակութային կյանքը, ամեն ինչ անհուսալի վիճակում էր. «Հայ ժողովրդի մեջ, վերջին դժբախտ անցքերի շնորհիվ, տիրում է մի դառն հիասթափում դեպի գրականությունը, մամուլը, միտքը, հասարակական կյանքը, այժմ ամենքը, թե՛ ինտելիգենտը և թե՛ ժողովուրդը միայն իրենց տնտեսական շահերովն են կլանված...»:

Ինչպես հստակ պատկերում է Իսահակյանը, պատմական մեծ ցնցումների, վերափոխումների ժամանակ առավել ևս տուժում է հենց մտավորական տարրը, որը կամ դատապարտվում է ինքնառնչացման՝ հասնելով

ծայրահեղ աղքատության, կամ տարագրության: Եվ բանաստեղծը մտորում է իր ապագա ծրագրերի շուրջ. «Արդյո՞ք հնար ունիմ – լուկ միջոց տնտեսական, նորից գնալու Եվրոպա՝ շարունակելու ուսումս, քանի դեռ երիտասարդ եմ. իսկ եթե չկարողացա գնալ, ի՞նչ անեմ՝ այստեղ – Կովկասում, ուր ո՛չ մի կյանք, հոգեկան շահեր չկան...» (VI, 24):

Այնպես որ դեռևս մեկ տարի առաջ Իսահակյանը ծրագրել էր մեկնել Եվրոպա՝ շարունակելու ընդհատված ուսումը, բայց ոչ միայն այդ: Չմոռանալով նաև բանաստեղծի քաղաքական անցյալը:

Ընդհանուր հայահալած մթնոլորտում, երբ միապետության պատժիչ մարմնին հրաշալի հայտնի էին և՛ Իսահակյանի անունը, և՛ նրա գործունեության ոլորտը, բանաստեղծը գիտակցում էր, որ այդ պայմաններում նա ի վիճակի չէր որևէ ծանրակշիռ գործողություն ծավալել, առանց պահանջարկի բաժնի ձեռքն ընկնելու: Մնացած հնարավոր իրավիճակներին նա Չոպանյանի նամակում օբյեկտիվորեն տվել էր իր գնահատականը, այն էր՝ անհնարությունը ապրելու հոգևոր կյանքով. «Ես այստեղ անպատճառ կքարանամ, կլինեմ քարե զանգ» (VI, 25):

Անձնական կյանքում ծանր և անլուծելի նույն հանգույցն էր: 1900 թվի հունվար-փետրվարին Ալեքսանդրապոլում է գրված հետևյալ բանաստեղծությունը.

Տարիներ հետո քեզ տեսա նորից,
Սիրտըս արտասվեց, բայց ժպտացի ես, .
Նույն աղջիկն էիր՝ չքնաղ բոլորից,
Հոգուս մտերիմ, հարազատ այնպե՛ս:
...Սուտ է, նազելիս, չի գատել երբեք,

Երբեք չի գատել մեզ կյանքը դաժան.
Քո՛ւյր իմ, ամոքիր սիրտըս վշտարեկ,
Տե՛ս, քոնն եմ ես միշտ. քո՛նն եմ հավիտյան:

Ամեն ինչ ասված է այս տողերով. բանաստեղծը Շուշիկինն է, իսկ նա իրենը չէ: Ու կրկին, ինչպես 1893 թվին, 1900-ի գարնանն էլ միառժամանակով հասունանում է եվրոպա մեկնելու ծրագիրը: Այս անգամ նա գերադասեց մեկնել Շվեյցարիա՝ Ցյուրիխի համալսարան, և ինչքան ցանկություն կար շարունակելու ուսումը, այնքան էլ ցանկություն կար մոտ լինել «Դրոշակի» խմբագրությանը:

Հենց միայն 1900 թվականին «Դրոշակի» մարտյան և ապրիլյան համարներում Իսահակյանը հրատարակել էր «Հայդուկի երգերը» շարքի «Գուրգենի անմահ հիշատակին» և «Հագա՛ր բարով, հպարտ սարեր...» բանաստեղծությունները: «Դրոշակի»՝ ժնկում գտնվելու հանգամանքը մոտ և հարագատ էր դարձնում այդ քաղաքը Իսահակյանին: Քանզի «Դրոշակ» հասկացությունը սոսկ ամսագիր կամ խմբագրություն չէր, այլ նանաչված խորհրդանիշ, նշող և հարթող պայքարի նանապարհները՝ հայ մարդուն հույս ու հավատ ներշնչող, հայության հայրենասիրական ուժերը միավորող: «Դրոշակին» մոտ գտնվել նշանակում է մոտ գտնվել պայքարի մարտական կենտրոնին և այդ պայքարի առաջատարին՝ Քրիստափոր Միքայելյանին, որի հետ Իսահակյանը մտերմացել էր օգեսյան աքսորից հետո՝ Թիֆլիսում: Այնպես որ Շվեյցարիա մեկնելը ուներ նաև իր նպատակները:

Ի տարբերություն լայպցիգյան ուսման շրջանի, մենք համեմատաբար քիչ տեղեկություններ ունենք

Ցյուրիխի համալսարանում Իսահակյանի ուսումնա-
նության կարճ շրջանի վերաբերյալ:

Բանաստեղծի՝ 1937 թվին գրած ինքնակենսագրա-
կանից մենք իմանում ենք. «1900թ. նորից մեկնեցի
արտասահման ընդհատված ուսումնա շարունակելու
համար: Տարի և կես Ցյուրիխի համալսարանում լսեցի
գրականության և փիլիսոփայության դասեր, բայց
չղային հիվանդությանս պատճառով, որ հետևանքն էր
բանտում որովայնի տիֆով վարակվելուս, չկարողացա
հաճախել դասընթացին և ստիպվեցի վերադառնալ հայ-
րենիք»: Նույն թվականին գրված մեկ այլ ինքնակեն-
սագրականում կարդում ենք. «1900թ. նորից գնացի
Եվրոպա, ուր եղա Ցյուրիխ և Ժընև քաղաքներում:
Վերադարձա հայրենիք 1901թ. և նվիրվեցի հեղափո-
խական գործունեության և նորից բանտարկվեցի»:

Ի տարբերություն Լալայիգի, Իսահակյանը Ցյուրի-
խում հետևողականորեն չի հաճախել համալսարանական
դասընթացներին, լինելով ազատ ունկնդիր, Իսահակ-
յանը ինքն էր ընտրում, թե որ դասախոսներին
ունկնդրի, ինչ առարկաների հետամուտ լինի:

Երիտասարդ բանաստեղծին առավել հետաքրքրում
էին եվրոպական դասական գրականությանը և համաշ-
խարհային փիլիսոփայական մտքի կոթողներին վերա-
բերող դասախոսությունները:

Շվեյցարիայում լավագույնը համարվում էին Ժնևի
և Ցյուրիխի համալսարանները: Եվ թեև «Դրոշակի»
խմբագրությունը գտնվում էր Ժնևում, Իսահակյանը
նախընտրում է հաճախել Ցյուրիխի համալսարանը:
Բանն այն է, որ Շվեյցարիան, աշխարհագրորեն ընկած
լինելով Իտալիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև,
գտնվում էր իր համապատասխան կանտոններով (մար-
զերով) այդ պետությունների մշակութային, կենցաղա-

յին և լեզվական ներգործության տակ: Երկրի արևելյան, հյուսիսային և կենտրոնական մասերը, այդ թվում և Ցյուրիխը, առավել կապված էին Գերմանիայի հետ, արևմտյանը՝ այդ թվում և ժնեւը՝ Ֆրանսիայի, իսկ հարավը՝ Իտալիայի հետ: Բնականաբար, Իսահակյանը, որ ազատ տիրապետում էր գերմաներեն լեզվին, պիտի նախընտրեր Ցյուրիխի համալսարանը, ուր դասավանդումը հիմնականում գերմաներեն էր:

Իսահակյանը եվրոպա է մեկնում ուսաստանյան երկաթուղով՝ Կիև-Վարշավա-Վիեննա ճանապարհով: Այս անգամ ևս սկզբում՝ մայիս ամսին, մոտ քսան օր հանգրվանում է Վիեննայում, ուր հնուց բարեկամական կապեր ուներ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության հայրերի հետ: Սակայն առավել մտերմացել էր Գերապատիվ Հայր Բառնաբաս Պիլեգիկնեանի (1862 – 1917)՝ միաբանության ամենահարգված հայրերից մեկի հետ, որը 22 տարի շարունակ եղել է Վիեննայի վանքի մատենադարանապետը, ինչպես և Գերապատիվ Հայր Ներսես Ակիկնեանի հետ (1883 – 1963), անվանի բանասեր և թարգմանիչ, «Հանդես Ամսօրեայի» երկար տարիների խմբագիրը: Հայ գրականությանն անմնացորդ նվիրված այս պատվեւի հայրերը հանձինս Իսահակյանի՝ տեսան մի ստեղծագործողի, որի անվան հետ պիտի կապվեին հայ բանաստեղծության զարգացման հետագա ուղիները, տեսան զարմանալի զարգացած, հետաքրքրասեր, խոր գիտելիքների տեր, փիլիսոփայական հակվածություներ ունեցող մի անձնավորության, որը դեռ նոր պիտի բոլորեր իր կյանքի քառորդ դարը: Եվ պատահական չէ, որ ծանոթությունը հիշյալ մարդկանց հետ շատ շուտով վերածվեց բարեկամության, որը պիտի տևեր երկար տարիներ: Անշուշտ, Իսահակյանի համար հետաքրքիր էր կրկին լինել Վիեննայում, առաջին այցից ուղիղ յոթ

տարի անց, օգտվել հարգելի հայրերի բարի վերաբերմունքից, ծանոթանալ նրանց նոր հրատարակություններին, «Հանդես Ամսօրեայի» համարներին: Սակայն հիմնական նպատակը Ցյուրիխի համալսարանն էր, և Իսահակյանը շուտով մեկնում է Վիեննայից:

Մայիսի 13-ին Իսահակյանը Ցյուրիխում է, այդ մասին է վկայում բանաստեղծի Վիեննա գրած նամակը «Հանդես Ամսօրեայի» խմբագիր Հայր Վարդան Մելիքսեդեկյանին. «13 մայիսի 1900. Ցյուրիխ. Գերապատիվ Հայր. ներողություն եմ խնդրում, որ Վիեննայից մեկնեցա առանց Ձեզ տեսնելու, Վիեննայի աղմուկը վատ էր ազդում ջղերիս վրա: Այժմ խնդրում եմ, այս անգամ էլ նեղություն կրեք, եթե իմ հասցեով դրամ գա, ուղարկել հետևյալ հասցեով. «Zürich, Universitch Strasse 11, ivm»¹:

Ցյուրիխի համալսարանում, ինչպես և Լայպցիգում (ըստ ընդհանուր եվրոպական կարգի), ուսումնական երկու կիսամյակ կար՝ ձմեռային՝ հոկտեմբերի 15-ից մարտի 15-ը և ամառային՝ ապրիլի 15-ից օգոստոսի 15-ը: Ըստ ամենայնի մենք կարող ենք ասել, որ Իսահակյանը հաճախել է մեկ ձմեռային կիսամյակ՝ 1900թ. հոկտեմբերի 15-ից մինչև 1901 թվի մարտի 15-ը: Այնպես որ մինչև հոկտեմբեր պարապմունքներ չկային, և շուտով Իսահակյանը մեկնում է Ժնև:

Իսահակյանը հենց առաջին հայացքից ժնևը շատ է հավանում, ժնևյան գեղատեսիլ լճի երկու կողմերում փոված քաղաքը իր լայնակի լնեզրյա փողոց-գրոսավայրերով, փառահեղ կամուրջներով, կանաչախիտ ու կոկիկ այգիներով, եվրոպական կլասիցիզմին հատուկ ճարտարապետական կոթողներով, բազմաթիվ եկեղե-

---

¹ Արտատպվում է «Գրական թերթ» 1987, հ. 15:

ցիներով ու մշակութային հուշարձաններով գրավում է բանաստեղծի հոգին: Հիրավի, մի քաղաք, ուր զգում էիր շունչը և հրաշալիքները դասական եվրոպայի, քաղաք, որ բռնկված էր մշակութային կյանքով, բարձր ոգեղեն եռյամբ: Հունիս և հուլիս ամիսները Իսահակյանը որոշում է անցկացնել ժնկում, զգում է, որ այստեղ ինքը սիրով է ստեղծագործում: Գրում է նոր ժանրի արձակ բանաստեղծության և պոեմի երկ՝ «Սիրո երգը» (ինքնագիրը թվագրված է. «Ժնև, 1900թ., հունիս 15»):

Գրում է մի շարք բանաստեղծություններ, դրանց թվում վերհուշեր Շուշիկի սիրո պատմությունից. «Այսօր ձեր տուն մեծ խնջույք կա...», «Բարև կուտամ, չես առնի...» և նամանավանդ «Ուրտեղ սիրուն կին կտեսնեմ, կնորանան դարդերըս...»:

Անշուշտ ժնկի իրականությունը բազում հիմքեր էր տալիս նման գգացմունքների: Ահա նա շրջում է «Կուրգալի» նշանավոր զբոսայգում, բազում գեղեցկուհիների, շքեղ կանանց մի իսկական համայնապատկեր է անցնում սիրակարոտ բանաստեղծի հայացքի առջև, բայց նորից նրա հոգում ծառս է լինում Շուշա-նիկի կերպարը: Օ՛հ, ճշմարիտ զարմանք, իսկապես մոգական գգացմունք, թեկուզ որ ինքն էլ խոստովանում է.

Կարոտ կեցա կնոջ սիրուն – սրտի ոսկի արևին...

Բայց միևնույն է, երազանքների տիրուհին մեկն է, անփոփոխ, անվերջ.

Զառ հույսերով, անմահ սիրով

ես քեզ խորունկ սիրեցի.

Աստղ ու երկինք-սերս ու սիրտըս,

ոտներիդ տակ փռեցի,

Սեր չըտվիր, ու աշխարհեն

սիրտըս կրտրավ, Շուշան ջան,
Ա՛խ, գմբուխտե. ա՛խ, գմբուխտե
իմ հուլսե՛րըս, իմ սերըս...

Հերթական անգամ հարցում ես անում ինքդ քեզ, ինչո՞ւ ժնկում կամ թե Վիեննայում՝ Եվրոպայի այդ հրաշալի քաղաքներում, բանաստեղծը չձոնեց որևէ ծանոթ կամ անծանոթ գեղեցկուհու ուղղված գոնե մեկ սիրային ներբող... Ասել, որ չեն եղել նրա ճանապարհին նման հանդիպումներ, մեղանչած կլինենք ճշմարտության դեմ, բայց ինչ էլ որ եղել է, սակայն այդ դիպվածը չի ներխուժել արարումի՝ պոեզիայի աշխարհ, ուր ինչպես և 10 տարի առաջ, մի աստղ էր միայն միահեծան իշխում:

Հենց ժնկում գտնվելու օրերին «Դրոշակի» հունիսյան համարում տպագրվեց «Հայդուկի երգերից» խորագրով և «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ «Խնձ տեղ տվեք, Սիփան սարե՛ր...» բանաստեղծությունը: Սա այն երջանիկ պահն էր, որ Հայ-գուսանը ինքն իր ոտքով եկավ «Դրոշակի» խմբագրություն՝ տպագրության հանձնելու նոր երկը: Դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչ զգացումներով նա ոտք դրեց ժնկի Շամպել քաղամասում գեղեցիկ զառիվայրի վրա գտնվող երկհարկանի սպիտակ քարից կառուցած «Դրոշակի» խմբագրության մենատունը և հանդիպեց իր այնքան սիրելի անձին՝ «Դրոշակի» հիմնադիր-խմբագրին՝ Քրիստափոր Միքայելյանին: Սա Իսահակյանի համար մի սովորական գեղեցիկ շենք չէր, այլ խորհրդանշա՜լ պայքարի, մաքառման, օտար երկնքի տակ Հայաստանի ցավերով ու հոգսերով տրոփող մի օջախ:

Ընդհանրապես թե՛ Քրիստափոր Միքայելյանի ներկայությունը, թե՛ հայ հեղափոխության մարտական

օրգանի խմբագրատան հարևանություները ստեղծագործական նոր լիցք ու թափ հաղորդեց Իսահակյանին, և նա ժնկում 1900 – 1901թթ. գրեց մի շարք գործեր «Հայդուկի երգեր» շարքից, որոնք անմիջապես տպագրվեցին «Դրոշակում»։ Այդ թվում այնպիսի գլուխգործոցներ, ինչպես՝ «Ինձ տեղ տվե՛ք, Սիփան սարե՛ր...», «Երբ ես մեծացա, տղամարդ դարձա...», «Վեհ ազատության սերը չէ մենակ...», «Ճամբես արունի հետք թողեր կերթա...»։ Կարծես հայրենիքից հեռու լինելու հանգամանքը ավելի է խորացնում կարոտը դեպի հայրենի եզերքը, ավելի արգասաբեր է դարձնում նրա գրիչը։ Եվ այս երկերի շարքում երկու գործ ոչ միայն «Հայդուկի երգեր» շարքի, այլև Իսահակյանի պոեզիայի գագաթներից եղան։ Խոսքը 1900 թվականին ժնկում գրված «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...» և «Է՛յ, ջան - հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...» բանաստեղծությունների մասին է։ Կարծես ժնկի անդորրը, ինքնամփոփվելու հնարավորությունը, երբ չկային կողմնակի, խանգարիչ ուժեր, և բանաստեղծը ինքն իր հետ է, իր մտորումների հետ, ստեղծում են զարմանալի բարենպաստ հանգամանքներ ստեղծագործելու համար, արտահայտելու այն, ինչ կուտակվել էր տարիներ շարունակ։ Մյուս կողմից՝ հայրենիքի պատկերը հեռվից թվում է ավելի ամբողջական, ավելի նվիրական։ Եվ ավելի գորեղ է դառնում սերը այդ երկրի հանդեպ և կարոտը, անմար կարոտը։ Ինչպես որ ինքը զարմանալի անկեղծությամբ խոստովանել էր նույն շրջանում Շվեյցարիայում ուսանող իր լավագույն բարեկամուհուն և քաղաքական համախոհին՝ օր. Ջավահիր Ներսիսյանին² գրած իր նամակներից մեկում

² Ջավահիր Ներսիսյան՝ ծնունդով իգդիրցի, ՀՅԴ անդամ, Լևոն Շանթի ապագա կինը։

(2 դեկտեմբեր, 1900 ծյուրիխ). «Ձանձրացել եմ
Եվրոպայից, ու շատ եմ կարոտցել մեր կողմերին, մորս,
քրոջս, հարսներիս, երեխանցը, մանավանդ մեր
սազանդարներին և գյուղացոց. չնայելով, որ հիմա լավ
եմ պարապում, բայց այդ չի ոգևորում ինձ. թե ինչո՞ւ
եկա Եվրոպա՝ այդ նպատակը այնքան ուժեղ չէ, որքան
այն, որ ձիով մի գյուղից անցնեի, և վրես շները հաչեին,
ու մի դռնից էլ մի սառը ջուր խնդրեի, և հայ աղջիկը
ինձ ջուր տար: Մտածում եմ, որ մայիսին վերադառնամ.
Ես չեմ կարող Եվրոպա մնալ. հոգիս դուրս է գալիս. ես
ո՛չ գիտնական եմ լինելու (ինչպես հայ ուսանողներից
ոչ ոք), ո՛չ էլ ապագայի հացի համար եմ մտածում. ի՛նչ
ուզում եմ լինի, ես հայ ժողովրդից հեռու չեմ կարող
ապրել:

Երազումս միշտ թառի ձեններ եմ լսում, և շա՛տ
ուրախանում եմ, երբ գիշեր է գալիս, քնել ու հայրենիքի
կարմիր, սիրուն երազները տեսնել...» (VI, 30 – 31):

Բնական է, որ նման հոգեվիճակը, երբ ամբողջ
եռությամբ թաթախված ես հայրենիքով, ապրում ես ու
երազում նրա կերպարով, բանաստեղծությունն արա-
րելիս լույս աշխարհի պիտի բերեր հետևյալ գլուխ-
գործոցը.

Է՛յ, ջան-հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես,
Սարերդդ կորած երկնի մովի մեջ.
Ջրերդդ անո՛ւշ, հովերդդ անո՛ւշ,
Մենակ բալեքդդ արուն-ծովի մեջ:

Քու հողին մեռնեմ, անգի՛ն հայրենիք,
Ա՛խ, քիչ է, թե որ մի կյանքով մեռնեմ,
Երենկ ունենամ հազար ու մի կյանք,
Հազա՛րն էլ սըրտանց քեզ մատաղ անեմ:

Ու հագար կյանքով քու դարդին մեռնեմ՝
Բալեքիդ մատա՛ղ, մատա՛ղ քու սիրուն.
Մենակ մի կյանքը թո՛ղ ինձի պահեմ, –
Է՛ն էլ քու փառքի գովքը երգելուն, –

– Որ արտուտի պես վե՛ր ու վե՛ր ճախրեմ
Նոր օրվա ծեղիդ, ազի՛զ հայրենիք,
Ու անո՛ւշ երգեմ, բա՛րձր ու զիլ գովեմ
Կանաչ արևըդ, ազա՛տ հայրենիք...

Այսպես, «արտուտի պես վե՛ր ու վե՛ր, ճախրում եր
նրա մուսան «լեանն ի վեր»։ 25 տարեկան էր Իսահակ-
յանը, ու Դարը նոր էր բացվում, բայց Հավերժի գագաթ-
ների գրավումը արդեն սկսվել էր։ Այդ մաքառումի
արգասիքն է համարյա նույն օրերին ժնկում գրած
«Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...» – հիրավի հայ
ֆիդայական պոեզիայի լավագույն գործերից մեկը։

Տարե՞լ էր արդյոք իր հետ Իսահակյանը ժնկյան
Քյուսնախտ անունը կրող արվարձան Սալնո ձորերի
կռվի որոտն ու շառաչը, հայրենի ծղրիդի երգը, որ
գալիս էր «արնոտ դաշտերից»։ Ո՛չ, չէր տարել, այդ
ձայնը իր մեջ էր, իր հոգում, իր արյան բաղադրության
մեջ։ Այլ կերպ չի լինում, որ ցյուրիխյան համալսարանի
ազատ ունկնդիրը Եվրոպայի սրտում՝ մի կոկիկ ու
անվրդով երկրում, օտար ու սառը երկնքի տակ, ի գորու
լիներ այսպես գրել.

Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում
Հայդուկն է ընկել խոր վերքը սըրտին, –
Վերքը վարդի պես բացված կարմրուն,
Ու ձեռքն է զըցել կոտրած հրացանին։

Արնոտ դաշտերում ծրդրիդն է ծրդրում,
Հայդուկն է ընկել մահվան խոր քընով.
Հայդուկը հոգում երազ է տեսնում, –
Հայրենի աշխարհն ազա՛տ, ապահո՛վ...

Տեսնում է... արտում հովն է շընկշընկում,
Փայլուն գերանդին զընգում է անո՛ւշ.
Ու փոցի են քաշում սիրուն աղջըկունք՝
Հայդուկի վըրա երգելով անո՛ւշ...

Սալնո ձորերում ամպեր են անցնում,
Հայդուկի վըրա արծիվն է գալիս.
Ա՛խ, սև աչերը արծիվն է հանում.
Հայդուկի վըրա ամպերն են լալիս...

1900 սեպտեմբերի 19, Քյուսնախտ

Ակնհայտ է, որ մենք գործ ունենք հայրենասեր մի անհատականության հետ, որի պոետական ստեղծագործությունը խտացնում է իր մեջ հարազատ ժողովրդի ցավն ու տառապանքը, պայքարի կորովն ու հավատը ապագայի հանդեպ: Դարասկզբին փոթորկվող համաժողովրդական հույզերի ու մտորումների լավագույն արտահայտիչը եղավ հենց ինքը՝ Իսահակյանը: Եվ հայ Ազատամարտի լավագույն երգիչը եղավ նույնպես Իսահակյանը:

Եվ այդպես կարող էր գրել միայն ինքը՝ Ավետիք Իսահակյանը: Ինչպե՛ս չհիշել այստեղ Նիկոլ Աղբալյանի մարգարեական բառերը Իսահակյանի ժողովրդայնության մասին, ասված «Երգեր ու վերքերի» առաջին գրքի առթիվ:

Այն, ինչ նա ստեղծում էր այդպիսի հանճարեղ պարզությամբ, բայց և անմեկնելի խորությամբ, բնական է, որ խանդավառում էր թե՛ «Դրոշակի» խմբագրին և աշխատակիցներին, թե՛ հազարավոր ընթերցողներին, որոնց աչքի առջև Հայ-գուսանը այդպիսի սրընթաց անունեցավ: Ջերմ, ընկերական հարաբերություններ են ձևավորվում Իսահակյանի և «Դրոշակի» խմբագրի՝ Քրիստափոր Միքայելյանի միջև: Հրաշալի գիտակցելով կուսակցական թերթի կազմակերպչական ու քարոզչական դերը զանգվածներին ՀՅԴ-ի գաղափարները, հեղափոխության ծրագիրն ու խնդիրները լուսաբանելու ու տարածելու գործում, Ք.Միքայելյանը մշտական ուշադրության տակ էր պահում «Դրոշակը»: Խմբագրատունը հիմնելով ժնեում, նա տարիներ ապրեց այնտեղ, իր գործունեությունը սկեռելով «Դրոշակի» վրա: Եվ այդ նվիրումը զուր չանցավ, գնահատելի է «Դրոշակի» դերը Արևմտահայաստանում ժողովրդական ապստամբությունների հրահրման, զինված պայքարի ջատագովման և Ազատամարտի ընթացքի լուսաբանման գործում:

«Դրոշակում» տպագրված (1899, №1) Իսահակյանի առաջին գործը՝ «Ազիզ մերի՛կ, քեզի թողի...» բանաստեղծությունն էր, որը լույս տեսավ «Հայ-գուսան» ստորագրությամբ:

Ինչ խոսք, որ Քրիստի սրտով էին նման խոսքերը.

Առուծի պես առուն կուգա,
Բաշը տված քարերին,
Առուծի պես, հայ ախարտանք,
Վո՛ւհ, վրա տանք դուշմընին...

Խմբագրի և հեղինակի միջև նամակագրական կապ է հաստատվում: Մեզ հասել են Իսահակյանին ուղարկված Քրիստի երկու նամակները: Առաջինը գրված է

1900 թվի սեպտեմբերի 20-ին Փարիզից ժնև, այդ նամակի³ սկզբնական հատվածը մենք սույն աշխատության մեջ տպագրել ենք, ուստի բերում ենք նրա շարունակությունը՝ ընդհատված մասից.

«...Մանթաշովին էլ, Արամեանին էլ այստեղ առաջարկություն եղավ Համբարձում Մելիքեանի և պրոֆեսոր Ջուբարեանի միջոցով, բայց բան դուրս չեկավ: Ավետարանումը շատ լավ է ասված. «Ավելի շուտ ուղտը կանցնի քան...»:

Թերթի մասին ամեն կերպ աշխատում ենք: Ինչ և լինի գլուխ կը բերենք. գուցե նույնիսկ մի ամսից հետո լույս տեսնի առաջին համարը: Ծախս, ինչպես պարզվում է այժմ, պահանջվելու է ավելի քան ես ենթադրում էի, բայց էլ նար չկա. մի կողմից աշխատելով այդ ծախսերը շատ էլ չբարձրացնել և մյուս կողմից ավելի ջանք թափելով դրամ ժողովելու վրա – պետք է գլուխ բերենք գործը:

Այսօր այստեղ սկսվում է սոցիալիստ ուսանողների կոնգրեսը, որ տևելու է մինչ 23-ը, 23-ից մինչ 28-ը տեղի կունենա միջազգային սոցիալիստ կազմակերպությունների կոնգրեսը և հետո 28-1-սոցիալիստական մամուլի կոնգրեսը: Վերջինումս մենք կունենանք մեր ներկայացուցիչը (Վարդանեն առաջ կերթա Միքայելը), (խոսքը Միքայել Վարանդյանի մասին է – Ա.Ի.), իսկ առաջիններում ուզում ենք ծանոթ սոցիալիստների միջոցով մեր հարցը արծարծել: Նրեք հոգի խոստացել են այդ մասին:

---

³ Նամակի ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գարեգին Լևոնյանի ֆոնդում № 2759: Արտասահման մեկնելուց առաջ այդ նամակը, ի թիվս մի շարք ինքնագրերի, Իսահակյանը պահ է տվել Գ.Լևոնյանին:

երեկ ես էլ մի կոնֆերանս կարդացի ցուցահանդեսում⁴ բացված միջազգային դպրոցի ոռոսաց բաժնում: Ինձնից հետո խոսաց պրոֆ. Կովալևսկին (հայտնի գիտնական) և հավատ հայտնեց, որ հայերս չենք կորչի, որ մեր դատը լավ վախճանի կը բերի: Նրա այդ նառը մենք գրի կանցկացնենք: Մի քանի խնդիրներ, գլխավորապես թերթի վերաբերմամբ, ինձ կուշացնեն երևի այստեղ մինչ ամսիս վերջը:

Համբույրներով՝ քո Քրիստափոր (Միքայելյան)»:

Բերված հատվածում խոսքը թերթին ցուցաբերելիք օգնության մասին է, որն, ինչպես երևում է, անարդյունք է ավարտվել, «Դրոշակը» հրատարակվել է ծանր նյութական պայմաններում, հենց այս խնդրով էլ Ք.Միքայելյանը մեկնել էր Փարիզ: Բացի այդ, նա մասնակցում է մի շարք սոցիալիստական բնույթի գիտական ժողովների աշխատանքին, ուր ելույթ է ունենում Հայկական հարցին վերաբերող զեկուցումով: Սա իհարկե «Հայկական հարցը» ուսումնասիրողի համար հետաքրքրագույն վավերագիր է:

Քրիստափորի երկրորդ նամակը՝ գրված Իսահակյանին 1990 թվի նոյեմբերի 26-ին ժնեից Ցյուրիխ, ունի որոշակի նախապատմություն: Այդ շրջանում Քրիստափոր Միքայելյանին է ներկայացրել իր ոտանավորները նախկին գինվոր Պետրոս Սամվելյանը («Հայդուկի մարշ», «Նվեր Գուրգենին», «Դերձակ Արշակի հիշատակին», «Հայդուկին»): Սիրողական մակարդակի այս գրվածքները խմբագրի դուրը չեն եկել (Քրիստափորը փորձել է անգամ դրանք խմբագրել), և նա դիմում է Իսահակյանին, որ վերջինս այդ գործերը խմբագրի և

---

⁴ Զ.Միքայելյանը նկատի ունի 1900 թվին Փարիզում բացված Համաշխարհային ցուցահանդեսը:

ընդունելի տեսքի բերի: Այնպես որ նամակի հետ Քրիստափորը ուղարկում է նաև այդ բնագրերը: Սակայն անգամ Իսահակյանն ի վիճակի չի լինում խմբագրել գեղարվեստապես բացարձակ թույլ այդ գործերը, և դրանք այդպես էլ մնում են «Դրոշակի» գորոցներում: Իսկ Քրիստափորի նամակը տասնյակ տարիներ անց տպագրվում է Հ.Տասնապետյանի կազմած «Քրիստափոր Միքայելյանի նամակները» ստվար հատորում:

«Սիրելի Ավետիք.

Համարը արդեն շարվում է, բայց քեզանից դեռ խաբար չունեմ⁵: Հուլյս ունեմ սակայն, ոչ ուշ քան մի շաբաթ Հայ-գուսանի այրվող⁶ սրտից *այաաաաայրվաայաաաաաայ* հրեղեն խոսքերի նոր հնչյուններ լսել⁶: – Համենայն դեպս՝ հին նյութերը քրքրելիս, գտա այս անշնորհ հյուսվածները⁷, որոնցից եթե մեկից կամ երկուսից մի բան շինվեր, ես շատ գոհ կլինեի: Պատճառը՝ հեղինակի անձնավորութունն է, որը թեև գրելու ընդունակություններից զուրկ է, բայց ինչպես կը տեսնես նրա ներփակ նամակից, կարող է շատ ընդունակ լինել իր գգացմունքները ուրիշ տեսակ արտահայտելու մեջ... Բաց նամակդ՝ բուրժուական

---

⁵ Խոսքը Իսահակյանից սպասվող նոր բանաստեղծության մասին է: Շուտով Իսահակյանն ուղարկում է «Ճամբես արունի հետք թողել կերթա...» երկի բնագիրը, որը տպագրվում է «Դրոշակ», 1900. № 9, էջ 133: Քանի որ թերթը լույս էր տեսնում փոքր ուշացումով, № 9-ը փաստորեն երևան է գալիս դեկտեմբեր ամսին:

⁶ Նամակում այրվող և հրեղեն բառերն ընդգծված են Քրիստափորի կողմից:

⁷ Խոսքը Պետրոս Սամվելյանի բանաստեղծությունների մասին է:

գլխով և այնքան խիստ քո խորհուրդներովդ⁸, պետք է տանեմ պատասխանատուների ժողովին...⁹:

Համբույրներով՝ քո Քրիստափոր.

Յ.Գ. Ուտանավորները ես եմ խագմգել, բայց բան չէ դուրս գալիս. գոնե մեկը մի բանի նման լիներ – այդ էլ չկա»¹⁰:

«Հայ- գուսանի այրված սրտից ճքեղեն խոսքերի նոր հնչյուններ լսելու» փափագը Քրիստի լավագույն գնահատականն է՝ տված «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...» և «Է՛յ, ջան-հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես...» բանաստեղծությունների հեղինակին:

Իսահակյանը մի առանձին սիրով էր աշխատակցում «Դրոշակին»՝ հրաշալի գիտակցելով այդ ամսաթերթի դերն ու նշանակությունը հայ ազատագրական շարժման համար: Գտնվելով ժնկում, նա նաև որոշում է իրագործել իր հին փափագը, այցելել եվրոպական մշակույթի հիմնական կենտրոնը՝ Փարիզ: Գնացքով ժնկից Փարիզ 12-ժամյա նանապարհ էր, և առաջին անգամ

---

⁸ Նկատի ունի Իսահակյանի դիրքորոշումը դաշնակցության քաղաքական ծրագրի վերաբերյալ: Իսահակյանը, ի տարբերություն նարողնիկական հովերով տարված Ք.Միքայելյանի, չէր ընդունում սոցիալիզմի գաղափարը ՀՅԴ գաղափարախոսության մեջ, գտնելով, որ սոցիալիզմը անհայրենիք վարդապետություն է, անհարիր մեր ազգային մտածողությանը:

⁹ Ք.Միքայելյանը ծրագրում է Իսահակյանի բաց նամակը (ուր քննադատվում է ՀՅԴ մշակվող ծրագրի սոցիալիստական պլատֆորմը) ներկայացնել դաշնակցության կամքը ներկայացնող Մարմնի ժողովին: Ցավոք, չի պահպանվել Իսահակյանի բաց նամակի բնագիրը:

¹⁰ Արտատպվում է ըստ հետևյալ հրատարակության. «Քրիստափոր Միքայելյանի նամակները», հրատարակություն Հ.Յ.Դաշնակցության, Պեյրուք, 1993: Կազմող՝ Հ.Տասնապետեան, էջ 193:

Իսահակյանը մուտք է գործում Փարիզ 1900 թվի օգոստոսի սկզբներին: Այստեղ նա ծանոթանում է հայ մշակույթի մեծ նվիրյալ, գրականագետ և խմբագիր Արշակ Չոպանյանի հետ, մինչ այդ նրանց միջև նամակագրական կապ էր հաստատվել: Այս ծանոթությունը շատ շուտով վերանեց հոգևոր բարեկամության, որը տևեց մինչև Չոպանյանի ողբերգական վախճանը: Ունենալ Փարիզում Չոպանյանի նման ուղեկից, որը հրաշալի գիտեր քաղաքը, նրա մշակութային և պատմական կոթողները, սա իհարկե մեծ բարեբախտություն էր: Չոպանյանը սիրված և կենտրոնաձիգ մարդ էր փարիզահայության շրջաններում: Նա 1898 թվին հիմնել և խմբագիրն էր «Անահիտ» գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ հանդեսի (որի յուրատեսակ երկվորյակը ապագայում պիտի դառնար 1908 թվին Թիֆլիսում հիմնած, Գարեգին Լևոնյանի «Գեղարվեստ» հանդեսը): Իսահակյանը դեռևս 1899 թվականին, ընդառաջ գնալով «Անահիտին» աշխատակցելու Չոպանյանի առաջարկին, ուղարկել էր նրան «Ջանգը» («Եվ ես ապատում և անապատում...»)՝ բանաստեղծության ինքնագիրը, որը տպագրվել էր «Անահիտում» (1899թ. № 12): Այժմ անձամբ ներկայացրեց Չոպանյանին Նիցշեի հայացքներով տոգորված խոհական բնույթի իր նոր բանաստեղծությունը՝ «Իմ ուղին»: Իսահակյանը դիտում է իր ուղին որպես առաքելություն, որ ինքը պիտի լուսավորի, առաջնորդի ամբոխին, դուրս բերի նրան հասարակության բիրտ օրենքներից դեպի լուսավոր ապագան: Սա հիրավի ամենացայտուն արտահայտություններից մեկն է Նիցշեի գաղափարների և Իսահակյանի ստեղծագործության միջև եղած կապի:

...Եվ մարդիկ, որպես խարխուլ պատնեշներ,
Հա խորտակվում են, ընկնում իմ առաջ,
Ետ-ետ են քաշվում.
Ինձ ուղի բանում, հանապարհ տալիս,
Որ թոչիմ հեռո՛ւ, այն հեռո՛ւ ափերն,
Ուր հասնիլ տենչում է խրոխտ իմ հոգիս:

Հիշենք, որ իր ապագա ուղու մասին մտորումները Իսահակյանը հայտնել էր Արշակ Զոպանյանին դեռևս 1899թ. ապրիլի 9-ին գրած նամակում. «Ի՞նչ անել այստեղ... այս հարցը ինձ բոլորովին ջլատում է»:

Սակայն արդեն մեկ տարի անց՝ 1900թ., նա գիտակցում է, թե ուր պիտի տանի իր ուղին, որն է իր նպատակը: Այս մասին է բանաստեղծության եզրափակիչ հատվածը.

Օ՛հ, գընա՛, սլացի՛ր, հըպարտ ու վսեմ,
Դու իմ ի՛ժ ոգի,
Դըժընդակ ճամփովդ, գալարվի՛ր առաջ,
Վեհության ուխտի սե՛գ ճանապարհորդ,
Մենիկ ուղիովդ սըլացի՛ր հեռո՛ւ,
Դու ազատության ասպետ-մարգարե,
Գնա՛ հեռու, ուր միտք չի հասնում,
Ուր մեծ ապագան լազվարդ, աստղազարդ՝
Քեզ իրան քաշում, իրան է կանչում:
(Հ.Ե. 156 – 157)

Իսահակյանը նույն շրջանում Փարիզում մի բանաստեղծություն էլ է գրում՝ տխուր վերհուշ Շուշիկի սիրո մասին.

Դու գնացիր, – ես մնացի

Բլուր մարդկանց մեջ մեն-մենակ.
Սրտիս խորքում դառն լացի,
Խավարն իջավ կրթքիս տակ:

Թափառում եմ փողոց-փողոց
Այս ծովածուփ քաղաքում.
Զսպված ցավից շրթներս՝ խոց,
Եվ աստղ չկա իմ հոգում...

Ի դեպ Փարիզում ապրած այդ մեկ ամսվա մասին մենք կարդում ենք 1909 թվին Թիֆլիսի ոստիկանական վարչության կազմած Իսահակյանի հարցաքննության արձանագրության վավերագրերից մեկում. հարցին՝ «Եղե՞լ եք արտասահմանում, ե՞րբ, որտե՞ղ և ի՞նչ նպատակով», Իսահակյանը պատասխանում է. «1894-ից 1895 թիվը ապրել եմ Բեռլինում, Վիեննայում բուժվել եմ կակազությունից: 1900 թվին եղել եմ Փարիզում՝ Համաշխարհային ցուցահանդեսին» (Բնագիրը ռուսերեն է – Ա.Ի.):

Ցավոք, Իսահակյանի ծոցատետրերում կամ օրագրերում այլ հիշատակություններ Փարիզի և Համաշխարհային ցուցահանդեսի մասին չեն պահպանվել: Ցուցահանդեսին մասնակից յուրաքանչյուր պետություն կառուցել էր իր տաղավարը, համապատասխան իր ազգային ճարտարպետության ոճին, սրանց շարքում մեծությամբ և նոխությամբ աչքի էր ընկնում Ռուսաստանի տաղավարը:

Մեր երկիրը՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև բզկտված Հայաստանը, չունեի իր տաղավարը, ռուսական տաղավարում նրան մի փոքրիկ ցուցափեղկ հատկացրե՞լ էին, թե՞ ոչ, դժվար է ասել: Սակայն հայկական հարցը այսպես թե այնպես արծարծվում էր, և մեր

մտավորականները հույսեր էին տածում նրա բարեհաջող լուծման հետ, հիշենք Քրիստափորի հիշատակումը Կովալևսկու զեկուցման վերաբերյալ: Հիշենք և այդ շրջանում եվրոպական մամուլի բազմաթիվ հրապարակումները թուրքական արհավիրքների վերաբերյալ:

Սեպտեմբերի սկզբներին Իսահակյանը վերադառնում է ժնկ և մնում այնտեղ մինչև հոկտեմբերի 10-ը, մինչև ծննդային ուսումնական կիսամյակի սկիզբը, երբ պետք է մեկնեք Ցյուրիխ: Ժնևում Իսահակյանը բեղմնավոր ստեղծագործում է, գրում է «Իրիկունն եկավ, տնետուն մտավ...», «Վարդերի մեջ մարալ գարնան...», «Անգութ աղջիկ, թշնամու պես...» բանաստեղծությունները: Ժնևում բանաստեղծը մոտ մեկ տարվա ընդմիջումից հետո կրկին անդրադառնում է «Հիշատակարանին»: Ըստ երևույթին հոգեկան ապրումները, խոհերն ու մտորումները, որ պատել էին բանաստեղծին, պետք է իրենց արտահայտությունը գտնեին «Հիշատակարանի» էջերում: Սակայն «Հիշատակարանում» մենք չենք գտնի գրառումներ՝ կապված ժնկի կամ Ցյուրիխի շրջանի բանաստեղծի կյանքի հետ, չա՛տ հազվագյուտ: 1900 – 1901թթ. գրառումները բանաստեղծի ներաշխարհի արձանագրումն են, ինքնագնումների, մարդկային անհատականության խորքերը բացահայտելու արդյունք: Այս գրառումներից, ինչպես և այդ շրջանի նամակներից զգացվում է, որ բանաստեղծի հոգեկան վիճակը շատ լարված է, որ նա ինքն իր հետ բախման մեջ է: Երկարատև հալածանքներից, զրկանքներից հետո բանտը, աքսորը, անբաժան սերը, քաղաքական հետապնդումները, նյութական անբարենպաստ վիճակը իրենց զգալ են տալիս: Իսահակյանը 1900թ. սեպտեմբերին ժնևում գրում է. «Երբ ես չա՛տ տանջվեցա կյանքում, սիրտս կարոտի, սիրո, բացա-

սականության մեջ հալ ու մաշ եղավ, երբ բանտերում փթա, մեռա... Ես գուր տեղը պեսիմիզմի, սկեպտիցիզմի, մեյանխոլիայի մեջ էի ինձ սուգում, գուր ասկետ, տանջվող, միստիկ-մետաֆիզիկ, բարոյական էի ուզում ինձ ստեղծել – այդ բոլորը որդերի պես կյանքիս արմատը կրծեցին... Ճղակոտոր վար ընկա... Անե՛ծք այն մարդկանց, որոնք պեսիմիզմ, սկեպտիցիզմ, մետաֆիզիկա են քարոզում... Ո՛վ է ասում, թե երկիրը չնչին բան է, մարդկությունը՝ նույնպես չնչին, ո՛չ, հագար անգամ ո՛չ... Ո՛չ, արժե ապրել, հետաքրքիր է ապրել, պետք է ապրել, ամբոխը պետք է ապրի, որ հանճար ծնի, իսկ հանճարը տիեզերքի մեջ հոգեկան տիեզերքն է. նույն տիեզերքն է՝ հոգի, ոգի դարձած. տիեզերքի և ամբոխի՝ այդ երկու կյանքերի նպատակն է հանճարը: Հանճարը հրեղեն մարդ է (Նիցշեի Übermensch-ը), հերոս է. հերոսը հրեղեն մարդ է» (Հ.267, 268):

Ընդհանրապես 1900 – 1903 թվականների՝ Իսահակյանի «Հիշատակարանյան» գրառումներն աչքի են ընկնում փիլիսոփայական ուղղվածությամբ, մտքերի, խորհրդածությունների հագեցվածությամբ, սեփական աշխարհայեցողության դիրքորոշումով: Իսահակյանը մտորում է բանաստեղծի կոչման և տիեզերքի, հայի եության և հայ ճարտարապետության, ամբոխի և գերմարդու փոխհարաբերության և այլ խնդիրների մասին:

Շատ հատվածներ «Հիշատակարանի» էջերից կարող են դիտվել որպես մեծ բանաստեղծի և մեծ փիլիսոփայի յուրահատուկ ու ինքնատիպ աշխարհընկալման արտահայտություն:

Ահա մեկ-երկու խորհրդածություն բանաստեղծի կոչման մասին. «Բանաստեղծների ներվերը անպաշտպան

են, բաց... Եվ ահա թե ինչու՜ նրանք բոլորից խորն ու շատ են գգում: Բանաստեղծը մարգարե պիտի լինի, հրապարակախոս, լեռների վերևից, ջրվեժի պես շաչող դեպի ամբոխի հոգին, նոր գաղափարներ, նոր երգեր, նոր հորիզոններ նրան տալով, բանաստեղծը պիտի հրեղեն խոսքեր ասե, որ սերունդի մեջ դուրս գան մարդիկ-քաջ հոգիներ, որ հրեղեն գործեր կատարեն... Բանաստեղծը պիտի ոգեշունչ լինի, ոգի տա. մարդկանց ոգևորե... (Հ. 274):

Հայի էության մասին. «Հայը աշխարհից է, բայց աշխարհին օտար. մարդկանց ավագ եղբայրն է (ազգերի ավագ եղբայրը), բայց աշխարհի տնից, մարդկանց տնից հալածված... Հայը վիրավոր, իր պատվի համար վիրավոր, ընկած մարդկության մեծ ճանապարհի վերա. ո՛վ պիտի նրա վերքերը դարմանե, ոտքի կանգնեցնե, որ նա էլ գնա այդ մեծ ճանապարհով. Ո՛վ... Ջարթե՛ք, մարգարենե՛ր, քաջե՛ր, արտավագղեն՛ր...» (Հ. 274): Ցյուրիխում է գրի առնված նրա լավագույն մտորումներից մեկը հայ ճարտարապետության մասին. «Ինձ թվում է. թե մեր վանքերը մեր գյուղական տների անմիջական զարգացած ձևն են: Գմբեթը նման է տանիքին իր երդիկով, որից լույս է ներթափանցում, գյուղական տան ծածկը կոնուսածն է. այնուհետև քառակուսի պատեր, և չորս սյուների վերա, որպես և վանքերինն է: Հետո այն աղեղնաձև կամարը, որ բացվում է մի որևէ պատի կողմը, բայց առհասարակ դռան դեմ: Այդ կամարակապ մասը մի-երկու աստիճան բարձր է տնից, ճիշտ վանքի սեղանի պես: Այդ մասումն է թոնիրը, օջախը, սրբությունը. վանքերի այդ մասումն է վեմ քարը, պատարագի հիմքը, սրբությունը: Վանքերը կատարելագործված գյուղական տներ են. այնպես որ հայկական անարատ ոճն է դա: Հենց վանք բառը

կնշանակե տեղ. օրեան, Իջևան, Վան, վանդակ, Արշակավան, Շիրակավան: Իսկ արդյոք մեր գյուղական տունը իր գմբեթով. որի ծայրին է պատուհանը-երդիկը, լույսի տեղը, նման չէ՝ երկնքին, որ կլոր է, խորունկ և արևը մեջը...» (Հ. 275 - 276):

Այդպիսի մի տան մեջ էլ թոնրի հարևանությամբ ծնվել է Իսահակյանը, ծնվել է Թումանյանը, և հայացքը նրանց առաջին անգամ դիպել է երդիկ-պատուհանից երևացող երկնքին՝ «խորունկ և արևը մեջը»:

Ինչպես ասացինք, հոկտեմբերի 10-ից Իսահակյանը Ցյուրիխում էր, ուր որպես ազատ ունկնդիր պետք է հաճախեր համալսարանի բանասիրական բաժանմունքի դասախոսություններին: Ուստի և մինչև 1901 թվի հունվարը, մոտ 3 ամիս նա ապրում է Ցյուրիխում և պարբերաբար հաճախում գրականագիտական, փիլիսոփայական բնույթի դասախոսություններին:

Այդ շրջանում գրված բանաստեղծի նամակներից հստակորեն երևում է, որ նա անկումային տրամադրության մեջ էր: Ահա իր վիճակի մասին գրում է Հովհ. Թումանյանին. (1900, հոկտեմբերի 27, Ցյուրիխ). «Թե իմ մասին կհարցնես. - քեֆս վատ է, տրամադրությունս միշտ մոռյլ, հույս, ոգևորություն, եռանդ-բան՝ չկան մեջս, - բայց քաշե-քաշ ապրում եմ, քաշե-քաշ պարապում: Եղբայր, գերմարդիկ չենք, որ այսքան հարվածներ, տանջանքներ ուտելուց հետո՝ էլի զվարթ, աշխույժ լինենք... Բաներս բո՛շ է...» (VI, 29):

Իսահակյանի արխիվում պահպանվել է երեք նամակ Ջավահիր Ներսիսյանից: Ծնունդով իգդիրցի, հայտնի ընտանիքից Ջավահիր (Ջավո) Ներսիսյանը ՀՅԴ կուսակցության անդամ, Իսահակյանի հետ ծանոթացել էր ժնկում և շատ մտերմացել էին թե՛ որպես գաղափարակից և թե՛ որպես հոգեկից ընկերներ: Ի դեպ, մի

քանի տարի անց, Ջավահիր Ներսիսյանն ամուսնանում է Լևոն Շանթի հետ, աշխարհ թելում՝ երեք արու զավակ և մինչև իր բովանդակալից կյանքի վերջին օրը մնում դաշնակցության հավատարիմ՝ զինվորը:

Ջավոն դառնում է մեկը այն բացառիկ անձնավորություններից, որին անչափ վստահում է Իսահակյանը, եղել են պահեր, երբ Շանթի և Իսահակյանի միջև, ժողովրդի խոսքով ասած, «սև կատու էր անցել», բայց Ավետիքն ու Ջավոն միշտ մնում են հին ընկերության բարձունքին, մինչև այն շրջանը, երբ 1936 թվին Իսահակյանը թողնում է Փարիզը և մեկընդմիշտ վերադառնում հայրենիք:

Ջավոյի նամակները լավագույն թարգմանն են այն ապրումների և խոհների, որ կուտակվել էին բանաստեղծի հոգում ցյուրիխյան համալսարանում ուսման կարճատև շրջանում: Դրանք լուսաբանում էին այն ստեղծագործողի հոգեկան աշխարհը, որը մեկ տասնամյակ անց պիտի գրեր «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը:

Բանաստեղծի կերպարը հասկանալու համար բնորոշ է 1900 թվի դեկտեմբերի 2-ին Ցյուրիխից ժնկ հղած նամակի հետևյալ հատվածը. «Այստեղ ես շա՛տ մենակ եմ, Աթաբեգյանը¹¹, որին շա՛տ էի սիրում, հիմա ինձ օտար է թվում, գիտես Ջավահիր, ամբողջ վեց տարի իրար չէինք կարգին տեսել... նա հիմա դրական, որոշ, կյանքը հասկացած մարդ է դառել. յուր ստացած գիտության հետ էլ բուրժուական հակումներ է ձեռք բերել – երագում է լավ ապրել, հողեր գնել, ապա-

---

¹¹ Աթաբեկյան Լևոն -- 1857 – 1918: Բժիշկ, բանաստեղծ, Իսահակյանի ընկերը, սովորել է Լայպցիգի համալսարանում Իսահակյանի հետ: Սկզբնական շրջանում ՀՅԴ անդամ, 1907թ. հայ էսէռների ղեկավարներից մեկը: Ջուլիվել է Բաքվի ջալալերի ժամանակ:

հովվել... Իսկ ե՞ս. — Իմ նանապարհս ուրիշ է. ես ուզում եմ թափառել, ես սիրում եմ լեռներն ու աշուղի թառը, չորքանի շվին. ես երագում եմ բոլորովին տարբեր բաներ. տարբեր աշխարհներ... Նա ընտանի սագ է, ես՝ վայրի» (VI, 30): Նույն նամակում որպես իր հոգեվիճակի արտացոլում Իսահակյանը բերում է գերմանացի գրող Կարլ Բուսսեի մի բանաստեղծությունը. «Այսօր գերմաներեն մի լավ ոտանավոր կարդացի. թարգմանեմ, տես, որքա՛ն նիշտ է արտահայտում մարդուս սիրտը. հեղինակն է նոր բանաստեղծ K. Busse.

— Այս լեռներից հեռո՛ւ այն կողմ
 Մարդիկ կըսեն՝ բախտն է ապրում.
 Ա՛խ, մարդկանց հետ ես էլ գնացի,
 Ու հետ դարձա՝ աչքս արցունք;
 Այս լեռներից հեռո՛ւ, հեռո՛ւ
 Մարդիկ կըսեն՝ բախտն է ապրում... (VI, 31):

Ըստ երևույթին Իսահակյանը առանձնապես հիացած էր ցյուրիխյան համալսարանի ուսման իր գործընթացով կամ թե ուսումնական ծրագրով: Սակայն, պիտի նկատի առնել նաև այն հանգամանքը, որ 25-ամյա բանաստեղծը լայացիգյան համալսարանի 18-ամյա ուսանողը չէր: Նա արդեն կազմակերպված, կյանքի մեծ փորձ ձեռք բերած երիտասարդ էր:

Յոթ տարիների ընթացքում, անշուշտ, շատ բան էր փոխվել: Եթե Եվրոպա գալու առաջին շրջանում նա իր համար հայտնաբերեց Նիցշեին, իդեալիստական փիլիսոփաների գերմանական դպրոցը, երբ նա ծարավ էր ուսման և գիտելիքի, ապա 1900 թվին նա կոահել էր, որ մարդու ամենամեծ պայքարը ինքն իր հետ է, իր «Ես»-ի հետ: Բանաստեղծի, արարչի տաղանդը բարենպաստ ազդեցություն էր ունենում Իսահակյան մտածողի ներաշխարհի,

նրա մարդկային խառնվածքի վրա, չէր թողնում, որ նա թևաթափ լինի. հուսահատվի, ընկնվի...: Հենց Ջավահիրին գրած մի նամակում (1901, մարտի 11, Վիեննա) Իսահակյանը հանկարծ հիշատակում է Հիսուս Քրիստոսին (մի հանգամանք, որ գրավոր աղբյուրներում նրա մոտ հագվադեպ է). «Գիշերը ժամը 3-ին եմ գրում. այս գիշեր էլ չեմ կարող քնել. մինչև այժմ արթուն էի և «Ավետարան» էի կարդում, Հիսուսի հետ էի խոսում... Հիսուս իմ հոգումս միշտ կմնա որպես հիվանդների և վշտացյալների սրտանց ցավակից. — «եկե՛ք ինձ մոտ ամենայն վշտացյալներ և բեռնավորներ, և ես կհանգստացնեմ Ձեզ»»: — Ո՛չ ոք այդպես անկեղծ չի կանչում թշվառին. միայն նա է, և ես հետևում եմ նրա սուրբ ձայնին. ո՞ւմ ձայնը առավել վեհ է, քան նրանը... Ո՛չ մի ուրիշի... Նա ինքը տանջվող մարդ էր և հարգում էր տանջանքը... » (VI, 32):

Այս տողերի մեջ էլ ցայտուն երևում է տարբերությունը Իսահակյանի և Ֆրիդրիխ Նիցշեի գաղափարախոսության միջև: Մեկը տեսնում է Հիսուսի գորությունը տառապալիք, վշտացյալի ու խեղճին ցավակից ու պաշտպան լինելու պատրաստակամության մեջ: Մյուսի համար թշվառը, տառապողը, խեղճը, աղքատը ստորին հասարակական կատեգորիա է՝ անարժան ուշադրության, բարձր մտքի նախրանքի:

Այսպես, նամակի մի քանի տողի միջոցով կարելի է շատ և շատ բաներ հասկանալ անգամ ամենաբարդ հանգույցները մեկնաբանելիս:

«Ես պիտի գնամ իմ ճանապարհով — գրում է Ջավոյին նույն նամակում Իսահակյանը, — բեռնավորված համաշխարհային վշտի ծանրությամբ. այդ բաժին ընկավ ինձ: ...Աշխարհի մոռյալը տվեք ինձ, և վարդերի փշերը, ես կփաթաթվեմ մոռյալով և կպսակվեմ փշերով... ու կգնամ իմ ճանապարհով — տանջվողների, հուսա-

հատեն՝ր. զարկվածնե՛ր շատ կան, և ես նրանց մոտ կգնամ, մի բարի խոսք. մի կաթիլ ջուր տալու համար...» (VI, 32 – 33):

Եվ թեև այս շրջանում Իսահակյանը բավական ծանր հոգեկան վիճակում էր, սակայն նա չի կորցնում հավատը սեփական ուժերի հանդեպ, վստահելով ընկերուհուն իր հոգեկան ապրումների կծիկը, նա միաժամանակ հասնում է ինքնաբացահայտման բացարձակ աստիճանի. «Վստահ կարող եմ ասել, որ ես ինձ չեմ սպանի, սրանից ծանր տանջանքներ թեկուզ պատահին, – ես պիտի տանեմ: Ես խոսք ունեմ ասելու մարդկանց, սրտիս դժոխային հնոցներից դուրս եկած, բովված խոսք, որ ծա՛նր, ծա՛նր երկաթի պես պիտի ընկնի մարդկանց խղնի մեջ. մարգարեական կոչումն եմ գգում մեջս» (Հ. 33):

Հայրենիքից հեռու լինելու հանգամանքը հոգեպես ընկնել էր Իսահակյանին, թեև ժնկում և Ցյուրիխում նա գրեց «Հայդուկի երգեր» շարքի մի քանի լավագույն գործեր, սակայն մարդկայնորեն նրա համար ծանր, շա՛տ ծանր էր կտրված լինել մայրենի հողից: Իսահակյանը որոշում է թողնել ուսումը Շվեյցարիայում: Եվ կատարելով իր հին փափագը՝ տեսնել Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում հանգրվանած Մխիթարյան միաբանության ուխտը, վերադառնալ հայրենիք:

Վերջին երեկոն ժնկում, նա հրաժեշտ է տալիս լնին. «Երեկոյան գնացի լնի ափը, ալիքներն եկան, ինձ ողջունեցին և փովան ափերին, ոտներիս տակ. եկան ողջունեցին շշմջալով: Իսկ արևը վերջալույսի շքեղության մեջ իր ոսկեգօծ եղջյուրները խրելով երկնքի մեջ. ամպերի վերա՝ իր մարալ գլուխը կոխել էր լնի մեջ՝

վերջին անգամ ջուր խմելու, որ հետո գնա մոր գրկում՝
հանգստանա, հանգչե... Ա՛խ, մերիկ, ո՞ւր ես դու, որ
գլուխս, արևի պես, դեմ սրտիդ և հանգչիմ, քնեմ, ո՞ւր
ես...» (Հ. 276):

Ցյուրիխից Վիեննա մեկնելուց առաջ՝ 1901 թվի
հունվարին, ցուրտ ու ձյունածածկ քաղաքում նա հետև-
յալ տողերն է գրում.

...Գարունն եկավ, Շուշանս եկավ
Տատրակի հետ ձայն տվավ,
Տատրակս եկավ, քարիս նստավ,
Ինձի անուշ ձայն տվավ:

«Ե՛լ, ազիզ ջան, Արփաչայի
Ուռիները ծաղկել են.
Ուռիներեն նյուդք եմ բերել՝
Քեզի իրենց կանչում են...»:

Ինչքա՛ն էր կարոտել բանաստեղծը իր հայրենի
հողը, որ մեկ տարին չբոլորած՝ արդեն հեռանում էր
Եվրոպայից:

Եթե մեկ տասնամյակ առաջ գնանք, կպատկե-
րացնենք, թե ի՛նչ էր նշանակում Իսահակյանի համար
բացակայել 1, 5, 10 և ավելի տարիներ իր «արծվի բույն»
Արագածից...

Բայց դեռ 1901 թիվն էր, առջևում Վիեննան ու
Վենետիկն էին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ (1875 – 1900)

Մուտքի խոսք	5

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ – 1875 – 1893

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. Բանաստեղծի տոհմագրությունից	9
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Ընտանիքը	16
Ա. Հայրը և մայրը	16
Բ. Եղբայրները և քույրերը	33
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Բանաստեղծի մանկության և ուսման տարիները	53
Ա. Հայրենի Ալեքսանդրապոլում	53
Բ. Ուսումը Ղփչաղ գյուղի Հառիճի վանքի դպրոցում	58
Գ. Վաղ շրջանի ընթերցումները	60
Դ. Ղազարապատի ջրաղացը՝ յուրահատուկ քարվանսա- րա. Արևելքի տեսիլներն ու հեքիաթները	65
Ե. Գյումրի՝ հայոց ոճի քաղաք. ղազարապատյան հով- վերգություն	71
Չ. Գրական առաջին փորձերը	78
Է. «Ալագյազի մանկներ» պոեմի ակունքները. Չալոն	85
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. Ուսումը Ս.Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում	91
Ա. Մուտքը Գևորգյան ճեմարան	91
Բ. Ճեմարանի միջավայրը, Իսահակյանի ուսուցիչները	94
Գ. Ճեմարանական խոռվությունները	101

Դ. Սիլա առաջին հորձանքը	111
Ե. Վերադարձ էջմիածին	117
Ձ. Բոլոր ճանապարհները տանում են Թիֆլիս	132

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. Հայրենասիրական գործունեության սկիզբը	141

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ. Շուշանիկ Մատակյան	
Իսահակյանի պոեզիայի մուսան	158

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ – 1893 – 1895

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. Ուսման տարիները Լայպցիգի համալսարանում	180
Ա. Իսահակյանի մեկնումը Կովկասից	180
Բ. Վլեննա, առաջին մուտքը Եվրոպա	189
Գ. Խրիմյան Հայրիկի այցը	195
Դ. Շուշանիկ Մատակյանի ամուսնության լուրը	202
Ե. Լայպցիգի համալսարանը. Ուսման սկիզբը	219
Ձ. Իսահակյանի խոհական աշխարհի ձևավորումը և Նիցշեի վարդապետությունը	240
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Իսահակյանի արձագանքները Սասունի և Ջեթունի կոտորածներին	277
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Իսահակյանի լայպցիգյան տարիների գրական գործունեությունը	297
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. Սիրավեպը «Հիշատակարանի» էջերում	324

ՄԱՍ ԵՐՐՈՐԴ – 1895 – 1900

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. Հայրենասիրական շարժման հորձանոտում	337

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ (1875 – 1900)

Մուտքի խոսք	5
ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ – 1875 – 1893	
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. Բանաստեղծի տոհմագրությունից	9
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Ընտանիքը	16
Ա. Հայրը և մայրը	16
Բ. Եղբայրները և քույրերը	33
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Բանաստեղծի մանկության և ուսման տարիները	53
Ա. Հայրենի Ալեքսանդրապոլում	53
Բ. Ուսումը Ղփչաղ գյուղի Հառիճի վանքի դպրոցում	58
Գ. Վաղ շրջանի ընթերցումները	60
Դ. Ղազարապատի ջրաղացը՝ յուրահատուկ քարվանսա- րա. Արևելքի տեսիլներն ու հեքիաթները	65
Ե. Գյումրի՝ հայոց ոճի քաղաք. ղազարապատյան հով- վերգություն	71
Չ. Գրական առաջին փորձերը	78
Է. «Ալազյազի մանկներ» պոեմի ակունքները. Չալոն	85
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. Ուսումը Ս.Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում	91
Ա. Մուտքը Գևորգյան ճեմարան	91
Բ. Ճեմարանի միջավայրը, Իսահակյանի ուսուցիչները	94
Գ. Ճեմարանական խոռվությունները	101

Դ. Սիրո առաջին հորձանքը	111
Ե. Վերալսարձ Էջմիածին	117
Ձ. Բոլոր ճանապարհները տանում են Թլիֆլիս	132

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. Հայրենասիրական գործունեության սկիզբը	141

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ. Շուշանիկ Մատակյան

Իսահակյանի պոեզիայի մուսան	158

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ – 1893 – 1895

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. Ուսման տարիները Լայպցիգի համալսարանում	180

Ա. Իսահակյանի մեկնումը Կովկասից	180
Բ. Վիեննա, առաջին մուտքը Եվրոպա	189
Գ. Խրիմյան Հայրիկի այցը	195
Դ. Շուշանիկ Մատակյանի ամուսնության լուրը	202
Ե. Լայպցիգի համալսարանը. Ուսման սկիզբը	219
Ձ. Իսահակյանի խոհական աշխարհի ձևավորումը և Նիցշեի վարդապետությունը	240
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Իսահակյանի արձագանքները Սասունի և Ջեյթունի կոտորածներին	277
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Իսահակյանի լայպցիգյան տարիների գրական գործունեությունը	297
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. Սիրավեպը «Հիշատակարանի» էջերում	324

ՄԱՍ ԵՐՐՈՐԴ – 1895 – 1900

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. Հայրենասիրական շարժման հորձանուտում	337

Ա. Վերադարձը Կովկաս	337
Բ. Իսահակյանի առաջին բանտարկությունը	354
Գ. «Մասսա Մանուկ». ազգային էպոսի հունով, քայց իր ճանապարհով	376
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. «Երգեր ու վերքեր»՝ մուտքը հայ պոեզիա	
Ա. Գրքի ստեղծման պատմությունը	405
Բ. Առաջին գիրքը	411
Գ. Գրքի գնահատականը հայ մամուլում	427
Դ. Գրքի ճանաչումը հայ գրական շրջաններում	436
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. Աքսորը Օդեսա, 1898 թվական	444
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. Ալեքսանդրապոլի և Թիֆլիսի միջև	
Ա. Կրկին հայրենի հողի վրա	478
Բ. «Պետք է կորցնես, որ սիրես...»	494
Գ. «Վերնատան» ստեղծումը	517
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. «Հայդուկի երգեր» հայրենասի- րական շարքը	
Ա. Հայ-գուսանի մարտական երգերը	527
Բ. ՀՅԴ-ի տասնամյակին նվիրված պոեմը	541
Գ. Ներբողներ հերոսներին	547
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ. Ուղևորություն Եվրոպա I	569

ԱՎԻԿ ՎԻՊԵՆԻ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

**ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Ստորագրված է տպագրության 15.07.2000թ.:
Չափսը՝ 84x108 1/32, տպագրական 39.12 մամուլ:
Հրատ. պատվեր 020, գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,
375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24^ա:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

